
BULUDXAN XƏLİLOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MÜASİR
AZƏRBAYCAN DİLİ
(sintaksis)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
19 iyun 2017-ci il tarixli 142 №-li əmri ilə
dərslük kimi çap edilir.*

BAKI – 2017

Redaktor:

Cəfər Cəfərov,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Məhərrəm Məmmədli,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sərdar Zeynal,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Buludxan Xəlilov. “Müasir Azərbaycan dili”.
Bakı, “Adiloğlu” 2017, 428 səh.

Dərslük Müasir Azərbaycan dili fənninin sintaksis şöbəsi proqramının tələbinə uyğun yazılmışdır. Burada sintaksisə giriş, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlə üzvləri (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflək), əlavələr, xüsusiləşmələr, cüttərkibli cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr, söz-cümlə, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və birləşmələr, mürəkkəb cümlə, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə və onların növləri, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr, cümlə üzvlərinin sırası, mürəkkəb sintaktik bütöv-mətn, vasitəli və vasitəsiz nitq, durğu işarələri barədə ətraflı məlumat verilir.

İSBN 978-9952-25-106-7

© Adiloğlu, 2017

SİNTAKSİSƏ GİRİŞ

Sintaksis haqqında ümumi məlumat. Qrammatika morfolojiya və sintaksis şöbəsindən ibarətdir. *Sintaksis* sözü yunan mənşəli “Syntaxis” sözündən olub, qurulma, tərtibat, birləşmə deməkdir. Bir sıra dilçilik terminləri kimi sintaksis sözü də iki terminoloji mənada işlənir: a) dilin sintaktik quruluşu mənasında, b) dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənasında.

Sintaksis sözünün dilin sintaktik quruluşu mənası dedikdə söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşu başa düşülür. Son dövrlərdə mətn dilçiliyinin yaranması ilə bağlı olaraq mətn də sintaksisdə öyrənilir. Ona görə də dilin sintaktik quruluşu dedikdə söz birləşməsi, cümlə ilə yanaşı, mətnin quruluşu da bura daxildir. Mətn cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsi ilə yaranır. Sintaksis sözünün dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənası dedikdə isə dilin sintaktik quruluşunu öyrənən dilçilik şöbəsi nəzərdə tutulur.

Qeyd: *Mətn sintaktik-semantik cəhətdən birləşən cümlələrin birliyidir. Mətnlər makro və mikro mətnlər olmaqla iki yerə ayrılır. Mikromətnlərə sintaktik bütövlər də deyilir. Ümumiyyətlə, cümlələr sintaktik-semantik cəhətdən birləşərək mikromətnləri, yəni sintaktik bütövləri əmələ gətirir.*

Sintaksisdə sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində əlaqələnməsi qayda-qanunları öyrənilir. Belə də demək olar ki, sintaksis sözü dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənasında dilçiliyin bir şöbəsi kimi fikrin maddi dil cildinə salınması haqqında təlimdir.

İnsanlar qədim dövrlərdə bəsit, sadə qrammatik vasitələrdən istifadə etmişdir. Çünki qrammatik vasitələrin yaranmasına və inkişafına qədər dilin lüğət tərkibi də sadə, bəsit, kasad olmuşdur. Lüğət tərkibi zənginləşdikcə qrammatik vasitələr də təkmilləşmişdir. İlk dövrlərdə bəsit qrammatik vasitə kimi səslərin, hecaların, sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin bəzən adi, bəzən qısa, bəzən bəmdə, bəzən zildə tələffüz olunması hallarından istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə qrammatik vasitələr inkişaf etmiş, təkmilləşmiş və zənginləşmişdir. Qrammatik vasitələrin ilk dövrlərində sözlərin sıralanması, bir-birinə yanaşması üsullarından istifadə olunmuş (məsələn: yaşıl yarpaq, şirin çörək, dəmir qapı və s.). Daha sonralar əlaqə üsulları təkmilləşmiş və qoşulma (məsələn: sən kimi, dəmir tək və s.), uzlaşma (məsələn: sən igid-sən, sən qəhrəmansan və s.), idarə (məsələn: qapını bağla, kitabı oxu və s.) əlaqələri meydana çıxmışdır. Deməli, lüğət tərkibi zənginləşdikcə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələnmə üsulları da inkişaf etmişdir. Beləliklə, zəngin qrammatik əlaqələr sayəsində dildə müxtəlif və rəngarəng olan söz birləşmələri və cümlələr formalaşmışdır.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər morfoloji yolla dəyişərək, sintaktik yolla bir-birilə əlaqələnilir. Bu əlaqələnmə zamanı sintaksisin ən ibtidai vahidi söz birləşməsi yaranır. Həm də sözlərin bir-birilə sintaktik əlaqəsi zamanı cümlə formalaşır. Cümlələrin bir-birilə əlaqəsi isə mürəkkəb sintaktik bütövləri, yəni mətni yaradır. Deməli, sintaksisdə söz birləşməsi, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlər, yəni mətn öyrənilir.

XX əsrin 50-ci illərindən sonra sintaksis sahəsində xeyli tədqiqat işləri aparılmışdır. Xüsusilə, dissertasiyalar, monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitləri çap olunmuşdur. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadənin, Z.Budaqovanın, Ə.Abdullayevin, M.Şirəliyevin, H.Mirzəzadənin, Y.Seyidovun, A.Həsənovun, H.Bayramovun, Ə.Cavadovun, N.Abdullayevanın, F.A.Cəlilovun, K.M.Abdullayevin, M.Həsənovun, Q.Kazımovun, M.Musayevin, E.Həsənovanın, Ə.Əliyevin və digərlərinin xidmətləri böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.5-21
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.3
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.3-8
4. K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation, 2016, s.3-10

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR HAQQINDA

Söz birləşməsində və cümlədəki sözlər bir-birilə iki cəhətdən bağlı və əlaqəli olurlar: 1) Məna (semantik) cəhətdən; 2) Qrammatik (morfoloji və sintaktik) cəhətdən.

Sözlər arasında məna əlaqəsi. Söz birləşməsində və cümlədəki sözlərin arasındakı məna əlaqəsi dedikdə obyektiv aləmdəki əşyalarla, onların müxtəlif xüsusiyyətləri arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur. Məsələn: *at qaçır* birləşməsində əşya ilə onun hərəkəti, *yaxşı at* birləşməsində əşya ilə onun keyfiyyəti, *beş at* birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti arasında əlaqə var. Sözlər arasında məna əlaqəsini qruplaşdırsaq, onları dörd növə ayırmaq olar:

1. *Subyekt əlaqəsi.* Əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqədir. Buna predikativ əlaqə də deyilir. Məs.: *O gəlir. Tələbə yazır* və s.

Rəis stolun siyirməsindən bir qız şəkli çıxarıb Qasımlının qarşısına qoydu. (Elxan Elatlı) *Qanbay Qasımlı bir qədər fikrə getdi, sonra birdən məndən saati soruşdu.* (Elxan Elatlı) *Nəzər beynini yoran düşüncələrdən xilas olub sevincək əlini yerə dirəyərək qalxdı.* (Ə.Hacızadə)

2. *Obyekt əlaqəsi.* Burada obyektə hərəkət arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur. Məs.: *kitabı oxumaq, yeri şumlamaq, məqaləni yazmaq* və s.

Cibindən dəsmalını çıxartdı, eynəyini götürdü, gözlərini sildi. (Anar)

Sazını zövq ilə çaldı o pəri,

Mizrabla oynatdı incə telləri. (N.Gəncəvi)

3. *Atributiv əlaqə.* Əşya ilə onun müxtəlif əlaməti, keyfiyyət və xasiyyəti arasında olan əlaqə nəzərdə tutulur. Məs.: *ağ divar, həmin adam* və s.

Zərif nar dənələrini bir-bir çıxarıb ağzına aparır, bəzən üzünə qırmızı uzunsov xallar da düşürdü. (Ə.Kərim) *Bütün yer üzündə səadət günəşinin doğacağı gün yaxındır.* (M.İbrahimov) *Məhəbbət bədəsi əbədi səadətə doludur, Nərgiz.* (M.İbrahimov) *Həyatın əzəli, əbədi qanunları var, qızım.* (Ə.Hacızadə)

4. *Relyativ əlaqə.* Hərəkətlə onun tərz, yeri, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasında olan əlaqə nəzərdə tutulur. Məs.: *tez gəlmək, heyvətlə baxmaq, yavaş danışmaq, sevincindən ağlamaq* və s. Relyativ məna əlaqəsinə zərfi əlaqə də deyilir.

Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. (N.Nərimanov) *Bu daş heykəllərin arasından ağır-ağır, dərdli-dərdli bir qoca keçib gedirdi, ağ saçı ağ saqqalına qarışmış bir pır.* (Anar) *Gecə o qədər sakit idi ki, dənizin yeknəsəq gurultusu aydınca eşidilirdi.* (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli) *Mehribancasına görüşdülər, bir-birinin əlini bərk-bərk sıxdılar, oturdular.* (Y.V.Çəmənəmli)

Qeyd: Sözlər arasındakı məna əlaqələrini qruplaşdırsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik: *Subyekt əlaqəsi tabelilik əlaqələrindən uzlaşma, obyekt əlaqəsi idarə, atributiv və relyativ əlaqə isə yanaşma əlaqəsinə uyğun gəlir.*

Sözlər arasında qrammatik əlaqə. Sözlər arasındakı əlaqələrdən ikincisi qrammatik əlaqədir. Qrammatik əlaqə dedikdə söz-

lərin morfoloji yolla dəyişməsi və sintaktik yolla birləşməsi qayda-qanunları nəzərdə tutulur. Dildə sintaktik yolla əlaqələnmənin bir sıra üsulları var. Bu üsullar eyni xarakterdə deyil. Məsələn:

*Ya sadə bir dərdən, ya da vərəmdən,
Gah atamız öldü, gah da anamız.*

Bu misallarda *dərdən, vərəmdən* sözləri arasındakı əlaqə ilə bu sözlərin hər ikisinin *öldü* sözü ilə olan əlaqəsi arasında fərq var. Belə ki, *dərdən, vərəmdən* sözləri bir-birilə bərabər hüquq əsasında birləşdiyi halda, bu sözlərlə *öldü* sözü isə bərabər hüquq əsasında birləşməyib. Bu sözlərlə *öldü* sözü tabelilik əlaqəsi əsasında birləşib. *Öldü* sözü tabe edən söz *dərdən, vərəmdən* sözləri isə tabe olunan sözlərdir. Məhz bu baxımdan sözlər arasındakı qrammatik əlaqə iki yerə ayrılır: *tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi*.

Tabesizlik əlaqəsi. Tabesizlik əlaqəsində də sözlər bir-birilə bağlı olur. Lakin bu bağlılıq bərabərhüquq əsasında, tabesizlik yolu ilə baş verir. Bu zaman tərəflər bir-birilə bərabərhüquq əsasında əlaqəyə girirlər. Tabesizlik əlaqəsi tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında və cümlənin həmcins üzvləri arasında, həmcins xitablar arasında, qoşa sözlərin komponentləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında – *Sərtibin otağında intizar dolu bir sükut vardı və Hafiz Biluri, Yavər Əzimi üz-üzə oturub fikrə getmişdilər. (M.İbrahimov) Zəng çalındı, uşaqlar sinifə doluşdular, müəllimlər nəzakətlə vidalaşmış ayrıldılar. (M.İbrahimov)* Həmcins mübtədalar arasında – *Azad vicdanlar, azad sevgilər hər kəsin böyük tanrısı olacaqdır. Yoxsulluq, ehtiyac və zülm onun nəsibi olmuşdur. (M.İbrahimov) Ağalıq, bəylik gərək insanın qanında olsun. (F.Eyvazlı) Yoxsullar, əlsiz-ayaqsızlar yenə əvvəlki kimi onun yanına məsləhətə, şikayətə gədirdilər. (F.Eyvazlı) Yataq-yataq çöllərə səpələnmiş qoyun-quzu sürüləri, naxırlar, ilxıllar örişlərin rəngarəng naxışı, yaraşığı idi. (F.Eyvazlı)*

Həmcins xəbərlər arasında – *Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq, Sizə qonşu olaydıq. (M.Müşfiq) İsgəndər həmişə onlara əl tutur, yol göstərirdi. (F.Eyvazlı) Uşağın əl-üzünü yudular, yedizdirdilər. (F.Eyvazlı)* Həmcins təyinlər arasında – *Ağ dırnaqlı, göy xallı köhləni qaraya tutmuşdular. (F.Eyvazlı) Kərəm boybuxunlu, nazikbel, enlikürək bir oğlan idi. (F.Eyvazlı) Amma el arasında gözüaçıq, ağıllı və qoçaq bir kişi kimi tanınırdı. (F.Eyvazlı) Baxışlar qapıya dikildi, içəri ucaboynu, enlikürəklili, burmabıqlı, üstü yar-yaraqlı bir adam daxil oldu. (F.Eyvazlı)* Həmcins tamamlıqlar arasında – *Namərdlər yaralı atın yalmanını, quyruğunu qurxarlar. (F.Eyvazlı) Sonra da üzünü, boynunu başdaşına sürtdü. (F.Eyvazlı) O, bəzən mumdan, baldan, xallı balıqdan, yumurtadan və soxulcandan da istifadə edirdi... (F.Eyvazlı) Ağa, olmazmı parçasın və düyməsin gətirim, burada hər kəs ki geyəcək, onun əyninə görə biçdirib tikdirəsiniz. (M.F.Axundov)* Həmcins zərflilər arasında – *Pristav əvvəlcə Mansur bəyin evini, həyatini gəzdi. (F.Eyvazlı) Güllələr onların yan-yörəsindən, başlarının üstündən vıyıldı ilə keçirdi. (F.Eyvazlı) Eybi yoxdur, bir az gen və uzun tikdir, əgər burada düz gəlməsə düzəldərik. (M.F.Axundov) Qoşa sözlərin komponentləri arasında – *Pəncərədən boylanın Abbas bəy bulaq başında cavan oğlanı sorğu-suala tutan kazakı tanıdı. (F.Eyvazlı) Qohum-əqraba, dost-tanış eşitsələr ki, Kərəmi ələ vermişəm, məni qınamazlarmı? (F.Eyvazlı) Qaladan dustaq qaçıb, onu axtarırlar, – dedi və təmiz bir stəkan-nəlbəki götürüb samovara yaxınlaşdı. (F.Eyvazlı)* Həmcins xitablar arasında – *Ey daşlaşan, torpaqlaşan, ulu babam, Bu günümdən dünənimə uzaqlaşan, ulu babam. Küləkləşən, dumanlaşan ruhumla mən. Ayağa dur sənənləyəm. (M.Araz) Təbiət, təbiət, ana təbiət, Yamyaşıl geymişən yenə, təbiət. Niyə vaxtsiz qıydın ona, təbiət? Kamınca bir ömür sürmədi getdi. (M.Araz) Xanımlar, ağalar, qaldırın bu badələri xanım Gülnazın sağlığına içək! (M.İbrahimov) Yenə toz...**

aman, bu toz buludları nə istər, Bilməm səndən, ey Bakı, sən ey atəş diyarı! (M.Müşfiq) Tabesizlik əlaqəsi ya intonasiya ilə, ya da tabesizlik bağlayıcıları ilə yaranır. Tabesizlik əlaqəsində olan iki söz arasındakı münasibəti (yəni tabesizlik münasibətini) onların hər birinin digər sözlərlə qurduğu əlaqə (münasibət) poza bilmir.

Tabelilik əlaqəsi. Dildə tabelilik əlaqəsinin rolu daha böyükdür. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, cümlənin qurulmasında əsas yük tabelilik əlaqəsinin üzərinə düşür. Tabelilik əlaqəsi söz birləşmələrindəki sözlər arasında, sadə cümlədəki üzvlər arasında, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında özünü göstərir. Tabelilik əlaqəsi iki tərəfdən ibarət olur. Tərəflərdən biri əsas tərəf, müstəqil tərəf, digəri isə asılı tərəf adlanır. Məsələn: *Əhməd dostunu çağırdı* cümləsində *Əhməd* sözü müstəqil tərəfdir. *Əhməd* sözünün tələbinə görə *çağırdı* sözü onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşıbdır. Eyni zamanda, *çağırdı* sözü ilə *dostunu* sözü arasında da əlaqə vardır. Bu əlaqədə isə (dostunu çağırdı) *çağırdı* sözü əsas tərəf, *dostunu* sözü isə asılı tərəfdir (burada idarə əlaqəsi var).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tabelilik əlaqəsi predikativ və qeyri-predikativ birləşmələrdə də özünü göstərir. Bu əlaqənin üç üsulu, növü var: *yanaşma, uzlaşma, idarə*. Bu üsulun özü də dilçilikdə tabelilik əlaqəsinə daxil olmaqla belə adlanır:

1. Yanaşma əlaqəsi;
2. Uzlaşma əlaqəsi;
3. İdarə əlaqəsi.

Yanaşma əlaqəsi. Uzlaşma və idarə əlaqəsinin özünəməxsus formal göstəriciləri vardır. Lakin yanaşma əlaqəsinin heç bir formal göstəricisi yoxdur. Yanaşma əlaqəsində bir söz heç bir şəkilçi və formal göstərici olmadan başqa bir sözə yanaşır. Ona tabe olur. Ondan asılı vəziyyətə düşür. Məsələn: *yaşıl yarpaq* birləşməsində *yaşıl* sözü heç bir şəkilçi qəbul etmədən *yarpaq* sözünə yanaşmış, ona tabe olmuşdur. Yanaşma əlaqəsinə belə

xarakterizə etmək olar: *Tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında uzlaşma və idarə əlaqəsi yoxdursa, onda həmin sözlər arasındakı əlaqə yanaşma əlaqəsidir.* Yanaşma əlaqəsində iki tərəf var: əsas tərəf, asılı tərəf. Əsas tərəfə müstəqil, tabe edən tərəf də deyilir. Asılı tərəf isə tabe olan, qeyri-müstəqil tərəf də adlanır. Bir qayda olaraq asılı tərəf əsas tərəfdən əvvəl gəlir və onunla mənə və qrammatik cəhətdən bağlanır. Məsələn:

Şeir, mədəniyyət incəsənətdir.

İncə ruh, incə zövq, incə sənətdir. (M.Şəhriyar)

Burada, *incə* sözü asılı, tabe olan tərəf, *ruh, zövq, sənət* sözləri isə əsas, tabe edən tərəfdir.

Qeyd: Yanaşma əlaqəsində bəzən asılı tərəf sözdüzəldici şəkilçilərlə işlənə bilər. Məsələn: *dadlı xörək, dadlı meyvə, ləzzətli söhbət* və s.

Yanaşma əlaqəsi xarakterinə görə iki növə ayrılır:

- 1) Tam yanaşma;
- 2) Tam olmayan yanaşma. Buna natamam yanaşma da deyilir.

1. Tam yanaşma. *Tam yanaşmanın* əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ya tərəflər arasına sözlər daxil ola bilmir, ya da tərəflər arasına söz daxil olarkən əsas tərəflə yanaşma əlaqəsi münasibətində olur. Belə ki, tərəflər arasına daxil olan sözlər uzlaşma və idarə əlaqəsinə girə bilmirlər. Məsələn: *ağıllı, mehriban uşaq; uca daş bina; yaşıl iri yarpaq*. Lakin tam yanaşmada birləşmənin tərəfləri arasında əlaqə eyni dərəcədə möhkəm olmur. Məsələn: *iki mehriban dost* birləşməsində *mehriban dost* birləşməsi arasında əlaqə daha möhkəmdir. Əsas tərəfdən uzaqlaşdıqca əlaqə tamam zəifləyir.

Bəzən şeir dilində əsas tərəf əvvəl, asılı tərəf sonra işlənir. Bu zaman asılı tərəflə əsas tərəfin sırası pozulur. Məsələn:

Bir oğul böyüdü ki, gur çatmaqış, gensinə,

Bir oğul böyüdü ki, oğul deyirəm sənə:

Atlım atdan salıb küləklərlə ötüşür,

Baxışından qızların ürəyinə od düşür. (Ə.Kərim)

Göründüyü kimi, şeirdə *oğul* sözü əsas tərəf olsa da, əvvəl, *gur çatmaqış, gensinə* sözləri asılı tərəf olsa da, sonra gəlir. Əslində cümlə belə olmalıdır: *Bir gur çatmaqış, gensinə oğul* böyütdü ki...

Qeyd: dörd yüz on altı, bir qədər az, son dərəcə gözəl tipli birləşmələr tam yanaşmadır.

Tam yanaşmaya aid misallara diqqət yetirək:

O, sanki min ahəngli, cazibədar bir musiqi ilə insanları oxşayır, istirahət etməyə, xəyal və düşüncələrə dalmağa, şirin, məzali söhbətlərə qulaq asmağa çağırır, ürəklərini yumşaldır. (M.İbrahimov) *Bu balaca körpü bizi ailə kimi etmişdir.* (İ.Əfəndiyev)

Bir gözəl, bir sevimli oğul böyütdü ana.

O bəd, uğursuz günü – ərinin öldüyünü

Bildirmədi heç ona. (Ə.Kərim)

2. Tam olmayan yanaşma. *Tam olmayan yanaşmanın, natamam yanaşmanın* əsas xüsusiyyəti budur ki, tərəflər arasına ya uzlaşma, ya da idarə əlaqəsində olan sözlər daxil olur. Məsələn: *Axşam Əli dostunu bizə gətirdi* cümləsində *axşam* sözü *gətirdi* sözüne yanaşıb. Lakin bu, natamam yanaşmadır. Çünki, tərəflər arasında *Əli gətirdi* – uzlaşma, *dostunu gətirdi* – idarə, *bizə gətirdi* – idarə əlaqəsi var.

Qeyd: Bəzən natamam yanaşmada əsas tərəflə asılı tərəf arasında olacaq sözün sırası pozulur. Məsələn, *səhər yuxudan durur* əvəzinə *səhər durur yuxudan*, *xeyli mənə baxdı* əvəzinə, *xeyli baxdı mənə* işlənir.

Yanaşma əlaqəsində nitq hissələrinin iştirakı. Yanaşma əlaqəsi əlaqələr içərisində ən qədim olan əlaqədir. Yanaşma əlaqəsində nitq hissələrinin iştirakını nəzərə alaraq, onu aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

1. **İsmi ismə yanaşması.** Bu aşağıdakı hallar üzrə özünü göstərir:

a) atributiv isim ismə yanaşır: *daş divar, rezin əlcək* və s.

Düşmənin qoşunları çayırtkə kimi oraya hücum edir, dəmir paltar geyib gəlir. (M.İbrahimov) *O igidlərin başında elin pənəhi olan qəhrəman Elcan durmuş.* (M.İbrahimov) *Hiyəlgər düşməni dilənçi adamı onların içinə göndərir.* (M.İbrahimov) *Mədinə də rəssam Yavərin bu halını duydu və hər ikisi kədərlandı.* (M.İbrahimov) *Bütün bunları hiss edən müəllim Kamal xeyli düşündükdən sonra arvadına dedi.* (M.İbrahimov)

Babamtək, atamtək dünyaya mən də

Açdım gözlərimi taxta beşikdə. (B.Vahabzadə)

b) II növ təyini söz birləşməsi şəklində yanaşma: *inək südü, kafedra müdiri, əncir qurusu* və s.

c) qoşmalı yanaşma: *od kimi sözlər, ilan kimi adam* və s.

2. **Sifətin ismə yanaşması.** Bu cür yanaşma halına da dilimizdə daha çox rast gəlirik. Ona görə ki, sifətin əsas vəzifəsi ismə yanaşıb onu müxtəlif cəhətdən əlamətləndirməkdir. Məsələn: *yaraşlıqlı evlər, mehriban qız, paxıl adam* və s.

Ey həməsrin,

Həqiqətin qan qardaşı,

Dayandırmaq olmazmı, de,

Yarıçılpaq,

yarıvəhşi,

Qədim insan atan daşı?! (Ə.Kərim)

Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək

Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək. (B.Vahabzadə)

*Bu səssiz, küysüz ölüm kimsəni ağlatmadı
Çoxdan ölmüş zənn edir, axı hamı onları.* (B.Vahabzadə)
Məndən əvvəl doğulubdur

Sinəmdəki duyğular. (B.Vahabzadə)

Havada kəskin şaxta olmasa da, soyuq külək vardı. (M.İbrahimov)
*Düşmənin başında Alpars adlı qanlı bir hökmdar
dururmuş.* (M.İbrahimov)

3. **Sayın ismə yanaşması.** Dildə bu cür yanaşmaya da təsadüf olunur. Məsələn: *Oğul böyütdümü o, min işvəyə, min naza?* (Ə.Kərim) Sayın ismə yanaşmasında sayla isim arasına əsas tərəflə yanaşma əlaqəsində olan sözlər daxil ola bilər. Məsələn: **Bir gözəl, bir sevimli oğul böyütdü ana,**

Ürəyində ağlayıb, gülmək öyrətdi ona. (Ə.Kərimli)

Sayların ismə yanaşmasına aid digər misallar:

Səksən il yaşadı,
ancaq göylərə

Doyunca baxmağa macal tapmadı. (B.Vahabzadə)

*Çünki biz bir evin uşağı kimi tərbiyə almış və bir-birimizə
doğma qardaşdan artıq ünsiyyət bağlamışdıq.* (M.İbrahimov)
*Bəli, hamı, yer üzündəki bütün fərdlər öz insani
məhiyyətlərini dərk etsəydi, kor-koranə hərəkətləri aqlın
məhkəməsinə versəydi, bir çox bələlərin, iztirablının,
faciələrin qabağı öz-özünə alınmış olardı.* (M.İbrahimov)

Altı yüz ildir bəşər ağrılardan inildər.

Altı yüz ildir bəşər düşünər, çatmaz yena

Məşəqqətli ölümün Nəsimi zirvəsinə. (Ə.Kərim)

Saylar isimlərə yanaşarkən tərəflər arasına bəzən *cüt, dəst, parça, nüsxə, göz, baş, tikə, ədəd, nəfər, dənə, dəstə* və s. kimi numerativ sözlər daxil olur. Bunlar çox zaman mənanı dəqiqləşdirir və konkretləşdirir. Bunların bəziləri isə az-az hallarda mənaya təsir edir. Müqayisə et: *bir at–bir cüt at, bir leylək – bir cüt leylək* və s.

4. **Əvəzliyin ismə yanaşması.** Əvəzliyin bütün növləri deyil, işarə əvəzlilikləri, təyini əvəzliliklər, bəzən isə sual əvəzlilikləri isimlərə yanaşır. Məsələn: *o adam, bu məsələ, filan ev, hansı hadisə, neçə kitab* və s.

Qayıt, mənim gülüm, qayıt bu yerə,

Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun! (Ə.Kərim)

Qayıt, gözüm nuru, könlüm atəşi,

Qayıt, sahmana sal bu kainat! (Ə.Kərim)

Bu arzular, bu nəğmələr

Bu səslər bir saz kimi. (B.Vahabzadə)

İndi bu səadət taleyin ona bəxş etdiyi yeganə sevincidir.
(M.İbrahimov) *Mən həmişə o hadisəni xatırlarkən, hələ
mənasını dərk etmədiyimiz sirlər həyatda çox-çoxdur deyər
düşünürəm.* (M.İbrahimov)

5. **Feili sifətin ismə yanaşması.** Əgər feili sifətlər substantivləşməyibsə, yanaşma əlaqəsində olur. Məsələn: *ağlayan uşaq, oxuyan tələbə, deyilən söz* və s.

Həsərin araya atdı dağ, dərə,

Sönən işıq oldun, batan səs oldun. (Ə.Kərim)

Ağarmış saçına əl vuranda mən

Əlim Şah dağının başına dəyir. (Ə.Kərim)

*Onunla təsəlli tapıram ki, alicənab adamlar sədaqətlə deyilən
sözü ləyaqətsizlik hesab etmirlər.* (M.İbrahimov)

6. **Feili bağlamanın feilə yanaşması.** Məsələn: *qaçanda yıxılmaq, danışanda dinləmək, görəndə demək* və s.

7. **Qoşmalı birləşmənin yanaşması.** Məsələn: *Əhməd kimi müəllim.*

*Bəli təbiət həmişə Aslan kimi yüksək ruhlu, pak və safürəklili
mücahidlər yetirir.* (C.Cabbarlı)

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qoşmalı birləşmələr bəzən feillərlə də yanaşma əlaqəsinə girir. Məsələn: *adam kimi*

danışmaq, göz kimi yandırmaq, səda kimi sevmək, sükunət kimi sevmək və s.

8. **Zərflərin yanaşması.** Tərzi-hərəkət, kəmiyyət, zaman, dərəcə, səbəb və s. zərflər feillərlə yanaşma əlaqəsində olur. Məsələn: *tez-tez gedir, indi gedir, xeyli oturdu, son dərəcə kədərlənmək* və s.

Lakin belə hallar çox tez unudulmuşdu. (M.İbrahimov)
Bundan nə əcəb belə tezdən durub? (M.İbrahimov)

9. Qoşmalı sözlər isim, sifət, say, zərf və feillərlə yanaşma əlaqəsində olur. Məsələn: *Əhməd kimi müəllim, pambıq kimi yumşaq, xəzəl kimi çox, aslan kimi cəld, ayı kimi yatmaq* və s.

Qeyd: *Yanaşma əlaqəsini nitq hissələri üzrə daha geniş şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür.*

Uzlaşma əlaqəsi. Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi asılı tərəfin əsas tərəflə uyğunlaşması şəklində baş verir. Buna görə də uzlaşma əlaqəsinə belə bir tərifi vermək olar: *Asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına uzlaşma deyilir.* Uzlaşma əlaqəsi həm predikativ, həm də qeyri-predikativ birləşmələrdə özünü göstərir. Yəni, bu əlaqə həm mübtədə ilə xəbər arasında, həm də II və III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında özünü göstərir. Məsələn:

Sən də hər şaxtaya, soyuğa qatlan,

Mənim romantikam, sən də qanadlan. (S.Vurğun)

Burada, *sən qatlan, sən qanadlan* mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşmadır. Yəni predikativ birləşmələr olan uzlaşmadır. *Mənim romantikam* birləşməsində isə əlaqə qeyri-predikativ birləşmədə uzlaşmadır. Mənim sözü I şəxsin təkində yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənmişdir. *Romantikam* sözü onun tələbi ilə birinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş və *mənim* sözü ilə uzlaşmışdır.

Predikativ birləşmələrdə uzlaşma. *Predikativ birləşmələrdə uzlaşma* dedikdə, mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma başa düşülür. Bu əlaqədə mübtədə əsas tərəf, hökmran tərəf, hakim tərəf olur. Yəni mübtədə tabe edən tərəf kimi çıxış edir. Xəbər isə mübtədadan asılı olur, mübtədəyə tabe olur, onunla uzlaşır. Məsələn:

Biz yenə yaşadığı torpaq üstündə,

Göyərdik ot kimi, axdıq su kimi. (S.Vurğun)

Bu cümlədə *biz* mübtədəsi birinci şəxsin cəmində olduğu üçün *yaşadığı, göyərdik, axdıq* xəbərləri onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşdır. Deməli, mübtədə (*biz*) əsas tərəf kimi, xəbər (*göyərdik, yaşadıq, axdıq*) asılı tərəf kimi çıxış edibdir.

Yaxud:

Yarıçılpaq,

Qədim insan

Düşməninə bir daş atdı,

Qana batdı.

Daş düşmədi

Amma yerə,

Uçub getdi

Üfüqlərdən-üfüqlərə.

Deməyin ki, daş yox oldu

Daş çevrilib bir ox oldu

Oldu qılinc,

güllə,

mərmi. (Ə.Kərim)

Bu misalda *insan* mübtədəsi ilə *daş atdı, qana batdı* xəbərləri və *daş* mübtədəsi ilə *düşmədi, uçub getdi, yox oldu, ox oldu, qılinc oldu, güllə oldu, mərmi oldu* xəbərləri şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmışdır.

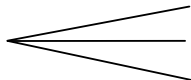
Bəzən diliçildə mübtədə ilə xəbər arasındakı bu cür asılılıq münasibətinin əleyhinə olan fikirlər də mövcuddur. Məsələn:

V.V.Vinoqradov belə hesab edir ki, *Я вижу* (Mən görürəm) tipli cümlələrdə hələ demək olmaz ki, nə nə ilə uzlaşır. Mübtədə xəbərlə, yaxud əksinə, xəbər mübtədə ilə uzlaşır. Başqa belə bir fikir də var ki, (məsələn, Y.V.Kroteviçin fikri) mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqənin tabelilik yolu ilə deyil, koordinasiya yolu ilə, yəni təfəkkürdə uyğunlaşma yolu ilə baş verdiyi nəzərə alınmalıdır. Bu cür fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, əsas fikir odur ki, uzlaşma əlaqəsində xəbər mübtədə ilə uzlaşır. Mübtədə əsas, xəbər isə asılı tərəf olur. Bəzən mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi pozula bilir. Məsələn:

Sən də bir sonasan bizim göllərdə,

O duru gölləri qoruyan mənəm.

Bu misalda *O duru gölləri qoruyan* mübtədəsi III şəxsin təkində olsa da, *mənəm* xəbəri I şəxsin təkindədir. Burada *O duru gölləri qoruyan* mübtədəsi hər üç şəxsin tək və cəmində xəbərlə uzlaşa bilir. Müqayisə edək:

O duru gölləri qoruyan *mənəm* →(bizik)
sənsən →(sizsiniz)
odur →(onlardır)

Göründüyü kimi, bu cümlədə mübtədə sabit qala-qala xəbər dəyişə bilir. Belə cümlələrdə uzlaşma əlaqəsinin pozulması səbəbi subyektlə predikatın yerinin dəyişməsidir. Əslində cümlə belə olmalı idi: *Mən o duru gölləri qoruyanam (qoruyuram)*. Bu cümlədə sanki xəbər mübtədə ilə deyil, özü-özü ilə uzlaşmış olur: *mən-əm, sən-sən, o-dur, biz-ik, siz-siniz, onlar-dır*.

Xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasında heç vaxt şəxsin və kəmiyyətin uyğunluğu pozulmur. Məsələn: *mən aldım, sən aldın, biz gəldik, siz aldınız, o aldı* və s. Lakin III şəxsin cəmində xəbər mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşa da bilər, uzlaşmaya da bilər. Bu hal onunla bağlıdır ki, III şəxsin cəminin məzmunu çox genişdir. III şəxsin cəmi bütün canlı və cansız

varlıqları əhatə edir. III şəxsin cəmində xəbərin mübtədə ilə uzlaşmasında üç hal var:

1. Mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə, xəbər onunla əksər vaxt kəmiyyətə uzlaşır. Az-az hallarda uzlaşmır. Uzlaşanlar: *Uşaqlar onu çağırtdılar*. Uzlaşmayanlar: *Uşaqlar onu çağırtdı*.

Qeyd: Mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə xəbər onunla 90% uzlaşır, 10% xəbər mübtədə ilə uzlaşmaya bilir.

2. Mübtədə heyvanları və quşları bildirdikdə, xəbər kəmiyyətə onunla bərabər şəkildə uzlaşa da bilir, uzlaşmaya da bilir. Məsələn: *İtlər hürüşürdülər* də ola bilər, *İtlər hürüşürdü* də. Uzlaşmayanlar: *Boz qarğalar qarışmasın* bülbüllərin xoş səsinə. (S.Vurğun)

Qeyd: Mübtədə heyvanları və quşları bildirdikdə xəbər kəmiyyətə onunla 50% uzlaşır, 50% isə uzlaşmaya bilir.

3. Mübtədə cansız varlıqları ifadə etdikdə, xəbər əksər vaxtlar kəmiyyətə onunla uzlaşmır. Az-az hallarda uzlaşır. Məsələn, uzlaşmayanlar:

Doğdu gül üzli səhər,

İşıqlandı üfüqlər. (S.Vurğun)

Uzlaşanlar: ***Projektorlar limanda nəşə axtarırdılar.***

Qeyd: Mübtədə cansız varlıqları ifadə etdikdə xəbər 90% onunla uzlaşmır, 10% xəbər mübtədə ilə uzlaşır.

*Qeyd: Xəbərin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmasını və uzlaşmamasını nəzərə alaraq uzlaşma əlaqəsini iki növə ayırmaq olur: **tam uzlaşma, natamam (yarımçıq) uzlaşma.***

Xəbərin mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşması tam uzlaşmadır. Məsələn, I, II

şəxslərin tək və cəmində, həm də III şəxsin təkində olan uzlaşma heç vaxt pozulmadığı üçün tam uzlaşmadır. Ancaq III şəxsin cəmində xəbərlə mübtədə arasında olan uzlaşma kəmiyyətə görə pozulduğundan natamam (yarımçıq) uzlaşmadır. Ona görə ki, III şəxsin cəmində mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma kəmiyyətə görə pozulur.

Xəbərin və həmcins xəbərlərin mübtədə ilə uzlaşması və xəbərin həmcins mübtədalarla uzlaşması. Bəzən cümlələrdə mübtədalar, bəzən də xəbərlər həmcins olur. Bu zaman həmcins xəbərlərlə mübtədanın, eləcə də xəbərlə həmcins mübtədaların uzlaşması qaydası olur. Həmin qayda belədir: *Bəzi cümlələrdə mübtədə həmcins olur. Bu zaman xəbər həmcins mübtədalarla uzlaşmalı olur. Bəzən də xəbər özü həmcins olur və bu zaman həmcins xəbərlər mübtədə ilə uzlaşmalı olur.*

Mübtədə həmcins olanda xəbərin onunla uzlaşması üç şəkildə özünü göstərir:

1. Həmcins mübtədalar sırasında I, II və III şəxslər iştirak edir. Bu zaman xəbər həmcins mübtədalarla I şəxsin cəmində uzlaşır. Məsələn: *Mən də, sən də, o da getməliyik.*

2. Həmcins mübtədalar sırasında I şəxs olmur, II və III şəxs iştirak edir. Bu zaman xəbərin mübtədə ilə uzlaşması II şəxsin cəmində baş verir. Məsələn: *Sən də, o da çox hazırlaşmalısınız.*

3. Cümlədə I və II şəxslər iştirak etmir, həmcins mübtədalar yalnız III şəxsdən ibarət olur. Bu zaman xəbər də III şəxsdə olur. Məsələn: *Çiçəklər, quşlar, insanlar dil açmışdılar.* Cümlə belə də ola bilər: *Çiçəklər, quşlar, insanlar dil açmışdı.*

Yaxud:

Günəş də, buludlar da, ay da, ulduzlar da çiçək çiçəkdir.
(İ.Hüseynov)

Bəzən cümlədə xəbər həmcins olur. Həmcins xəbərlər mübtədə ilə iki şəkildə uzlaşır:

1. Həmcins xəbərin hər biri mübtədə ilə ayrı-ayrılıqda uzlaşır. Məsələn: *Əhməd qürurlüdür, sədaqətlidir, təmizdir, vicdanlıdır* cümləsində uzlaşma belə olur: *Əhməd qürurlüdür, Əhməd sədaqətlidir, Əhməd təmizdir, Əhməd vicdanlıdır.*

2. Həmcins xəbərlərdən sonuncusunda şəxs şəkilçisi saxlanmaqla əvvəlkilərdə şəxs şəkilçisi ya ixtisar olunur (bəzən də həmcins xəbərlərdən əvvəlkindəki şəxs şəkilçisi saxlanmaqla sonuncudakı şəxs şəkilçisi ixtisar olunur), ya feili bağlama ilə əvəz olunur, ya da ki, *yox, deyil* sözləri ilə işlənir. Məsələn: *Biz oxuyur, yazır, arabilir dincəlirdik.*

Mən zənciyəm, həm də rəssam. (S.Vurğun)

Dəstə-dəstə biz də gərək,

Sünbül yığıb, meyvə dərək.

Mən səni yox (deyil), onu çağırıram.

Qeyri-predikativ birləşmələrdə uzlaşma. Qeyri-predikativ birləşmələrdə uzlaşma II və III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında olur. III növ təyini söz birləşməsindəki uzlaşma bütün şəxslərə görə olur. Yəni III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi hər üç şəxsdə ola bildiyi üçün II tərəf də hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Beləliklə, II tərəf I tərəflə uzlaşır. Məsələn: *mənim arzum, sənin arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzusu.* III növ təyini söz birləşməsi ilə müqayisədə II növ təyini söz birləşməsində uzlaşma məhduddur. II növ təyini söz birləşməsində uzlaşma II tərəfin III şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etməsilə yaranır. Məsələn: *əllər atası, şairlər yurdu, sinif otağı.* Bu cür birləşmələrdə görüldüyü kimi, uzlaşma əlaqəsi mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə yaranır.

İdarə əlaqəsi. *Əsas tərəfin tələbinə görə asılı tərəfin ismin müvafiq hal şəkilçilərini qəbul edərək dəyişməsinə idarə əlaqəsi deyilir.*

Qeyd: *İsmin adlıq halı idarə əlaqəsində iştirak etmir. Adlıq halda olan söz mübtədə vəzifəsində olduqda uzlaşma, təyin vəzifəsində olduqda yanaşma əlaqəsinə xidmət edir.*

İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmənin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, asılı tərəfdəki söz əsas sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin asılı tərəfi hallana bilən, yəni substantivləşən, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Məsələn:

- a) isimlərin idarə olunması: *qapını bağlamaq, kənddə yaşamaq, dünyaya gəlmək* və s.
- b) əvəzliliklərin idarə olunması: *məni dinləmək, onu aparmaq, belələrinə kömək etmək, elələrinə irəli çəkmək, sənə kömək etmək, ona cavab vermək* və s.
- c) sifətin idarə olunması: *düzünü demək, istidən soyuqdan qorxmaq, ağı qaradan ayırmaq* və s.
- ç) sayların idarə olunması: *üçdən biri çıxmaq, birinciləri mükafatlandırmaq, azı saxlamaq, çoxu aparmaq* və s.
- d) məsdərin idarə olunması: *oxumağa getmək, yatmağa getmək, yazmağı öyrənmək* və s.
- e) feili sifətlərin idarə olunması: *işləyənləri mükafatlandırmaq, oxuyanları dəvət etmək, danışanı dinləmək, oynayanlara baxmaq, işləyənlərə kömək etmək* və s.
- ə) zərfin idarə olunması: *irəliyə getmək, yaxında qalmaq* və s.

İdarə əlaqəsi olan birləşmədə əsas tərəf, əsasən, feillərdən ibarət olur. Bir sıra başqa nitq hissələri də müəyyən birləşmələrdə idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn: *mən məktəbdə növbətçiyəm; tələbələrdən beşi, onların yaxşısı*. Lakin başqa nitq hissələrinin idarəetməsi feillərlə müqayisədə nisbətən zəifdir.

İdarə əlaqəsi əsas tərəfin hansı nitq hissəsindən ibarət olmasına görə iki növə ayrılır: *feillərlə idarə, başqa nitq hissələri ilə idarə*.

Feillərlə idarə. Bütün feillər ismin halları ilə eyni dərəcədə əlaqəyə girmir. Yəni hər bir feil ismin bütün halları ilə əlaqəyə girməyə də bilər. Məsələn: *almaq* sözü birinci növbədə təsirlik halı tələb etdiyi halda, *baxmaq* sözü birinci növbədə *yönlük* halı, *getmək* sözü isə çıxışlıq və yönlük halını tələb edir. Bu feillər başqa hallarla da işləyə bilər. Məsələn, *almaq* feili yönlük (Əliyə kitab almaq), yerlik (saat 5-də almaq), çıxışlıq (mağazadan almaq) hallarını idarə edə bilər. *Baxmaq* feili yerlik, çıxışlıq hallarını da idarə edə bilər (qatarda baxmaq, pəncərədən baxmaq).

Feil ismin yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarını (dörd halı) idarə edir. Bu hallar feilin tələbi ilə idarə olunur. Yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarını idarə etməkdə təsriflənən feillər feili bağlama, məsdər və feili sifətlər arasında heç bir fərq olmur. Burada yalnız hər birinin morfoloji quruluşunda fərqlərlə qarşılaşırıq: *kitaba baxır, kitaba baxmaq, kitaba baxan, kitaba baxanda; kitabı alır, kitabı almaq, kitabı alan, kitabı alanda; evdə oturur, evdə oturmaq, evdə oturan, evdə oturanda; evdən gəlir, evdən gəlmək, evdən gələn, evdən gələndə* və s. Feil ismin yiyəlik halını idarə etmir. Yiyəlik hal adlarla idarə olunur. Feili sifətdə feillik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ad bildirmək xüsusiyyətinin olması, eləcə də məsdərin feillik xüsusiyyəti ilə yanaşı ad bildirmək xüsusiyyəti, yəni məsdərdəki isimlik, feili sifətdəki sifətlik xüsusiyyəti onları adlara yaxınlaşdırır, bu xüsusiyyət onların yiyəlik halla işlənməsinə və yiyəlik halı idarə etməsinə imkan yaradır. Məsələn: *quşun uçağı, onun oxuduğu (kitab)*. Dörd halın idarəsində onlar (məsdər, feili sifət) feil kimi çıxış edir. Yiyəlik halın idarə edilməsində isə məsdər də, feili sifət də ad kimi çıxış edir və həm də feili idarəyə xas olmayan atributiv əlaqəli birləşmə yaradır. Məsdərin, feili sifətin idarə imkanları təsriflənən feil-

lərdən və feili bağlamadan üstündür. Ona görə ki, məsdərin ismə, feili sifətin isə substantivləşdikdən sonra ismə məxsus xüsusiyyəti onların yiyəlik halla əlaqəsinə imkan yaradır.

Qeyd: *Şəxsi feillərin idarəsi ilə predikativ birləşmə (cümlə) yaranır: Mən məqaləni yazdım. Feili bağlama, feili sifət və məsdərin idarəsi ilə qeyri-predikativ birləşmə – söz birləşməsi yaranır: məktəbdə oxumaq, məktəbdə oxuyanda, məktəbdə oxuyan və s.*

İsmlərlə idarə. İsmilər yiyəlik halı idarə edir. Məsələn: *Əhmədin bacısı, onun sözləri* və s. Digər nitq hissələri yalnız substantivləşdikdən sonra ismin yiyəlik halını idarə edə bilər. İsmilər digər halların idarə olunmasında fəal olurlar. İsmilərin digər halları idarə etməsi daha çox üslubla bağlı olur. Bəzən də feilin düşməsi ilə baş verir. Məsələn: *yürüşə hazırlıq, ömrə zinət.*

Çəkdi ordusunu Məhəmməd Qacar. (S. Vurğun)

Gözündə fırtına, baxışında qış.

Yoldaşlardan ayrılıq, keçmişdən yadigar və s.

Sifətlərlə idarə. Sifətlər də ismlər kimi, ismin yiyəlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarını idarə edir. Məsələn: *kitabın maraqlısı, işə bələd, dünyada məşhur, eşqdən məhrum* və s. Sifət yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşir. Ancaq yönlük, yerlik və çıxışlıq halları idarə etdikdə substantivləşməyə ehtiyac qalmır. Sifətin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları idarə etməsi onun öz təbiəti ilə bağlıdır.

Saylarla idarə. Saylar ismin yiyəlik, yerlik, çıxışlıq hallarını idarə edir. Azərbaycan dilində sayların yönlük halı idarə etməsi də az-az hallarda özünü göstərir. Saylar da sifət kimi yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşir. Məsələn: *məşğələlərin çoxu, tələbələrərdən biri* və s. Başqa halları idarə edərkən sifət öz təbiətini saxlayır, tək-tək hallarda substantivləşir: *beşdə bir, üçdə bir, adam-*

lardan biri, beşdən az, üçdən çox, mənə çoxdur, sənə azdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində kəsr saylarının ikinci hissəsi (yəni tamın hissəsi) birinci hissəni (yəni tamı) idarə edir. Məsələn: *üçdən biri, ikidən biri* və s.

Zərflərlə idarə. Zərflər də bəzən sözləri idarə edir: hadisənin əvvəli, söhbətin əvvəli, həyatın sonu, inamın sonu və s.

Əvəzlilərlə idarə. Bəzən əvəzlilər vasitəsilə də sözlər idarə olunur: *əşidənlərin hamısı, görüşənlərin birisi* və s.

Qeyd: *Dilimizdə axşamı, səhəri, günü, tezdəni və s. tipli sözlərdə -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi zahirən təsirlik hal şəkilçisinə bənzəyir. Ancaq bu şəkilçilər mənsubiyyət şəkilçisidir. Həmin mənsubiyyət şəkilçili sözlərin birinci tərəfini bərpa etmək olur: həmin günün axşamı, həmin günün səhəri, qışın bütün günü, günün tezdəni.*

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.22-34
2. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.3-8
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.8-34
4. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.3-6

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşmələri haqqında məlumat. Sintaksisin tədqiqat obyektlərindən biri də söz birləşmələridir. Azərbaycan dilində elə bir sadə geniş cümlə tapmaq olmaz ki, orada söz birləşməsi iştirak etməsin. Məhz cümlə üçün sözlə yanaşı, söz birləşməsi də tikinti materialıdır. Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin tədqiqatı XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayıbdır. Bu sahədə M.Hüseynzadənin, Y.Seyidovun xidmətləri böyük olubdur.

Söz birləşmələrinin dilçiliyin hansı sahəsində öyrənilməsi bəzən mübahisələrlə qarşılaşıbdır. Bəzən sintaksisin tədqiqat obyektinin yalnız söz birləşmələrindən ibarət olması fikrini söyləmişlər. Bu fikrin tərəfdarları cümlələrin sintaksisdə yox, ritorikada öyrənilməsi fikrini irəli sürmüşlər. Başqa bir qrupun fikrincə, cümlə sintaksisdə öyrənilməlidir. Söz birləşmələri isə lüğətsünaslığın (leksikoqrafiyanın) tədqiqat obyektinə daxil olmalıdır. Bu cür fikir müxtəlifliyinin olmasına baxmayaraq, söz birləşmələri də, cümlə də sintaksisin tədqiqat obyektinə daxildir.

İki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlib, predikativlik bildirməyən dil vahidinə söz birləşməsi deyilir. Deməli, söz birləşmələri üçün iki müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən əlaqəsini vəhdətdə götürmək lazımdır. Heç zaman formanı əsas götürüb, mənəni unutmaq olmaz. Söz birləşmələri üçün məna və forma vəhdəti əsas şərtidir. Məsələn: *qırmızı ləkə* dediyimiz halda, *gurultulu ləkə* deyə bil-

mərik. Yaxud *gurultulu səs* deyə bildiyimiz halda, *gurultulu ləkə* deyə bilmərik. Deməli, qrammatik əlaqə ilə yanaşı (forma ilə əlaqə), məna əlaqəsi də söz birləşməsində iştirak edən müstəqil sözləri tamamlamalıdır.

İki müstəqil mənalı sözün məna və qrammatik cəhətdən əlaqəsi nəticəsində aşağıdakı dil vahidləri yaranır:

1.Sözlə sözün əlaqəsi mürəkkəb söz yarada bilir. Biz mürəkkəb sözü morfologiyada öyrənirik. Ona görə ki, mürəkkəb söz morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir.

2.Sözlə sözün əlaqəsi söz birləşməsini yaradır. Söz birləşməsi sintaksisin tədqiqat obyektidir.

3.Sözlə sözün əlaqəsi cümləni yaradır. Cümlə də sintaksisin tədqiqat obyektidir. Göründüyü kimi, söz birləşmələri nitq zəncirinin həlqəciklərinin sırasında sözlə cümlənin sərhəddində dayanır. Ona görə də söz birləşmələrinin sözlə, cümlə ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxır. Söz birləşmələrinin sözlə, mürəkkəb sözlə, cümlə ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Söz birləşmələri və söz. Söz birləşməsi ilə söz arasında aşağıdakı oxşar xüsusiyyətlər vardır:

1.Söz birləşmələri də adi söz kimi nominativ funksiyaya malik olur, yəni əşya və hadisələri adlandırır. Müqayisə et: *dağ, dəniz, küçə, muzey* sözləri ilə *Qafqaz dağları, Xəzər dənizi, Nizami muzeyi, İstiqlaliyyət küçəsi* birləşmələrini.

2.Söz birləşmələri adi sözlər kimi cümlənin tikinti materialı olaraq çıxış edir.

3.Adi sözlərin başlanğıc forması olduğu kimi, söz birləşmələrinin də başlanğıc forması olur. Məsələn: *göyün ulduzu, göyün ulduzlarına, göyün ulduzlarının* və s. kimi birləşmələrdə *göyün ulduzu* başlanğıc forma kimi sayılır.

Beləliklə, söz birləşmələri ilə sözlər arasında bu oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur:

1. Söz leksik, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Yəni söz əşya və hadisələri təklidə, söz birləşmələri isə qrammatik əlaqə yolu ilə (iki və daha artıq sözün məna və qrammatik cəhətdən əlaqəsi yolu ilə) ifadə edir.

2.Sözün təklidə mənası son dərəcə ümumi və geniş olur.Söz təklidə min illər ərzində yaranmış mənanı özündə toplayır, ehtiva edir. Bununla müqayisədə söz birləşməsinin mənası sözlə müqayisədə daha konkretir.

3.Söz təklidə omonimliyə, sinonimliyə, antonimliyə, çoxmənalılığa, məcazlaşmaya malik olur. Lakin söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərin mənası konkretləşir. Belə ki, söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər sanki çoxmənalılıqdan, omonimlikdən, sinonimlikdən, antonimlikdən xilas olur. Məsələn: *bal – arı balı, morfologiya – dilin morfologiyası, şəhər – Bakı şəhəri, feil – sadə feillər* və s.

4.Sözlər səslər əsasında yaranır, söz birləşmələri isə sözlər əsasında formalaşır. Beləliklə, söz həm söz birləşməsi, həm də cümlə üçün tikinti materialıdır. Söz birləşməsi isə cümlə üçün tikinti materialıdır.

5.Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olur. Həmin müstəqil sözlərdən birinin ixtisarı söz birləşmələrinin ixtisar olunması deməkdir. Lakin bu xüsusiyyət sözə aid deyil.

Söz birləşməsi və mürəkkəb söz. Dilimizdə sözlərin elə bir qrupu vardır ki, onlar öz xüsusiyyətlərinə görə daha çox söz birləşməsinə oxşayırlar. Sözlərin bu qrupuna mürəkkəb sözlər daxildir. Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında aşağıdakı oxşar xüsusiyyətlər vardır:

1.Həm mürəkkəb sözlər, həm də söz birləşmələri ən azı iki sözün birləşməsi şəklində formalaşır.

2.Hər ikisinin tərəfi nitq hissələri ilə ifadə olunur.

3. Hər ikisinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr mövcud olur.

4.Hər ikisində sözlərin sıralanması mövcud olur və s.

Bu cür oxşar xüsusiyyətlər mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrini fərqləndirməkdə çətinlik yaradır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, mürəkkəb sözlər tarixən söz birləşmələrindən yaranıb. Bu proses indi də getməkdədir (meşə təsərrüfatı, çay plantasiyası, divar qəzeti və s.).

Deyilənlərə baxmayaraq, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsi üçün müəyyən prinsiplər var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb sözün tərəfləri qaynayıb-qarışaraq birləşmədə bir məna, bir məfhum ifadə edir. Söz birləşmələrinin tərəfləri isə öz məna müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

2. Söz birləşməsi də, mürəkkəb sözlər də sintaktik əlaqələr əsasında formalaşır. Lakin bu sintaktik əlaqələr mütəhərrikliyi, dinamikliyi ilə fərqlənir. Belə ki, söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı əlaqə dinamik, mütəhərrik olduğu halda, mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Mürəkkəb sözlərdəki sintaktik əlaqə daşlaşmış olur. Həm də bu əlaqə nəzərə alınmır. Məsələn: *xoş söz* birləşməsində yanaşma, *məktəbə gedən* birləşməsində idarə əlaqəsi göz önündədir. Lakin *xoşbəxt* mürəkkəb sözündə yanaşma əlaqəsindən, yaxud *ağlabatan* mürəkkəb sözündə idarə əlaqəsindən danışmaq olmaz.

3. Söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil suallara cavab verir. Məsələn: *xoş söz – necə söz? – xoş nə?* Mürəkkəb sözlərin tərəfləri isə birlikdə bir suala cavab verir. Məsələn: *xoşbəxt (necə?), ağlabatan (necə?)* və s.

4. Söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil vurğuya malik olur. Məsələn: *xoş söz, məktəbə gedən*. Mürəkkəb sözlərin tərəfləri isə birlikdə bir baş vurğu ilə tələffüz olunur. Məsələn: *xoşbəxt, ağlabatan* və s.

Qeyd: Dilimizdə *qara-qura, at-mət, dava-dalaş, çör-çöp, qab-qacaq, kələ-kötür, cındır-mındır* və s. kimi *qoşa* sözlər işlənməkdədir. Bunlar söz birləşmələridir, yoxsa *mürəkkəb* söz? Bu suala da müxtəlif münasibətlər var. Bu sözlər *mürəkkəb* sözlərə daxil olan *qoşa* sözlərdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, *idarə* və *təşkilat* adlarının *mürəkkəb* söz, yaxud söz birləşməsi olması da fikir müxtəlifliyi ilə qarşılanır. *İdarə* və *təşkilat* adları *mürəkkəb* isim hesab olunur. Bunların *mürəkkəb* söz deyil, söz birləşməsi olmasını aşağıdakı xüsusiyyətlər şərtləndirir:

1. *Mürəkkəb* sözlər adətən iki, bəzən üç sözdən ibarət olur. *İdarə* və *təşkilat* adları isə daha çox sözlərdən ibarət olur. Məsələn: *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti* və s.

2. *Mürəkkəb* sözlərin tərəfləri sabitləşir. Yəni arxaikləşə bilmir. *İdarə*, *təşkilat* adlarının isə bəzən tərəfləri arxaikləşir. Məsələn: *Azərbaycan Dövlət Darülfünun – Azərbaycan Dövlət Universiteti – Bakı Dövlət Universiteti, Ali Pedaqoji İnstitut – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti* və s.

Söz birləşməsi və cümlə. Nitq zəncirinin həlqəcikləri sırasında söz birləşməsi cümlə ilə də sərhəddir. Buna görə də söz birləşmələri cümlə ilə bir sıra oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Həm söz birləşməsi, həm də cümlə real varlıqdan doğan münasibətləri bildirir.

2. Hər ikisi sözlər və nitq hissələri əsasında formalaşır.

3. Hər ikisi sintaktik əlaqələr əsasında qurulur. Müqayisə et: *Yayın gəlişi – Yay gəlir, O oxuyanda – O oxudu, Uşaqlar məktəbə gedəndə – Uşaqlar məktəbə getdilər* və s.

4. Hər ikisində sözlərin sıralanması eyni olur.

Bu oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, söz birləşmələri ilə cümlələr arasında çox mühüm fərqlər də var. Belə ki, cümlənin bir sıra əlamətləri var ki, bunlar söz birləşməsində yoxdur:

1. Cümlə hər şeydən əvvəl ünsiyyət vasitəsidir və bitmiş bir fikri ifadə edir. Lakin heç bir söz birləşməsi bitmiş bir fikri ifadə edə bilmir. Çünki söz birləşməsi predikativliyə, bitkinliyə, intonasiyaya malik deyildir. Cümlə isə predikativliyə, bitkinliyə və intonasiyaya malikdir. Predikativlik nəticəsində cümlədə bir şey ya təsdiq, ya inkar olunur. Məsələn: *O, xəstədir*. Yaxud: *Xəstənin halı yaxşıdır*. Lakin bu cür xüsusiyyəti söz birləşməsində görmək mümkün deyil.

Qeyd: Söz birləşməsində də intonasiya var. Ancaq bu intonasiya cümlədəki intonasiya deyildir.

2. Hər bir cümlədə modallıqdan istifadə olunur. Danışanın söylədiyi fikrə münasibət bildirilir. Bu xüsusiyyətə söz birləşməsində rast gəlmirik.

3. Cümlədə ara sözlərdən, xitablardan, bağlayıcılardan, nidalardan, ədatlardan geniş istifadə olunur. Bunlar isə söz birləşməsində işlənən vasitələr deyil.

4. Söz birləşməsi bir sözdən ibarət ola bilməz. Cümlə isə bir sözdən ibarət ola bilər. Məsələn: *Axşamdır. Günortadır. İstidir. Oxuyurlar*. Bu cümlələr bir sözdən ibarət olan cümlələrdir. Ancaq bir sözdən ibarət olan cümlələrlə müqayisədə söz birləşmələri ən azı iki müstəqil sözdən ibarət olur.

5. Cümlənin struktur əsasını mübtəda ilə xəbərin birləşməsi və ya baş üzvlərdən biri təşkil edir. Söz birləşməsinin struktur əsasını söz təşkil edir.

Söz birləşmələrinin növləri. Söz birləşməsi tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətinə görə iki yerə ayrılır:

1. Sabit birləşmələr;
2. Sərbəst birləşmələr.

Bundan başqa, söz birləşmələri quruluşuna görə təsnif olunur və quruluşca iki yerə ayrılır: *sadə birləşmələr, mürəkkəb birləşmələr.*

Söz birləşmələrinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri tərəflərinin, xüsusilə əsas tərəfin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasıdır. Söz birləşməsi əsas tərəfin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasına görə üç qrupa bölünür: *ismi birləşmələr, feili birləşmələr, zərf birləşmələri.*

Sabit və sərbəst birləşmələr. Sabit birləşmələr tarixən yaranmış və formalaşmışdır. Bunlar dildə bir növ hazır şəkildədir. Hazır şəkildə də dilin lüğət tərkibinə daxil olurlar. Biz bu cür hazır dil vahidlərini nitq prosesində istifadə edirik. Sabit birləşmələrin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların tərəflərinin hər ikisinin, bəzən də bir tərəfin məcazi mənada işlənməsidir. Məsələn: *bel bağlamaq, zəhləsini tökmək, dilə gəlmək, baş açmaq, köksünü ötürmək* və s. Sabit birləşmələr dildə frazeoloji vahidlər də adlanır. Ona görə də dilçiliyin frazeologiya şöbəsində öyrənilir. Sabit birləşmələrdən fərqli olaraq sərbəst birləşmələr dildə hazır şəkildə deyildir. Sərbəst birləşmələrin özləri yox, dildə quruluş modelləri, qəlibləri olur. Nitq prosesində həmin quruluş modellərinə, qəliblərə uyğun olaraq sərbəst birləşmələr qurulur. Sərbəst birləşmələrin bir xüsusiyyəti də onun tərəflərinin həqiqi mənada işlənməsidir. Məsələn: *evin qapısı, evə gələndə, kitabı oxumaq, oxumağın faydası, faydalı məsələ* və s. Sintaksisdə hər cür birləşmədən deyil, yalnız bu cür sərbəst birləşmədən danışılır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, tarixən sabit birləşmələrin sərbəst birləşmələrdən yarandığı göstərilir. İndi də dilimizdə elə misallar var ki, həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənməklə

sabit birləşmələrin sərbəst birləşmələrdən yarandığını sübut edir. Məsələn: *ağız açmaq, yolunu azmaq, yolundan çıxmaq* və s.

Qeyd: *Dildə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənan birləşmələr təsdiq edir ki, sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsasən forma fərqi olmur.*

Söz birləşmələrinin quruluşu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayrılır. Sadə söz birləşməsi iki müstəqil sözün mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: *kitabı oxumaq, universitetin tələbəsi, rayonun sakini* və s.

Artıq kəndin işıqları görünürdü. (İ.Şıxlı) *Gözləri oğlunun üzünə zilləndi.* (İ.Şıxlı) *Əsrəf gərək mənim zənnimi itirməsin.* (İ.Şıxlı) *Pakizənin dizi yerə dəydi.* (İ.Şıxlı) *Şamxalın səsi qəzəbdən xırıldadı.* (İ.Şıxlı) *Kipiani gözəl müəllim və yaxşı vətəndaşdır.* (İ.Şıxlı) *Onun səsinə qayğıkeşlik hiss edirdi.* (S.Rəhimov) *Bizim gözətçimiz bizi göz açmağa da qoymaz.* (S.Rəhimov) *Poçt rəisi teleqramı gözdən keçirib “Şəhla” sözünü diqqətlə oxudu.* (S.Rəhimov) *Sən necə, nə təhər söyləsən də mənim belimi qırıbsan.* (İ.Şıxlı) *Ərməğanın gözləri yenə də qoşa qan çanağı kimi közərdi.* (İ.Şıxlı) *Gedirəm, doğru söz acı olur.* (M.F.Axundov) *Barı qaçım, bəlkə evi yıxılmış tüfəngi mənə düzəldib atdı.* (M.F.Axundov) *A canım, aşağı düşən athıların xəbərin mənə tatarlar verməyiblər, malağanlar söyləyiblər.* (M.F.Axundov) *Dəstəyi götürən Vahidov salam-kəlamdan sonra, tapşırıq vermək istədi.* (S.Rəhimov)

Bəzən sadə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında köməkçi söz (qoşma) işlənə bilər. Belə halda qoşma birinci tərəflə birgə götürülür. Birləşmə isə quruluşca yenə də sadə olaraq qalır. Məsələn: *evə tərəf getmək.* Sadə birləşmələr söz birləşmələrinin ən

ibtidai formasıdır. Buna baxmayaraq, sadə birləşmələr söz birləşmələrinin bütün tələblərinə cavab verir.

Mürəkkəb birləşmələr isə üç və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb söz birləşməsi sözlərin çoxluğu və fikrin zənginliyi ilə sadə birləşmələrdən fərqlənir. Mürəkkəb söz birləşmələri özləri də bir neçə əsasda qurulur:

1. Mürəkkəb söz birləşmələrinin bir əsas, bir neçə asılı tərəfi olur. Asılı tərəflərin hər biri birbaşa əsas tərəfə tabe olur. Məsələn: *dünənki həmin qərribə hadisə, məktubları çatanda evə gətirmək, bir neçə dəst ipək paltar, Adil Diləfruzu görəndə, kobud səsinə eşidəndə, avadanlığın yerini dəyişəndə, əlindəki o səbət, mülayim xasiyyətli bir qoca arvad* və s.

Gəlinin belə sakit, təmkinli cavabı Şamxalın qulaqlarında ildirəm kimi şaqıldadı. (İ.ŞİXLİ) *Kişinin məyus və müşkül görkəmi Cahandar ağanın da ürəyini ağrıtdı.* (İ.ŞİXLİ) *Əşrəfin ağ bənizi daha da ağarmışdı.* (İ.ŞİXLİ) *Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı buna deyiblər.* (İ.ŞİXLİ) *Damların və çardaqların üstündə axşamdan təzək yandırmışdılar.* (İ.ŞİXLİ)

2. Mürəkkəb quruluşlu söz birləşmələrinin yenə də bir əsas, bir neçə asılı tərəfi olur. Lakin asılı tərəflərin hamısı əsas tərəfə birbaşa tabe olmur. Onların bir qismi birləşmə daxilində başqa bir sözə tabe olur. Məsələn: *kitabları rəflərə düzəndə qapını açmaq, təzəcə evdən çıxanda küçədə dostuma rast gəlmək.*

3. Mürəkkəb quruluşlu söz birləşmələrinin tərkibində üç və daha artıq söz iştirak edir. Bunlar zəncirvari şəkildə, qarşılıqlı tabelilik əsasında bir-birindən asılı olur. Məsələn: *universitet tələbəsinin dərs kitabı, zavod direktorunun iş otağı, hüquqşünaslıq fakültəsinin tələbəsi, mədəniyyət sarayının daş divarları* və s. Bəzən birləşmələrin tərəfindəki sözlərdən birinə aid birtərəfli əlaqədə olan söz də ola bilər. Məsələn: *dekan müavininin yaraşıqlı iş otağı.*

Əlini xəncərin dəstəyindən çəkməyən Şamxal onun yalın ayağına baxdı. (İ.ŞİXLİ) *Hirsindən nə etdiyini bilməyən Şamxal atasının qolundan tutub dartırdı.* (İ.ŞİXLİ) *Divardakı yarıqların birində gizlənmiş qarafatma kəsik-kəsik oxumağa başladı.* (İ.ŞİXLİ) *İki həftə səbr eləmək cəhənnəm əzabından artıqdır.* (M.F.Axundov) *Yaxşı, sizə verdiyim pulun faydası.* (M.F.Axundov) *Hacı Qafurun qapısından ötəndə gördük durubdur, qucağında da qundaq.* (M.F.Axundov) *Göytəpə kəndinin yastı qazma daxmaları Kürün sahilinə qədər səpələnmişdi.* (İ.ŞİXLİ)

Əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə söz birləşmələrinin növləri. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, söz birləşmələri əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə üç qrupa ayrılır: *ismi birləşmələr, feili birləşmələr, zərflə birləşmələri.*

Qeyd: *İsmi və feili birləşmələrə nisbətən zərflə birləşmələri dildə azlıq təşkil edir. Onlar öz xüsusiyyətlərinə görə ismi birləşmələrə oxşayır. Ona görə də tədris prosesində bəzən zərflə birləşmələri ismi birləşmələrə daxil edilir və beləliklə, söz birləşmələri ismi və feili birləşmələr olmaqla iki yerə ayrılır.*

İsmi birləşmələr. Əsas tərəfi adlardan (isim, sifət, say, əvəzlilik) ibarət olan birləşməyə ismi birləşmə deyilir. Məsələn: *evin qapısı, almanın qırmızısı, uşaqların ağıllısı* və s. İsmi birləşmə iki üsulla qurulur:

1. Analitik üsul;
2. Sintetik üsul.

1. **Analitik üsul.** Analitik üsulün əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada birləşmənin yaranmasında hal və mənsubiyyət şəkildə iştirak etmir. Birləşmə yalnız sözlərin sıralanması və intonasiyası əsasında qurulur. Məsələn: *yaşıl yarpaq, parlaq ulduz, dəmir qapı, uca çinar* və s.

Analitik üsulla ismi birləşmələrin qurulmasında, yəni analitik üsulla ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən qoşmalar da iştirak edir. Məs.:

*Bir qara daş kimi soyuğam indi,
Qızların baxışı ruhumu danlar.* (F.Qoca)

*Burda məhəbbət də həddi aşmayıır
Poladtək soyuqdur, poladtək möhkəm.* (F.Qoca)

2. **Sintetik üsul.** Sintetik üsulün əsas xüsusiyyəti budur ki, söz birləşməsi hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranır. Məsələn: *dünyanın əvvəli, göyün ulduzu, fəhlə qüvvəsi, iş adamı* və s.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təyini söz birləşmələri;
2. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

1. **Təyini söz birləşmələri.** İsmi birləşmələr həmişə bu başlıq altında adlandırılmayıbdır. XX əsrin 20-ci illərinə qədər bunlara izafət və ya izafət tərkibi deyilibdir. Lakin izafət ərəb və fars dillərinə məxsus hal olduğundan və dilimizin xüsusiyyətini əks etdirmədiyindən XX əsrin 20-ci illərindən sonra izafət tərkibi ifadəsi yiyəlik birləşməsi termini ilə əvəz olunubdur. Buna baxmayaraq, yiyəlik birləşməsi termini də bütün təyini söz birləşməsinə əhatə edə bilməmişdir. Belə ki, yiyəlik birləşməsi dedikdə yalnız II, III növ təyini söz birləşməsi nəzərdə tutulurdu. I növ təyini söz birləşmələri isə nəzərdən qaçırdı. Ona görə də XX əsrin 40-cı illərindən sonra bu cür birləşmələrin I tərəfinin təyinetmə xüsusiyyəti nəzərə alınaraq onların təyini söz birləşmələri adlanması daha məqsədəuyğun sayılmışdır. Təyini söz birləşmələrinin üç növü var:

1. I növ təyini söz birləşməsi;
2. II növ təyini söz birləşməsi;
3. III növ təyini söz birləşməsi.

I növ təyini söz birləşməsi. I növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik-morfoloji əlamət iştirak etmir. Belə söz birləşmələri sözlərin yanaşmasından əmələ gəlir: I tərəf atributiv, II tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır: *gözəl vətən, oxuyan qız, maraqlı dərs* və s. I növ təyini söz birləşmələrinin II tərəfi isim, yaxud substantivləşmiş hər hansı bir sözlə, I tərəf isə isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlə ifadə olunur. Məsələn:

a) I tərəfi isimlə ifadə olunanlar: *daş hasar, taxta arakəsmə* və s.

b) I tərəfi sifətlə ifadə olunanlar: *ağır xəstə, yaşıl yarpaq, təmiz su, şirin çörək, böyük şəhər, mavi səma, geniş otaq, sərin bulaq, tarixi hadisə* və s.

Şirvanlının qalın qara qaşları altında qıyılmış gözləri masanın üstünə səpələnmiş kağız-kuğuzu nəzərdən keçirdi. (İ.Əfəndiyev)

c) I tərəfi sayla ifadə olunanlar: *bir bulaq, bir dünya, iki namərd, bir sirr, beş qitə, on adam, üçüncü kurs, xeyli əsər* və s.

ç) I tərəfi əvəzliklə ifadə olunanlar: *həmin hadisə, bu ölkə, bu dünya, bütün insanlar, belə vaxt* və s.

d) I tərəfi feili sifətlə ifadə olunanlar: *açılan qapı, gələcək gün, ləpələnən dəniz* və s.

I növ təyini söz birləşmələrinin II tərəfi müxtəlif şəkilçilər (kəmiyyət, hal, şəxs, mənsubiyyət) qəbul edə bilər ki, onlar həmin birləşmənin əlaməti hesab olunmur, çünki onlar söz birləşmələrinin yaranmasında vacib ünsürlər kimi çıxış etmirlər. Məsələn: *O, narahat adamdır.* Yaxud: *Şəhərin kənarında olan böyük bir bağçada ağaclar yarpaq açmışdır.*

I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edirlər: I tərəf həmişə təyin, II tərəf isə müxtəlif cümlə üzvləri olur.

Qeyd: Dilimizdə elə birinci növ təyini söz birləşmələri vardır ki, onların tərəflərini (birinci və ikinci tərəfini) sintaktik təhlil zamanı bir-birindən ayırmaq olmur. Bu cür birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürülür. Məsələn: *bu il, həmin zaman, o gün, bu saat, əvvəlinci sıra, keçən il, ötən illər, birinci kurs, onuncu əsr, sonuncu yer, beşinci sinif* və s. kimi birinci növ təyini söz birləşmələri buna misaldır. Bu qəbildən olan birinci növ təyini söz birləşmələrinə diqqət yetirmək lazımdır. Onların tərəflərini ayrılıqda sintaktik təhlil etmək mənasızlıq əmələ gətirir. Ona görə də bu qəbildən olan birinci növ təyini söz birləşmələrini sintaktik təhlil zamanı bir cümlə üzvü kimi götürmək lazımdır. Məsələn: “**Keçən il** kəndə istirahətə getmişdik” cümləsində **keçən il** birləşməsi bütövlükdə cümlənin zaman zərfliyidir. Aşağıdakı digər misallarda da birinci növ təyini söz birləşmələrini bütövlükdə cümlənin bir üzvü götürmək lazımdır:

Bu vaxt Koroğlu bir tərənin başında dayanıb yola baxırdı. (“Koroğlu”) **Düz altı ildir ki, hər yay ay** yarım bu pansionatda yaşayıram. (Elçin) **Ağlar çağırın bu gün** qız, gəlin! (B.Vahabzadə) **Bu saat** Qıratın dalınca Toqata gəlsə, üzəngisini basıb, atı özü ona verəcək. (“Koroğlu”)

II növ təyini söz birləşməsi. II növ təyini söz birləşmələrinin I tərəfi heç bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, II tərəf isə mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir. Məsələn: *dağ çayı, tələbə bileti, yaz səhəri* və s. II növ təyini söz birləşmələrinin bir sıra mənə və qrammatik xüsusiyyətləri var:

1. Bu birləşmələr mənasına görə ümumilik, mücərrədlik bildirir. Ona görə də mürəkkəb idarə adları daha çox bu birləşmə ilə ifadə olunur. Məsələn: *Bakı Soveti, Həmkarlar İttifaqı, Rayon Komitəsi* və s.

2. Bu birləşmələrdə mürəkkəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli var: *kəlikotu, quşəppəyi, Koroğlu, dəvədabanı, ayaqqabı* və s. Bu qəbildən olan mürəkkəb sözlər vaxtilə II növ təyini söz birləşmələri olmuşdur.

3. Bu birləşmənin tərəflərinin ifadə vasitələri məhduddur. Onların hər iki tərəfi, əsasən isimlə ifadə olunur. Bəzən isə tərəflər substantivləşmiş isim kimi çıxış edir. Məsələn: *ellər gözəli, “5” arzusu* və s. II növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri əvəzliliklə, xüsusən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmur (nə? sual əvəzliyindən başqa), ona görə də bu birləşmənin II tərəfi I və II şəxslərə məxsus mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmir. II növ təyini söz birləşməsinin tərəflərindən I tərəf o zaman xüsusi isimlə ifadə oluna bilər ki, onların əlaqəsi mücərrədləşmiş olsun, həqiqi mənsubiyyət münasibətində olmasın. Məsələn: *Nizami muzeyi, Sabir bağı, Araz çayı, Xəzər dənizi, Nərimanov prospekti* və s.

4. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri eyni zamanda cəm şəkilçiləri qəbul edə bilmir. Məsələn: *gözəllər gözəli, Odlar yurdu, dünya gəncləri, qala qapıları, yollar ayrıcı, Qafqaz dağları, türk dilləri, hava yolları, dağlar maralı, sular sonası, ellər gözəli* və s.

Ancaq *həmkarlar ittifaqları, atalar sözləri, elmlər doktorları, gənclər təşkilatları* və s. istisnadır.

Kainat olacaq insan yolları

İnsan lal səmanı danışdıracaq.

Körpü tək uzanıb insan qolları

Neçə səyyarələr barışdıracaq. (F.Qoca)

Bakı çovğun içindədir, külək qovur xəzəlləri.

Gül gətirsin Çənlibelə Azərbaycan gözəlləri. (Xəlil Rza)

5. Bu birləşmənin tərəfləri həmişə yanaşı işlənir və onların arasına heç bir söz daxil ola bilmir.

6. Tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqə var: I tərəf idarə əlaqəsi ilə II tərəfə, II tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə I tərəfə tabe olur. Məsələn: *sinif rəhbəri, məktəb direktoru, uşaq bağçası* və s.

*Divar saati dəqiqələri sayır,
keçir gecə,*

Yenə zəng eləyəcəyəm indicə. (F.Qoca)

7. II növ təyini söz birləşməsi birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.

III növ təyini söz birləşməsi. III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, II tərəfi isə II növ təyini söz birləşməsi kimi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn: *zamanın hökmü, şəhərin mərkəzi* və s.

III növ təyini söz birləşmələri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) III növ təyini söz birləşməsi II növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq konkretlik, müəyyənlik bildirir. Bu, I tərəfin müəyyən yiyəlik halda olması ilə əlaqədardır. Yəni I tərəf müəyyən yiyəlik halla ifadə olunur. Müqayisə et: *kənd yolu – kəndin yolu, məktəb direktoru – məktəbin direktoru* və s.

b) Bu birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri genişdir. Tərəflər xüsusi isim, substantivləşmiş sifət, sifət, feili sifət, məsdər, əvəzliliklə ifadə oluna bilər. Məsələn: *bağların meyvəsi, Gəncənin havası, Xaqaninin əsərləri, Füzulinin qəzəlləri, gözəllərin vəfası, tələbələrin biri, onların çoxu, oxuyanların səsi, oxumağın xeyri, sənin təklifin* və s. Bu birləşmələrin I tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bildiyinə görə, II tərəfləri hər üç şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir.

c) Tərəfləri eyni zamanda cəmlənə bilər. Məsələn: *şagirdlərin kitabları, onların dostları, şəhərlərin küçələri, natiqlərin çıxışları, çayların suları* və s.

ç) Birinci tərəf cəmlənə bilər. Məsələn: *tarixlərin yadigarı, insanların taleyi, xalqların azadlığı* və s.

d) İkinci tərəf cəmlənə bilər. Məsələn: *şairin şeirləri, Vurğunun poemaları, sənin dostların, Bülbülün mahnıları* və s.

e) Tərəflər arasına müxtəlif sözlər daxil etmək olur, həmin sözlər birləşmələrin II tərəfinə aid olub onu izah edir. Məsələn: *dağların sərin havası, bulağın şır-şır axan suyu, Nəsiminin fəlsəfi şeirləri, Nizaminin dünya şöhrətli poemaları* və s.

Pencəyin düyməsi günəşin şəfəqləri altında parıldayırdı.
(İ.Əfəndiyev)

Farsın öz qüdrətli şairləri var

Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar. (S.Vurğun)

ə) Tərəflər arasında qarşılıqlı təyinlik əlaqəsi var. Məsələn: *sənin həyatın, onun ömrü* və s.

f) Tərəflər birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: *Mən onu bilirəm ki, sənin təşəbbüslərin xalqın səadəti üçündür.*

Qeyd: Təyini söz birləşmələrinin cümlədə rolu ilə bağlı aşağıdakıları bilmək lazımdır:

a) Birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin hər biri ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü olur: birinci tərəf təyin, ikinci tərəf isə cümlənin müxtəlif üzvü rolunda çıxış edir. Məsələn:

Sıra dağlar, gen dərələr,

Ürək açan mənərələr,

Ceyran qaçar, cüyür mələr.

Nə çoxdur oylağın sənin,

Aranın, yaylağın sənin... (S.Vurğun)

Ancaq dilimizdə bir sıra birinci növ təyini söz birləşmələri vardır ki, onların tərəfləri bir-birindən ayrılır və bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur.

Məsələn: ***bu gün, bu il, həmin zaman, həmin anda,***

o gün, bu saat, əvvəlinci sıra, keçən il, ötən illər, birinci kurs, onuncu əsr, sonuncu yer, beşinci sinif və s. kimi birinci növ təyini söz birləşmələri bütövlükdə bir cümlə üzvü kimi götürülür. Məs.: Bu gün sizə gələcəyəm. Həmin anda hər şey dəyişdi. Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim. (M.Araz) Şairin bu yerə düşdü güzarı. (S.Vurğun)

b) İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri bir-birindən ayrılmadan bütövlükdə cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir.

Məsələn:

İkinci növ təyini söz birləşməsinə aid: Yol boyu hər şeyi danışırdı. Araz boyu uzanıb gedən yol onu yordu.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinə aid: Xalqın iradəsi hər şeyi həll edir. Vətənin azadlığı ən böyük nemətdir.

c) Bəzən birinci tərəfi bizim, sizin sözləri ilə ifadə olunmuş təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədən işlənir: bizim uşaqlar, sizin ellər və s. Bu zaman birinci tərəf təyin, ikinci tərəf isə sualına müvafiq olaraq digər cümlə üzvü kimi çıxış edir. Məsələn:

Göydən gedən beş durnalar,

***Bizim ellər** yerindəmi?*

Bir-birindən xoş durnalar,

***Bizim ellər** yerindəmi? (“Koroğlu”)*

Onu da qeyd edək ki, sizin elləriniz, bizim dağlarımız (yəni ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən) birləşmələri cümlənin bütövlükdə bir üzvü olur.

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr dörd yerə ayrılır:

I. *Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmənin I qrupunun əmələ gəlməsində heç bir əlavə vasitələrdən istifadə edilmir.* I tərəf adlıq halda olur və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Belə birləşmələrin I tərəfinin mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadəsi daha çox inkişaf edib. II tərəf sifətlə (-lı şəkilçili) ifadə olunur: *gözləri yaşlı, əlləri qanlı* və s. Bu birləşmələr həm forma, həm də mənaca I növ təyini söz birləşmələrinə oxşayır, məzmunlarını təyinlə təyinolunan arasındakı əlaqə təşkil edir. Lakin spesifik cəhətləri aşağıdakılardır:

a) I növ təyini söz birləşməsində təyinedən təyinolunanın qabağında işlənir. I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasındakı leksik və qrammatik münasibətlə həmin münasibətlərin qrammatik ifadə forması uyğun gəlir, hər iki halda təyinlə təyinolunan münasibəti özünü göstərir. Təyini söz birləşməsinə daxil olmayan bu ismi birləşmədə isə təyinedən təyinolunandan sonra gəlir və buna görə də birləşmənin məzmununda təyinlə təyinolunan ayrılı bilsə də, qrammatik cəhətdən münasibət təyinolunan + təyinedən münasibətində olur.

b) I növ təyini söz birləşməsi tam nominativ xarakter daşıyır və cümlədə I tərəf II tərəfin qrammatik təyini olur. Təyini söz birləşməsinə daxil olmayan bu birləşmədə isə nominativlikdən predikativliyə meyl hiss olunur, onların bir qismi isə mətn daxilində predikativ əlaqəli birləşmələrin predikativ əlamətlərindən məhrum olması nəticəsində əmələ gəlir. Çox vaxt cümlənin mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir.

c) I növ təyini söz birləşməsində tabe sözün ifadə vasitəsi genişdir, bu birləşmədə isə tabe tərəf, əsasən sifətlə ifadə olunur. Bu birləşmənin iki növü var:

1. II tərəf I tərəfin əlamətini bildirir. Məsələn: *gözləri yaşlı, boynu bükük, ağız dualı, qəlbi məhəbbətli, əli oxlu, başı küllü, əlləri bağlı, ayağı buxovlu, sinəsi odlu* və s.

Atlıların qabağınca əlləri bağlı, ayağı buxovlu bir piyada gedirdi. (Anar) *Tacirlərin özü yolda, Banuçiçəyin gözü yaşlı sizə kimdən deyim Qazan oğlu Turaldan.* (Anar) *Ağamehdinin yanında Feyzullanın tanımadığı gənc, yaraşlıq, sinəsi odlu bir rus qızı vardı.* (Anar)

Qayıdıb gəlibsən gözləri yaşlı,

Deyirsən, bir daha küsən deyilsən. (N.Kəsəmənli)

O soyuq əllərə necə qıymışam?

Ay üzün baharlı, əli qış sonam. (N.Kəsəmənli)

Ayağı çarıqlı kiçik bir ölkə

Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə? (S.Vurğun)

Elə zənn etmə ki, ağırlaşmışam,

Ayağı sarıqlı, şikəst bir quşam... (S.Vurğun)

Bu gün məni səyyar xəyal

Öz dünyamdan qoparmışdır...

Qulağı kar, dili də lal

Bir aləmə aparmışdır. (S.Vurğun)

2. I tərəf II tərəfi izah edir. Lakin I növ təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq, bu birləşmədə I tərəf həmişə isimlərlə, atributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunur. Məsələn:

Çox keçmişəm bu dağlardan,

Durna gözlü bulaqlardan. (S.Vurğun)

Qan rəngli (od), könül adlı (bir yoldaş) və s.

II. Təyini söz birləşməsinə daxil olmayan ismi birləşmənin II qrupu müəyyən şəkli əlamətlərə malik olur və dörd yerə ayrılır:

1) **I tərəfi yönlük hallı sözlə ifadə olunanlar.** Bu birləşmənin tərəfləri arasında obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur, I tərəf II tərəfin obyektidir: *gələcəyə inam, həyata yaraşlıq, düşməyə nifrət, vətənə məhəbbət* və s. Bu birləşmənin hər iki tərəfi substantiv xüsusiyyətə malik olur və *isimlə* (yoldaşa

xəyanət), *əvəzliliklə* (sizə hörmət), *sifətlə* (gözəllərə hörmət), *sayla* (çoxa meyl), *məsdərlə* (oxumağa həvəs), *feili sifətlə* (oxuyana hörmət), *zərflə* (aşağıya münasibət) ifadə olunur.

2) **I tərəf ismin yerlik halında olan sözlərlə ifadə olunanlar.** I tərəf II tərəfi məna izah edir. Bütövlükdə isə bu birləşmələr cümlədə hal, vəziyyət bildirmək məqsədilə işlədilir. Məsələn: *gözlərdə intiqam, qılınclarda qan, üzündə kədər, əlində su, əlində od, Qərbdə elm, əlində saz, əldə tüfəng, ağızda dil, gözdə gilə, əldə ağac, qəfəsdə quş, gözlərində sual, qucaqda körpə, millətdə qəm, əlində qələm, sinəmdə dəftər, beşdə bir, üçdə bir, gözlərdə qılgıncım, döşündə medal* və s.

Özünü bilirsiniz ki, insanda səxavət gözəl keyfiyyətdir. (İ.Əfəndiyev)

Ömrümüzü gül ömrünə döndərib

Zirvədə qar, pətəkdə bal olaydıq. (Z.Yaqub)

Gözlərində min bir sual

Heykəl kimi dayandı lal. (S.Vurğun)

Ömrün kitabını tamamlamağa

Çox da can atmasın əlində qələm,

Mən tələsmirəm,

Mən tələsmirəm! (S.Vurğun)

O, əlində qamçı qapı ağzında duran Kazıma baxdı. (İ.Şıxlı) *Ayaqlarında uzunboğaz çəkmə, əynində yun parçadan köynək-salvar var idi.* (İ.Əfəndiyev)

3) **I tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunanlar.** I tərəf, əsasən isim, az hallarda əvəzliliklə, substantiv sözlərlə; II tərəf isə sifət, say və isimlə ifadə olunur. Sifət, say və isimlə ifadə mahiyyətə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri yaradır:

a) I qrup bütönlüklə atributiv xüsusiyyət daşıyır. Bu, birləşmənin II tərəfinin – əsas tərəfin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Belə birləşmələr cümlədə müqayisə yolu ilə əlamət bildirir və təyin kimi çıxış edir. Həm də cümlədə həmin birləşmənin II

tərəfindən müqayisə vasitəsi kimi istifadə olunur. Məsələn: *O dağlardan ağır istehza nədir? Baldan şirin* nə var?

Gəmindən ismətli, qızdan həyalı

Ətri, tərəvəti çiçəkdən olsun. (Z.Yaqub)

Almasdan bərk şey dünyada çoxdur. (C.Məmməd-quluzadə) *O, aydan arı, sudan durudur.*

b) I tərəf ismin çıxışlıq halında olan birləşmənin hər iki tərəfi isimlə ifadə olunur, birləşmə bütünlüklə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bunlardan bir qismində bir əşyanın mənbəyi, hansı əşyadan əmələ gəldiyi göstərilir. Məsələn: *dəmirdən qapı, daşdan divar* və s.

c) Hər iki tərəf əsasən isimlə ifadə olunur. Bu birləşmədə müəyyən əşyalarla həmin əşyaların çıxış nöqtəsi, mənsub olduğu yer, əşya arasındakı əlaqə kimi məna əlaqəsi ifadə olunur. Məsələn: *uzaqdan məktublar, xaricdən nümayəndələr, dostdan ayrılıq* və s.

Bu birləşmə üçün ümumi cəhət odur ki, I tərəf II tərəfə tabe olur. Belə birləşmələr cümlədə bütövlükdə bir üzv olurlar.

4) **Hər iki tərəfində şəkilçi iştirak etməklə əmələ gələnələr.** I tərəf çıxışlıq, II tərəf yönlük halda olur və hər iki tərəf substantiv xüsusiyyəti daşıyır. Bunlar müəyyən məkan və zaman ölçülərinin, bir məkandan əşya və zamandan digərinə doğru istiqaməti ifadə etmək üçün, başlanğıc və son nöqtələri eyni zamanda göstərmək üçün işlədilir. Belə söz birləşmələri iki yerə ayrılır:

a) Komponentləri müxtəlif leksik vahidlərdən ibarət olanlar. Məsələn: *başdan ayağadək, səhərdən axşama, səhildən ortaya* və s.

b) Tərəfləri eyni leksik vahidlərdən ibarət olanlar: *dənizlərdən-dənizlərə, əsrdən-əsrə, düzlərdən-düzlərə* və s.

Ulduzdan-ulduza uçuram hələ,

Çağırсан torpağa enə bilərəm. (N.Kəsəmənli)

Sənin toxuduğun yaşıl xalıda

Üfüqdən-üfüqə süzmək istərəm. (Z.Yaqub)

Ucalardan-ucalara qalxasan fələk kimi. (Z.Yaqub)

Belə birləşmələrdə I tərəf hərəkətin baş, II tərəf isə son nöqtəsini bildirdiyi üçün onları müxtəlif leksik vahidlərdən bu formada əmələ gəlmiş söz birləşmələrinə bərabər etmək olar.

III. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin III qrupu qoşmalar vasitəsilə yarananlardır. Belə birləşmələrin I tərəfi əsasən isimlərdən, II tərəf isə isim və sifətdən ibarət olur. I tərəf həmişə II tərəfi bu və ya başqa cəhətdən izah edir, II tərəfin əlamətini bildirir, II tərəfi müəyyən əşya ilə müqayisə yolu ilə təyin edir. II tərəf isimlə ifadə edildikdə birləşmə bütünlüklə substantiv xüsusiyyəti daşıyır və başqa sözlərlə isim kimi əlaqəyə girir: *Qaya boyda dağlar, qaya boyda daşlar*, II tərəfi sifətlə ifadə olunan birləşmə bütünlüklə atributiv xüsusiyyətə malik olur. Məsələn: *qarlarla örtülü bir düzə gəldik, bıçaq kimi iti, günəş kimi sarı* və s. Qoşmanın iştirak etdiyi birləşmələrdə bəzən I tərəf müəyyən hal şəkilçiləri də qəbul etmiş olur: *mənim kimi tələbə, kəndə sarı yol, xəstədən ötrü dərman* və s.

IV. Təyini söz birləşməsinə daxil olmayan ismi birləşmənin IV qrupu əlavəli birləşmədir. Məsələn: *mühəndis-geoloq, maşın-traktor (stansiyası)* və s.

Dilimizdə tabesizlik əlaqəli ismi birləşmələrə də təsadüf edilir. Məsələn: *“Atalar və oğullar”, “Hərb və sülh”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”* bunlar müəyyən anlayış adı kimi formalaşdığına görə dildə sabitləşib. Belə ismi birləşmələr dildə sabitləşdiyi üçün onların tərəflərinin yerini dəyişmək olmur.

Zərf birləşmələri. Zərf birləşmələrinin əsas tərəfi zərfdən ibarət olur. Bunların II tərəfi, əsasən yer, zaman və tərz-i-hərəkət zərfi ilə ifadə olunur: *evdən yuxarı, quş kimi tez, yel kimi tez (keçmək), bülbül kimi tez (ötmək), çox yavaş* və s. Zərf birləşməsinin formalaşmasında I tərəfin iştirakına görə zərf birləşmələrinin aşağıdakı növləri var:

a) zərf-zərf: I tərəf kəmiyyət zərfləri, II tərəf tərz-i-hərəkət, bəzən də yer, zaman zərfləri ilə işlənir: *çox kəskin* (danışmaq),

olduqca yavaş (yerimək), *xeyli geridə* (qalmaq), *bir qədər gec* (gəlmək), *bir qədər ucadan* (qışqırmaq) və s.

Bir qədər gec aralıda *Salatının yuxulu səsi aləmi götürdü.* (Y.Səmədoğlu) *Arvadı narazılıqla bir qədər ucadan qışqırdı.* (Y.Səmədoğlu)

b) isim-zərf, əvəzlik-zərf: *dostlardan aralı* (dolanmaq), *qarış-qadan yavaş* (gətmək), *hamıdan yaxşı* (oxumaq), *hər kəsdən çox* (çalışmaq), *hamıdan yavaş* (söhbət etmək) və s. Bu birləşmələr yuxarıdakılardan fərqli olaraq, idarə əlaqəsinə əsaslanır. Məsələn: *qaranlıqdan uzaq, qəfəsdən uzaq, hamıdan tez, həyatdan uzaq* və s.

Hamıdan tez mən onu gördüm. (Y.Səmədoğlu) **Həyatdan uzaq** olan o yerdə balaca bir ulduz yanmışdı. (Y.Səmədoğlu)

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.35-57
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.8-16
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.35-55
4. Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, “Maarif”, 1966, s.7-37
5. Ə.Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, ADU-nun nəşri, 1992, s.160-173
6. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.6-10

FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Feili birləşmələr haqqında məlumat. İsmi birləşmənin əsas tərəfi adlardan ibarət olduğu halda, feili birləşmənin əsas tərəfi feillərdən ibarət olur. Buna görə də feili birləşməyə adətən belə bir tərif verilir: *Əsas tərəfi, yəni tabeedicisi sözü feildən ibarət olan birləşməyə feili birləşmə deyilir.* Feili birləşmənin əsas tərəfi, tabeedicisi tərəfi feillə yanaşı, məsdərdən, feili sifətdən və feili bağlamadan ibarət olur. Məsələn: *qapıları bağlamaq, onları çağırmaq, sizə gələndə, kitabı oxuyan, teatra baxdıqca, məktəbə gəldim* və s. Feili birləşmə öz xüsusiyyətinə görə mürəkkəb feillərə bənzəyir. Çünki mürəkkəb feil kimi feili birləşmə də ən azı iki tərəfdən ibarət olur və hər ikisində I tərəf adlardan, II tərəf isə feillərdən qurulur. Bunu *parça-parça etmək, heyran olmaq, pərt eləmək, ağ eləmək* və s. mürəkkəb feillərini yuxarıdakı feili birləşmə ilə müqayisə etməklə görmək olar. Buna baxmayaraq, mürəkkəb feillərlə feili birləşmələr arasında mühüm fərqlər də var. Əsas fərq odur ki, mürəkkəb feilin tərəfləri bir mənə, bir məfhum ifadə edir. Feili birləşmənin tərəflərinin hər biri müstəqil mənəyə malik olur. Bundan əlavə, mürəkkəb feillər adətən iki sözdən ibarət olduğu halda, feili birləşmənin tərəfləri daha çox sözlərlə işlənir. Məsələn: *ikilikdə söhbət edəndə, saçlarını geri daraya-daraya deyəndə* və s.

Qeyd: Əsas tərəfi məsdərdən, feili sifətdən, feili bağlamadan ibarət olan birləşmələr feili birləşmələrdir: Vətəni qorumaq, vətəni qoruyan, vətəni qoruyanda.

Feili birləşmələrə, o cümlədən, feili bağlamaya münasibət.

Azərbaycan dilində feili birləşmə say baxımından üstünlük təşkil edir və zəngin olması ilə fərqlənir. Həm də feili birləşməyə və feili birləşmə tərkiblərinə münasibətdə fikir ayrılığı mövcud olmuşdur¹. Məsələn, N.K.Dmitriyev “Qrammatika kumıskoqo yazıka”, “Qrammatika başkirskoqo yazıka”, “Stroy turetskoqo yazıka” adlı əsərlərində feili bağlama tərkiblərini iki yerə ayırır:

1) Ayrıca qrammatik mübtədası olmayan feili bağlama tərkibləri və 2) Ayrıca qrammatik mübtədası olan feili bağlama tərkibləri. N.K.Dmitriyevə görə, birinci qrup feili bağlama tərkibləri budaq cümləyə məxsus olan tələblərə cavab vermir, bunları budaq cümlə hesab etmək olmaz. Bunlar cümlə üzvü kimi çıxış edir. İkinci qrup feili bağlama tərkibləri isə, şərti olaraq, budaq cümlə hesab edilir. Demək olar ki, N.Z.Hacıyeva da eyni fikri təkrar etmişdir.

Türkoloqlardan A.N.Kononov feili bağlama tərkiblərinin budaq cümlə, yaxud ayrıca cümlə üzvü olması məsələsinin qoyuluşuna və izahına bir az fərqli yanaşır. Onun fikrincə, feili bağlama tərkibləri cümlə üzvü rolunda olur. Ancaq o, feili bağlama tərkiblərini söz birləşməsinin bir növü kimi deyil, “budaq cümlələrin mənasını verən stilistik bir forma kimi izah edir, onların qrammatik cəhətlərinə nəzər yetirmir”².

V.L.Qordlevski türk dillərində feili bağlama tərkiblərini (eyni zamanda ayrıca işlənən, tərkib təşkil etməyən feili bağlamaları) ixtisar edilmiş budaq cümlə adlandırır. Türkoloqlardan E.V.Se-

¹Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, 1962, s.4-7

²Yenə orada. s.4

vortyan da feili bağlama tərkiblərini bu cür (V.L.Qordlevski kimi) izah edir.

Türkoloqlardan N.P.Direnkova “Qrammatika öyrotskoqo yazıka” və “Qrammatika şorskoqo yazıka” əsərlərində oyrot, şor dillərindəki feili bağlama tərkiblərinin cümlə üzvü kimi çıxış etdiyini qeyd edir. Feili bağlama tərkiblərinin həmişə cümlə üzvü olduğunu göstərir.

Feili bağlama tərkiblərinin, eləcə də digər feili birləşmələrin (tərkiblərin) Azərbaycan dilçiliyində cümlə üzvü və budaq cümlə olması barədə fikir müxtəlifliyi olmuşdur. Bu məsələ mübahisə obyektini kimi dilçiləri düşündürmüşdür. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə feili bağlama tərkiblərini (eləcə də digər tərkibləri) budaq cümlə kimi izah etmişdir. Məsələn, **Konsulun Ninaya böyük hörmət bəslədiyini bilirəm.** (M.S.Ordubadı) **M.F.Axundovun böyük yazıçı olmasına baxmayaraq, müasirləri onu qiymətləndirmədilər** və s. kimi bu qəbildən olan cümlələri mürəkkəb cümlə, bu cümlələrdəki feili birləşmələri (tərkibləri) isə budaq cümlə hesab etmişdir.

M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə tərəfindən yazılan və 1938-ci ildə çap olunan dərsliklərdə də (“Qrammatika”, “Azərbaycan dilinin sərfi”, “Azərbaycan dilinin qrammatikası”) bəzi feili bağlama tərkibləri budaq cümlə kimi verilmişdir. Məsələn, **Biz Moskvaya çatdıqda, şiddətli qar yağdı. Məruzəçi hələ son sözünü deyib qurtarmamış, yerlərdən alqış səsləri yüksəldi** və s. Bu cümlələrdə “biz Moskvaya çatdıqda”, “məruzəçi hələ son sözünü deyib qurtarmamış” feili bağlama tərkibləri budaq cümlə kimi verilmişdir. Bu cür mövqe 1952-ci ilə qədər davam etmişdir. Sonrakı illərdə çap olunmuş kitablarda (M.Şirəliyevin, M.Hüseynzadənin kitablarında) feili bağlama tərkibləri budaq cümlə kimi deyil, sadə cümlənin genişləndirilmiş üzvü kimi izah olunmağa başlamışdır. Məsələn, “Mən evə gedəndə kitab aldım”, “Mən dərsimi hazırlamadan imtahana girmərəm” və s. kimi cümlələr sadə, bu cümlələrdəki feili bağlama tərkibləri isə zərflik kimi götürülmüşdür.

1950-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində feili bağlama tərkiblərini budaq cümlə deyil, ayrıca bir cümlə üzvü kimi götürmək meyli güclənmişdir. M.Şirəliyevin “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə məsələsi”, Z.X.Tağızadənin “Tabeli mürəkkəb cümlə” məqalələrində, Ə.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində xüsusiləşmələr” adlı dissertasiyasında feili bağlama tərkiblərinin budaq cümlə hesab olunmasının səhv olduğu qeyd edilmişdir.

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində feili birləşmələrə, xüsusilə onların sintaktik vəzifəsinə müxtəlif münasibət var. Bu münasibəti üç qrupa ayırmaq olar: *Birinci qrup dilçilərin fikrincə* (V.L.Qordlevski, P.M.Melioranski, qismən A.N.Kononov, Ə.Dəmirçizadə və b.), əgər cümlədə feili birləşmə (tərkib) varsa, onda o cümlə tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Belə cümlələrdə feili birləşmə olan hissə budaq cümlə, qalan hissə isə baş cümlədir. Məsələn: Bu fikrə əsasən, “*M.F.Axundovun böyük mütəfəkkir olmasına baxmayaraq, müasirləri onu qiymətləndirmədilər*” cümləsində *müasirləri* sözlərinə qədərki hissə budaq cümlə, yerdə qalan hissə isə baş cümlədir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu fikir düz deyil, hal-hazırda dilçilikdə məqbul sayılır.

İkinci fikir tərəfdarları (N.Z.Hacıyeva, N.K.Dmitriyev, T.A.Bertaqayev və başqaları) belə hesab edirlər ki, əgər tərkiblərin (feili birləşmələrin yaratdığı tərkiblərin) müstəqil subyekt varsa, onda tərkibi müstəqil bir cümlə hesab etmək olar. Məsələn: *Alim teleskopla göyə baxanda, mənim tuti dilim birdən lal olur*. Bu cümlədə *teleskopla göyə baxanda* tərkibinin subyekt *alim* sözüdür. Yəni *alim baxanda*.

Üçüncü qrup dilçilər (Q.D.Sanjeyev, N.P.Direnkova, N.A.Baskakov, Ə.Abdullayev, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Z.X.Tağızadə, Z.Budaqova, Y.Seyidov) belə hesab edirlər ki, feili birləşmə yalnız cümlənin bir mürəkkəb üzvü ola bilər. Onların fikrincə, feili birləşmənin subyekt *olsa da*, *olmasa da*, onlar cüm-

lənin bir üzvüdür. Hal-hazırda dilçilikdə orta və ali məktəbin qrammatika kitablarında bu üçüncü fikir məqbul fikirdir.

Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər. Feili bağlama tərkiblərini düzgün başa düşmək, onları budaq cümlələrdən fərqləndirmək üçün bunların arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri ayırmaq lazımdır. Yəni feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərə fikir verilməlidir.

Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr, əsasən, üç cəhətdən bir-biri ilə müqayisə olunmuşdur: *quruluşuna, mənalərinə və deyilişlərindəki intonasiyaya görə*. Bu cəhətlərlə müqayisə etməklə feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələrin yaxınlığını, oxşarlığını əsas götürmüşlər. Daha doğrusu, feili bağlama tərkiblərini budaq cümlə hesab etmişlər. Halbuki bunlar arasında yaxınlıq, oxşarlıqla yanaşı, fərqli cəhətləri izah etməyə ehtiyac vardır.

Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasında yaxınlığı yaradan **birinci cəhət** onların quruluşu ilə bağlıdır. Hər ikisində özünəməxsus cümlə üzvləri vardır. Ancaq bu oxşarlıq, uyğunluq feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələri eyniləşdirmir. Ona görə ki, feili bağlama tərkiblərində başqa üzvlər olsa da, xəbər yoxdur. Xəbər isə cümlənin əsas cəhətlərinin ən vacib əlamətlərindəndir. Cümlədə mübtədə ilə xəbər onun (cümlənin) qrammatik əsasıdır. Feili bağlama tərkibləri ilə müqayisədə budaq cümlələrdə xəbər, əsasən, iştirak edir. Deməli, budaq cümlələrdə xəbərin olması, feili bağlama tərkiblərində xəbərin olmaması onları bir-birindən fərqləndirir. Əgər feili bağlama tərkibi budaq cümlədirsə, onda o, cümlə üzvü kimi xəbər adlandırılmalıdır. Feili bağlamayı və feili bağlama tərkiblərini isə cümlə üzvü kimi xəbər adlandırmaq mümkün deyildir. Ona görə ki, feili bağlamalar ayrılıqda və tərkib daxilində şəxs, kəmiyyət, zaman şəkilçiləri qəbul etmir, yəni təsriflənir. Məsələn, *sən gələndə* feili bağlama tərkibidir. *Sən gəlirsən* cümlədir. Feili bağlama şəkilçisini atdıqda feil

təsriflənir. Ancaq feili bağlama təsriflənmişdir. Belə olduğundan o, qrammatik cəhətdən xəbər kimi formalaşmışdır. Xəbər kimi formalaşma bilməyən feili bağlama aid olduğu mübtədə ilə uzlaşma əlaqəsinə girə bilmir. Deməli, xəbərin mübtədə ilə uzlaşması yoxdursa, subyekt və predikatdan danışmaq mümkün deyildir. Belə olduqda feili bağlama və feili bağlama tərkibləri cümlə də ola bilmir.

Qeyd: Dilimizdə xəbərin mübtədə ilə uzlaşmadığı hallara rast gəlmək olur. Məsələn, “**Yeni dünya quran bizik, haqqa qəhmər duran bizik**” (R.Rza) cümləsində mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi yoxdur. Hətta mübtədə olduğu kimi qalmaqla, xəbər müxtəlif şəxslər üzrə kəmiyyətə görə dəyişir: **Yeni dünya quran mənəm. Yeni dünya quran sənən. Yeni dünya quran odur. Yeni dünya quran bizik. Yeni dünya quran sizsiniz. Yeni dünya quran onlardır.** Belə cümlələrdə mübtədə ilə xəbər yerlərini dəyişdiyindən, onlar arasında uzlaşma əlaqəsi pozulmuşdur. Əslində bu cümlə belədir: **Biz yeni dünya quranlarıq.** Mübtədə ilə xəbər yerini dəyişdiyindən **bizik** sözü həm xəbər, həm də məntiqi subyektidir, **yeni dünya quran** feili sifət tərkibi isə həm mübtədə, həm də məntiqi predikatdır. Bundan başqa, **Mən ağa, sən ağa...** kimi cümlələrdə də mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi yoxdur. Ancaq bu tipli cümlələrdə mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsinin olmaması cümləyə məxsus olan qanunauyğunluğu pozmur. Belə ki, belə cümlələrdə xəbərlərə şəxs şəkilçiləri əlavə etməklə onları mübtədalarla uzlaşdırmaq olur: **mən ağayam, sən ağasan.** Eyni zamanda belə cümlələr qrammatik cəhətdən formalaşdığı üçün cümləyə məxsus olan intonasiyaya da malikdir. İntonasiya isə belə cümlələrin bitkin cümlə olmasına imkan verir.

Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlə arasında yaxınlığı yaradan *ikinci cəhət* onların mənalari ilə bağlıdır. Budaq cümlələrdə müəyyən hal, hərəkət, hadisə haqqında bitmiş bir fikir ifadə olunur. Feili bağlama tərkiblərində də müəyyən hal, hərəkət, hadisə haqqında məlumat olur. Beləliklə, hər ikisi eyni məzmunu çatdırır. Məsələn, *Elə ki o qatar gəlib duracaq, Azadlıq zəngi də belə vuracaq.* (S.Vurğun) Bu cümlə tabeli mürəkkəb cümlədir və zaman budaq cümləsidir. Burada *Elə ki o qatar gəlib duracaq* budaq cümləsinə *O qatar gəlib duranda* feili bağlama tərkibi ilə vermək olar. Burada həm budaq cümlənin, həm də feili bağlama tərkibinin məzmunu, demək olar ki, eynidir. Ancaq bu məna eyniliyinə görə budaq cümlə ilə feili bağlama tərkibini eyniləşdirmək olmaz. Ona görə ki, tək cə fikri nəzərə almaqla, daha doğrusu, feili bağlamanın fikir ifadə etməsini nəzərə almaqla onu budaq cümlə hesab etmək olmaz. Onda cümlənin başqa əlamətləri diqqətdən kənar qalmış olur. Başqa bir cəhətdən feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərini budaq cümlə hesab etmək dilimizdəki zəngin feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərini inkar etmək deməkdir.

Cümləni, cümlə üzvlərini və mürəkkəb cümlələri tədqiq edən Ə.Dəmirçizadə feili sifətin, feili bağlamanın və məsdərin (o cümlədən tərkiblərin) müəyyən fikir, məna ifadə etməsini əsas götürərək, onları budaq cümlə hesab etmişdir¹. Bu fikir sonralar dilçilikdə özünə yer ala bilməmişdir.

Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasında oxşarlıq, yaxınlıq yaradan *üçüncü cəhət* onların deyilişi ilə əlaqədardır. Belə ki, mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər arasında deyiliş zamanı müəyyən fasilə olur. Bu, mətni təşkil edən cümlələr arasında və cümlədəki sözlər arasında, sözdəki hecalar

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili (cümlə üzvləri). Bakı, 1947, s.9; Ə.Dəmirçizadə. Mürəkkəb cümlələr. – “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1948, № 1.

arasında da özünü göstərir. Bu fasilə feili bağlama tərkiblərinin deyilişində də özünü göstərir. Misallara diqqət yetirək: *Mən dərsə gəlirdim ki, birdən evimizə qonaq gəldi.* Bu tabeli mürəkkəb cümlədə birinci hissəni oxuduqda fasilə yaranır və dinləyici ikinci cümləni (fikri) gözləyir. Eləcə də *Əhməd dərsə gələndə, Qardaş-xan onu gördü* cümləsində *Əhməd dərsə gələndə* feili bağlamasını oxuyanda fasilə yaranır. Ancaq mürəkkəb cümlələrdə fasilə baş və budaq cümlələrin sərhədini müəyyən edir. Feili bağlama tərkiblərindəki fasilə isə feili bağlama tərkibi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvünün sərhədini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Həm budaq cümlədəki, həm də feili bağlamadakı fasilə intonasiya ilə əlaqədardır. İntonasiya cümlənin əsas əlamətlərindən biridir və fikrin bitməsini göstərir. Feili bağlama tərkibindəki intonasiya isə cümləyə məxsus olan intonasiyadan fərqlənir. Feili bağlamadakı intonasiya sintaqmalara (söz birləşmələrinə) məxsus olan intonasiyaya daha yaxındır, ancaq bu intonasiya da sintaqmalara məxsus intonasiyadan müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, feili bağlamalardakı intonasiya sintaqmalardakı intonasiyadan fərqli olaraq, bir qədər qüvvətli və davamlı intonasiyadır. Ona görə də feili bağlama tərkiblərindən sonra çox vaxt durğu işarəsi (vergül) qoyulur. Həm də feili bağlama tərkiblərinin özünəməxsus məntiqi vurğusu olur.

Beləliklə, feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasında oxşarlıq, yaxınlıq yaradan cəhətlərin olmasına baxmayaraq, feili bağlama tərkiblərini budaq cümlə ilə eyniləşdirmək olmaz. Feili bağlama tərkibləri söz birləşmələrinin bir növü kimi özünü göstərir.

Feili bağlama tərkiblərinin bitmiş bir fikri ifadə edə bilməməsi, mübtəda ilə xəbər arasındakı uzlaşmanı və dinamikliyi göstərə bilməməsi onları cümlədən uzaqlaşdırır. Feili bağlama tərkiblərini söz birləşmələri sırasına daxil etməyi əsaslandırır.

Feili bağlama tərkiblərinin spesifik formal və məna xüsusiyyətləri onu başqa növ söz birləşmələrindən fərqləndirir. Feili bağlama tərkibləri cümlədə zaman, səbəb, məqsəd, tərz-i-hərəkət və s. məzmununda olur. Lakin digər növ söz birləşmələri bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilmir. Digər növ söz birləşmələrində olan spesifik xüsusiyyətlər də feili bağlama tərkiblərində yoxdur.

Qeyd: *Feili bağlama, feili sifət, məsdər tərkibli birləşmələr qeyri-predikativ birləşmələr hesab olunur. Ona görə ki, bu tərkibli birləşmələr cümlənin genişlənməmiş bir üzvü kimi çıxış edir. Deməli, feili birləşmələr həm predikativ, həm də qeyri-predikativ ola bilər. Belə ki, qeyri-predikativ birləşmələr cümlə yarada bilmir, o cümlədən, feili birləşmələr də belə birləşmələrdir. Predikativ birləşmələrdə xəbərin mövcudluğu zəruridir. Məs.: **Həyat böyükdür. Bakı qəşəngdir.** Bəzən belə hesab olunur ki, tərkibində feil olan birləşmələr predikativ birləşmələrdir. Ancaq predikativlik feillikdə deyil, xəbərlikdədir. Yəni predikativlik morfoloji xüsusiyyət deyil, sintaktik xüsusiyyətdir. Eyni zamanda predikativlik qrammatik kateqoriyadır, o, məntiqi kateqoriya deyildir. Məhz bu cəhətdən maraqlı kitab, yaxşı danışmaq predikativ birləşmə deyildir, **kitab maraqlıdır, məqsədimiz danışmaqdır** predikativ birləşmədir.*

Deməli, qeyri-predikativ birləşmələrdə xəbər iştirak etmir, ancaq predikativ birləşmələrdə xəbər iştirak edir.

Sabit və qeyri-sabit feili bağlama tərkibləri. Deməli, feili bağlama, feili sifət, məsdər tərkibləri cümlə yarada bilmir, əsas tərəfi feil olsa da (feili bağlama, feili sifət, məsdər), predikativliyə

xidmət etmir. Ona görə də I, II, III növ təyini söz birləşmələri kimi feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibli birləşmələr də qeyri-predikativ birləşmələr hesab olunur. Feili bağlama tərkibləri söz birləşmələrinin bir növü olduğu üçün onlar da sabit və qeyri-sabit feili bağlama tərkibləri olmaqla iki yerə ayrılır. Sabit feili bağlama tərkibləri tam leksik birləşmələrdir. Belə birləşmələri tərkib hissələrinə bölmək, ayırmaq mümkün deyildir. Ona görə ki, belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər mənaca bir-birinə o qədər yaxınlaşmış, daxili əlaqəyə girmişdir ki, onları bir-birindən ayırmaq, bölmək heç cür alınmır. Belə olduğundan bu tərkiblər bütövlükdə bir leksik vahiddir, tərkibdəki sözlər arasında məna və qrammatik əlaqə daşlaşmışdır. Məs.: *gözləri yol çəkmək, burnunun ucu göynəmək, dili ağzına sığmamaq* və s.

Qeyri-sabit feili bağlama tərkibləri tərkib hissələrinə parçalanır və burada sözlər arasında məna və qrammatik əlaqə daşlaşmış olmur. Məs.: *Axşam uşaqlar dərindən çıxanda hava qaralmışdı.*

Feili bağlama tərkiblərinin daxilində bir neçə söz birləşməsi (sabit və qeyri-sabit birləşmələr) ola bilər. Məs.: *baş götürüb dünyadan köçmək, onun sözlərinə qüvvət vermək, soyuq münasibətini hiss etmək* və s.

Göründüyü kimi, feili bağlama tərkibləri söz birləşmələrinin bir növüdür. Bunlar söz birləşmələrinə aid ən mühüm xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Feili bağlama tərkiblərinin quruluşu. Feili bağlama tərkibləri iki, üç, dörd və bəzən də çox sözdən təşkil olunur: **məktubu alanda, məktubu poçtalyondan alanda, Qulu məktubu poçtalyondan alanda** və s.

Başımı qaldıranda, gözlərim birə anlıq gözlərinə sataşdı. (R.Rza)

*Möhtərəm şairə salamlar olsun,
Bu dünya durduqca o da var olsun!* (S.Vurğun)

Kağıza həvəslə o da qol atdı

Dodağı altundan gülümsəyərək. (B.Vahabzadə)

Mən *vətənimin keçirdiyi ağır günlər haqqında düşünərkən* həmişə özümdə bir gücsüzlük hiss eləyib bir olan Allahdan nicat ummuşam. (İ.Əfəndiyev)

Feili bağlama tərkibi quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə feili bağlama tərkibi iki müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Məs.:

Ah, babam, bir də anlı-şanlı babam!

İntiqam almadan, inan yaşamam. (H.Cavid)

Bizim bu dağların oğluyam mən də,

Az-az uydururam yeri gələndə. (S.Vurğun)

Mürəkkəb feili bağlama tərkibi üç və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Məs.: *Atası hər dəfə bir yana gedəndə, toydan-mağardan qayıdanda evdə belə söhbətlər olurdu.* (İ.Şıxlı)

Ey Araz, səpirsən, göz yaşı sən də

Keçdikcə üstündən çölün, çəməninin. (B.Vahabzadə)

Kağıza həvəslə o da qol atdı

Dodağı altundan gülümsəyərək. (B.Vahabzadə)

Niyə qulağınız çoxdan şeşədir –

Böhtan eşidəndə qızarıb yanar,

Doğru söz gələndə pambıq tıxanar. (S.Vurğun)

Feili bağlama tərkiblərinin tərəfləri arasında məna əlaqəsi. Feili bağlama tərkibləri iki sözdən ibarət olanda, onda tərəflər arasında aşağıdakı məna əlaqələri olur:

a) proseslə onun subyektı arasında əlaqə olur: *Qulu alanda, məni bağışlayanda, sən gələndə, uşaqlar gülərkən, müəllim danışıqca* və s.

b) proseslə onun obyektı arasında əlaqə olur: *məktubu alanda, evi bəzəyəndə, kitabı oxuyanda, mühazirələrə qulaq asanda, tamaşaya baxmaq, kitabdan öyrənmək* və s.

c) proseslə onun zamanı arasında əlaqə olur: *səhər alanda, dünən görəndə, axşam görüşəndə, gec getmək, səhər oyanmaq, tez gəlmək və s.*

ç) proseslə onun məkanı arasında əlaqə olur: *evdən çıxanda, küçədə görəndə, həyətdə danışanda, dərstdən çıxanda, kənddə yaşamaq, dağlara qalxmaq, yoldan qayıtmaq və s.*

d) proseslə onun tərzində əlaqə olur: *astadan danışanda, tez-tez yeriyəndə, birdən gülmək, durub baxmaq, gülə-gülə getmək və s.*

e) proseslə onun kəmiyyəti arasında əlaqə olur: *çox oxuyanda, az yazanda, xeyli danışanda və s.*

ə) proseslə onun səbəbi arasında əlaqə olur: *tənhalıqdan darıxanda, əsəbdən ağlayanda, soyuqdan donmaq, sevincdən ağlamaq və s.*

f) proseslə onun məqsədi arasında əlaqə olur: *oxumağa başlayanda, işləməyə gedəndə, getmək üçün yığışanda, görmək üçün tələsəndə, göstərmək üçün aparanda və s.*

Adlıq hallı feili bağlama tərkibləri. Feili bağlama tərkibləri çox sözdən ibarət olanda tərkib içərisində başqa feili birləşmələr də ola bilər. Tərkib içərisindəki feili birləşmələrin hamısı feili bağlama tərkibinə aid olur. Bu zaman feili bağlama bütövlükdə tərkibin mərkəzləşdirici, müəyyənləşdirici üzvü kimi çıxış edir. Feili bağlamalar adlıq haldakı sözlərlə əlaqələnərək adlıq hallı feili bağlama tərkibləri yarada bilirlər. Bu qəbildən olan feili bağlamaları iki yerə ayırmaq olar:

1. Adlıq hallı feili bağlama tərkibləri yarada bilən feili bağlamalar. Məs.: *bahar gələndə, müəllim danışdıqda, radio səsləndikcə, sən gəlincə, dərs başlanarkən, sən gedəli, mən gəlməmiş, mən gələr-gəlməz, gün çıxmadan, mən bilə-bilə və s.*¹ Bu cür feili

bağlamaları cümlədən kənarda işlətdikdə bir uyğunsuzluq, çatışmazlıq hiss olunur.

2. Cümlədə adlıq halla (mübtədə vəzifəsində olan adlıq halla) əlaqəsi olan feili bağlamalar var ki, onlar adlıq hallı feili bağlama tərkibi yarada bilmir. Məs.¹: *Kür çayı sahilə səs sala-sala, Dəyişmiş rəngini axan suların.* (S.Vurğun) *Aslan isə ağaran dan yerinə baxa-baxa dərindən və rahat nəfəs aldı.* (H.Mehdi) *Atam yuxulardı tər tökə-tökə.* (S.Vurğun) Bu misallardakı **səs sala-sala** feili bağlamasını **Kür** sözü ilə, **baxa-baxa** feili bağlamasının **Aslan** sözü ilə, **tər tökə-tökə** feili bağlamasının **atam** sözü ilə əlaqəsi vardır. Ancaq bu əlaqə həmin sözlərlə birlikdə birləşmə, feili bağlama tərkibi yaratmamışdır. Ona görə də belə cümlələr sintaktik təhlil edilərkən həmin sözlər müxtəlif cümlə üzvləri kimi qeyd olunur. Bu mənada aşağıdakı cümlələr də həmin qəbildəndir²:

Tahir yerində hərəkətsiz dayanıb onlara baxır, mədənin rəsmi işçisi olduğunu güman edirdi. (H.Mehdi) *Çatıb qaşlarını fikrə getdi o bir anlıq.* (S.Vurğun) *Bu an xoruz qanadlarını saqqıldadıb töylə dolusu banladı.* (S.Rəhimov). Bu cümlələrdə **dayanıb, çatıb, saqqıldadıb** feili bağlamaları həmin cümlələrin adlıq halda olan mübtədaları ilə (Tahir, o, xoruz) feili bağlama tərkibi əmələ gətirməmişdir. Ona görə ki, bu mübtədalar (Tahir, o, xoruz) ilk növbədə feili bağlama ilə deyil, **baxır, fikrə getdi, banladı** sözləri ilə əlaqədardır və həmin sözlərlə predikativ birləşmələr əmələ gətirmişdir: **Tahir baxır, o fikrə getdi, xoruz banladı.**

Qeyd: -miş, -miş, -muş, -müs şəkilçilərinin qalmaq, keçmək, ötmək tipli sözlərə qoşulmasından əmələ gələn feili bağlamalar nə adlıq halda olan sözlərlə

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, 1962, s.29

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, 1962, s. 31

² Yenə orada. s.33-34

alaqənə bilir, nə də adlıq halda olan sözlə feili bağlama tərkibi əmələ gətirir¹. Məs.: İsgəndər kişi gecədən xeyli keçmiş, özünə gəldi. (H.Mehdi) Zəfər bayramına bircə gün qalmış, Bizə qurban verdi İslam ömrünü. (S.Vurğun) İş vaxtından xeyli keçmiş, Əli gəlib çıxdı.

Bu cümlələrdə keçmiş, qalmış, ötmüş feili bağlamaları adlıq halda olan sözlə, eləcə də mübtəda vəzifəsində olan adlıq haldakı sözlə əlaqələnməmiş, əlaqəli birləşmə yaratmamışdır.

Feili sifət tərkibi də vaxtilə budaq cümlə kimi qəbul olunmuşdur². Sonralar (1952-ci ildən sonra) bu nöqsan aradan qaldırılmış³, feili sifət tərkibləri də feili bağlama tərkibləri kimi budaq cümlələrin sırasından çıxarılmışdır. Feili sifət tərkibləri cümlə üzvü kimi götürülmüşdür. Deməli, feili sifət də söz birləşmələrinin bir növüdür. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, məsdər tərkibləri də feili birləşmələrdən biridir.

Beləliklə, feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibləri sadə cümlənin tərkib hissəsidir və cümlənin bir üzvüdür. Bunların hər üçü feili birləşmələrin növüdür.

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, 1962, s. 34

² M.Ş.Şirəliyev, M.Hüseynov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, sintaksis. Bu kitabın 1952-ci ilə qədər olan nəşrləri; Ə.Dəmirçizadə. Mürəkkəb cümlələr. – “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1947, №5-6 və 1948, №1

³ M.Ş.Şirəliyev. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə məsələsi. – “Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri”, V cild, s. 29-40; M.Ş.Şirəliyev. Сложноподчиненное предложение на азербайджанском языке. – «Вопросы языкознания», 1956, №1, s. 93-99; Ə.Z.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində feili sifət tərkibləri haqqında, Elmi əsərlər, ADU-nun nəşri, 1956, №8, s. 79-81; A.S.Əbilov. Müasir Azərbaycan dilində feili sifət tərkibləri haqqında, “Aspirantların elmi əsərləri”, III buraxılış, ADU-nun nəşri, 1957, s.95-115

Qeyd: Feili bağlama ilə yanaşı, feili sifətin və məsdərin də quruluşu sadə və mürəkkəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.57-74
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.17-18
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.55-76
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, 1962, s.3-92
5. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili (cümlə üzvləri). Bakı, 1947, s.9
6. Ə.Dəmirçizadə. Mürəkkəb cümlələr. – “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1947, № 5-6; 1948, № 1
7. M.Ş.Şirəliyev. Сложноподчиненное предложение на азербайджанском языке. – «Вопросы языкознания». 1956, № 1, с.93-99
8. Ə.Z.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində feili sifət tərkibləri haqqında. Elmi əsərlər, ADU-nun nəşri, 1956, № 8, s.79-81
9. A.S.Əbilov. Müasir Azərbaycan dilində feili sifət tərkibləri haqqında. “Aspirantların elmi əsərləri”, III buraxılış, ADU-nun nəşri, 1957, s.95-115
10. Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, “Maarif”, 1966, 1992
11. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.10-11

Cümlə

Cümlə haqqında məlumat. Cümlə nitqin canlı vahididir. Cümlə fikir mübadiləsi üçün əsasdır. Həm də ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. İndiyə qədər cümləyə saysız-hesabsız təriflər verilib (200-dən çox tərif). Lakin bu təriflərin heç biri cümlənin əlamətlərini tam şəkildə əhatə edə bilmir. Cümləyə verilmiş təriflər içərisində frakiyalı Dionisinin (e.ə.II əsr) verdiyi tərif daha geniş yayılıb: *“Bitmiş fikir ifadə edən sözlərin birləşməsi nitqdır”*. Bu tərif indi orta və ali məktəbin dərslərlərində cümləyə verilən tərif üçün əsas götürülüb. Məsələn: Orta məktəb dərslərlərində cümləyə belə tərif verilib: *“Bitmiş bir fikri ifadə edən sözlərin birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir”*.

Qeyd: *“Bitmiş bir fikri ifadə edən sözlərin birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir” tərifində “bitmiş bir fikir” anlayışı şərtidir, nisbidir. Ona görə ki, fikrin bitib-bitməməsi haqqında konkret meyar yoxdur. Əslində fikir abzasda, kitabın fəslində, bütöv əsərdə bitmiş olur.*

Cümləyə münasibətdə müxtəlif cərəyanlar meydana çıxıb. Bu cərəyanlar içərisində məntiqi və psixoloji cərəyanın nümayəndələri daha geniş yayılıb. Məntiqi cərəyanın nümayəndələri, yəni məntiqi dilçilər məntiqdəki hökmə qrammatikadakı cümlələ-

ri qarışdırmış, bəzən isə eyniləşdirmişlər. Məlumdur ki, məntiqdəki hökmdə bir şey ya təsdiq, ya da inkar olunur. Lakin qrammatikadakı cümlələrin hamısında belə bir vəziyyət yoxdur. Məsələn, sual və əmr cümlələrində bir şeyin təsdiq və inkarından danışmaq mümkün deyil. Buna görə də məntiqdəki hökmlə qrammatikadakı cümlənin münasibətini belə qruplaşdırmaq olar: *Bütün hökmlər cümlə şəklində ifadə olunduğu halda, bütün cümlələr hökm ifadə etmir. Bundan başqa, cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvü olduğu halda* (yəni cümlənin beş üzvü var), *hökmün isə subyekt və predikatı var* (yəni subyekt və predikatdan ibarət iki üzvü var).

Psixoloji cərəyanın nümayəndələri isə cümləni “təsəvvürlər birləşməsinin ruhi ifadəsi” adlandırmışlar. Psixoloji cərəyan nümayəndələri o zaman meydana çıxıb ki, dilçilər artıq məntiqi cərəyanın nümayəndələrinin fikrini bəyənməmiş, onların fikrini tənqid etmiş, eyni zamanda XIX əsrin II yarısında psixologiya elmi sahəsində bir sıra nailiyyətlər meydana çıxmışdır. Bu nailiyyətlər sayəsində psixoloji cərəyanın nümayəndələri fikirlər söyləmişlər. Psixoloji cərəyanın nümayəndələrinə görə, **“Quş uçur”** cümləsində əvvəlcə **uçma prosesi** görünür, sonra isə **uçan əşya**. Bunlar təsəvvürdə birləşərək cümləni (*Quş uçur* cümləsini) əmələ gətirir. Onların fikrincə, **uçma** prosesi əsas olduğundan bu cür cümlələrdə **uçur** sözü psixoloji mübtədə, **quş** sözü psixoloji xəbərdir. Ancaq psixoloji cərəyanın nümayəndələrinin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz.

Cümlə hər bir dildə sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi yolu ilə yaranır. Həm də rabitəli nitq vahidi olub, bitmiş bir fikri ifadə edir. Ona görə cümləyə belə bir tərif vermək olar: *Rabitəli nitq vahidi olub, qrammatik cəhətdən formalaşan, bitmiş bir fikir ifadə edən sözlərin birləşməsinə, və ya bir sözə cümlə deyilir.* Bu tərifdə cümlənin aşağıdakı əlamətləri əhatə olunur:

1. Cümlə rabitəli, əlaqəli nitq vahididir;

2. Hər bir dildə cümlə dilin öz daxili qrammatik qayda-qanunları əsasında yaranır və qrammatik cəhətdən formalaşır;

3. Hər bir cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir;

4. Cümlə adətən müxtəlif sözlərin birləşməsindən və bir sözdən ibarət olur.

Cümlənin dildə əhəmiyyəti böyükdür. Dildə kiçikdən böyüyə qədər bütün vahidlər, yəni səslər, sözlər, söz birləşmələri cümlədə toplanılır. Buna görə də bəzən belə deyilir ki, cümlə dildə olan bütün fakt və hadisələrin yekunudur. Ona görə də cümlə dilin bütün sahələrinin – fonetika, leksikologiya, frazeologiya, morfolojiya, sintaksis və üslubiyyatın öyrənilməsi üçün lazım olan bütün faktları verə bilər. Buna görə bəzən doğru olaraq belə də deyirlər: *Cümlə elə dilin özüdür.*

Cümlənin əlamətləri. Cümlənin cümlə olması üçün aşağıdakı əlamətlər vacibdir:

1. *Bitkinlik;*
2. *Predikativlik;*
3. *İntonasiya;*
4. *Modallıq.*

1.Bitkinlik. Bəzən bitkinliyi cümlənin əlamətləri sırasına daxil etməirlər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bitkinlik cümlə üçün birinci dərəcəli əlamətdir. Bütün tələblərin və qaydaların əsasında bitkinlik durur. Bitkinlik anlayışını nisbi mənada başa düşmək lazımdır. Çünki hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız bir anını, bir cəhətini, bir detallı əks etdirə bilər. Buna görə də qeyd edirlər ki, cümlə nitqin elementi, hissəsidir. Hər bir hadisə, məsələ, mövzu haqqında daha ətraflı, daha tam, daha bitkin məlumat vermək üçün bir yox, rəhbərlik şəkildə bir çox cümlələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Məsələn: *Olduğum otağın qapısından azca aralı divarın dibində bir su kranı vardı, həyatın bütün sakinləri bu krandan istifadə edirdilər. Hətta, hələ mənə tanımadığım qonşular da suyu gəlib bizim həyatdan aparırdılar. Adətən darıxan adamlar pəncərə*

önündə dayanıb bayıra baxmağı çox sevdilər... Mən də çərçivələri göy rənglə boyanmış pəncərənin önündə durub həyatımıza suya gələnlərə tamaşa edirdim, ya da uzun-uzadı xəyallara dalaraq kəndimizi xatırlayırdım... (Əlibala Hacızadə)

Burada yazıçı dörd cümlə vasitəsilə bir təsvir vermişdir. Bu təsvirdə hər bir cümlənin öz payı var. Bu cümlələrin hər biri təklikdə fikir ifadə etməklə yanaşı, ümumi fikri ifadə edə bilmir. Ancaq yuxarıdakı mətndə cümlələrin bir-birini izləməsi, ardıcılığı və bağlılığı ümumi fikri ifadə edir. Ümumi fikir mətndəki ayrı-ayrı cümlələrin bir-birinin ardınca mənə və qrammatik cəhətdən düzülüşü ilə yaranır. Nəticədə hər bir cümlədəki fikir bitkinliyi tamamlanmış, ümumi fikrin yaranmasına xidmət edir. Deməli, cümlədəki sözlərin müəyyən qaydalar əsasında birləşməsi, yəni həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi vacib olduğu kimi, ayrı-ayrı cümlələr arasında mənə və qrammatik əlaqənin olması da vacibdir. Belə ki, mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəsi olan cümlələrdən biri digərini izah edir, aydınlaşdırır.

Cümlənin əlamətlərindən olan bitkinlik üçün, daha doğrusu, bitkinliyin yaranması üçün bir sıra vacib cəhətlər vardır:

a) Cümlədəki sözlər həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməlidir, biri digərini izah etməli, aydınlaşdırmalıdır. Belə olduqda cümlə yaranır və həmin cümlə bitmiş bir fikir ifadə edir.

b) Cümlənin yaranması üçün əsas sözlərdən (müstəqil mənası olan, cümlə üzvü olan sözlərdən) və yardımçı sözlərdən (əsas sözlərin əlaqələnməsinə xidmət edən qoşma, bağlayıcı, ədat, nida və s.) istifadə olunur. Cümlənin yaranmasında iştirak edən əsas sözlərə *əsas vasitələr*, yardımçı sözlərə isə *yardımçı vasitələr* deyilir. Əsas vasitələr olmasa, cümlədə fikir ifadə oluna bilməz, yardımçı vasitələr olmasa, cümlədəki əsas vasitələr əlaqələnmə bilməz, cümlədəki fikrin kimə və nəyə aid olduğu üzə çıxmaz.

c) Cümlənin qurulması üçün dilin qrammatik quruluşunun qayda-qanunları mühüm rol oynayır. Hər bir dilin öz qrammatik quruluşu və buna uyğun qayda-qanunları vardır. Ona görə də cümlələrin hər biri dilin öz qrammatik qayda-qanunları əsasında qurulur. Bu baxımdan qrammatik quruluş və qrammatik qayda-qanunlar hər bir dilin milli orijinallığını qoruyub saxlayır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, qrammatik quruluş və qrammatik qayda-qanunlar dil yarandığı gündən yaranır və dili tarix boyu izləyir. Qrammatik quruluşun və qrammatik qayda-qanunların dəyişməsi olduqca ləng və yavaş gedir. Ona görə də dilimizin müxtəlif tarixi dövrlərinə aid şeir, nəsr parçalarındakı cümlələrdə qrammatik quruluşun tələbləri, demək olar ki, eynidir. Yalnız fərq üslub baxımından olur. Məsələn, Füzulinin, Xətəinin, M.Ə.Sabirin, S.Vurğunun və digərlərinin yaradıcılığı buna əyani misaldır.

ç) Bitkinlik üçün ən vacib cəhətlərdən biri kamillik, mükəmməllikdir. Kamillik, mükəmməllik isə bitmiş bir fikri ifadə edən cümlədə olur. Geniş mənada mürəkkəb sintaktik bütövlərdə, mətnlərdə özünü göstərir.

d) Bitkinlik üçün rabitəli nitqin bir vahidi olan cümlənin sərhədlənməsi də vacibdir. Belə ki, cümlə yazıda nöqtə, üç nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi və s.-lə sərhədlənir. Məs.: *Çox da iri olmayan yaraşıqlı bir həyatda balaca bir otaq kirayələmişdim.* (Ə.Hacızadə) *İmtahan verərkən məndə əmələ gəlmiş sevinc az sonra qarşıdakı imtahanın yaratdığı çox qəribə bir qorxu ilə əvəz olunub gedirdi...* (Ə.Hacızadə) *Mən Sadığa dedim: – Adə, zalım balası, öz əleyhinə də əl çalırsan? Xoşun gəlir?* (Ə.Hacızadə) *Dayan! – deyə İdris ağ, zağlı, alışqan boyda zərif qara tapançanı şalvarının dal cibindən çıxarıb Həsənzadəyə sarı tuşladı.* (Ə.Hacızadə)

2. Predikativlik. Predikativlik də cümlənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin predikativliyin necə formalaşması barəsində müxtəlif fikirlər var. Əksəriyyətin fikri belədir ki,

predikativlik cümlədə sözün bir-birilə əlaqələnməsi yolu ilə və xüsusən, cümlənin sonunda gələn xəbərdə öz əksini tapır.

Cümlənin əlamətlərindən olan predikativliyin yaranması bir sıra vacib cəhətlərlə bağlıdır. Həmin vacib cəhətlərdən bəhs etməzdən qabaq **predikativlik** sözünün izahını verməyi əhəmiyyətli hesab edirik. **Predikativlik** sözü latın mənşəli **predikat** sözündəndir. **Predikat** sözü məntiqdə və qrammatikada işlənən sözdür. Məntiqdə “hökmün obyektə haqqında deyilən fikir, məntiqi xəbər”, qrammatikada isə “xəbər” mənəsidir. Deməli, qrammatikadakı predikativlik elə xəbərlilik deməkdir. Predikativliyin (xəbərliliyin) yaranması isə bir sıra vacib cəhətlərlə bağlıdır. Onlar aşağıdakılardır:

a) Predikativlik dedikdə sözlərin və sözün hadisə, proses, varlıq və s. haqqında məlumat vermək imkanı nəzərdə tutulur. Belə ki, burada hər hansı bir hadisə haqqında məlumat verilir. Bu zaman həmin hadisəyə (prosesə, məsələyə, varlığa və s.-yə) münasibət bildirilir. Münasibət zamanı bir şey ya təsdiq, ya da inkar olunur. Beləliklə, həqiqətə münasibət predikativliyin yaranmasında mühüm rol oynayır.

b) Predikativliyin yaranması üçün sözlərin qrammatik qayda-qanunlara uyğun düzülüşündən, qrammatik qayda-qanunlara uyğun əlaqələnməsindən çox şey asılıdır. Bu zaman münasibəti üzə çıxarmaq üçün, bir şeyin təsdiq və ya inkar olduğunu bildirmək üçün qrammatik kateqoriyalardan olan zaman, şəxs kateqoriyaları mühüm rol oynayır. Məsələn:

Dalğasında dönüklər ağ köpükdür,

Boz köpük.

Dalğalanır nəhrtək Dədə Heydər –

Atatürk! (X.Rza Ulutürk)

Bu şeir parçasında olan söz və birləşmələr bir-biri ilə əlaqələnərək predikativlik yaradır. Predikativliyin yaranmasında zaman və şəxs şəkilçiləri ən əsas ifadə vasitəsi olur. Nəticədə müəyyən məlumat verilə bilər. Bu şeir parçası zaman və şəxs şəkilçilərindən

məhrum olsa, onda predikativlik olmayacaqdır. Heç bir məlumat verilməyəcəkdir, bir şey təsdiq və ya inkar olunmayacaqdır. Nəticədə şeir parçası yalnız sözlərdən və söz yığınlarından ibarət olacaqdır. Ona görə də predikativlik cümlənin əlamətlərindən biri kimi xəbərlilik deməkdir. Xəbərlilik isə yalnız feillə deyil, şəxs şəkilçiləri qəbul edən əsas nitq hissələrinin hər biri ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, “Kitab maraqlıdır”, “Müəllim dərsdədir” cümlələrində **maraqlıdır**, **dərsdədir** sözləri şəxs şəkilçiləri vasitəsilə (*maraqlıdır* sifətdir, *dərsdədir* isimdir) xəbərliliyə, predikativliyə xidmət etmişdir.

Bəzən predikativliyin, xəbərliliyin yalnız feillə təşkil edildiyini qəbul etmişlər. Belə ki, cümlədə feili “canlı” hesab etmiş və onun cümlədə təşkilədiçi rolunu böyütmüşlər. Cümlədəki başqa sözləri isə “ölü” söz kimi nəzərə almışlar. Halbuki dilçilikdəki bu meyl düzgün olmamışdır. Düzgün olmayan bu meylin tərəfdarları psixoloji cərəyana mənsub olan (Vilhelm Humbolt, Şteyental, Maks Müller və s.) alimlər olmuşdur¹. Onlar feilin rolunu həddindən artıq şişirtmişlər. Məsələn, Vilhelm Humbolt feili cümlənin “ürəyi” (“canı”) adlandırmışdır². Belə hesab etmişlər ki, harada feil varsa, orada xəbərlilik var. Bununla da onlar feillə cümlə üzvü olan xəbəri eyniləşdirmişlər. Bu isə başqa nitq hissələrinin cümlə üzvü kimi xəbər vəzifəsində çıxış etməsini kölgə altına salmışdır. Halbuki başqa nitq hissələri şəxs şəkilçisi qəbul etməklə xəbər vəzifəsində olur. Məs.:

Qaranlıqda işıqdır –

o işığa yol açaq.

Məsləki varlığından böyükdür,

min qat böyük.

Böyüklük heykəlidir Dədə Heydər –

Atatürk!(Xəlil Rza Ulutürk)

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Azərtədrisnəşr, 1962, s.11

² Yəni orada. s. 11

Burada **ışıqdır**, **böyükdür**, **heykəlidir** sözləri şəxs şəkilçisi qəbul etməklə xəbər vəzifəsində çıxış etmişdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, feil zaman və şəxs şəkilçisini qəbul etmədən cümlə üzvü kimi xəbər vəzifəsində çıxış edə bilər. Digər əsas nitq hissələri isə şəxs şəkilçisini qəbul etməklə cümlə üzvü kimi xəbər rolunda olur. Deməli, feil də, digər əsas nitq hissələri də cümlə üzvü kimi xəbər vəzifəsində olur və predikativliyə xidmət edir.

c) Predikativliyin vacib cəhətlərindən biri cümlənin xəbərinin olmasıdır. Deməli, xəbər predikativliyin vacib daşıyıcılarından. Ona görə də predikativlik deyəndə xəbərlilik, xəbərlilik deyəndə predikativlik yada düşür. Predikativlik xəbərlə mübtəda arasında qarşılıqlı əlaqə əsasında baş verir. Mübtəda və xəbər isə cümlənin ən zəruri üzvüdür. Onlar cümlənin iki qütbüdür: mübtəda (subyekt) və xəbər (predikat). Bunlarsız cümlə ola bilməz. Bununla belə, cümlədə mübtəda və xəbərin, yəni hər iki qütbün iştirakı vacib deyildir. Belə ki, dilimizdə elə cümlələr var ki, onlar yalnız xəbərdən ibarətdir, mübtədası yoxdur. Həm də elə cümlələr də var ki, yalnız mübtədadan ibarətdir, xəbəri yoxdur. Məsələn, təktərkiibli cümlələr (qeyri-müəyyən şəxslə, ümumi şəxslə, şəxssiz, adlıq, söz cümlələr və s.) bu qəbildəndir.

ç) Predikativliyin sərhədi cümlədən başlayır. Ona görə də sözlərdə və söz birləşmələrində predikativlikdən danışmaq mümkün deyildir.

d) Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri var: feilin forma və zaman şəkilçiləri, şəxs şəkilçiləri, ədatlar, intonasiya və s.

3. İntonasiya. Cümlənin əlamətindən biri də intonasiyadır. İntonasiya olmadan nəqli, sual, əmr, nida cümlələri yarana bilməz. Ona görə də cümlələr həm də məqsəd və intonasiyaya görə təsnif olunur. Burada intonasiyanın rolu xüsusilə nəzərə alınır.

İntonasiya sözü latın mənşəli sözdür. Bu söz dilçilikdə və musiqidə istifadə olunur. Dilçilikdə “səs tonunun ucalıb-alçalması; ton, tələffüz xüsusiyyəti”, musiqidə isə “musiqi alətində

çalarkən, yaxud oxuyarkən tonun düzgün və ya yanlış səslənməsi” mənasında işlənir.

İntonasiya cümlənin əlamətlərindən biri olmaqla bir sıra vacib cəhətlərə malikdir:

a) Predikativlik əlaməti cümlənin ən mühüm əlamətlərdən biri olan intonasiyanın varlığını təmin edir. Eyni zamanda cümlənin əmələ gəlməsində intonasiyanın rolu böyükdür. Məsələn, “**Öldürmək olmaz, buraxmaq**” və “**Öldürmək, olmaz buraxmaq**” cümlələrini müqayisə edək. Birinci cümlədə **öldürmək olmaz**, ikinci cümlədə isə **öldürmək** sözü cümlədir. Hər iki cümlədə **öldürmək** sözü leksik vahid olmaqla bir-birindən formal cəhətdən fərqlənir. Lakin ikinci cümlədə **öldürmək** sözü intonasiya baxımından birinci cümlədəki **öldürmək olmaz** birləşməsindən fərqlənir.

Yaxud, “**Oxu atan kimi, tənbel olma**” və “**Oxu, atan kimi tənbel olma**” cümlələri intonasiya baxımından fərqli mənalara bildirir. Burada **oxu atan kimi** birləşməsindən və **oxu** sözündən sonra olan intonasiya cümlələrdə fərqli mənalara yaradır.

b) Cümlədə intonasiya ilə predikativliyin vəhdəti mövcuddur. Bu vəhdət cümləyə məxsus olan əsas əlamətlərdəndir. Bu vəhdət cümlədə inkar etmək mümkün deyildir. Predikativliklə intonasiyanın vəhdəti zamanı intonasiya predikativliyin tənzimedicisi olur. İntonasiya predikativliyi tamamlayır. Deməli, qrammatik cəhətdən formalaşmış cümlə (mübtədası və xəbəri olan, mübtədə əsasında formalaşan cümlə, xəbər əsasında formalaşan cümlə) predikativlik bildirməklə yanaşı, həm də intonasiyaya malik olur. Məs.:

*Azadlıq Allahıtək əyləşib
öz yerində.*

Yerin, göyün nuru var

peyğəmbər gözlərində.

Sadəliyi nur saçır, əzəməti dərində.

Gedir polad çiyində Kəpəz,

Qoşqar boyda yük.

Dədə Heydər – Atatürk. (Xəlil Rza Ulutürk)

Bu şeir parçasındakı cümlələrin hər biri qrammatik cəhətdən formalaşmışdır. Həm predikativliyə, həm də intonasiyaya malikdir.

c) Bəzən elə olur ki, hər hansı söz və söz birləşməsi qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmır. Ancaq predikativ münasibət bildirməyən söz və ya söz birləşmələri intonasiya vasitəsilə cümləyə çevrilir¹. Məs.: *Hind, Çin və Rur əmələləri, İrəli! İrəli!* (S.Vurğun)*Yay günü. Yol üstü. Ağac kölgəsi... Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız.* (S.Vurğun) Bu cümlələrdə intonasiya vasitəsilə *irəli, yay günü, yol üstü, ağac kölgəsi* kimi söz və birləşmələr intonasiya vasitəsilə predikativlik yaratmışdır. Əgər burada intonasiyanın təsiri olmazsa, onda predikativlik də olmaz. Məhz intonasiyanın təsiri sayəsində *papiros çəkməmək, zibilləməmək* və s. kimi söz və ifadələr cümləyə çevrilir, fikir ifadə edir². *Dilbərin otağı. Balasın evində Avropa səliqəsi ilə bəzənmiş bir otaq* və s. kimi cümlələr də eyni xüsusiyyətə malikdir³. Üslubun tələbinə görə şəxs şəkildələri ixtisar olunmuş, mübtədə və xəbərdən ibarət sadə müxtəsər cümlələr də intonasiyanın sayəsində öz cümləliyini itirmir: *ürək böyük, arzular çox, yollar uzun, səbrimsə az...*⁴.

ç) Bəzən dildə predikativlik bildiren elə söz və ifadələr olur ki, onlar cümləyə məxsus olan intonasiyanın olmamasına görə predikativliyini itirir, cümləlikdən çıxır⁵. Məs.: *Öldü var, geri döndü yoxdur.* Bu cümlədə *öldü, geri döndü* hissələri qrammatik

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Azərtədrisnəşr, 1962, s.98

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada. s. 98

cəhətdən cümlə kimi formalaşmışdır. Ancaq bunlar cümləyə məxsus intonasiyalarını itirmişdir. Nəticədə, predikativlik də dinamikliyini itirərək donuq hala düşmüşdür. Beləliklə, qeyd olunan söz və birləşmənin cümləliyi aradan çıxmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanların hamısı onu göstərir ki, intonasiya ilə predikativlik cümlədə bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Onların əlaqəsi olmadan cümlə barəsində düşünmək mümkün deyildir.

d) İntonasiya cümlələrin sərhədini müəyyənləşdirmək baxımından və cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq baxımından çox əhəmiyyət daşıyır.

e) Cümlənin təkcə predikativlik deyil, bitkinlik və modallıq əlamətlərində də intonasiya fəaliyyət göstərir.

ə) Cümlədəki sözlər, sözlərdəki hecalar arasında da intonasiya olur. Ancaq bu intonasiya cümlədəki, mətni təşkil edən ayrı-ayrı cümlələrdəki intonasiyadan fərqlidir. Cümlədəki, eləcə də mətni təşkil edən cümlələrdəki, bütövlükdə mətndəki intonasiya daha kamil, bitkin intonasiyadır.

4. Modallıq. Cümlənin ən vacib əlamətlərindən biri də modallıqdır. Modallıq münasibət deməkdir. Münasibətdən kənarda isə cümlə yoxdur. Rəbitəli nitq vahidi olan cümlə hər hansı hadisəyə, əşyaya, subyektə, obyektə və sairəyə münasibət bildirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, modallığın ifadəsində modal sözlərin rolu böyükdür.

Modallıq sözü latın mənşəli *modal* sözündən yaranmışdır. *Modal* sözü “modallıq ifadə edən, modallıq bildirən” mənasındadır. *Modallıq* sözü isə “nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini bildirən və feil formaları, intonasiya, ara sözlər və s. vasitəsilə ifadə olunan qrammatik kateqoriya” kimi başa düşülür. Həm *modal*, həm də *modallıq* sözləri dilçilikdə istifadə olunur.

Modallığın da bir sıra vacib cəhətləri vardır:

a) İstənilən bir cümlədə obyektiv aləmə məxsus bu və ya digər hadisə barədə məlumat verilir. Təbii ki, bu məlumat modalıqdan kənarda deyildir.

b) Modallıq modal sözlərlə yanaşı, ara sözlərlə, feilin xəbər, əmr, arzu, vacib, lazım, şərt formalarının şəkilçiləri və şəxs şəkilçiləri ilə ifadə oluna bilər.

c) Modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla bir-birindən fərqlənir. Obyektiv modallıqda real olan hadisələrə münasibət bildirilir, real olan hadisələrdən danışılır. Subyektiv modallıqda isə qeyri-real olan hadisələrdən danışılır və münasibət bildirilir.

Cümlənin təsnifi

Cümlənin təsnifi prinsipləri. Cümlə müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif olunur:

1. *Cümlə hər şeydən əvvəl məqsəd və intonasiyaya görə təsnif olunur.* Bu cəhətdən cümlə üç qrupa ayrılır:

- a) Nəqli cümlə;
- b) Sual cümləsi;
- c) Əmr cümləsi;
- ç) Nida cümləsi.

Nəqli, sual, əmr cümlələrinin hər biri yüksək hiss, həyəcanla dolğunlaşdıqda nida cümləsinin yaranmasına səbəb olurlar.

2. *Cümlələrin ən böyük təsniflərindən biri də onun quruluşuna görə olan təsnifidir.* Quruluşuna görə cümlələr iki növə ayrılır: *sadə cümlələr, mürəkkəb cümlələr.* *Sadə cümlənin özü də müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif olunur:*

a) Sadə cümlənin ən böyük təsnifi *tərkibə* görədir. Tərkib dedikdə *cümlənin qrammatik əsası, yəni baş üzvü* (mübtəda, xəbər) nəzərdə tutulur. Hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan sadə cümlələr *cüttərkibli*, yalnız baş üzvlərdən birinin iştirakı ilə qurulan cümlələr isə *təktərkibli* adlanır.

b) Sadə cümlə *ikinci dərəcəli üzvlərin* iştirak edib-etməməsinə görə də iki yerə ayrılır. İkinci dərəcəli üzv iştirak etmədikdə *müxtəsər*, ikinci dərəcəli üzv iştirak etdikdə isə (biri, bir neçəsi, hamısı) *geniş sadə cümlələr* yaranır.

Qeyd: *Sadə cümlənin tərkibinə aşağıdakılar daxildir: cümlə üzvləri, əlavə, xüsusiləşmə, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər: xitablar, ara sözlər*

c) Sadə cümlələr *fikrin ifadəsində iştirak edən üzvün buraxılıb-buraxılmamasına* görə də iki qrupa ayrılır:

1. Bütöv cümlələr;
2. Yarımçıq cümlələr.

Qeyd: *Biz burada sadə cümlənin növündən bəhs etdik. Mürəkkəb cümlənin də növləri var. Mürəkkəb cümlələr sadə quruluşlu müxtəsər cümlələrə və mürəkkəb quruluşlu müxtəsər cümlələrə, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrə ayrılı bilər. Mürəkkəb cümlələrin özü də tabeli və tabelsiz olmaqla iki yerə ayrılır. Mürəkkəb cümlələr bəhsində bu məsələlərdən geniş şəkildə bəhs olunacaqdır.*

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.75-80
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.19-20
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.77-88
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, 1962, s.92-100

GÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ

Danışan öz nitqini dinləyiciyə çatdırmaq üçün ifadə etdiyi cümlələri müəyyən intonasiya ilə söyləyir. İntonasiyanın cümlələrdə yaratdığı emosional münasibətləri digər formal qrammatik vasitələr yarada bilmir. Ona görə də Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə bölgüsü əsaslı hesab edilir.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələr dörd yerə bölünür:

1. Nəqli cümlə;
2. Sual cümləsi;
3. Əmr cümləsi;
4. Nida cümləsi.

I. Nəqli cümlə. Nəqli cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Həm də bu məlumat adi təsviri yolla verilməklə yanaşı, həm də nəql olunur. Məsələn: *Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi və qocaların dediyinə görə belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı sazlı Abdullanın başı kəsildiyi gün olmuşdu.* (Elçin)

Nəqli cümlədə fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur. Məsələn: *Bu fikirlər Zərnigar xanımı dəhşətə gətirdi.* (İ.Şıxlı) *Qayıqdakılar*

çalışsalar da, istiqaməti düz götürə bilmir, su qayığı ayirdi. (İ.Şıxlı)

Nəqli cümlələr dildə ən çox yayılmış cümlələrdir. Sual, əmr, nida cümlələri ilə müqayisədə nəqli cümlələr daha çox işlənir. Danışan və yazan hər bir kəsin ən çox istifadə etdiyi cümlə nəqli cümlədir. Nəqli cümlənin qurulma qaydası belədir: Bu cümlələrdə, bir qayda olaraq (şeir istisna olmaqla), xəbər cümlənin sonunda, digər üzvlər isə müəyyən ardıcılığa tabe olaraq xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn: *Uzaqdan vaxtsız bir xoruz banının səsi gəldi.* (Elçin) *Sonra bir-iki xoruz da o tərəfdən-bu tərəfdən həmin vaxtsız bana səs verdi, sonra yenə sakitlik çökdü və yatmış Gəncə bir müddət beləcə sakitlik içində qaldı, sonra həmin gecəyarısı cavan, məlahətli və həzin bir səs sazın, kamançanın və tütəyin müşayiəti ilə dalğa-dalğa Gəncənin üstünə yayıldı.* (Elçin) *Şamxal anasını gözü yaşlı görüb evdə bədbəxt bir hadisə baş verdiyini zənn etdi.* (İ.Şıxlı)

Nəqli cümlələrin feili xəbərləri daha çox feilin xəbər forması ilə ifadə olunur. Ona görə də nəqli cümlələrin feili xəbəri bütün zamanlara aid məlumatları bildirir. Məsələn, indiki zamanda: *Bu cavan şair baltanı lap kökündən vurur və məsələ burasındadır ki, cavan olmasına baxmayaraq, həqiqəti deyir.* (Elçin) *Şamxal isə iki yanına basa-basa gedir, yeridikcə çiyindəki kərənti sağa-sola ləngər vururdu.* (İ.Şıxlı)

Keçmiş zamanda; Şühudi keçmiş zamanda: *Firəng tacirinin heyrətdən gözləri bərələ qaldı.* (Elçin) *Zərnigar xanım yenidən kövrəldi.* (İ.Şıxlı)

Nəqli keçmiş zamanda: *Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşəkcələrin üstündə oturmuşdular.* (Elçin)

Gələcək zaman; Qəti-gələcək zaman: *Qəmərbanu tamam əmin oldu ki, bundan sonra hər şey düzələcək: Mahmudu kişi etmək lazımdır və Mahmud kişi olandan sonra, heç olmasa, bir az sərtləşər, bir az camaata qaynayıb-qarışar və çətin də əvvəldədi,*

sonra hər şey qaydasına düşəcək, sonra Mahmud da öz yaşıdları kimi at çapacaq, qılınc oynadacaq, qız qaçırdacaq, Mahmud da başqa varislər kimi, atasının kəsən əli, fikirləşən beyni olacaq. (Elçin) *O gördü ki, atası iri pəncəli əli ilə bu saat onu yaxalayacaq, sonra da xurd-xəşil edəcəkdir.* (İ.Şıxlı)

Qeyri-qəti gələcək zaman: *O armudu yetişəndə verərsən Mahmud yeyər, həməndə sənənin dərdinə əlac olar.* (Elçin) *Mən sənənin üçün hər şey taparam.* (C.Cabbarlı)

Nəqli cümlənin xəbəri feilin vacib, lazım, arzu, şərt və s. formalarında da olur. Həm də nəqli cümlənin xəbəri adlarla da ifadə oluna bilər. Nəqli cümlələrin xəbəri adlarla ifadə olunduqda əşyanın bir sıra xüsusiyyətləri barədə (vəziyyəti, mənsubiyyəti, əlaməti, miqdarı və s.) məlumat verilir. Məsələn: *Göyün üzü tərtemiz idi.* (İ.Şıxlı) *Taqsırın hamısı ondadır.* (İ.Şıxlı)

Təktərkibli və cüttərkibli cümlələr, müxtəsər və geniş cümlələr, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr nəqli cümlələrdən ibarət ola bilər. Misallara diqqət yetirək:

Baş həkim zəng vurub xəbərdarlıq etdi ki, Möhsünzadəni telefona çağırırlar. (İ.Əfəndiyev) *İndi bir ay üç həftə iki gündür ki, qızı burada dustaq eləyiblər.* (C.Cabbarlı) *Kəsəmənlə başa düşdü ki, onu buraya boş-boşuna çağırmaıblar.* (İ.Şıxlı) *Mənə deyirlər ki, guya bu evdə qulluqçu kimi saxlanmışam.* (C.Cabbarlı) *Etiraf edirəm ki, azərbaycanlıların zəkasını, cəsurluğunu lazımı qədər qiymətləndirməmişik.* (İ.Əfəndiyev) *Məni həbs edəcəklər, sən şadlanırsan?* (C.Cabbarlı) *Rəqqasələr gəlirlər.* (Ə.Haqverdiyev) *Şeypur səsi gəlir.* (Ə.Haqverdiyev) *Cavanlar oynayırlar.* (Ə.Haqverdiyev)

2. **Sual cümləsi.** Sual cümləsi sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrdir. Sual cümləsinin mahiyyəti belədir ki, “Danışan sual cümləsi vasitəsi ilə başqasından müəyyən bir məsələni öyrənmək, müəyyənləşdirmək, bir məsələyə aid onun münasibətini bilmək və

s. istəyir”¹. Məsələn: *Bu vilayəti siz müstəqil idarə edirsiniz?* (Elçin) *Nəyin qalıb sənə o dağlarda?* (Elçin) *Hara gedirsən?* (Elçin) *Sən niyə evlənmədin, ata?* (Elçin)

Sual cümlələrində həmişə sual intonasiyası olur. Məsələn: *Mahmud niyə yatmamısan?* (Elçin) *Bəs niyə yatmamısan, Sofi?* (Elçin) *Sən Mahmudu tanıyırsanmı?* (Elçin) *Bəs qoca?* (Elçin) *Özgülə nəyin var?* (İ.Şıxlı) *Sən ora nəyə getmişdin?* (İ.Şıxlı)

Sual cümləsi üç növə ayrılır:

- Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri;
- Sual ədatları ilə əmələ gələn sual cümlələri;
- Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.

a) Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri. Bu sual cümlələrində sual intonasiyası iştirak edir. Başqa sözlə, digər qrammatik vasitə olmur. Məsələn: *Təkcə elə ananla bacın?* (Elçin) *Yəni tək mən, yoxsa bütün məclis əhli?* (Elçin) *Hələ ölməmişəm ki, malımı, dövlətimi dağıdırsan?* (İ.Şıxlı) *Yoxsa o da qardaşı Şamxal kimi mənim üstümə düşəcək?* (İ.Şıxlı)

Sual cümlələrinin bu növündə xəbərin son hissəsi, bir qayda olaraq uzadılır və nəticədə sual intonasiyası yaranır. Məsələn: *Keşişin qızına aşıq olub?* (Elçin) *Ziyad xan yenə başa düşür ki, oğlunun başını hansı qara buludlar alıb?* (Elçin) *Adam hər gecə min yuxu görür, bəyəm bunun hamısı olar?* (Elçin)

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələrinə cavab *kimi bəli, xeyr, var, yox, hə* və s. kimi sözlərdən istifadə edilir. Məsələn:

–*Cütə minmişən?*

–*Bəli?* (M.Cəlal)

–*O məktubdan görünür ki, guya o da sizə məktublar yazmış. Onları lütfən mənə verərmisiniz?*

–*Yox!* (C.Cabbarlı)

¹ Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s.86

–*Nə üçün gedirsiniz, bəs yığıncağınız olmayacaq?*

–*Xeyr.* (İ.Əfəndiyev)

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələrində həmişə cavab məqsədilə *bəli, xeyr, var, yox, hə* və s. kimi sözlər işlənir. Belə cümlələrə cavabı başqa cür də vermək olur. Məsələn:

–*Evimiz yadınıza gəlir?*

–*Gəlir.* (İ.Əfəndiyev)

–*Deyəsən, hava aydınlaşıb?*

–*Hə, aydınlaşıb.* (İ.Şıxlı)

–*Deyəsən, səndə xəbər var?*

–*Nə xəbər? Xəbər yoxdu.* (İ.Şıxlı)

–*O Bakıdan gəlib, hə?*

–*Xeyr, ağa, Təbrizdən gəlib, kimliyini bilmirik.*

(M.İbrahimov)

–*Bəs sən istəmirsən?*

–*İstəyirəm, niyə istəmirəm.* (İ.Şıxlı)

Sual cümlələrinin bəzilərinin xəbərləri eyni sözün birinin təsdiqdə, digərinin isə inkarda olması ilə işlənir¹. Məsələn:

Səba, məndən söylə ol gülüzarə,

Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin?

Bu hicran düşküni, illər xəstəsi

Qapına dərmanə gəlsin, gəlməsin? (Nəbati)

Bu qəbildən olan sual cümlələrində müsbət cavab vermək üçün *gəlsin*, mənfi cavab vermək üçün *gəlməsin* sözlərindən istifadə olunur. Belə sual cümlələrinə cavab olaraq *bəli, xeyr, hə, yox, var* kimi sözlərdən istifadə etmək heç cür mümkün deyildir. Müqayisə et:

Mən qurbanı olum ənbər tellərin,

Qönçə dodaqların, püstə dillərin,

¹ Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s.89-90

*O lalə rüxsarın, mişkin xalların
Oduna pərvanə gəlsin, gəlməsin?*

Yaxud:

*Nəbati istəmər sənsiz dünyanı,
İzzəti, hörməti, şövkəti, şanı,
Bir zədə qalmayıb daha gümanı,
Bu baş o meydanə gəlsin, gəlməsin?*

b) **Sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələri.** Sual cümlələrinin bu növü *-mi*⁴ sual ədatının köməyi ilə əmələ gəlir. Məsələn: – *Baharın bunu deməyə haqqı varmı?* (M.Cəlal) *Dünyanı tutub gedəcəkdinmi?* (Elçin) *Ömürbillah o pak məxluqun havadarı olacaqdınmi?* (Elçin) *Buna görəmi min bir hiylə ilə, hədə ilə artırdın xəzinəni?* (Elçin) – *Heç, səhnədə olmusunuzmu, xanım əfəndi?* (C.Cabbarlı) – *Hansı Əşrəf, Göytəpəlimi?* (İ.Şıxlı) – *Onu qorumaqla hər şey düzələcəkmi?* (İ.Şıxlı) – *Bəyim, sən qərənfillərə su vermişənmi?* (İ.Əfəndiyev) *Onlar dinc duracaqlarmı?* (İ.Şıxlı) *Qardaşından söz salıb Şamxalın harda olduğunu soruşsun?* (İ.Şıxlı) *İki gün bundan əvvəl Kürün qırağında onu gördüyünü mü söyləsin?* (İ.Şıxlı)

Bu ədat sual cümlələrinin daha çox xəbərləri ilə işlənir. Məsələn: *Sənin Mahmuddan xəbərin varmı?* (Elçin) *Başqasına, hətta dinsizə belə ölüm arzulayan ürək saf ola bilərmə?* (Elçin) *Müqəddəs evin qapıları belə bir ürək sahibinin üzünə açıla bilərmə?* (Elçin) *Yenə soruşuram, sizin kənddən seminariyada oxuyan varmı?* – *Var.* (İ.Şıxlı)

c) **Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.** Bu, sual cümlələrinin ən çox işlənən növüdür. Belə cümlələr sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Məsələn: *O səs nə deyirdi ki, Mahmud?* (Elçin) *Nə olub Mahmud?* (Elçin) *Nə olub, sənə?* (Elçin) *Niyə mənə heç nə demirsən, Mahmud?* (Elçin) *Nə üçün bir insan başqa bir insana ölüm arzulamışdır?* (Elçin) *Nə üçün bu alaçıq mənim, o alaçıq sənin, uşağın birinin dalına düşüb,*

divanəsi olub? (Elçin) *Bu qız kimdir?* (İ.Şıxlı) *Kəməri niyə sənə verdi.* (İ.Şıxlı) *Axmaq qoca... İndiyə qədər bu boyda məmləkəti necə idarə etmişən?* (Elçin) *Düşmənlərin səndən də axmaqdı ona görə?* (Elçin) *Öz hərəkətlərinə necə bəraət qazandırmalı idi?* (İ.Şıxlı)

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində məntiqi vurğu, əsasən, sual bildirən sözlərin üzərinə düşür. Məsələn: *Mahmud heç nə soruşmurdu: Camaat kimdir, sümsüklər nə deməkdir?* (Elçin) *Nə üçün Baba Kişi bu adi sual barədə fikirləşməmişdi?* (Elçin)

Qeyd: Sual cümlələrində sual intonasiyasını qüvvətləndirmək məqsədi ilə **ki, bəs, məgər** kimi sual ədatlarından da istifadə edilir. Bu sual ədatları sual cümlələrinin bütün növlərində işləyə bilər. Məsələn: **Bəs sonra?** (Elçin) **Bəs indi nə oldu?** (İ.Şıxlı) **Baba Keşiş günah axtarırdı, bəs bu sualların özü günah deyildimi?** (Elçin) **Mirzə, bəs Mahmud?** (Elçin) **Məgər Mahmudun bundan xəbəri yoxdur?** (Elçin) **Mən Məryəmi sevmirəm ki?** (Elçin) **Bizə gələndə səni görənlər olmadı ki?** (M.Cəlal) **Camaat hələ yaylağa köçməyib ki?** (İ.Şıxlı) **Artıq deyəcək bir sözün yoxdur ki?** (M.İbrahimov) **Hardadır ki?** (İ.Şıxlı) – **Görəsən bunu kim vurub. Bu Kərimin işi deyil ki?** (Ə.Haqverdiyev) – **Hələ xəbərin yoxdur ki?** (Ə.Haqverdiyev)

3. **Əmr cümləsi.** Əmr, xahiş, nəsihət, məsləhət, rica və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir. Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi mənalardan içərisində əmr mənası daha əsasdır. Daha doğrusu, əmr cümlələrində əmr mənası daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Məsələn: *Sənin o dağlarda ürəyin qalıb, – dedi. Gözlərindən oxuyuram. Get!* (Elçin) *Siz qalın.* (Elçin) *Gedə bilərsən, Mirzə!* (Elçin)

çin) *Get yat...* (Elçin) *Rədd olun buradan, haramzadalar!* (İ.Şıxlı)
Yolun altı ilə gəlibsən, üstü ilə də qayıt xarabana! (İ.Şıxlı)

Əmr cümlələrinin bir qismi də xahiş, rica, müraciət bildirir: Xahiş bildiren əmr cümlələri; Məsələn: *Aman Mahmud, məni rüsvay eləmə...* (Elçin) *Möhləti sabah səhərə kimi uzat, xan, – dedi.* (Elçin) *Sofini də özünlə apar...* (Elçin) *İzin verin, mən aşım.* (R.Rza) *Sən Allah, ətimizi tökmə.* (İ.Şıxlı) *Ay bibi, sən Allah, sən Allah, üzümünün suyunu tökmə.* (İ.Şıxlı)

Müraciət bildiren əmr cümlələri; Məsələn: *Sən burada dayan, mən indi gəlirəm, – dedi və qara bulud topasına tərəf çapdı.* (Elçin) *Ay başınıza dönüm, – dedi. – İmam Hüseyn yolunda, mənə kömək eləyin, bu qanmaz oğlu qanmaza qandırım ki, səhv eləyir.* (Elçin)

Əmr cümlələri həm də öyüd, nəsihət, məsləhət, təskinlik bildirir. Məsləhət bildirenlər; Məsələn: *Bax, bax o gözlərə, yaxşı bax və özün özündən coşma.* (Elçin) *Sakit ol... Sakit ol...Özünü ələ al.* (Elçin) *Mirzə, – dedi, – həmişə on iki imam üçün ağlayanda, bir dəfə də yəzid üçün ağlamaq lazımdır.* (Elçin) *A bala, adam bir iş görəndə əvvəlcə məsləhətləşər.* (İ.Şıxlı) *Yox, Molla Sadıq, ehtiyatlı ol, saqqızınızı oğurlatma.* (İ.Şıxlı)

Öyüd, nəsihət bildirenlər; Məsələn:

Tülkü qurban olduğumuz buyurur ki, arvadın getsin üç gecə Göyçə gölündə çimsin, gəlsin, tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinə əlac edəcək. (Elçin)

Əmr cümlələrinin xəbərləri, əsasən, feilin əmr forması ilə ifadə olunur. Məsələn: *Birbaşa öz dağlarınıza get.* (Elçin) *Gedə bilərsən, Mirzə* (Elçin) *Athi göndər, Mirzə! Athi göndər karvanı tələdirsin.* (Elçin) *Əbdürrəhim Talibzadəni nahardan sonra mənim yanıma çağırırsınlar.* (İ.Əfəndiyev) *Əlim-ayağım dəyməmiş rədd ol, burdan!!!* (İ.Şıxlı) *Bizə ağıl öyrətmə!* (İ.Şıxlı) *Kəs səsini, dinqıra süzən qurumsaq!* (İ.Şıxlı)

Əmr cümlələri hər üç şəxsə aid ola bilər. Ancaq daha çox II şəxsə müraciət olunur. Ona görə də əmr cümlələrinin xəbəri çox vaxt II şəxsə yönəldilir. Məsələn: *Ay camaat, qovun onu!* (İ.Şıxlı) *Çalışın adınıza söz çıxmasın.* (İ.Şıxlı) *Mənim ürəyimə bir balaca xal düşsə, özünüzdən küsün.* (İ.Şıxlı)

Bəzən xəbəri feilin əmr forması ilə deyil, başqa formaları ilə ifadə olunan cümlələr dolayısı yolla əmr mənasını bildirir. Belə cümlələr zahirən əmr cümlələrinə oxşamasalar da, əmr cümləsinin mənasında olurlar. Bu mənada bəzən əmr cümlələri məsdərlərdən, məsdər tərkiblərindən ibarət olur¹:

Polismeyster. *Volodini buraxmaq?*

Qubernator. ***Buraxmaq!***

Polismeyster. *Elədir ki var, general həzrətləri. Bu doğru əmrdir, çünki onun nüfuzu çox böyükdür.*

Qubernator. ***Buraxmaq və sabahdan gec olmayaraq onu və Əsriyanı mənə təslim etmək!***

Əmrin əsas xüsusiyyəti onun qısa olması ilə bağlıdır. Ona görə də feil olmayan ayrı sözlər, birləşmələr, hətta xəbəri olmayan azsözlü yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr əmr cümləsi ola bilər²:

Sakit olun mənasında *Sakit!*

Farağat! (farağat olun mənasında) *Azad!* (azad olun mənasında) *İrəli!* (irəli gedin mənasında) *Arxamca!* (arxamca gəlin mənasında)

Əmr cümlələrində *di, qoy, qoyun, qoysana, gəl* və s. ədatlardan istifadə etməklə əmr cümləsinin mənasını daha da qüvvətləndirmək olur. Məsələn: *Gəl indi mənə başa sal görüm. Qoy hər şey yerbəyer olsun. Di tez ol.* (İ.Şıxlı) *Di get yat.* (İ.Şıxlı) *Qoca dayı, gəl bu işdən əl götür.* (İ.Şıxlı)

¹ Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, s.99

² Yəni orada.

Əmr cümlələri ədatlar olmadan da işləyə bilər. Ona görə də bəzən əmr cümlələrini ədatlı və ədatsız əmr cümlələri kimi də adlandırırırlar.

4. Nida cümləsi. Nida cümlələri hiss, həyəcan bildirən cümlələrdir. Məsələn: *Hə... Hə... o balaca oğlan mənə oxşayacaq!* (Elçin) *Yox, Sofi, yox!* (Elçin) *Sofi!.. Sofi!..* (Elçin). – *Hə, – dedi, – Mahmud sizin tayınız deyil!* (Elçin)

Nida cümlələri nəqli, sual və əmr cümlələrinin əsasında yaranır. Bu cümlə növləri yeni xüsusiyyətlər (hiss, həyəcan və s.) kəsb edərək nida cümləsinə çevrilə bilər.

Nəqli cümlələrdən əmələ gələn nida cümlələri. Məsələn: *Səhər... Səhər aşpaz toyuqları kəsəndə Mahmud görüb!..* (Elçin) *Bilmirəm!.. Amma Məsihanın süfrəsiydi!.. Mən Müzəffər ağanın qızıyam. Ziyad, keşiş qızı deyiləm! Mahmud da sən deyilsən!..* (Elçin)

Əmr cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələri. Məsələn: *Çox kitab oxuma, Mahmud!..* (Elçin) *Sakit ol!.. Qızı saraya gətirdəcəyəm... Sonrası düzəldər!..* (Elçin) *Gəlin!.. – dedi – Gəlin siz də yeyin!..* (Elçin) *Ay Allah, ay camaat, hardasınız, qoymayın, balamı öldürdü! (İ.Şıxlı) Qolun qurusun, uşaqdan əl çək! (İ.Şıxlı) Hünərin varsa, get ananla haqq-hesab çək! (İ.Şıxlı)*

Sual cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələri. Məsələn: *Səfeh qoca! Sən hələ bilmirsən ki, bu ağac alma ağacıdır?! Sən Mahmudu tanıyırsan...?! – dedi. Mirzə... – dedi – Mirzə, məsləhətin nədir?!..(Elçin) Axı, nə istəyirsiniz, niyə qoymursunuz, camaat rahat dolansın?! (İ.Şıxlı)*

Nida cümlələrinin məna incəlikləri. Nida cümlələri məna incəliklərinə, emosional münasibət ifadə etmələrinə, intonasiyalarına görə də bir-birindən fərqlənir. Məsələn: Sevinc və mehribanlıq hissi ifadə edən; *Hə, hə... Mənim balaca uşağım olacaq... O uşaq mənim döşümdən süd içəcək...əməcək, hə?! (Elçin) Ac keçdi də bizimlə olacaq! (Elçin)*

Kin və qəzəb hissi ifadə edən; *Sadə danış, qoca! (Elçin) Aliəbaya and olsun ki, dəlidi bu! Dəlidi bu! Dəlidi bu! (Elçin) Axmaq oğlu axmaq! (Elçin)*

Təəssüb, eləcə də qəm, kədər hissləri bildirən nida cümlələri: *Yazıq insan, miskin insan! (Elçin) Təbiət sənə iki göz verib, amma sən kor yaşayırsan və kor da öləcəksən! (Elçin)*

Qorxu, şübhə bildirən nida cümlələri: *Bəlkə də döşümdən itələyib heç içəri buraxmayacaq?! (İ.Şıxlı) Aman Allah, nə böyük rüsvayçılıqdır! (İ.Şıxlı) Axı, onun qolundan yad kimi yapışmışdı! (İ.Şıxlı)*

Nida cümlələrinin bir qismi təbrik, alqış, sağlıq, istək və s. mənalərini ifadə edir. Məsələn: *Qədəmin yüngül olsun! (İ.Şıxlı) Allah sizi qoşa qarıtın! (İ.Şıxlı)*

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsində cümlədə sözlərin təkrarının da əhəmiyyəti vardır. Məsələn: *Nə deyirsən, eləyim! Məni bir qoşun kişinin öhdəsinə ver!.. Amma məni bu işdən ötrü onun yanına göndərmə!.. Utanıram ondan!.. Utanıram! (Elçin) Yox, palanı sökməyin! Palanı sökməyin! (Elçin)*

Nidaların köməyi ilə əmələ gələn nida cümlələri. Nida cümlələri nidaların köməyi ilə də əmələ gəlir. Məsələn: *Aman fələk, kömək elə bu gündə! (Elçin) Ax, Sofi, Sofi! Az qalmışam dəli olam! (Elçin) Of, belə də zülm olar?! (Elçin) Eh, neyləyirəm varı, ay bala, bir bığburma ərim olsaydı, onların hamısına dəyərdi! (İ.Şıxlı)*

Nida cümlələri sual əvəzlilikləri vasitəsilə də əmələ gəlir: *Ə, nə yaman ağırdır! (İ.Şıxlı) Ay qağa, elə bil yer, göy alışıb yanır, nə gözəldir! (İ.Şıxlı)*

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.81-103
2. N.Abdullayeva. Sadə cümlə (Müasir Azərbaycan dilindən mühazirələr mətni). Bakı, API-nin nəşri, 1979, s.5-17
3. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.20-25
4. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.88-98
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, 1962, s.100-125
6. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.11-14

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

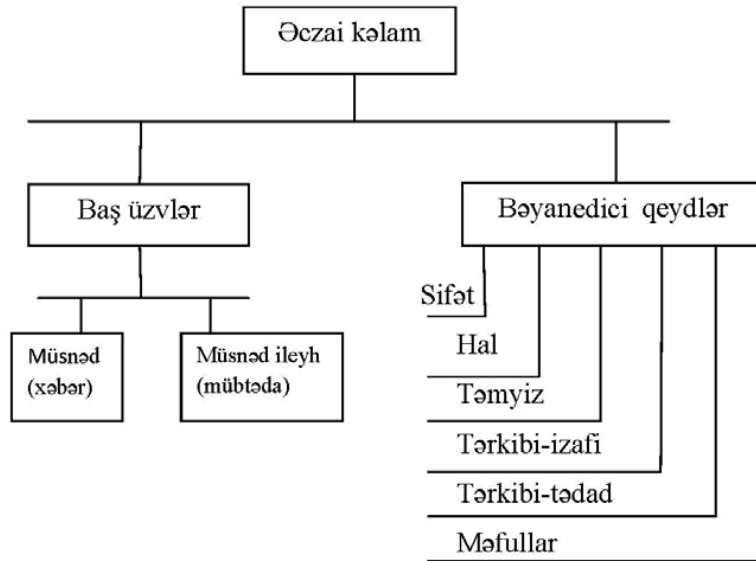

Cümlə üzvləri barədə mövcud fikirlər. Cümlə üzvünə belə bir tərif vermək olar: *Cümlənin digər üzvləri ilə mənə və qrammatik cəhətdən bağlı olub, bir sintaktik suala cavab verən sözə və söz birləşməsinə cümlə üzvü deyilir.* Azərbaycan dilində bir sıra cümlə növləri (söz cümlələr, vokativ cümlələr) istisna olmaqla, yerdə qalanların hamısı asanlıqla üzvlənir və müxtəlif üzvlərə ayrılır. Cümlə üzvlərini müəyyənləşdirmək işi tarixən mübahisəli olmuş və müxtəlif dilçilər cümlə üzvlərinə müxtəlif ölçü, müxtəlif meyarla yanaşmışlar. Məsələn: Avropa dilçiləri Paul və Şleyxer məntiqi vurğu cümlənin hansı üzvünün üzərinə düşürsə, onu baş üzv kimi götürməyi məsləhət bilmişlər. Azərbaycan dilçiləri arasında da cümlə üzvləri barədə fikirlər olub. Məsələn: XIX əsrin ortalarında M.Kazımbəyin fikrincə, mübtədə və xəbərlə yanaşı tamamlıq da baş üzv hesab olunubdur. O, mübtədanı subyekt, xəbəri predikat, tamamlığı isə obyekt adlandırmışdır. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinə isə təyin və zərfliyi daxil etmişdir. M.Kazımbəyə görə, cümlədə birinci dərəcəli fikirləri mübtədə, xəbər, tamamlıq, ikinci dərəcəli fikirləri təyin və zərflik ifadə edir¹. Bəzi dilçilər (məs.: M.Ə.Vəzirov) zərfliyi cümlə üzvü saymamışdır. M.Ə.Vəzirov cümlə üzvlərini baş üzvlərə və aydınlaşdırıcı üzvlərə ayırmışdır. Baş üzvlərə mübtədə və xəbəri,

¹Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərnəşr, 1947, s.10

aydınlaşdırıcı üzvlərə tamamlıq və təyini daxil etmişdir¹. Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşar nitq hissəsi ilə cümlə üzvünü eyniləşdirmiş və qarışdırmışdır.

Cümlə üzvlərinin M.Əfşara görə, bölgüsünü belə bir sxemdə göstərmək olar²:

Ə. Dəmirçizadə 1947-ci ildə cümlə üzvü məsələsinə münasibət bildirmiş və yeni təsnifat vermişdir. O, mübtədanı baş üzv deyil, konkretləşdirən üzv hesab etmişdir. Yalnız xəbəri cümlənin baş üzvü saymışdır. Ə.Dəmirçizadə həm də M.Ə.Vəzirov kimi zərfliyi cümlə üzvü hesab etməmiş, onun yükünü təyin və tamamlıq arasında bölüşdürmüşdür. Bundan başqa, Ə.Dəmirçizadə xitabları, ara sözləri, bağlayıcıları, nidaları cümlənin əlavə üzvləri hesab edibdir.

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, s.11

² Yenə orada. s.15

Ə.Dəmirçizadə cümlə üzvlərinin bölgüsünü belə bir sxem əsasında vermişdir¹:

Bu cür fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq, dilçilikdə əsas fikir ondan ibarətdir ki, baş üzvlər mübtədə, xəbər, ikinci dərəcəli üzvlər tamamlıq, təyin və zərflidir.

Qeyd: Cümlənin aktual üzvlənməsi anlayışında **tema** və **rema** əsas vahiddir. Tema “məlumat”, rema “predikat” deməkdir. Bununla belə, tema və remanın tərkibi həmişə eyni üzvlərlə bağlı olmur. Yəni tema həmişə mübtədə, rema isə həmişə xəbər deyildir. Belə ki, mübtədə, xəbər, tamamlıq həm temanın, həm də remanın tərkibində ola bilər. Bu baxımdan bəzən tema ilə remanın tərkibini kəskin şəkildə fərqləndirmək olmur. Buna görə də istənilən bir məlumat, informasiya tema ilə dəqiqləşdirilmiş remanın cəminə bərabərdir. Məsələn, “**Əhməd sabah Bakıya gedəcək**” cümləsində hər bir cümlə üzvü tema və re-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, s.12.

ma olur. (bax: Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı, MTM-İnnovation, 2016, s.111-154)

Cümlədə hər bir üzv aktuallaşa bilir. Hər bir üzv aktuallaşaraq rema kimi çıxış edir. Misallara diqqət yetirək;

Mübtədanın rema kimi çıxış etməsi: Ortada düzülmüşdü növ-növ **çörəklər, suxarılar, paxlavalər, halvalar, konfetlər, limon-portağallar, quru yemişlər.** (C.Məmmədquluzadə) Hələ çəkilib bitirilməmiş rəsm kimi idi **dəniz.** (Anar) Kərbəlayı İsmayılın bu günündə onun harayına çatan **Abasqulu bəy** olmuşdu. (F.Kərimzadə) Bu cümlələrdə mübtədalar aktuallaşmış və rema kimi çıxış etmişdir.

Tamamlığın rema kimi çıxış etməsi: Abasqulu bəy bu sözlərdən sonra döş cibindən ipək dəsmala büküüb saxladığı **bileti** çıxardı. (F.Kərimzadə) Görürsən sizin bu binamus **Ağasadığı?!** (C.Məmmədquluzadə) Bu cümlələrdə tamamlıq aktuallaşmış və rema kimi çıxış etmişdir.

Yer zərfliklərinin rema kimi çıxış etməsi:

Pristavin arvadı oturdu **stolun baş tərəfində.** (C.Məmmədquluzadə) Xanım bir girdi **içəri,** bir çıxdı **balkona,** qonaqlar da çıxdılar **həyatə** və qaçdılar **qarıya.** (C.Məmmədquluzadə) Bu cümlələrdə yer zərflikləri aktuallaşmış və rema kimi çıxış etmişdir.

Təyinin rema kimi çıxış etməsi: Usta Ramazan Bakı mədənlərində çoxdan bəri **tanınmış** bir adam idi. (M.Hüseyn) O da böyük yurdumuzda **xırdaca** bir sənətkardır. (S.Vurğun) Təyin ismi xəbərli cümlələrdə zəif remalaşır. Bunun səbəbi onunla bağlıdır

ki, ismi xəbərli cümlələrdə xəbərdən əvvəl gələn təyin cümlənin ən mühüm informasiyasını özündə saxlayır. Xəbərin rema kimi çıxış etməsi: Xəbərin remalaşması digər cümlə üzvlərinin reallaşmasından fərqlənir. Xəbərin aktuallaşması və remalaşması onun öz mövqeyini tərk etməsi ilə bağlı olur. Bu da kontekstin daxilində baş verir. Həm də ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edən cümlələrdə xəbərin remalaşması öz mövqeyindən çıxması ilə müşayiət olunur. Məs.: Yarım saatdan sonra qonaqları **çağırdılar** qonaq otağına. (C.Məmmədquluzadə) Otağın ortasındakı uzun xörək stolu üstündə **düzülmüşdü** hər cür xörəklər və içkilər. (C.Məmmədquluzadə) Payız **gəldi,** Günəş **çıxdı** kimi cümlələrdə rema ilə xəbər üst-üstə düşür.

Sözün, söz birləşməsinin cümlə üzvü olması. Sözün, söz birləşməsinin cümlə üzvü olması üçün onun cümlədəki başqa sözlərlə və söz birləşmələri ilə sintaktik əlaqəyə girməsi lazım və vacibdir. Bəzən cümlədəki sözlər və söz birləşməsi sintaktik tələblərə cavab vermir və cümlə üzvü olmur. Məsələn: *Sənə halal olsun, ey qəhrəmanım, Babəklər yurdunun duzu, çörəyi; Deyəsən, Pərişanın üzündəki əvvəlki intizar götürülmüşdü.* Bu cümlələrdə *ey qəhrəmanım* və *deyəсэн* sözləri aid olduqları cümlələrdə sözlərlə mənaca bağlı olsalar da, qrammatik cəhətdən əlaqələnməyiblər, yəni cümlədəki başqa sözlərlə yanaşma, uzlaşma, idarə əlaqələri ilə bağlana bilməyiblər. Bu səbəbdən də belə sözlər, söz birləşmələri cümlə üzvü hesab olunmur. Belə sözlərin (yaxud söz birləşmələrinin) cümlə üzvü olması üçün onun sintaktik suala cavab verməsi lazımdır. Həm də burada morfoloji sualla sintaktik sualı fərqləndirməliyik. Bəzən sözün cavab verdiyi morfoloji və sintaktik suallar bir-birinə uyğun gəlir. Məsələn: “*Külək qarı*

səpələr, Bəxtiyar” cümləsində *külək* və *qarı* isimlərinin morfoloji və sintaktik sualları uyğun gəlir, eynidir. Bu sözlərin morfoloji və sintaktik sualı eynidir. Yəni *nə?* (külək), *nəyi?* (qarı) suallarına cavab verir. *Külək* sözü sintaksisdə mübtədə, *qarı* sözü isə tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Lakin bəzən morfoloji sualla sintaktik sual bir-birindən fərqlənir. Məsələn: “*Mənə aman vermir bolşevik Kərəm*” cümləsində *bolşevik* sözü morfoloji cəhətdən *kim?*, sintaktik cəhətdən isə *hansı?* sualına cavab verir. Ona görə ki, *bolşevik* ismi təyin vəzifəsində işlənilir.

Bəzən eyni bir söz cümlədə yerini dəyişməklə başqa-başqa cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *qara dəmir – dəmir qapı, O məktubu aldı – Məktubu o aldı. Qara dəmir birləşməsində dəmir* mübtədədir, *dəmir qapı* birləşməsində *dəmir* təyindir. *O məktubu aldı* cümləsində *o* təyindir, *Məktubu o aldı* cümləsində *o* mübtədədir.

Söz birləşmələrinin tərəfləri ayrı-ayrılıqda morfoloji suallara cavab verir. Lakin sintaksisdə tərəflər birlikdə götürülə bilir və bir sintaktik sualı tələb edir. Məsələn: *Cavanşirin surəti divardan baxır* cümləsində *Cavanşirin surəti* birləşməsinin tərəfləri *kimin?* və *nəyin?* suallarını tələb edir. Lakin sintaktik baxımdan isə *Cavanşirin surəti* birləşməsi *nə?* sualına cavab verir: *Nə divardan baxır? – Cavanşirin surəti.*

Qeyd edək ki, *var, yox, lazım, gərək* tipli sözlər cümlə üzvü olsa da, suala cavab vermir. Bəzən isə bir sıra cümlə üzvləri sual əvəzliləri ilə ifadə olunur. Bu cür sual əvəzliləri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinə təzədən sual vermək lazım gəlmir.

Cümlə üzvləri baş və ikinci dərəcəli üzvlər olmaqla ona görə iki yerə ayrılır ki, bunların hamısı cümlə üçün eyni dərəcədə qiymətə malik deyildir. Belə ki, üzvlərin bir qismi cümlənin qrammatik əsasını, canını, bel sütünunu təşkil edir. Digər bir qismi isə həmin üzvləri müxtəlif cəhətdən izah etməyə, dəqiqləşdirməyə, dolğunlaşdırmağa xidmət edir. Məhz bu baxımdan mübtədə və xə-

bər cümlənin baş üzvləri kimi onun qrammatik əsasını təşkil edir. İkinci dərəcəli üzvlər – tamamlıq, təyin, zərflik isə mübtədə ilə xəbəri dolğunlaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.104
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.25-26
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.99-103
4. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, s.3-17
5. K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM- İnnovation, 2016, s.36-45

MÜBTƏDA

Mübtəda haqqında məlumat. Cütlərkibli cümlənin baş üzvlərindən biri mübtədadır. Mübtəda ərəb mənşəli söz olub, “ibtida, baş, başlangıç” mənasındadır.

Mübtəda cütlərkibli cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, grammatik cəhətdən heç bir üzvdən asılı olmayıb əlaməti, xüsusiyyəti xəbərlə bildirməklə (burada yəni əşya nəzərdə tutulur) adlıq hal formasında isim, əvəzlik və hallana bilən digər sözlərlə ifadə olunur. Bu tərifdə mübtəda ilə bağlı deyilən əlamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mübtəda baş üzvdür;
2. Mübtəda cümlənin ən müstəqil üzvüdür və heç bir üzvdən asılı deyil;
3. Mübtədanın əlamət və xüsusiyyəti geniş mənada xəbər vasitəsilə izah edilir;
4. Mübtəda bir qayda olaraq adlıq halda olur;
5. Mübtəda ən çox isim və əvəzliklə ifadə olunur;
6. Mübtəda hallana bilən başqa söz və birləşmələrlə də ifadə oluna bilər;
7. Mübtəda adətən *kim? nə? hara?* (kimlər? nələr?) suallarına cavab verir.

Mübtədəyə münasibət. Bəzən belə hesab olunur ki, mübtədalar cümlədə xəbər kimi aparıcı bir vəzifə daşımır. Ona görə də onu baş üzvlərdən biri hesab etmək doğru deyildir. Bu deyilən fikri

təsdiq etmək istəyən bəzi dilçilər Azərbaycan və rus dillərində aşağıdakı cümlələri tutuşdurmuş, müqayisə etmişdir¹:

<i>Azərbaycan dilində</i>	<i>Rus dilində</i>
Mən sevdim	Я любил
Sən sevdin	Ты любил
O sevdi	Он любил
Biz sevdik	Мы любили
Siz sevdiniz	Вы любили
Onlar sevdilər	Они любили
Mən müəlliməm	Я учитель
Sən müəllimsən	Ты учитель
O müəllimdir	Он учитель
Biz müəllimik	Мы учителя
Siz müəllimsiniz	Вы учителя
Onlar müəllimdir (lər)	Они учителя

Buradakı şəxs əvəzlilikləri həm Azərbaycan, həm də rus dillərində bu cümlələrin mübtədası vəzifəsində işləyir. Mübtədaları atdıqda aşağıdakı vəziyyət yaranır:

<i>Azərbaycan dilində</i>	<i>Rus dilində</i>
sevdim	любил
sevdin	любил
sevdi	любил
sevdik	любили
sevdiniz	любили
sevdilər	любили
müəlliməm	учитель
müəllimsən	учитель
müəllimdir	учитель
müəllimik	учителя

¹Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, s.35

müəllimsiniz	учителя
müəllimdir (lər)	учителя

Mübtədə vəzifəsində çıxış edən şəxs əvəzlilikləri ixtisar edildikdə Azərbaycan dilində cümlənin məzmununda heç bir məna dəyişikliyi yaranmır. Ancaq rus dilində olan cümlələrin mənasında dəyişikliyə əmələ gəlir. Belə ki, Azərbaycan dilində *mən sevdim – sevdim* formasının hər ikisində məna bütövdür. Ancaq rus dilində *Я любил, Ты любил, Я учитель* cümlələrində mübtədani (şəxs əvəzliliklərini) atsaq, sadəcə bir məfhumu ifadə edən sözlər (любил, любили, учитель, учителя) qalacaqdır. Ona görə də Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, Azərbaycan dilində rus dilindən fərqli olaraq cümlədə mübtədanın olmaması cümlənin əsas mənasına heç də təsir etmir¹. O, İ.İ.Meşşaninovun bu fikrinə “Cümlənin başında duran əvəzlik artıq görünür və buna görə də cümlənin fikri məzmunundan bir şey itirmədən bunu, yəni cümlənin başındakı əvəzliyi atmaq olar” istinad edərək belə cümlələrdə sondakı şəxs şəkilçilərini əsas sayır². Bəzi dilçilərin fikrincə, belə cümlələrdə mübtədə kimi tanıdığımız üzv müəyyənəyənəşdirici üzv olmaqla meydana çıxır. Məsələn, İ.İ.Meşşaninova görə, tamamlıq, təyin və mübtədə cümlədə “müəyyənəşdirici üzvlər silsiləsi” vardır. Ə.Dəmirçizadə belə mübtədaları “yardımcı mübtədalar” adlandıran A.A.Şaxmatovun mövqeyini də təsadüfi saymır³. Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, cümlədə mübtədə ilə xəbəri eyni hüquqlu üzv kimi qəbul etmək olmaz. Mübtədə digər üzvlərdən daha çox xəbərlə bağlıdır və aydınlaşdırıcı bir üzvüdür⁴.

Adətən cümlədə mübtədə əvvəl, xəbər isə sonra işlənir. Beləliklə, mübtədə mübtədə zonasını, xəbər isə xəbər zonasını yaradır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bəzən canlı danışmaq dilində, şeir dilində mübtədanın əvvəl, xəbərin isə sonra gəlmək qaydası pozulur. Məsələn:

¹Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, s.36

²Yenə orada. s.36

³Yenə orada. s.37

⁴Yenə orada. s.37

Yox, o susmayacaq, susmaz sənətkar.

Heyrət içindədir salondakılar. (S.Vurğun)

Mübtədə bəzən cümlədə buraxıla bilər və xəbər vasitəsilə təsəvvür oluna bilər. Məsələn:

Beynimə könlümdən od doldurmuşam,

Həmlələr önündə möhkəm durmuşam. (S.Vurğun)

Mübtədanın quruluşu.Mübtədə quruluşca *sadə və mürəkkəb* olur. *Sadə mübtədə* bir leksik vahidlə, yəni sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: ***Axundu*** intizar boğurdu. ***Təbiət*** bu qızı qəribə yaratmışdı. (M.İbrahimov) ***Traktorçu*** traktoru işə saldı. ***Nənəqız*** ağır-ağır ayağa durdu. ***Buldozerci*** iri-iri qaya parçalarını qabağına qatıb düz uçurumun qırağına gətirir və oradan aşağı yuvarlardı. (İ.Əfəndiyev)

İki yanağı var, amma bir üzü,

Türk öz anasından belə doğulmuş.

(B.Vahabzadə)

Biz nə hiylə bildik, nə qərəz, nə kin,

Quyuya düşənin əlindən tutduq.

(B.Vahabzadə)

Nəcəf, mən ölüm, Tirmə sağalıbsa, bir ova gedək. (Ə.Haqqverdiyev) *Biçərə övrət* o qədər qorxudan gecələr yatmayıb ki, saralıb, muma dönübdir, indi sevindiyyindən ağlayır. (N.Nərimanov)

Şəfəqlər içində sayrışır ***Muğan***,

Səhrələr al-əlvan rəngə boyanır. (S.Vurğun)

Sadəət iki çırpınan ürəyin bir-birinə dartınarkən, bir məqsəd ardınca qoşarkən çəkilən əzablardır ki, nəticəsi şirin və aziz olacaqdır. (C.Cabbarlı)

Mürəkkəb mübtədə söz birləşmələri ilə (II və III növ təyini söz birləşmələri), bəzən isə I növ təyini söz birləşmələri, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Qanunların qara hökmü belə yazır nə zamandır.

Şəhərlərə qonaq düşmək qaralara qadağandır. (S.Vurğun)

Ölüm səngərində yaşamaq meyli,
Onların qəlbini hey dindirirdi. (S.Vurğun)

Hər tərəf zil qaranlığa bürünmüşdür.
O, döndü birdən
Bələkli kuklanı götürdü yerdən
Qışqırdı: – **Bunun da anası** mənəm.
(B.Vahabzadə)

Dəniz nəriltisi, su şırlıtısı,
Yarpaq pıçılıtısı, yel vıyılıtısı,
Onun qulağında ana axtaran
Körpə balasının hiçqırtısıydı.
(B.Vahabzadə)

Səadət şərbətini tapıb içərkən, **qədəhi salıb qırmaq**, xoşbəxtlik yolunu tapıb, tam məqsədə çatarkən fəlakətə uğrayıb, **məhv olmaq** nə qədər acı olsa da, adi bir şey deyilmi? (C.Cabbarlı) **Sərsəm küləyin kobud vıyılıtısı, yarpaqların yüngül xışılıtısı, dəniz dalğalarının uzaqdan gələn tutqun xumurtusu** bir-birinə qarışib bulanıq bir gurultu ilə aranı doldurdu. (C.Cabbarlı) Gecənin qaranlığı içərisində **küləyin qorxunc gurultusu** Dilbərin qulaqlarında uğuldayır, qarşıda **Kaspinin yurtcu dalğaları** hiddətlə qayalara çarpır, döyüşür, bağırır, yalçın qayaları, sərt daşları qoparmaq, yıxmaq, öz ağışuna alıb udmaq istəyirdi. (C.Cabbarlı). **Mənim ürəyim** intiqam təzyiqilə daşlardan daha bərk olubdur. (C.Cabbarlı) **Ocağın ətrafında hərlənənlərin kölgələri** tez-tez çarpazlaşıb həyatə sərilir, bəzən də uzanaraq çəpəri aşır, kənardakı ot tayalarının üstündə dolandıqdan sonra qaranlığa qarışırdı. (İ.Şıxlı)

Mübtədanın ifadə vasitələri. Mübtədanın ifadə imkanları genişdir. İsim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət, məsdər, bəzən zərflər, feili sifət və məsdər tərkibləri, II, III növ təyini söz birləşməsi ilə (bəzən də I növ) ifadə oluna bilər. Mübtədanın ən mühüm ifadə vasitələrindən biri isimdir. İsmın ən mühüm vəzifələrindən biri sintaksisdə mübtədə vəzifəsini daşımaqdır. Sadə, düzəltmə, mü-

rəkkəb, ümumi, xüsusi, konkret, mücərrəd, tək, cəm və toplu isimlər mübtədə vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn:

Zənci dalğın, salon səssiz.
Elə bil ki, bütün varlıq
Ona bu dəm qulaq asır. (S.Vurğun)

Qədir güman elədi ki, **kişi** musiqinin havasına oynayır, yaxın gələndə axsadığını gördü. (M.Cəlal) **Uşaq** aşıq yığan kimi yığınca, ver biz yeyək, Allaha da xoş getsin, bəndəyə də. (Ə.Haqverdiyev) **Varlığa** nə darlıq və bir də bu **kişi** bir adamdır ki, bu gün buradadır sabah bir ayrı adamın qapısında görərsən. (Ə.Haqverdiyev) **Yer** üzündə hakim, məhkum, zalım, məzlum kəlmələri durduqca **bəşəriyyət** bir gülər üz görə bilməz. (C.Cabbarlı) **Külək** dumanı dağıtdığından uzaqdan qoşa buruğun zirvəsi aydın seçilirdi. (Ə.Babayeva)

Bu meşələr, bu dağlar,
Bu qayalar, bulaqlar
Arxamda məğrur duran
Şanlı ordumdur mənim. (H.Orucov)

Mübtədə sifətlərlə də ifadə olunur. Lakin sifət mübtədə vəzifəsində işləndikdə isimləşməlidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sifətlərin bir qismi: *qoca, cavan, gənc, kar, kor, topal, axsaq, keçəl* və s. həmişə substantivləşmiş vəziyyətdə olduqlarına görə mübtədə vəzifəsində daha çox işlənilir. Məsələn: *Sən sən olsan, Mərdan kimi lütlər çəkilib oturar yerində. Cavanlar özlərini qocalara göstərib daha cəld işləyirlər. Qocalar deyirlər ki, düz bir il gecəli-gündüzlü işləyəndən sonra yol hazır oldu.* (M.İbrahimov)

Saylar mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün mütləq sifətlər kimi isimləşməlidir. Saylar içərisində sıra sayları daha çox isimləşir. Məsələn: Bəs **12-ci** haradadır? Bayraq alıb hücum çəkib **416.** (S.Vurğun)

Ömrüm boyu belə gəlib mənimki
Əvvəldən biri vardı, biri yox. (N.Kəsəmənli)

*Yüz nədir, min nədir, neçə min yaşar
İnsana versələr istədiyini.* (B.Vahabzadə)

“Üç”lərlə vicdanı veririk bada
“Üç” – başdan eyləmək, “üç” – natamamlıq.
(B.Vahabzadə)

*Sizə qurban gedən 26-lar
Döyüşlər günündən qalıb yadigar.* (S.Vurğun)

Əvəzlilər də mübtədə vəzifəsində gen-bol işlənilir. Məsələn:
Mən də qartallar kimi qanadlandı uçuğa. (S.Vurğun) **O**
dedi, bu dandı, bu dedi, o rədd elədi. (M.Cəlal) **Mən** oddan ya-
ranmış bir vücud, yüz min il Allaha ibadət etdim. (N.Nərimanov)
Mən anamın oxuduğu qalın cildli kitaba maraqla baxırdım.
(İ.Əfəndiyev) *Telegram vursaydınız, biz sizi qarşılayardıq.*
(İ.Əfəndiyev)

*Özüm də bilmirəm bu axşam nədən,
Şeirdən, sənətdən uzaq kimiyəm.* (S.Vurğun)

Amma heç kəs gözünü atdan çəkmədi. (İ.Şıxlı) **Kim** başını
qoymamış o mehriban dizinə? (S.Vurğun) **Hərə** bir qapaz vurur,
gözünü açmağa qoymur. **Heç nə** olmaz. Bir də bu sirri hələ
məndən başqa **heç kim** bilmir. Gecə yarıdan keçib, şənlik
sakitləşəndən sonra **onlar** yenə qayığa oturdular. Onun kim
olduğunu heç kim bilmirdi, sifətdən müsəlmana oxşayırdı. (İ.Şıxlı)
Tiflisi dolandı, Bakıya gəldi.

*Özünü göstərdi çox həkimlərə,
Hamısı toplandı, məclis düzəldi,
Yozdu xəstəliyi hərə bir yerə.* (B.Vahabzadə)

*Qayıdış əvəzliyi özüm, özün, özü, özümüz, özünü, özləri,
bəzən təklikdə, bəzən isə mən, sən, o, biz, siz, onlar əvəzlilərinə
qoşularaq mübtədə vəzifəsində işlənir. Məs.: Mən özüm
soruşdum. Biz özümüz bildik. Qoysunlar özüm aparım. Artıq*

*dayana bilməyib özü irəli atıldı və Cahandar ağaya mane olmağa
çalışdı.* (İ.Şıxlı)

Dilimizdə işlənən “**Mən ölü, sən diri**” tipli cümlələrdə
əvəzlik mübtədə vəzifəsindədir.

Feili sifətlər də mübtədə vəzifəsində işlənir. Bu zaman feili
sifət də sifətlər kimi isimləşir. Məsələn: *Ölsün inanmayanlar.
Oxuyan bülbüldür, dinləyən qazdır.* (S.Vurğun)

Məsdərin ismə məxsus xüsusiyyəti olduğu üçün mübtədə
vəzifəsində daha çox işlənir. Məsələn:

*Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır.*
(B.Vahabzadə)

Yaşamaq sadə bir sevgi deyildir.
(B.Vahabzadə)

*Belədir əzəldən, belədir qayda
Tapmaq çətin olur, itirmək asan.*
(B.Vahabzadə)

*Xoşdur gözəl görüb bütün elliyi
Çalışmaq, yaşamaq, sevmək, sevilmək.*
(M.Müşfiq)

Bəzən zərflər də cümlə üzvü kimi mübtədə ola bilir. Məsələn:
*Oralar çəmənlik, buralar daşlıqdır. Ona görə də bura haqq
tərəfdarlarının mağarasıdır.* (C.Cabbarlı) *Bu onunçüdür ki,
burası əvvəl, doğrudan da, quldurlar yuvası idi.* (C.Cabbarlı)

*Mahnıya həsrət qalar qulağım,
O zaman sükuta dalar buralar.* (Qabil)

Feili sifət və məsdərlə yanaşı, feili sifət və məsdər tərkibləri də
cümlədə mübtədə ola bilir. Məsələn: *İmperator həzrətlərini
məmnun etmək mənim üçün şərəfdir.* (İ.Əfəndiyev) *Ancaq sonra
gördüm ki, Ofelyaya xörək yedirtmək o qədər də asan iş deyilmiş.*

(M.Cəlal) **İşıqda tək qalmaq** mənə ağır görünürdü. (İ.Əfəndiyev)
Mərd anadan süd əmənlər mərd olar. Şairlikdən başı çıxan ona
 bir məsləhət görmüşdü. (M.Cəlal) **Dərin bir ağla malik olan**
 əxlaqən və vicdanən düzgündür. (C.Cabbarlı)

Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır

Lalətək qızarmaq üz qaydasıdır. (S.Vurğun)

Ehey, bəri bax!..

Arxadan vurmaq

İgidə yaramaz! (S.Vurğun)

Yarı yoldan qayıtmaq bizə yaraşmaz. **Bu zamanənin**
cahillərinin işlərini anlamaq çətindir. (N.Nərimanov) **Bu bayğın**
sözlərə, bu dərin baxışlara həsrət qalmaq nə qədər ağır imiş!
 (C.Cabbarlı) **Əminə de və özün də bilginən ki, ayaqdan bulaşan**
tozu süpürgə ilə təmizləmək mümkündür. (Ə.Haqqverdiyev)

Ölüm sevinməsin qoy!.. Ömrünü vermir bada,

El qədrini canından daha əziz bilənlər.

Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada,

Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər.

(S.Vurğun)

Zülmün qılıncını götür, sal qına,

Gülə əl qadırmaq gücsüzlüyündür.

(B.Vahabzadə)

Ancaq ürəyində yaşasın vətən,

Vətənin öz dili, öz tarixi var.

Ölsün vətəninə tanınmayanlar.

(B.Vahabzadə)

Sevdiyini alanlar altun qəfəsə bağlanmış bir bülbüldən
 başqa bir şey deyildir. (C.Cabbarlı) **Ocaq ətrafında toplaşanlar**
 buradan aydın görünürdü. (İ.Şıxlı)

İsim və əvəzlərdən sonra mübtədanın ən mühüm ifadə
 vasitəsindən biri II, III növ təyini söz birləşməsidir. Məsələn: **Toy**
sahibi qonağın kürəyinə döydü. **Rayon komitəsi** Gəldiyevi bu işə
 təhkim etmişdi. (M.Cəlal) **Lakin ta qədim zamandan dünyanın hər**

yerində **insan həyatı** gözlənilməz döyüşlərlə dolu olmuş və doludur. (M.İbrahimov) **Çarın beli** tablamadı yumruğuna milyonların.
Sizin izdivacınız Azərbaycan xalqına da psixoloji cəhətdən müsbət
 təsir edir. (İ.Əfəndiyev) **Gəlinin belə sakit, təmkinli cavabı**
Şamxalın qulaqlarında ildırım kimi şaqıldadı. (İ.Şıxlı) **Onun**
qanı qaçmış dodaqları aralandı. (İ.Şıxlı) **Göytəpə kəndinin yastı,**
qazma damları Kürün sahilinə qədər səpələnmişdi. (İ.Şıxlı)
Yarğanların kölgəsi suya düşmüşdü. (İ.Şıxlı) **Ağaməcidin anası**
Baharın qolundan bərk-bərk yapışdı. (M.Cəlal) **Xosrovun sözləri**
 bir ox kimi Nurməhəmmədin sinəsini deşib gənc ürəyinə batsa da,
məsələnin belə aydın qoyuluşu Nurməhəmmədə də xoş gəldi.
 (M.İbrahimov)

Qeyd: Bir sıra köməkçi nitq hissələri canlı danışmaq
 dilində yox, qrammatika kitablarının dilində substan-
 tivləşmiş formada çıxış edərək mübtədə vəzifəsində
 işlənir. Məsələn: **Üçün, ötrü, görə** qoşmadır, **isə**
 qarşılıq bildirən bağlayıcıdır. **Əfsus, dəhşət, əhsən**
 törəmə nidələrdir və s.

Mübtədə ilə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın oxşar və
fərqli xüsusiyyətləri. Mübtədə ilə qeyri-müəyyən vasitəsiz
 tamamlıq bəzən bir-biri ilə qarışdırılır. Mübtədə adlıq halda olan
 isim və digər nitq hissələri ilə ifadə olunur. Qeyri-müəyyən
 vasitəsiz tamamlıq **nə?** sualına cavab verir və formaca mübtədəyə
 oxşayır. Ona görə də **nə?** sualına cavab verən mübtədə ilə qeyri-
 müəyyən vasitəsiz tamamlığı fərqləndirmək üçün aşağıdakıları
 bilmək vacibdir¹:

1. Bəzən cümlədə **nə?** sual ilə yanaşı, **kim?** sualına cavab verən
 söz olur. Onda **kim?** sualına cavab verən söz mübtədə, **nə?** sualına
 cavab verən söz isə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində

¹ M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər.
 "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.87-93

çıxış edir. Məsələn: *Şagird kitab aldı* cümləsində *şagird* sözü *kim?* sualına cavab verir, cümlə üzvü kimi mübtədə olur. Ancaq *kitab* sözü *nə?* sualına cavab verir, cümlə üzvü kimi qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

2. Bəzən cümlədə *nə?* sualına cavab verən iki söz iştirak edir. Həmin sözlərdən birincisi *nə?* sualına cavab verir, mübtədə olur. İkincisi isə yenə də *nə?* sualına cavab verir, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Sinfi mübarizə sayıqlıq tələb edir*. Bu cümlədə *sinfi mübarizə nə?* sualını tələb edir, mübtədə vəzifəsindədir. Ancaq *sayıqlıq* sözü *nə?* sualına cavab versə də, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır.

3. Təklidə *kim?* sualına cavab verən sözlər qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olduqda *nə?* sualı ilə işlənir. Məsələn: *Universitet nə qəbul edir?* – *Tələbə*.

4. Mübtədə adlıq halda olur, heç bir cümlə üzvünə tabe olmur, qrammatik cəhətdən müstəqildir. Ancaq qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq ismin təsirlik halında işlənir və həmişə cümlədə qrammatik cəhətdən tabe vəziyyətdə olur.

5. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq həmişə aid olduğu sözün əvvəlində işlənir və onun yeri cümlədə sabitdir. Bir qayda olaraq qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq mütləq xəbərin əvvəlində işlənir. Məsələn: *Zavod **dəzgah** istehsal edir. Fermer **pambıq** əkməmişdir. Əli dünən məktəbdə məndən **kitab** aldı.*

Bu cümlələrdə həm də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yerini dəyişmək mümkün deyildir.

6. Adlıq hal başlanğıc haldır və onu müəyyənləşdirmək üçün heç bir şəkildə ehtiyac yoxdur. Qeyri-müəyyən təsirlik hal isə şəkildə ilə müəyyənləşə bilər. Bu mənada *At ot yeyir* cümləsində *at* sözü cümlənin mübtədasıdır və *nə?* sualına cavab verir. *At* sözünə *nəyi?* sualını vermək olmaz. Ancaq cümlədəki *ot* sözü cümlənin qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığıdır və ona *nə?* sualı ilə yanaşı, *nəyi?* sualını da vermək mümkündür.

7. Adlıq halda olan və *nə?* sualına cavab verən mübtədə xəbərlə uzlaşma əlaqəsinə girir. Bu zaman mübtədə xəbəri özünə tabe edir. Ancaq *nə?* sualına cavab verən qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq isə xəbərlə idarə əlaqəsində olur. Tamamlıq xəbərə tabe olur. Hətta qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların əvvəlinə təyinedici *o, bu, həmin* əvəzliliklərini artırıqda qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqla xəbər arasında idarə əlaqəsinin olduğunu daha aydın görmək olur. Məsələn: *Traktor yer şumlayır – Traktor bu **yeri** şumlayır – Traktor həmin **yeri** şumlayır – Traktor o **yeri** şumlayır.*

8. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq yalnız ümumi isimlərlə ifadə olunur. Xüsusi isimlər qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq ola bilmir. Məsələn: *Ana **uşaq** əmizdirir. Ovçu **canavar** vurdu. Kəmbayn **taxıl** biçir. Əhməd **məktub** yazır.*

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.105-114
2. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.26-32
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.103-110
4. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərnəşr, 1947, s.17-22, 34-39
5. K.Əbdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM- İnnovation, 2016, s.45-56
6. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.14-15
7. M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, s.87-93

XƏBƏR

Xəbər haqqında məlumat. İstənilən bir şeir, yaxud nəsr parçasında sözlər tək-tək, əlaqəsiz halda oxunduqda heç bir fikir ifadə olunmur. Məsələn: *Qəlbim yandı ilk sevgimdən, eşqimdən, Dara düşdüm, əl ummadım heç kimdən, Məclislərdə can deyib can eşidən, Dostlarımdan biri vardı, biri yox.*(N.Kəsəmənli) Bu şeir parçasında *qəlbim, ilk, sevgimdən, eşqimdən, heç kimdən, məclislərdə, can deyib, can eşidən, dostlarımdan, biri* sözlərinin hər biri bütöv bir fikri ifadə edə bilmir, ona görə də cümlə sayıla bilmir. Ancaq *yandı, dara düşdüm, əl ummadım, vardı, yox* sözləri tək-tək oxunduqda belə, bütöv bir fikri ifadə edirlər. Həm də bu sözlər cümlə üzvü kimi xəbər vəzifəsində çıxış edir. Deməli, xəbər cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, həm cümlədə, həm də təklikdə bütöv bir fikri ifadə edə bilir. Ona görə də xəbəri cümlə saymaq olar. Xəbər cümlənin özüdür, xəbər cümlənin özəyidir. O, cümlədəki fikrin əsasını ifadə edir. Cümlə üçün ən zəruri olan üzvlərin vəhdətini yaradır.

Tək bir sözdən ibarət olan xəbərlər (cümlələr) həm şəxs sonluğu ilə, həm də şəxs sonluğu olmadan cümlə ola bilər. Məsələn: *yaz, oxuyuram, gəlməlisən* və s. Məhz bu cəhəti nəzərə alan Ə.Dəmirçizadə yazır: “Buna görə də feillər cümlədən sözə, sözdən də cümləyə keçmək üçün ən yaxşı körpüdür”¹. Tək bir sözdən ibarət olan xəbərlərin bir qismi isə isim, sifət, say, əvəzlik və s. -lə ifadə

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərənşr, 1947, s.25

olunur. Bu tipli xəbərlər (cümlələr) şəxs sonluğu ilə işlənir. Məsələn: *Tələbəsen. Yaxşıdır. Birincidir. Mənəm* və s.

Yalnız mübtədadan asılı olub, onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşan, iş, hal, hərəkət və hökm bildirən cümlə üzvünə xəbər deyilir.

Xəbər cümlənin baş üzvlərindən biridir. Xəbər mübtədaya aid *iş, hal, hərəkət* və *hökm* bildirir. Xəbər cümlənin ən müstəqil üzvlərindən biri olub, heç bir üzvdən asılı deyil. Lakin xəbər yalnız mübtədadan asılı olub, onunla şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmalı olur. Məsələn: *Bülbül yaralı bir qəlb kimi çırpınaraq oxuyur. Oğlan yıxıldığı yerdə qumıldamadan yatıb qalır.* (İ.Əfəndiyev) *Siz cavansınız, siz yaşamalısınız. Cavanlaşır ölkəmiz, biz də cavanlaşırıq. Ürək narahatsa, o, sənin deyil.* (B.Vahabzadə)

Xəbərin rolunun şişirdilməsi. Xəbər cümlənin ən zəruri üzvüdür. Xəbər vasitəsilə fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur. Hətta bir çox hallarda cümlədə mübtədə iştirak etmir. Biz bu zaman xəbər vasitəsilə mübtədanı müəyyənləşdirə bilirik. Xəbərin bu cəhətini nəzərə alan bəzi dilçilər dildə xəbərin rolunu şişirdirlər. Məsələn, 1877-ci ildə Dmitriyevski yazırdı: “Xəbər cümlənin qeyri-məhdud, hökmran padşahıdır. Əgər cümlədə başqa sözlər varsa, onlar ona ciddi surətdə tabedir”. Sonralar dilçilərdən Potebniya buna yaxın bir fikir söyləyibdir. Onun fikri belədir: “Cümlənin ən müstəqil üzvü, başqa üzvlərsiz keçinə bilən xəbərdir”. Ə.Dəmirçizadə 1947-ci ildə yazırdı: “...Mən keçmişin mövcud, yararsız ənənəsini, daha doğrusu, korcasına təqlidin nəticəsini yaramaz hesab etdim və mübtədanı baş üzvlükdən çıxarıb, onu konkretləşdirən üzvlər sırasına daxil etməyi daha düzgün bildim”¹. O, fikrini belə davam etdirirdi: “... Çox zaman mübtədası meydana olmayan bəzi cümlələrin mənasını aydınlaşdırmaq və tamammaq üçün mübtədə deyil, tamamlıq daha əvvəlcə soruşulur və mübtədasız da cümlədə fail-şəxs (subyekt) məlum olur. “Gedi-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərənşr, 1947, s.37

rəm”, “gedirsən” və bu kimi cümlələrin mənasını konkretləşdirmək, tamamlamaq və daha da aydınlaşdırmaq üçün, heç də birinci növbədə (kim) sualı verilmir və mübtədə axtarılmır; burada daha çox haraya, nə vaxt, nə üçün sualları verilir və birinci növbədə ikinci dərəcəli adlanan üzvlərin ifadə etdiyi məfhumlar öyrənilir və baş üzv kimi tanınan mübtədəni öyrənməyə belə ehtiyac duyulmur, çünki mübtədə məfhumu xəbərdən məlumdur. Buna görə mübtədə məfhumunu da özündə ifadə edən xəbər ilə mübtədəni eyni hüquqlu üzv kimi tanımaq doğru deyildir¹. Dilçilikdə bu cür fikir və mülahizələrin olmasına baxmayaraq, əsas fikir odur ki, cümlənin ən müstəqil üzvü mübtədədir. Xəbər ondan asılıdır və onunla uzlaşmalıdır. Bəzən qrammatik xəbərlə məntiqi predikat qarışdırılır, yaxud da eyniləşdirilir. Qeyd etməliyik ki, qrammatikadakı xəbərlə məntiqdəki predikat uyğun gələrək müxtəsər cümlələrdə əksər vaxt eyniləşir. Məsələn: “*Pərişan səbr edə bilmədi*” cümləsində *Pərişan* sözü həm məntiqdəki subyektə, həm də qrammatikadakı mübtədəyə, *səbr edə bilmədi* isə həm məntiqdəki predikata, həm də qrammatikadakı xəbərə uyğun gəlir. Lakin geniş cümlələrdə bu cür uyğunluq olmaya bilir. Məsələn: “*Sonra qoşun əhlinin hər biri onun koması üzərinə bir at torbası torpaq tökdü*” cümləsində *qoşun əhlinin hər biri* həm subyekt, həm də mübtədədir, lakin bu cümlədəki yerdə qalan sözlər predikat olduğu halda, cümlə üzvü kimi xəbər deyildir. Belə ki, bu predikatlar içərisində *tökdü* – xəbər, *torpaq* – vasitəsiz tamamlıq, *bir at torbası* – təyin, *onun koması üzərinə* – yer zərfliyi, *sonra* – zaman zərfliyidir.

Xəbərin dildə ifadə üsulu. Bəzən dilçilikdə xəbərlə feili eyniləşdirirlər. Ona görə ki, feilin formaları dildə xəbər vəzifəsində son dərəcə fəal işlənir. Lakin xəbərin ifadə vasitəsi kimi feil və onun formaları yeganə deyildir. Belə ki, xəbər feildən başqa, bütün digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilir. Ona görə də xəbərlə feil arasına bərabərlik qoymaq olmaz.

¹ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, s.37

Xəbərin dildə ifadə üsulunu nəzərə aldıqda, onun iki cür ifadə olunduğunu qeyd etmək lazımdır:

1. Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi;
2. Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi.

1. *Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi* dedikdə, xəbərin xəbərlik və şəxs şəkildələri ilə formalaşması nəzərdə tutulur. Məsələn: *Söylə, sənmi xor baxırsan mənəm şeir dilimə? Vətənə çatmasın ahın amandır. Biz həm oxuyacağıq, həm də işləyəcəyik. Başqa cür hərəkət etməyi bacarmıram.* (M.İbrahimov) *Şapur gəlir, dedi-qabağa gedək.* (M.İbrahimov) Onu da qeyd edək ki, xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi dildə daha geniş yayılmışdır.

2. *Xəbərin sintaktik üsulla ifadəsi* dedikdə, onun xəbərlik və şəxs şəkildələri olmadan formalaşması başa düşülür. Bu cür hala daha çox atalar sözləri və məsəllərdə, aforizmlərdə, xəbəri əmr şəklinin II şəxsinin təkində ifadə olunan cümlələrdə, bəzən digər şəkillərin xəbərləri III şəxsin təkində ifadə olunan cümlələrdə, xəbəri *var*, *yox* və s. tipli sözlərlə ifadə olunan cümlələrdə rast gəlik. Məsələn: *Alman soy ye, armudu say ye. İş işləyənin, aş yeyənin. Çörək quru, ayran duru. Dünyanın sirri var, sözü var sizdə.*

*Bir gün gələcək ki, daş sinənizdə,
Naxışlar açacaq insanın əli.*

Xəbərin quruluşu. Xəbər quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə xəbər bir leksik vahidlə, bir sözlə, yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: *Bir dövlət ki, molların ixtiyarında yaşadı, ol dövlətdə tərəqqi olmaz.* (N.Nərimanov)

*Yandırdığım o kitablar,
Alovlanır yaxşı bax,
O alovlar şölə çəkib,
Şəfəq salır zülmətə.
Ayrılır gəmidən səbrimiz daşa-daşa,
Axışırıq sahilə qəlbimizdə həyəcan.* (Qabil)

Mürəkkəb xəbər söz birləşmələri ilə, yəni II, III növ təyini söz birləşmələri, feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn: Onun anası Xədicəbanun yer üzündəki *arvadların ən xoşbəxtidir*. *Mənim yaqinimdir* ki, bu güllə millət gülləsi deyildir. (N.Nərimanov)

*Bu gün Doqquz maydır, zəfər günüdür,
Şanlı oğulların hünər günüdür.* (Qabil)

Qeyd: Dilimizdə *ov ovlamaq, quş quşlamaq, su sula-
maq, ip ipləmək, oyun oynamaq, yazı yazmaq, əkin
əkmək, səpin səpmək* və s. kimi sözlər daxili obyektli
feillər hesab olunur və bunlar birlikdə xəbər və-
zifəsində çıxış edir.

Xəbərin ifadə vasitələri. Xəbərin ifadə imkanları mübtədə ilə müqayisədə çox genişdir. Mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün sözlərin və söz birləşmələrinin yalnız adlıq halda olması vacibdir. Xəbər isə ismin təsirlik halından başqa, digər hallarda olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Bundan başqa, mübtədə vəzifəsində olmaq üçün bir sıra nitq hissələri, sözlər (sifət, say, işarə əvəzlilikləri, feili sifət və feili sifət tərkibləri) mütləq isimləşməlidir. Lakin xəbər vəzifəsində olmaq üçün nitq hissələrinin isimləşməsinə, onların təbiətində müəyyən bir dəyişikliyin yaranmasına ehtiyac yoxdur. Bütün nitq hissələri sərbəst şəkildə cümlənin xəbəri ola bilər. Bundan başqa, feilin təsriflənən formaları (əmr, xəbər, vacib, arzu, davam, şərt, bacarıq, lazım və s.) yalnız cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir. Bütün bunların hamısı xəbərin ifadə imkanlarını genişləndirir. Xəbər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadəsinə görə iki yerə ayrılır:

1. İsmi xəbərlər;
2. Feili xəbərlər.

1. İsmi xəbərlər. *İsmi xəbər* dedikdə isim, sifət, say, əvəzlilik, feili sifət, məsdər, bəzən zərflər, köməkçi nitq hissələri, III və II

növ təyini söz birləşməsi (bəzən də I növ), feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunan xəbərlər nəzərdə tutulur.

İsim cümlədə xəbər vəzifəsində çox geniş işlənir. Hər cür quruluş və məna növünə malik isimlər xəbər vəzifəsində işlənir. Məsələn: *O da hardasa bu ağac kimi sağlam və gümrəhdir.* (İ.Əfəndiyev) *Bu, Qubad dayının məsləhətiydi.* (İ.Əfəndiyev)

*Yaltaqlıq pis sifətdir,
Lap iyərənc rəzalətdir.* (Qabil)

İsmin təsirlik halındakı söz və birləşmələr bir qayda olaraq təsirli feillərlə əlaqəyə girir və cümlənin vasitəsiz tamamlığı olur. Buna görə ismin təsirlik halından başqa, bütün digər hallardakı sözlər və birləşmələr xəbər vəzifəsində ola bilər. Hətta heç bir cümlə üzvü kimi çıxış edə bilməyən yiyəlik hallı sözlər də cümlənin xəbəri olur. Misallara diqqət yetirək: *Bu at Bəxtiyarıdır. Bunların hamısı dünən çadralarda çürüyən, günəşə həsrət qalan gücsüz qadınlarıdır.* (C.Cabbarlı) *Təbriz indi artıq onun deyildir.*

Sifətlər də cümlədə geniş şəkildə cümlənin xəbəri vəzifəsində işləyə bilər. Lakin bu zaman sifətin isimləşməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Məsələn: *Külək əssə də, istidən nəfəs almaq çətin idi.* (C.Bərgüşad) *Təmizdir vicdanım, ucadır adım.* (N.Gəncəvi) *İşığı çox sönikdür sənsiz yanan ocağın.* (S.Vurğun) *Əlindən bir iş gəlməsə, bu məmləkətdə baş saxlamaq çətinidir.* (M.İbrahimov)

*Soruşsalar, deyərsən ki, yaxşıyam
Zirvədən-zirvəyə cövlan edirəm.* (Qabil)

Saylar da cümlə üzvü kimi xəbər vəzifəsində işlənir. Bu zaman sayların da isimləşməsinə ehtiyac duyulmur. Məsələn: *Pəri çoxdur, nə fayda, heç birinin adamlıq ədası hayıf ki, yoxdur.* (M.P.Vaqif)

*Sən ey, müqəddəs ana,
Nə yazsam azdır sana.*

Bu hələ 12-ci idi. O zaman Südəbə uçaylıq idi. (M.İbrahimov)

Həyatda artistlik eyləyənlərə

Qəzəbin, ikrahım, nifrətim çoxdur. (Qabil)

Əvəzlik də xəbər vəzifəsində işlənir və onun bütün məna növləri cümlənin xəbəri olur. Məsələn: *Dəniz mənim hava mənim, torpaq mənim, göy mənimdir.* (S.Vurğun) *Beləydi qayda bizdə.* (S.Vurğun) *Uşaq özünsən. Kimindir bu tabut, kimdir bu ölən. Nə qədər bir tikə çörəyimiz var, yarısı sənindir.* (M.İbrahimov)

Çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlər, o cümlədən əvəzlilər şəxs şəkilçili qoşmalarla işlənir və xəbər vəzifəsində olur: *Zəhmət çəkirəm, hamısı səndən ötrüdür.*

Məsdərlər də cümlədə fəal şəkildə xəbər kimi işlənir. Məsələn: *Onların arzusu bu möhtəşəm sarayı görmək idi. Deyəsən sənin fikrin Bakını bura köçürməkdir.*

Feili sifət, feili sifət tərkibləri cümlənin xəbəri ola bilər. Məsələn: *Bu hələ sən deyən deyildir. Bu kişi bayaq gördüyümüzdür. Onların bir qismi kənddən təzədən gələnlər idi.* (İ.Əfəndiyev)

Zərflər də xəbər vəzifəsində işlənir. Ancaq zərfin bütün məna növləri deyil, başlıca olaraq zaman və yer zərfləri xəbər vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Zakir geri qayıtmadı, Dedi yolum irəlidir. Biləm ki, Nadir buradadır, nə bu yol ilə gedərəm, nə də burada otururam.* (N.Nərimanov) *Artıq gec idi. Deyəsən canavarlar buradadır.*

Qeyd: *Bəzən xəbər köməkçi nitq hissələri ilə də ifadə olunur. Belə olduqda köməkçi nitq hissələri öz əsas vəzifəsində olmur. Məsələn: Məni narahat edən bu ammalardır.*

Qoşmalar da qoşulduğu sözlərlə birlikdə cümlənin xəbəri olur. Məsələn: *Qızılgül kimidir isti yanaqlar.*

Bundan əlavə *var, yox, deyil, lazım, gərək, mümkün, bəs* sözləri də cümlənin müstəqil xəbəri kimi işləyə bilər. Məsələn:

Şəkər xəstəliyinin səbəbi şəkər deyil!

Zəhər tuluqlarının səbəbi zəhər deyil! (Qabil)

Artıq yuvan var, elin, oban var,

Zəncirin yox, qalan yox,

Yurdsuz anan, balan yox.

Oğluma da mənim gümanım var. (N.Nərimanov) *Bir elə sübutun yoxdur, ancaq belə deyirlər.* (N.Nərimanov) *Bu gündən mənim Rzaqulu adlı oğlum yoxdur, bu gündən İranın Vəliəhdi yoxdur.* (N.Nərimanov) *Bəzi sözləri baxışdan da oxumaq mümkündür. Müəllim bizə lazımdır. Bunlar hələ bizə bəsdir. Halva üçün un gərək, yağ gərək bal gərək, odun gərək.*

Qeyd: *var, yox, lazım, deyil* və s. sözlər məlumatı *yox idi, xəbəri yox idi, hadisənin daxil yoxdur, məsələnin daxil yoxdur, güc göstərmək lazımdır, təsir göstərmək lazımdır, kömək göstərmək lazımdır, ölçüb-biçmək lazımdır, qurub-yaratmaq lazımdır, qorumaq mümkün deyil, saxlamaq mümkün deyil, fərqləndirmək mümkün deyil, ayırmaq mümkün deyil* və s. misallarda özündən əvvəlki sözlərdən ayrılır, birlikdə xəbər vəzifəsində olur.

II və III növ təyini söz birləşmələri cümlənin xəbəri vəzifəsində daha çox işlənir. Məsələn: *Balaca armudu stəkan qonağın qabağında idi. Xurma ərəblərin həyat ağacıdır. O mənim mizrabımdır, mənim bayrağımdır.* (Ə.Haqverdiyev) *Bu, sənin illərlə həsrətində olduğun məhəbbətidir.*

Təmizlik şəh damlasında

Körpələrin üzündədir. (Qabil)

2. Feili xəbərlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feilin təsriflənən formaları, yəni əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım, şərt, davam, bacarıq formaları cümlənin yalnız xəbəri vəzifəsində işlənir və feili xəbər olurlar. Bu formalar xəbər vəzifəsində o dərəcə

cədə məhsuldar işlənilir ki, bəzən feili xəbərlə eyniləşdirirlər. Lakin bu eyniləşdirmə düzgün deyildir. Ona görə ki, feil xəbərin ifadə formalarından biridir və ən məhsuldarıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, feil formaları cümlənin müstəqil xəbəri olur, yalnız şərt forması asılı xəbər kimi çıxış edir. Misallara diqqət yetirək: *Ay camaat, bir yol verin, sakit olun. Şah ilə oğlu dəhşətli azablardan sonra öldürüldülər. Sən gərək indi də işində düz olasan, hamıya nümunə olasan. Ana, ay ana, mən getmirəm, çarpayımdan ayrılısam, sağalmaram ana!*

Qeyd: Feilin şərt forması ilə ifadə olunan xəbər feilin təsriflənən formaları ilə ifadə olunan xəbərdən fərqlidir. Belə ki, feilin təsriflənən formaları ilə ifadə olunan xəbər müstəqil xəbər kimi işlənilir. Ancaq feilin şərt forması ilə ifadə olunan xəbər qeyri-müstəqil xəbər kimi çıxış edir. Məsələn: *Oxumaq dinsizlik olsaydı, Tiflis şeyxi hamıdan qabaq bu işə etiraz edərdi.* Feilin şərt forması ilə ifadə olunan xəbər tabeli mürəkkəb cümlənin (mübtədə, şərt, yer budaq cümlələrinin) qeyri-müstəqil xəbəri olur.

Feilin əmr formasında olan xəbər – *Nəsihət etmə! Ürəyimi şad edəcəkdir!* (N.Nərimanov) Ə, *binamus iş tutmayın.* (İ.Əfəndiyev) *Ay camaat, yol verin!* (İ.Əfəndiyev)

Gərək bıçağımı çıxarıb bağban

Kəssin o budağı, tullasın yerə. (Qabil)

Feilin xəbər formasında olan xəbər – *Sərxanla onların arasında heç bir düşmənçilik və ayrılıq görmürdü.* (N.Nərimanov)

Pillələrlə qalxıram bir eyvana mən,

Ayağımın altında qar xışıldayır. (Qabil)

Feilin arzu formasında olan xəbər – *Gərək bu gün onun gözləri dünyanın işığına həsrət qala.* (N.Nərimanov)

Feilin vacib formasında olan xəbər – *O vaxta ki, burada xalq hazır oldu, onda Osmanlıya yazmalıyam.* (N.Nərimanov)

İdi, imiş köməkçi sözləri müəyyən söz və birləşmələrlə birlikdə işlənilib xəbər vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Murov xoruzlansa da, qorxağın biri idi.* (İ.Əfəndiyev) *Kərbəlayı İbixan dağdan ağır adam idi.* (İ.Əfəndiyev) *Heç bir çətinliyə baxmayaraq o, bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlməkdə idi.* *Mən həyəcanla düşündüm ki, bu dünyada necə gözəl hisslər var imiş.* (İ.Əfəndiyev)

Feilin qrammatik məna növlərinin xəbər olması (məlum növ) – *Mən padşah uğrunda özümü güllə qabağına verib, dava etmişəm, hünər göstərmişəm, çin və nişanlar almışam.* (Ə.Haqqverdiyev)

Məşələr uc-uca calanıb gedir,

Astara yolları uzanıb gedir. (Qabil)

İcbar növ – *Ürəyindən gələn ən xoş sözləri hər kəsə bildir.*

Qayıdış növ – *Həyəət bacalarda ocaq tüstülənir, mallar haylanıb Kürə tökülür, qız-gəlinlər suya enirdilər.* (İ.Şıxlı)

Qoy çəkilsin qara bulud,

Həmişəlik göy üzündən. (Qabil)

Bəzən feili xəbərlər feili frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Məsələn: *Xəlifə onun dediklərinə məhəl qoymadı.* Bundan əlavə, feili xəbər bəzən məsdərin **olmaq, istəmək, bilmək** və s. kimi sözlərlə birləşməsi yolu ilə ifadə olunur. Məsələn: *Cavidan Babəki Bəzzə aparmaq istəyir. Burada çox qalmaq olmaz.*

Qeyd 1: *Bəzi cümlələrdə feili xəbər təkrar olunur. Təkrar olunan bu cür xəbərlər mürəkkəb xəbəri yaratmır. Bunlara xəbərin təkriri deyilir. Məsələn: Bizə ehtiram olmayır, olmayır, olmayır. Qarın doymayı, doymayı, doymayı. Ağlamayın, ağlamayın cüçələr. Xəbərin inkarı -ma² şəkilçisi, nə bağlayıcısı və deyil sözünün köməyi ilə əmələ gəlir. Məsələn:*

Çapma atın, girmə bu meydana, a Molla. Nə dinir, nə danışır, elə gözlərinin yaşını tökür.

Qeyd 2: *Bəzən cümlədə əsl xəbərdən başqa, onu aydınlaşdıran, müəyyənləşdirən xəbər də işlənir. Bu xəbər xüsusi avazla söylənir. Belə xəbərə xüsusiləşmiş xəbər deyilir. Məs.: O, ömrünün sonuna qədər heç kəsə boyun əymədi, boyun əyə bilmədi. Boyun əymədi xəbəri ilə **boyun əyə bilmədi** xəbərinin arasına “yəni”, “daha doğrusu” sözlərini gətirməklə aydın olur ki, sonrakı xəbər əvvəlki xəbəri izah etmək, aydınlaşdırmaq üçün işlənir. Ona görə də bu xəbərləri həmcins xəbərlər adlandırmaq olmaz. **Boyun əyə bilmədi** xəbəri xüsusiləşmiş xəbərdir.*

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.114-126
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.32-37
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.110-117
4. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərnəşr, 1947, s.22-34
5. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.15-16
6. K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM- Innovation, 2016, s.134-138

TAMAMLIQ

Tamamlıq haqqında məlumat. Tamamlıq cümlənin II dərəcəli üzvlərindən biridir. Onun cümlədə rolu böyükdür. Bu cəhəti nəzərə alan bəzi dilçilər (məsələn, M.Kazımbəy) tamamlığı cümlənin baş üzvü hesab etməyi məsləhət görmüşdür. Lakin bu fikir qəbul olunmamışdır. *Tamamlıq ismin adlıq və ya yiyəlik hallarından başqa, digər hallarda olan sözlər, söz birləşmələri və bir sıra qoşmalı birləşmələrlə ifadə olunub, üzərində iş, hal, hərəkət icra olunan və ya hərəkəti dolayı yolla əlaqələndirən əşyanı, obyektı bildirir.* Məsələn: **Addımbaşı elmdən, mərifətdən, sədaqətdən, səxavətdən dəm vururdu.** (M.Cəlal) **Bu gücü, qüvvəti, bu cəsarəti İnsan hardan alır bəs birdən-birə?** (B.Vahabzadə) **Uşaqlar bayramı gözlər, böyüklər məzuniyyəti.** (M.Cəlal)

Tamamlıq cümlənin xəbər zonasına aid olur. Əksərən feili xəbər, bəzən də sifət, say, zərflərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur.

Tamamlığın ifadə vasitələri. Müqayisə üçün qeyd edək ki, mübtədə kimi tamamlıq da isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət, məsdər, zərf, təyini söz birləşmələri, feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. Mübtədə kimi tamamlıqlarda da tamamlıq kimi çıxış edən bəzi nitq hissələri isimləşir (sifət, say, əvəzlik, feili sifət, feili sifət tərkibləri). Lakin bununla yanaşı, mübtədə ilə tamamlığın ifadəsində müəyyən fərqlər də var. Belə ki, mübtədə yalnız adlıq halda olan söz və birləşmələrlə ifadə olunursa,

tamamlıq adlıq və yiyəlik haldan başqa qalan hallarda olan söz və birləşmələrlə ifadə olunur. Bundan əlavə, tamamlıqlar bir sıra qoşmaların artırıldığı sözlərlə, birləşmələrlə ifadə olunur ki, bunlar onun ifadə imkanlarını genişləndirir.

Mübtədə kimi tamamlıq da isim, əvəzlik və məsdərlə daha çox ifadə olunur. İsimlə ifadə olunan tamamlıqlar: **Qədiri gülmək tutdu, əlini ağzına apardı.** (M.Cəlal) *Arazın işarəsi ilə hamı əlini yuxarı qaldırdı.* (A.Şaiq) *Nə üçün siz o məhəbbəti günahkar hesab edirsiniz?* (İ.Əfəndiyev) *Qırx beş-əlli yaşında, qısboblu, sağlam və ağzı yaşmaqlı bir qadın yaxınlaşıb, atama salam verdi.* (A.Şaiq)

Əvəzliklə ifadə olunan tamamlıqlar: *Yaxınlaşınca bizi ən əvvəl bir çoban köpəyi qarşıladı.* (A.Şaiq) *Dünyada heç şey yaxşı bir adam haqqında pis düşünmək qədər ona əzab verməzdi.* (M.İbrahimov). *Daha bizi yaddan çıxarmısınız.* (İ.Əfəndiyev)

Sifət, say, işarə əvəzliyi, feili sifət, feili sifət tərkibləri tamamlıq olması üçün isimləşməlidirlər. Məs.: *Onsuz da mən gecə-gündüz cəhd edirəm ki, bu günahkarı ürəyimdən çıxarım.* (İ.Əfəndiyev) *Biz həmişə yaxşını əsas götürməliyik.* (İ.Əfəndiyev) *Səltənət lap özünü yığışdırır, ev işinə göz gəzdirir, balacanı səsləyir, elçi qarşılayan analar kimi təşvişə düşür, ciddiləşir.* (M.Cəlal) *Bir yandan milyonları mənim başımı dumanlatmış, bir yandan son hissiyatım.* (C.Cabbarlı) *Bacarmazsınız. Çünki milyonlardan yüz qat azsınız.* (S.Rüstəm) **Bunu Əhməd verdi. Təqsiri olmayanı nə üçün danlayırlar.**

Tamamlıq II, III növ təyini söz birləşməsi ilə də ifadə olunur. Məsələn: *Qurdu tanyarlar qurd baxışından. Çörəyi ilə böyümüşəm bizim ana vətənin. Hüseyin isə öz aləmində Sərtibin bu hərəkətini, fikirlərini gizlədi.* (M.İbrahimov) *Aslan bəy söhbətin mövzunu dəyişdi, bir qədər neft ticarətindən danışdıqdan sonra çox pərt halda xudahafizləşib getdi.* (A.Şaiq)

Tamamlığın quruluşu. Tamamlıq da mübtədə və xəbər kimi quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə tamamlıq bir leksik vahidlə, yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərlə, ifadə olunur. Məsələn: *Kazaklar stulları gətirib həyətin ortasına qoydular.* (İ.Şıxlı) **Basqınları, talanları biz də az görməmişik.** (M.İbrahimov) **Böyükkişini xanım ötən gecə bərk kötəkləmişdi.** (M.Cəlal)

Mürəkkəb tamamlıqlar təyini söz birləşmələri, yəni II, III növ təyini söz birləşmələri, feili sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

**Çal qəlbimin sazını,
Aç ömrümün yazını.**

*Mən uşaqları ulduzları seyr etməyi sevərdim,
Təfəkkürün dünyasında yol getməyi sevərdim.*

(M.Rahim)

Qıssa xanım ilan vurduğundan tir kimi uzanmışdı. Cahandar ağa bu sirrini açılmasını istəmirdi. (İ.Şıxlı) *Başı qarlı Savalan dağından əsən meh gecənin ayaz olacağını xəbər verirdi.* (M.İbrahimov) *Sərhəng Rza xanın soyuduğunu, hissini başqa səmtə yönəldiyini gördü, cəsarətləndi.* (M.İbrahimov) *Azadla görüşdükdən sonra o, Araza araba ilə getməsini tapşırırdı.* (A.Şaiq)

Qeyd: Bəzən cümlədə bir neçə tamamlıq ola bilər. Məsələn: *Qoca kişinin qızını gətirmisən, amma atası ilə barışmırsan, qardaşı Çərkəzi özünə düşmən eləmişən.* (İ.Şıxlı) *Kipiani yenə istehza ilə gülümsündü, sonra əsasını götürdü, kitablarını yığıdı, sinif jurnalına əl uzadarkən Petrov irəli yeridi.* (İ.Şıxlı)

Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin xarakterinə görə tamamlıq iki cür olur: *vasitəsiz* və *vasitəli tamamlıq*.

Qeyd: Tamamlığın vasitəsiz və vasitəli olması onun əlaqədə olduğu feillə bağlıdır. Belə ki, təsirli feillərlə əlaqədə olan obyekt cümlə üzvü kimi vasitəsiz tamamlıq, təsirsiz feillə əlaqədə olan obyekt isə cümlə üzvü kimi vasitəli tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: **Evi tikdik** (vasitəsiz tamamlıq) – **Ev barədə fikirləşirəm** (vasitəli tamamlıq)

Vasitəsiz tamamlıq. Hərəkətlə bilavasitə bağlı olan əşyanı, obyektini bildirir. Vasitəsiz tamamlıq təsirli feilli xəbərlə ifadə olunan işin icrası nəticəsində yeni yaranan tam və qismən dəyişikliyi uğrayan, məkan dəyişikliyinə uğrayan və ya sadəcə olaraq, hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyektini bildirir. Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olan söz və birləşmələrlə ifadə olunur. Təsirlik hal isə məlumdur ki, müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki yerə ayrılır. Buna görə də vasitəsiz tamamlığın özü də iki növə ayrılır. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar. Məsələn: *Ağalar mey nuş edir, danışır, gülüşürdülər. Zərnigar xanım uzun donunun ətəyi ilə gözlərin silə-silə Şamxalın arxasınca cığıra düşdü.* (İ.Şıxlı) (qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq) *Bəlkə yazıq İranı yenidən böldülər.* (müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq)

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar bir sıra mühüm xüsusiyyətinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların iki mühüm fərqi göz qabağındadır. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik hal şəkilçilərlə formalaşır və müəyyən konkret əşyanı bildirir. Məsələn:

Bir rəngi yox, göylərin min rəngini sevirəm,

Bir güllü yox, güllərin çələngini sevirəm.

(B.Vahabzadə)

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə bunun əksinə olaraq təsirlik hal şəkilçisi olmadan formalaşır və qeyri-müəyyən, ümumi əşyanı bildirir. Məsələn: *Bir müddət xanımlara odun daşdı, çörək bişirdi, hana toxudu.* (M.Cəlil)

Bu iki fərq, yəni forma və məzmun fərqi, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar üçün yeganə fərq deyildir. Bunlar arasında aşağıdakı fərqlər daha qabarıqdır.

1. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq xəbərlə idarə əlaqəsində, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur.

2. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın cümlədə yeri sərbəstdir. Onunla xəbər arasında istənilən qədər söz ola bilər. Məsələn: *Damarları çıxmış quru və kobud əlini onun sinəsinə qoydu.* (İ.Əfəndiyev)

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir. O yalnız təsirli feili xəbərin yanında işləyə bilər. Məsələn: *Sonra qarlı dağlara gedib bir atək çiçək gətirdi.* (İ.Əfəndiyev)

3. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl *o, bu, həmin, haman* sözləri işləyə bilər. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl isə belə sözlər işlənmir.

4. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq *kimi? nəyi? haranı?*, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə yalnız *nə?* sualını tələb edir.

5. Bunlar ifadə vasitələrinə görə də fərqlənir. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın ifadə vasitələri çox zəngindir. Belə ki, o, bütün nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq isə belə ola bilmir, onun ifadə imkanları çox məhduddur, onlar əsasən, isimlərlə, özü də hər cür isimlə deyil, yalnız ümumi isimlərlə ifadə olunur. Məsələn: *Sənə layiq bir əsər yazmamışdır şairlər.* (S.Vurğun) **Qayalar** görmüşəm – başı buludda. (R.Rza)

Qeyd: Xüsusi isimlər yalnız ümumiləşdikdə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq ola bilər. Məsələn: *Sizin güldüyünüz çoban torpağı Nizamilər, Füzulilər yetirmiş.* (S.Vurğun)

Qeyri-müəyyənlik bildirən *heç nə* əvəzliyi qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olur. Məs.: **Heç nə yemirdi, heç nə demirdi.**

Qeyri-müəyyənlik bildirən II növ təyini söz birləşmələri qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olur. Məs.: *O da öz dostuna ov tufəngi bağışladı.*

Kim sual əvəzliyi yox, *nə* sual əvəzliyi qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olur. Məs.: *Kərbalayı Fatmanisa, mənim gözlərim yaxşı seçmir kim sındırıb, nə sındırıb. Oqtay: (üzülərək acı gülüşlərlə) Ha-ha-ha! Nə söyləyim, nə?* (C.Cabbarlı)

Vasitəsiz tamamlıqla təsirli feili xəbər arasında əlaqə nəticəsində, obyektin mənasında bir sıra dəyişikliklər olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Əşya, obyekt əvvəldən mövcud olmur, təsirli feili xəbərlə ifadə olunan işin icrası nəticəsində yeni yaranır. Məsələn: *Bir fəhlə öz əli, öz zəhməti ilə mismar da düzəldir, şeir də yazır. Zavodlar yaratdıq, şəhərlər saldıq.*

*Dayan, bu baxçanın hər bir budağı
Üstündə min çiçək, min gül bitirmiş.* (S.Vurğun)

2) Əşya, obyekt əvvəldən mövcud olur, sonra işin icrası nəticəsində tam dəyişikliyə uğrayır, bəzən məhv olur. Məsələn: **Stəkamı sındırdım. İşığı söndürdüm. Tanıdığım beşmərtəbəli köhnə bir evi sökürdülər.** (C.Cabbarlı)

3) Əşya, obyekt əvvəldən mövcud olur, işin icrası nəticəsində qismən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn: *His alnını qaraltmışdı. Görünür qız evi təzəcə süpürüb təmizləmişdir. Meşənin bütün yarpaqlarını yağış yuyub, günəş şüaları parıldadırdı.* (C.Cabbarlı)

4) Əşya, obyekt mövcud olur, işin icrası nəticəsində məkan dəyişikliyinə uğrayır. Məsələn: **Gəlini evdən çıxartdılar, Zərnigarı ortaya çəkmək istədilər.** (İ.Şıxlı) *Sonra balaca qayıq suya saldılar, kürəkləyib sahildən aralandılar.* (İ.Şıxlı) **Şahzadəni ehtiyatla otağa gətirdilər.**

5) Əşya, obyekt mövcud olur, işin icrası nəticəsində heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Məsələn: **Səni görürəm. Dənizi seyr etdim. Kişi birdən-birə təbiətə məftun olmuş yeniyetmə cavan kimi hər şeyə diqqət yetirir, axar sulara, süzən quşlara, yaşıl don geyinmiş meşəyə baxmaqdan doymurdu.** (İ.Şıxlı) *Telefon ilə danışarkən gözüm divardakı saata ilişdi.* (C.Cabbarlı)

*Çöllərə düşdüyüm o vaxtdan bəri
Dolandım dağları, meşəlikləri.* (S.Vurğun)

Qeyd: *Təsirlik halda olan və haranı? sualına cavab verən sözlər (dağları, meşələri və s.) vasitəsiz tamamlıq olur.*

Bəzən bir cümlədə iki vasitəsiz tamamlıq işlənə bilər. Məs.: *O da başqa İrandılar kimi şahı Allahın kölgəsi bilirdi.* Vasitəsiz tamamlıq *kimi? nəyi?* sualları ilə yanaşı, bəzən *haranı?* sualına da cavab verir. Məsələn: **Dolandım dağları, meşələri.**

Vasitəli tamamlıq. Vasitəli tamamlıq hərəkətlə bilavasitə deyil, bilvasitə, yəni dolayı yolla bağlı olan əşyanı, obyektı bildirir. Vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Vasitəli tamamlıq *üçün, ötrü, görə, qarşı, ilə, haqqında, barəsində* və s. kimi qoşmaların artırıldığı sözlər və birləşmələrlə də ifadə olunur. Məsələn: *Bir dəstə qız-gəlin atla, arabalardan qabaq yola düşmüşdü.* (İ.Şıxlı) *Zərnigar xanım uzun donunun ətəyi ilə gözlərini silə-silə Şamxalın arxasınca cığıra düşdü.* (İ.Şıxlı) *O başa düşdü ki, oğlu anasının fikri ilə razılaşmayacaq.* (İ.Şıxlı) **Kim haqqında danışsınız? Nə barədə söhbət edirsiniz? Vətənimin havasıyla gəncləşirəm. Dünyamızın mənasıyla gəncləşirəm.** (S.Rüstəm)

Vasitəli tamamlığın məna çalarları. İsmi yönlük halında olan vasitəli tamamlıqların bir sıra məna çalarlıqları olur:

1. Bənzətmə, oxşama çalarlığına malik olur. Məsələn: **Ceyrana bənzəyir yerişin Şapur. İlahi, onu tərsinə çevrilmiş nida işarəsinə oxşatdım.** (Anar) *Mənə elə gəlirdi ki, yüksəklikdən kəllə-mayallaq aşanda, zərbə torpağa yapışanda burnum yanaqlarımın arasından içəri çökmüşdü, üzüm fətirə dönmüşdü.* (Anar) *Nə bilim sir-sifətindən alimə-zada oxşayırsan.* (Anar)

Kəpənəklər uçub gedir

Əlimizdə toza bənzər xatirələr

Unudulmuş bir kədərli nəğmədəki

Qırıq-qırıq sözə bənzər xatirələr.

Hərdən yanıb, hərdən sönən

Közə bənzər xatirələr

Cığırları dağa çatan düzə bənzər xatirələr

Bir işiqsiz gözə bənzər xatirələr. (B.Vahabzadə)

2. İstiqamət çalarına malik olur. Məsələn: *Sən nahaq yalvardın ona. O, şirin xatirələri yadına sala-sala Zeynəbə baxdı.* (İ.Şıxlı) *Diksinib xəyaldan ayrılan Zeynəb körpünün üstündə yanında dayanan İmrana baxdı.* (İ.Şıxlı) *Siz irəli gedin, mən atımı onlara verim, özüm qarabaqara gedib şəhərə çatıb atı allam, əmim bilməsin.* (Ə.Cəfərzadə)

3. Məqsəd çalarlığına malik olur. Məsələn: *Aşıqlar hüsnünə dastan dedilər.*

Yerlik halda olan vasitəli tamamlıqda aşağıdakı mənə çalarları var:

1) Nisbi yer bildirir. Məsələn: *Bu məndə çox zəif cəhətdir ki, heç kəsi unuda bilmirəm.*

Məndə sığar iki cahən

Mən bu cahana sığmazam. (İ.Nəsimi)

İnsanın insana məhəbbətini

Ey beşik, ilk dəfə biz səndə duyduq. (B.Vahabzadə)

Ovcumda başım ağardı, neçə-neçə tel qırıldı. (V.Əziz)

Səndə də belə bir səbir, belə bir arzu olacaqmı? (Ə.Cəfərzadə)

2) Seçilmə çalarlarına malik olur. Məsələn:

Düzü budur səsimizdə hər şey çatır

Özümüzə nəşə çatmur. (B.Vahabzadə) *Doğrudan, Eldar, qılınc döyüşündə məharətin var.*

Qeyd: Yerlik halda olan vasitəli tamamlıq işin, hərəkətin icra olunduğu yeri bildirmir. Belə olsa, o, tamamlıq yox, zərflik olardı. Bu cür tamamlıqlar müəyyən bir əlamətin, xüsusiyyətin müvəqqəti olaraq yerləşdiyi başqa bir əşyanı, obyektini bildirir.

İsmin çıxışlıq halında olan vasitəli tamamlıqda bir sıra mənə çalarları var:

1. Subyektin aydınlaşdırdığı əşyanı, obyektini bildirir. Məsələn: *Səni vəzirlikdən qovmayacağam.*

2. Subyektin yaranmasında mənbə ola bilən obyektini bildirir. Məsələn: **İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz.**

Yoğrulub İblisin mayası kindən

İblis ləzzət alır öz pisliyindən. (B.Vahabzadə)

3. Obyektin keçmişdə kimə məxsus olduğunu bildirir. Məsələn: *Rusiya padşahı o zülmkardan – Yekaterinadan bir hədiyyədir.*

4. Müqayisə obyektini bildirir. Məsələn: *İnsanın canından şirindir övlad.*

Ağ-qara şəkillərim

Rənglilərdən gözəlsiz. (V.Əziz)

Məndən vəfalyımış sənə yuxum da

Yuxum qaçaq düşüb yatammuram mən

Yuxum qorxub-qaçıb fikirlərimdən. (B.Vahabzadə)

Sonuncu görüşdə tapdığım gövhər

Əvvəlki gövhərdən daha dəyərli. (B.Vahabzadə)

Vallah seçilmədi hiylədən ağıl

Bilmədik əyriylə düzün fərqlini. (B.Vahabzadə)

Min kərə, milyon kərə

Ürəkdəki arzular əməllərdən əzəldir.

Eləmək istədiyim mənim elədiyimdən

Həm çox, həm də gözəldir. (B.Vahabzadə)

5. Mümkün olan obyektədən birini bildirir. Məs.: *Kahin baba, qoy öpüm əlindən. Qız ayağa durub Əhlimanın əlindən tutdu.* (Anar) *Məhəmməd Qəmzəni qucağına alıb Bikənin tərkinə mindirəndə, göz oğurlayıb üsulluca qızın solmuş əlindən öpdü.* (Ə.Cəfərzadə)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *kimi, üçün, ötrü, görə, qarşı, ilə, haqqında, barəsində* qoşmalarının artırıldığı söz və söz birləşməsi vasitəli tamamlıq ola bilər. Bunlar əslində yuxarıda bəhs etdiyimiz tamamlığın mənasına yaxın mənanı ifadə edir. Məsələn: **Sənin üçün kitab aldım – Sənə kitab aldım.** Bu qoşmalar içərisində “ilə” qoşması daha fəaldır. “İlə” qoşmasının iştirakı ilə yaranan vasitəli tamamlıq aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir.

1. Vasitə, alət məna xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn:

Mən hansı arzumun təlatümüylə

Əynimi geyinib qapıdan çıxım? (B.Vahabzadə)

Şirin duyğularım ilə

Həsərət arzularım ilə

Bir anda doldu gecəm. (B.Vahabzadə) *Oğlanlar arxasınca verib baş-başa pıçıldadır, o isə kələğayısı yellənə-yellənə gəzib küçələri atirlə doldururdu.* (İ.Şıxlı)

O düşməndən qorxuram ki,

İçindəki zülmətini

Qəzəbini, nifrətini

Üzündəki gülüş ilə

Örtə bilə. (B.Vahabzadə) *Mən sizə altunlarım ilə kömək edəram.*

2. Birgəlik məna xüsusiyyətini bildirir. Məsələn: **Şahnaz onunla şirin-şirin danışsa da, qorxur, vəziyyətdən çıxmağa çalışırdı.** (İ.Şıxlı) *Sən də ömrünü, gününü belə adamlarla çürütmək istəyirsən.* (İ.Şıxlı) *O, qırmızı örtüklü stolun arxasında oturub Əsədovla söhbət edir, arabir də gözücu zala baxırdı.* (İ.Şıxlı) *Gördüm Xuramanla danışır onlar. Tələbələr zəncir kimi qatarlaşıb Kipiani ilə salamlamağa hazırlaşdılar.* (İ.Şıxlı)

3. Qarşılaşdırma məna çalarlığını bildirir. Məsələn: *İndi mən ölümə çarpışacağam.*

4. Seçilmə məna çalarlığını bildirir. Məsələn: *O, boyunun ucalığı ilə seçilirdi.*

Qeyd: *İsmin yönük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlər və birləşmələr cümlədə tamamlıq və yer zərfliyi vəziyyətində ola bilər. Eyni zamanda üçün, ötrü qoşmalı sözlər və birləşmələr tamamlıq və səbəb, məqsəd zərflikləri olurlar. Bundan başqa, ilə (-la, -lə) qoşmalı sözlər və birləşmələr də tamamlıq və tərz zərflikləri kimi çıxış edirlər. Ancaq bunları fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, tamamlıqlar bütün məqamlarda əşya, obyekt bildirir. Ancaq zərfliklər yer, məkan mənasın malik olur. Bundan başqa, tamamlıq və zərflikləri fərqləndirmək üçün onların əlavəsindən istifadə etmək lazımdır. Əlavənin hansı cümlə üzvü olması tamamlıq və zərfliyin dəqiqləşməsinə yardım edir. Onu da qeyd edək ki, ilə qoşması konkret isimlərə qoşulduqda vasitəli tamamlıq, mücərrəd isimlərə qoşulduqda tərz zərfliyi vəziyyətində olur. Müqayisə et: **qələmlə, kitabla** (vasitəli tamamlıq) – **cəsərlə, məhəbbətlə** (tərz zərfliyi)*

Bir sözlə, tamamlıqla zərfliyi fərqləndirmək üçün aşağıdakıları nəzərə almaq vacibdir¹:

1. Əşya məzmunu bildirən sözlər cümlədə tamamlıq, yer-məkan, səbəb və məqsəd məzmunu bildirən sözlər isə cümlədə zərflik vəzifəsində olur. Məsələn: **Mən kitaba baxıram. Uşaq dəftərə yazır. Qardaşım kitabı Rəşidə verdi cümlələrində kitaba, dəftərə, Rəşidə** sözləri tamamlıqdır. Ancaq **O, evə getdi. Surxay məktəbə gəlir. Ramiz oxumağa gedir. O, rayona müəllimliyə gedir** cümlələrində isə **evə, məktəbə, oxumağa, müəllimliyə** sözləri cümlə üzvü kimi zərflikdir.

2. İsmın yerlik halında olan sözlər iş və hərəkətin yerini bildirən zaman yer zərfliyi, əşyanın yerini bildirən zaman tamamlıq olur. Məsələn: **Tələbələr evdə dərslə yaxşı hazırlaşırlar** cümləsində **evdə** sözü yer zərfliyi, **Bugünkü qəzetdə universitetimiz haqqında məqalə vardır** cümləsində **qəzetdə** sözü tamamlıq vəzifəsindədir.

3. Əşya bildirən elə isimlər vardır ki, onların bəzən cümlədə əşya, yaxud yer-məkan məzmunu ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək çətin olur. Belə isimlər yönük, yerlik və çıxışlıq hallarında qoşa suallar tələb edir: **haraya? – nəyə?, harada? – nədə?, haradan? – nədən?** Belə olduqda sözün məzmununu əsas götürərək sual vermək və sözün tamamlıq, yaxud da zərflik olduğunu dəqiqləşdirmək lazımdır. Məsələn: **Dilbər kitabı portfelə qoydu** cümləsində **portfelə** sözünün məzmununda əşyalıq məzmunu üstündür, əsasdır. Ona görə də **portfelə** sözü cümlə üzvü kimi tamamlıq vəzifəsindədir. Heç

¹ M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.93-104

zaman bu sözü zərflik vəzifəsində götürmək olmaz. Bu mənada **Samovara od saldım. Dəftəri çantaya qoydum. Ağacda alma var. Çaynikdən çay süzdüm** cümlələrində **samovara, dəftəri, ağacda, çaynikdən** sözləri tamamlıq vəzifəsindədir.

4. Tamamlıqla zərfliyin fərqləndirilməsində meydana çıxan çətinlik iki səbəblə bağlı olur: həm zərfliyin, həm də tamamlığın cümlədə xəbərlə bağlı olması, xəbəri izah etməsi, xəbər zonasının üzvləri olması və bəzi sözlərin cümlədə həm zərfliyin, həm də tamamlığın suallarına cavab verməsi. Ancaq yenə də zərflik və tamamlıq kimi fərqləndirilməsi çətin olan sözlərin əşya bildirmək, yer bildirmək xüsusiyyətlərinə fikir vermək lazımdır. Əşya bildirmək xüsusiyyəti üstün olan sözləri, tamamlıq, yer bildirmək xüsusiyyəti üstün olan sözləri isə zərflik kimi götürmək lazımdır. Bu mənada **Stəkanda su var, Kitabda şəkil var, Sevdada qələm var** cümlələrində **stəkanda, kitabda, sevdada** sözləri tamamlıqdır. Ona görə ki, bu sözlərdə əşya bildirmək xüsusiyyəti üstünlük təşkil edir. Ancaq **Bakıda doyunca gəzdim, Parkda görüşdük** cümlələrində isə **Bakıda** və **parkda** sözlərində yer bildirmək xüsusiyyəti üstünlük təşkil etdiyinə görə zərflik vəzifəsindədir. Həm də yer bildirən sözlər adlıq halda **hara?** sualına cavab verir, yəni adlıq halda da yer bildirmək xüsusiyyəti özünü göstərir. Ancaq **stəkan, kitab, Sevdə** sözləri adlıq halda **hara?** sualına cavab vermir, yəni bu sözlər adlıq halda əşya bildirmək (**stəkan, kitab**), şəxs bildirmək (**Sevdə**) xüsusiyyətini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilində yer-məkan-obyekt bildirən bir qisim sözlər (**ev, məktəb, şəhər, meşə, bağça, yaylaq, çöl** və s.) cümlədə tamamlığın sualı ilə yanaşı zərfliyi

yin suallarına da cavab verir. Ancaq belə sözlər həmişə zərflik olur. Məsələn: **Şəhərə** gəzməyə çıxdıq. **Meşəni** qalın duman bürüdü. **Bağçada** gözəl meyvələr yetişir. **Məktəbdə** görüş olacaqdır. **Yaylaqda** istirahətimiz şən keçdi.

5. Tamamlıq da, zərflik də xəbər zonasına aid olan, xəbər zonasını təşkil edən cümlə üzvləridir. Xəbəri tamamlayan tamamlıq adlıq və yiyəlik haldan başqa, ismin digər hallarının suallarına cavab verir, xəbərlə idarə əlaqəsinə girir. Zərflik isə hal və hərəkətin icrasının tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyətini, səbəb və məqsədini bildirir, **necə?, nə cür?, nə vaxt?, haçan?, hara?, haraya?, haradan?, nə qədər?, neçə?, nə üçün?, nədən ötrü?** suallarına cavab verir. Həm də zərflik xəbərlə idarə və ya yanaşma əlaqəsinə girir.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.126-140
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.37-44
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.117-129
4. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərnəşr, 1947, s.49-61
5. K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation, 2016, s.130-131
6. M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, s.93-105
7. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.16-18

TəyİN

Təyin haqqında məlumat. İkinci dərəcəli üzvlər yalnız baş üzvləri izah etməklə məhdudlaşmır. Düzdür, ikinci dərəcəli üzvlərdən olan təyin daha çox mübtədaya aid olub, mübtədə ilə birlikdə mübtədə zonasını yaradır. Tamamlıq və zərflik isə xəbərlə bağlı olub, xəbər zonasını yaradır. Lakin bununla yanaşı, təyin əşya məzmunlu başqa üzvlərə də aid olur. Ümumiləşmiş şəkildə deyə bilərik ki, əşya məzmunlu bütün üzvlərin təyini ola bilər. Buna görə də təyinə belə bir tərif vermək olar: *Əşya məzmunlu üzvləri müxtəlif cəhətdən (əlamət, keyfiyyət, xasiyyət, material, kəmiyyət və s.) izah edən və yaxud onu sadəcə olaraq işarə edən ikinci dərəcəli üzvə təyin deyilir.* Məsələn: *Şirzadə elə gəldi ki, təbiət bu qızı qəribə yaratmışdır.*

Saf arzular, **saf** əməllər, **təmiz** diləklər,

Yaranmışdır məhəbbətin ilk mənasından. (S.Vurğun)

Üzünə ağ çəkilməmiş bədənnüma güzgü 17 ildir ki, **balaca** otaqda **dustaqdır.** (Ə.Vəliyev) *Sinəsini anasının mehriban və yumşaq sinəsinə qoymuş, başını isə atasının sərt və dönməz fikirləri ilə doldürmüşdür.*

Təyinin sualları. Təyin adətən *necə?, nə cür?, hansı?, nə qədər?* və s. kimi suallardan birinə cavab verir. Bəzən təyinlə zərfliyi fərqləndirmək üçün onların suallarını əsas götürürlər. Təyinin *necə?, nə cür?, hansı?* suallarına, zərfliyin isə (tərzi-

hərəkət zərfliyi) *necə?*, *nə cür?* sualına cavab verdiyi qeyd olunur. Bu cür fərqləndirmə doğru deyildir. Ona görə ki, təyinin hamısı eyni zamanda bu üç suala (*necə?*, *nə cür?*, *hansı?*) cavab verə bilmir. Məsələn: Qarının **günəşdən** və **dərddən yanmış heybətli** üzünü qaribə bir nurla işıqlandı. (İ.Əfəndiyev) cümləsində təyin *necə?*, *nə cür?* sualına cavab verir, ancaq *hansı?* sualını tələb etmir. Başqa misala diqqət yetirək: **Ləzgi Rəsul** və **kürd Nuruş daha etibarlı dostlar sayılırdılar cümləsində isə təyin hansı? sualını tələb etdiyi halda, necə? nə cür? sualına cavab vermir.** Buna görə də təyinlə tərz-i-hərəkət zərfliyini fərqləndirmək üçün onların sualına yox, hansı üzvə aid olduqlarına diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, təyin əşya məzmunlu üzvü, zərflik isə hərəkət məzmunlu üzvü izah edir.

Qeyd: *Təyin ikinci dərəcəli üzvlər içərisində müstəqilliyi az olan, daha çox asılı olan üzvdür. Əgər istənilən bir cümlədə təyin olunan sözün atsaq, təyin müstəqilliyini itirər, yaşaya bilməz.*

Təyin və təyinolunan. Bəzən bir cümlədə bir təyinolunanın bir neçə təyini olur və bunlara həmcins təyinlər deyilir. Məsələn: **Burada əsrlərdən yadigar qalan, üstünü dumanlar, çiskinlik alan böyük bir qala var.** (S.Vurğun) Bəzən isə bunun əksinə olaraq bir təyinin bir neçə təyin olunanı olur. Məsələn:

Bu yeni qəlbinlə, şüurunla sən

Bizim kəndimizdə müəlliməsən. (S.Vurğun)

Bəzən təyinin təyinlənəndən sonra işlənməsinə də rast gəlirik. Məs.: **Əhməd yazıq sevgilisinin başına fırfıra kimi fırlanırdı.** Bu tipli sözləri (yazıq) təyin yox, xüsusiləşməyə əlavə kimi götürmək daha düzgündür. Təyin daha çox asılı üzv olduğu üçün cümlədə müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək dəyişmək imkanına

malik deyil, lakin təyinolunan sərbəstdir, istənilən şəkilçini qəbul edərək dəyişə bilər.

Təyin həm III növ təyini söz birləşmələrinin əvvəlində, həm də tərəflərinin arasında işləyə bilər. Məsələn: **Taygöz Yusifin əmrilə qarını öz otağına salıb qapını bağladılar.** (İ.Əfəndiyev) *Çox sevirəm ana yurdu axıb gedən çaylarını.* (S.Vurğun)

Bəzən təyin **bir** sözü ilə işlənir. *Bir* sözü həm təyindən əvvəl, həm də sonra gələrək təyinə aid ola bilər. Hər iki halda təyinlə birlikdə götürülür. Təyindən sonra gəldikdə təyinlik dərəcəsini gücləndirməyə xidmət edir. Məsələn:

Odur, qəhrəmanım yerə yuxulmuş,

Titrəyir alnında boranlı bir qış. (S.Vurğun)

Bir sözü təyindən əvvəl gəldikdə isə, təyinin mənasına qeyri-müəyyənlik verir. Yenə də təyinlə birlikdə götürülür. Məsələn:

Dəyişir dünyanın köhnə mənası,

Bir yeni aləmi o nişan verir. (S.Vurğun)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əşya məzmunlu bütün üzvlərin təyini ola bilər. Məsələn: Mübtədaya aid təyin: **Bu gün də kor kimi Quran oxuyan**

Şərqi gözəlləri eşidir səni. (S.Vurğun)

İsmi xəbərin təyini ola bilər:

Elə bil ki, dalğalarla pəncələşən bir adadır. (S.Vurğun)

Hətta bəzən mürəkkəb feillərlə ifadə olunan feili xəbərin ismi hissəsinə də aid təyin ola bilər. Məsələn: *Hər tərəfdə nəzərə çarpan təmizlik rahat və xoş bir təsir bağışlayırdı.*

Tamamlığa aid ola bilər: *Alqış əmdiyyətimiz halal südüna, Bu gün də borcluyam hər öyüdünə.* (S.Vurğun)

Təyinlər zərfliklərə də aid ola bilər: *Mən bir xəlvət otağa çəkilmişəm.*

Təyinlərin quruluşu. Mübtədə, xəbər və tamamlıq kimi təyinlər də quruluşca *sadə* və *mürəkkəb* olur. *Sadə təyinlər* bir leksik vahidlə ifadə olunur. Məsələn:

*Burda nəfəs alır böyük bir şəhər,
Şəhərə sığmayan geniş küçələr.* (S.Vurğun)

Dəmir çəpərləri eşqim, diləyim. (B.Vahbzadə) **İgid Pənah xanun yurdunda biz iki nəfəq qalmışıq.** (İ.Əfəndiyev) **Cənubi azərbaycanlılar İran şahının siyasətindən bərk incidirlər.** (İ.Əfəndiyev) *Ax, knyaz, bilirsiniz ki, namuslu adam heç vaxt bu dərəcədə alçaqlıq eləməz!* (İ.Əfəndiyev)

Mürəkkəb təyinlər II, III növ təyini söz birləşməsi, feili sifət tərkibləri və müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan mürəkkəb tərkiblərlə ifadə olunur. Məsələn: *Maya bu sözlərdən almaz kimi parıldayan cümlələr düzəldirdi. Əgər siz insanları burulğanlardan çıxarmaq haqqında düşünsəydiniz, Arazın o tayında boğulan azərbaycanlılar bir dəfə də olsa yadınıza düşərdi.* (İ.Əfəndiyev) **Şəxsiyyət, vicdan azadlığı olmayan yerdə hansı həyatdan danışmaq olar.** (İ.Əfəndiyev) *Xalq sizə əlvan buludlar üzərində uçuşan mələklər kimi görünür.* (İ.Əfəndiyev)

**Boz dağların arxasından axan kür,
“Yandım deyən” səhraları dolaşır.** (S.Vurğun)

Təyinin məna növləri. Təyinlər bir sıra məna növlərinə malikdir. Məsələn, sifətlə ifadə olunan təyinlər əlamət, keyfiyyət, sayla ifadə olunan təyinlər miqdar, sıra, əvəzliliklərlə ifadə olunan təyinlər işarə təyinləridir. Bundan başqa, feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan təyin hərəkətin əlamətini bildirən, *-daki*, *-dəki* şəkilçili sözlərlə ifadə olunanlar zaman və məkan, qoşmalı birləşmələrlə ifadə olunanlar müqayisə, bənzətmə təyinləri olur. Məs.: *Sonra xumar baxışları ilə canlar alan gözlərinə yenə baxdı. Söyüdlü arxın kənarında bitən yarpızlar hər tərəfə ətir*

saçacaq. (İ.Əfəndiyev) *Rejissor yerindən sıçrayıb iti addımlarla səhnəyə tərəf getdi.* (Anar) **Sol proyektorla işıqlandırılmış səhnədə iki nəfər qrimsiz aktyor dayanmışdı.** (Anar) **Rejissor qıvraq bir sıçrayışla pilləkənləri qət edib səhnəyə qalxdı, ön tərəfdən dayanmış qarabuğdayı, sinli kişiyyə yanaşdı.** (Anar)

Təyinin ifadə vasitələri. Təyin ən çox sifətlərlə ifadə olunur. Buna görə də təyinlə sifəti qarışdırır, eyniləşdirirlər. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, təyinin ifadə imkanları genişdir. O, sifətdən əlavə isim, say, əvəzlilik, feili sifət və feili sifət tərkibləri, bir sıra qoşmalı birləşmələr, təyini söz birləşmələri və müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan tərkiblərlə ifadə oluna bilər.

Sifətin əsas sintaktik vəzifəsi təyin olduğundan hər cür quruluşla, lüğəvi məna qrupuna və dərəcə əlamətinə malik olan sifətlər təyin olur. Məsələn: **Şüursuz, gücsüz, idraksız adamlar adam deyil. Qadinsız ev soyuq olar.** (N.Həsənzadə) *Bu alovlu -odlu sözlər ürəkləri yaman yandırır. Bütün əski tanrılara darıldım, hətə məcazi sevgilərdən yoruldum.* (C.Cabbarlı) *Cavadın saçları, çatma qaşları və nazik bıqları zil qara, gözləri isə ala idi.* (Anar) *Zərnigar xanım uzun donunun ətəyi ilə gözlərini silə-silə Şamxalın arxasınca cığıra düşdü.* (İ.Şıxlı)

*Bir şıltaq körpədən,
Bir nər cavandan;
titrək bir qocaya çevrilir ürək...* (M.Araz)

İri və vahiməli kölgələr torpaq döşəmədə gəzdi, divarlara düşdü, bəzən də tavana qalxıb pərdələrdə dolaşdı. (İ.Şıxlı) *Xatirində varmı boranlı çağlar, bürümüşdü bizi zalım qaçaqlar.* (M.Müşfiq)

İsimplər təyin vəzifəsində işləndikdə atributivləşməli olur. Atributivləşmiş isimplər təyin etdikləri sözləri material, rütbə, titul, cins, milli mənsubiyyət və s. cəhətdən izah edir. Məsələn: **Daş pillələri qalxır və ürəyi döyünür. Şair Nizami məktubu oxuyub bir qədər fikrə getdi. Rus İvan onun çoxdankı dostu idi. Bir müddətsə**

istiliyi **daş** divarda qalar ancaq, gənclik gedər, xatirətü könlümüzdü alar ancaq... (B.Vahabzadə) **Daş** ürəklərdə yanıb daşları sındırdı muğam, haqqa düşmən olanı haqqa tapındırdı muğam. (B.Vahabzadə) *Məmləkətin şəhərlərinin hamısında **dərviş** Nakamın tərifü söylənirdi.* (Ə.Haqverdiyev)

Saylar cümlədə müstəqil təyin kimi işlənə bilər. Məsələn: *Məndən işıq alır **min** kənd, **min** şəhər, Gündə **yüz** rəng olur, göndərəgöndər. Qoy açılınsın, **min** bir çiçək. Kürün o tayında, hündür qovaqların seyrəlib yorğunluğun başladığı yerdə **beş-altı** qaraltı görünürdü.* (İ.Şıxlı) *Bəlli şey ki, həyat **beş** qara gündür, mənsiz gül, ağlama könlüm sevindir.* (C.Cabbarlı) **Çox** kitablar oxudum, zənn elədim bəxtiyaram, mənə **çox** mətləbi ahəstəcə qandırdı muğam. (B.Vahabzadə) *Bəlkə də bir simli **iki** sazıq biz, sən qansan, mən ürək, ayrılmazıq biz.* (M.Araz) *İndi isə keçək **ikinci** məsələyə.* (Ə.Haqverdiyev) *Çiçəyin havama **bir** ovuc muğam, suyuma **bir** çimdik* şirin bayatı. (M.Araz) *Əhməd **iki** addım geri gəldi.* (İ.Şıxlı)

Əvəzliyin bütün növləri deyil, daha çox işarə və təyini əvəzlilər, bəzən isə sual əvəzlilər təyin vəzifəsində ola bilər. Məsələn:

*Bizə **bu** dağ, **bu** dərə,
Təslim olsun, bir kərə.*

***Hansı** qızıl əsgər zəfər günündə,
Başını dik tutub, bu mənəm dedi.*

Hər kolun dibində bir oğru varmış. (S.Vurğun)

*Mən nə bilim **filan** yerdə nə var. Siz ey bizdən sonra şeirə gələnlər, **bu** çətin yollarda uğurlar sizə.* (B.Vahabzadə) **Bu** dağlar özəyi, özülü möhkəm, şair qayalara, dağlara söykən! (M.Araz) **Bu** fikir mənim başımda var idi. (N.Nərimanov) **Bu** səhər qatara ötürdü məni, öz ayaq izlərim, öz ayaq səsim. (M.Araz) *Əgər mən*

*dünyaya ikinci dəfə gəlsəydim, yenə də **bu** yolu tutardım.* (İ.Əfəndiyev)

Sifətdən və işarə əvəzlilərindən sonra, feili sifət və feili sifət tərkibləri təyin vəzifəsində daha çox işlənir. Məsələn: **Oxuyan** komsomol, **yazan** pioner, *Alqışlar göndərir iradəmizə. Bəs bilmirdin ki, **xan** evində **yediyin** plovu bir gün burnundan tökərlər?* (Ə.Haqverdiyev) **Hərəkətlərindən qan qoxusu gələn** qoçular indi quzuya dönüblər... (Ə.Haqverdiyev) **Şahidi olduğum** münasibətləri görmək istəməyib gözümlü yumdum. (B.Vahabzadə) *Biz **göydə hərəkət edən** rəngbərəng işıqlara baxırdıq.* (Anar) *Ovçular **tükü** alov kimi yanar* qırqovullar gətirdilər. Zərnigar xanım oğlunun əlindən yapışıb çəkə-çəkə **ağ daşdan tikilmiş** imarətə doğru apardı. (İ.Şıxlı) **Danışılan** söhbətlərə sən də bir qulaq ver. (Ə.Haqverdiyev) *Otaqçığın bir tərəfində su qabı, bir tərəfində balaca taxt, üstündə samandan döşəkçə, illərlə üzü **yuyulmamış** balıq.* (N.Nərimanov)

Qoşmalı birləşmələr də təyin vəzifəsində işlənir. Məsələn: Bizimkidir uca dağlar. **Dünya qəddər** zövqümüz var. *Kim bilir ki, o sakit sinənin arxasında, **bir quş kimi** döyünmüş neçə-neçə ürəklər.* (M.Müşfiq)

II, III növ təyini söz birləşməsi də təyin vəzifəsində işlənə bilər. Məsələn: **Milis rəisi** Cabbarov prokurora zəng etdi. *40-cı gün **şahın 20 yaşlı cəsur oğlu** Məliktac şəhərə girdi. Ana dilim, səndədir xalqın aqli, hikməti, **ərəb oğlu** Məcnunun dərdi səndə dil açmış.* (B.Vahabzadə) **Zal oğlu** Rüstəmin hekayətindən, onun mərdliyindən, fərasətindən... (M.Müşfiq) *Bir yorğun pəri var, bir az uyusun, uyusun **dağların maralı** Göygöl!* (Ə.Cavad)

Bəzən frazeoloji vahidlər də təyin vəzifəsində olur. Məs.: *O, dikdaban çəkməli, ətli, canlı, “**gəl məni gör, dərdimdən öl**” bir gəlin idi. Belə çətin, göz qarası aparar zəhmətlərdən sonra hansı “insafli” adam cürət edib sizə bunu deyər bilər.* (N.Nərimanov)

Bundan başqa, təyin müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan mürəkkəb tərkiblərlə də ifadə olunur. Məs.: Bu dil **əcdadlarımızın bizə qoyub getdiyi ən qiymətli** mirasdır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.140-149
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.45-52
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.124-135
4. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərnəşr, 1947, s.61-70
5. K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation, 2016, s.133-134
6. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.18-20

ZƏRFLİK

Zərflik haqqında məlumat. Zərflik cümlədə əsasən feili xəbərə, həmçinin adlarla, xüsusilə, sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olub, hərəkət və əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyətini, səbəbini, məqsədini, şərtini, dərəcəsinə və s. bildirən II dərəcəli üzvdür. Məsələn:

Azad könüllər oldu artıq sənin yerin gül!

Acı-acı gülərdin, indi şirin - şirin gül! (S.Rüstəm)

Qafar dayı söz alıb ayağa duranda salonu gurultulu alqış səsləri bürüdü. Biz onun yolunu çox gözlədik. O, acından ölməmək üçün arpa əkərdi.

Zərflik daha çox feili xəbərlə bağlı olur. Lakin zərfliyin bir sıra növləri, xüsusən, zaman və yer zərflikləri ismi xəbərlə əlaqələnilir. Məsələn: **İndi o, uzaq bir kənddə müəllimədir. O da neft mədənlərində mühəndisdir.**

Zərflik xəbər zonasında aid olduğu üçün, adətən mübtədə ilə xəbər arasında yerləşir. Zərfliyin əksər növləri bu tələbə cavab versə də, bəzi növləri, xüsusən, zaman, yer, qarşılaşdırma zərflikləri daha çox cümlənin əvvəlinə meyil edir. Məsələn: **Vaxtilə o, Xana qulaq asmağı hər şeydən üstün tutardı. Son dərəcə yorğun olduğuna baxmayaraq uzun müddət yata bilmədi.**

Zərfliyin ifadə vasitələri. Zərfliyin ifadə vasitələrindən zərfliyin ayrı-ayrı mənə növlərindən danışarkən geniş bəhs edəcəyik. Lakin indi zərfliyin ifadə vasitələri ilə bağlı bəzi

spesifik cəhətləri nəzərdən keçirək. Zərfliyin bir sıra növləri, məsələn, yer zərflikləri yer bildirən isimlərlə çox ifadə olunduğu halda, başqa növləri bu cür isimlərlə ifadə oluna bilmir. Bundan başqa, tərzi-hərəkət, zaman, səbəb zərflikləri daha çox feili bağlama və feili bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur. Ancaq yer zərflikləri feili bağlama ilə ifadə olunmur. Yaxud qarşılaşdırma və şərt zərflikləri yalnız xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, qarşılaşdırma və şərt zərfliklərinin yalnız quruluşu mürəkkəb olur. Ona görə ki, onlar xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunur.

Zərfliyin quruluşu.Zərflik quruluşca *sadə* və *mürəkkəb* olur. Sadə zərfliklər bir vahidlə, yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: *Atan öldü cəbhələrdə, Sən alma-dın sorağım. Qıvrıla-qıvrıla dəyir daşlara.* (S.Vurğun) *Əşraf ana-sından ayrılır, gecələr həyətdə, çardağın altında yer salıb onunla yanaşı yatırdı.* (İ.Şıxlı) *Şamxal atasını görəndə qeyri-ixti-yari ayağa qalxdı.* (İ.Şıxlı) *Yaz aylarında gurlayıb-çağlayan Ala-göz çayı indi sap kimi nazilib sakit-sakit axırdı.* (İ.Şıxlı) *O, həmişəki kimi astadan, ancaq ürəkdən güldü.* (İ.Şıxlı) *Zeynəb daha ucadan qəhqəhə çəkdi və hiyləgərcəsinə gözlərini oynatdı.* (İ.Şıxlı)

Mürəkkəb zərfliklər feili bağlama, feili sifət və məsdər tərkibləri, III, II növ təyini söz birləşmələri ilə (bəzən I növ təyini söz birləşmələri ilə) ifadə olunur. Məsələn: *At gah dal ayaqları üstə fırlanaraq oynayırdı. Pakizə xala oğlunun sözlərini dinlədikə kövrəlir, başını asta-asta yırğalayır.* (S.Qədirzadə) *Həmişə Qoridən qayıdanda atan onun qabağına adam göndərər-di.* (İ.Şıxlı) *Yaşı əllini ötdüyü halda saçlarına dən düşməmişdir. Mən onu uşaq sanatoriyasında gördüm. Əbil içəri girəndə* Ədalət Kərimli *seyfin qarşısında oturmuşdu.* (Ə.Babayeva)

Qeyd: *Təyin kimi, zərfliklər də “bir” sözü ilə işləna bilir. Bizə məlum idi ki, bir sözü həm təyindən əvvəl, həm də sonra gəlib təyinə aid olur. Zərflikdə isə belə-dir: bir sözü yalnız zərflikdən əvvəl gəldikdə zərfliyə aid ola bilir. Məsələn: Yazıq bir top kimi qalxır yerindən. Bir səhər bağlarda gəzməyə gedərdik. “Bir” sözü zərfdən sonra işlənərsə zərfliyə aid olmur. Məsələn: Səhər bir bağlarda gəzməyə gedərdik.*

Zərfliyin məna növləri. Zərfliyin məna növləri aşağıdakılardır: Tərz-i-hərəkət, zaman, yer, miqdar, səbəb, məqsəd, şərt, qarşılaşdırma, dərəcə zərflikləri.

Tərz-i-hərəkət zərfliyi işin icra tərzini, vəziyyətini bildirir. Bu zərfliklər tərz-i-hərəkət zərfləri, feili bağlama, feili bağlama tərkibləri, qoşmalı isimlər, qoşmalı frazeoloji vahidlərlə ifadə oluna bilir. Məsələn: *Tələbə mühazirəni nöqtəbənöqtə yazırdı. Tükəzban xala sakitcə gözlərini qıyıb gələn adama baxdı və birdən qollarını açıb oğlunun qabağına yüyürdü.* (İ.Şıxlı) *İmran tə-əccüblə ona baxdı.* (İ.Şıxlı) *Qapılar taybatay açılmışdı. Doldurur qəlyanı gülümsəyərək. Bulağın suyu göy otların arası ilə şırıldaya-şırıldaya axırdı.* (İ.Şıxlı) *Pakizə qaça-qaça doqqaza çıxdı.* (İ.Şıxlı) *Əli çənəsində ellər gözəli. Dinləyə - dinləyə oxaylar deyir.* (S.Vurğun) *Hiss edirdim ki, zaldakılar bir an belə nəfəslərini çəkmədən məni dinləyirlər. Zəngdən əvvəl məktəbin həyatında qoşa-qoşa gəzərək dərslərini təkrar edərdilər.* (İ.Şıxlı) *Onlar hər səhər günəşlə birlikdə oyanar, al-əlvan çiçəkli meyvə ağaclarının altından keçərək məktəbə gedərdilər.* (İ.Şıxlı) *Zeynəb İmranın etirazına baxmadan onun üstünü təmizlədi, sonra da Tükəzban xalaya üzünü tutdu.* (İ.Şıxlı)

Qeyd etməliyik ki, *ilə* qoşması konkret isimlərə qoşularkən vasitəli tamamlığın ifadəsinə xidmət edir: **Balta ilə doğradım. Qələm ilə yardım. Traktor ilə şumladım. Fazil dala çəkilib əlini**

gözlərinin üstünə qoydu, **diqqətlə** şahın üzünə bir neçə saniyə baxdı. (Ə.Haqverdiyev) **Lakin ilə** qoşması mücərrəd isimlərə qoşulduqda işin icra tərzini bildirir və zərflik kimi çıxış edir. Məsələn: **Cəsarətlə dedim. Zorla danışdım. Məhəbbətlə dedim. Güclə** razılaşdım. **Almaz diqqətlə** Mirzə Səməndəri dinləyir və ona yanaşmış acı bir **istehza ilə, hiddətlə** tüpürür. (C.Cabbarlı)

Qeyd: Bəzən konkret isimlər mücərrədləşərək **ilə** qoşması ilə işlənir və zərflik vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: Qonağı **duz-çörəklə** qarşıladılar. Bəzən isə mücərrəd isim konkret mənə ifadə edərək tamamlıq kimi çıxış edə bilər. Məsələn: Fərhad **məhəbbətlə** dağı uçurdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tərz-i-hərəkət zərflikləri frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur. Məsələn: **Mehdi yola baxdı, qulağı səsdə.**

Tərz-i-hərəkət zərfliklərinin bir sıra mənə növləri vardır: İşin, hərəkətin keyfiyyətini bildiren tərz-i-hərəkət zərflikləri, müqayisə bildiren tərz-i-hərəkət zərflikləri, hal-vəziyyəti əks etdirən zərfliklər.

İşin, hərəkətin keyfiyyətini bildiren tərz-i-hərəkət zərfliyi sifətlə, zərf kimi dərk olunan sözlərlə və frazeoloji vahidlərlə ifadə oluna bilər. Məsələn: **Sənin zülmün sükut edirmi ki, mən sakit dayanım.** (C.Cabbarlı) **Fazili – Dərbənd bu haləti görüb ucadan qışqırdı.** (Ə.Haqverdiyev) **Bir saatdır gəlmişəm, mənə dürüst cavab vermir.** (N.Nərimanov) **Bəy də çox hirsli durub, atını minib getdi.** (Ə.Haqverdiyev) **Amerika, yaxşı dinlə, bu qatarın ilk səsini. Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax, Onlar yarıac, yarıt ox yaşayırdılar. Sonra da astaca boşqabın böyründə süfrəyə qoydu.** (Ə.Babayeva) **Yaxşı deyiblər ki, qəzəb pis məsləhətdir.** (Ə.Babayeva)

Müqayisə bildiren tərz-i-hərəkət zərflikləri də işin, hərəkətin icra tərzini bildirir. Lakin bunların məzmununda bir obrazlılıq, bənzətmə olur. Müqayisə bildiren tərz-i-hərəkət zərfliyi *kimi, qədər, tək, tək* və s. qoşmanın artırıldığı söz və birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: **Gəzir dərddli kimi, biqərar kimi; Əzəmətli Neva da axırdı, ağır-ağır dünyadan küşmüş kimi. Dərdi gərək açib ağardasan, saxlasan ürəyi dəmrov kimi yeyər, dərddini gizlədən dərman tapmaz deyərlər.** (Ə.Babayeva) **Bacalardan burula-burula qalxan tüstü duman kimi kəndin üzərinə yayılmışdı.** (İ.Şıxlı) **Donu açılan yolun palçığı saqqız kimi ayağa yapışdı.** (İ.Şıxlı) **Arxın dumduru suyu şır-şır buzları yığışdırıb apardıqca onlar çiləklənmiş şüşə kimi cingildəyirdi.** (İ.Şıxlı) **Güman edirəm ki, biz onunla yeni bir dost kimi görüşəcəyik.** (İ.Əfəndiyev)

Tərz-i-hərəkət zərfliyinin bir qismi işin, hərəkətin icra tərzini bildirməklə yanaşı, iş görənin özünün də hal-vəziyyətini əks etdirir. Məs.: **Qıçları əsə-əsə qapıya yaxınlaşdı.** Bu cür tərz-i-hərəkət zərflikləri feili bağlama və feili bağlama tərkibləri ilə daha çox ifadə olunur. Bəzən isə tərz-i-hərəkət zərfləri **vəziyyətdə, şəkildə, halda, tərzdə** sözlərinin qoşulduğu ifadələrlə ifadə oluna bilər. Məsələn: **O, çox kədərli vəziyyətdə dayanmışdır; İclasdan tutqun halda çıxdı.**

Zaman zərfliyi. Zaman zərfliyi işin, hərəkətin və eyni zamanda əlamətin müəyyən bir zamanla bağlı olduğunu bildirir: *nə vaxt? haçan? nə vaxtadək? haçandan haçana?* və s. kimi suallarından birinə cavab verir. Zaman zərfliyinin ifadə vasitələri aşağıdakılardır.

1. Zaman zərfliyi ilk növbədə sadə, düzəltmə, mürəkkəb zaman zərfliyi ilə ifadə olunur. Məsələn: **Sabah uşaqların müəlliməsini qonaq çağırmaq istəyirəm. Dedi ki, çək bundan əlini, bu çoxdan ölüb. Alışırım gecələr masa arxasında mən, saçlarım da ağarır, qəlbimin atəşindən.** (B.Vahabzadə) **Elə indimi gəlirsən?** (İ.Şıxlı) **Axşam qonaqlar cəm oldular, bir azdan sonra bəy də iki nəfər**

adamları ilə təşrif gətirdi. (Ə.Haqqverdiyev) **Gecə-gündüz, səhər-axşam, mən yazıram, oxuyuram.** (B.Vahabzadə)

Könül sərrafları, söz sərrafları

Dərddin dərddini qanıb həmişə. (B.Vahabzadə)

2.Zaman zərfliyinin mühüm ifadə vasitəsindən biri də zaman mənalı isimlərdir. Bunlar zaman zərfliyi vəzifəsində o qədər geniş işlənir ki, hətta bir çox hallarda zaman zərflikləri ilə qarışdırılır. Məsələn:

Meşələr, meşələr, doğurdan da siz,

Yayda da, qışda da bir baharsınız! (S.Vurğun)

Yayda yaylağımdır, qışda oylağım,

Yazda seyrangahım bu dağlar mənim! (A.Ələsgər)

Yazda yaşıl geyər yaşıl bulaqlar

Payızda boşalar bağçalar, bağlar. (H.Arif)

Mən Azərlə uşaqlıqdan tanış idim. İmran Zeynəbi uşaqlıqdan tanıyırdı. (İ.Şıxlı) Məktəbə gedib-gəldiyi günləri, qışda birlərini qara basdıqlarını, yaz aylarında çəmənlikdə oynayıb kolların dibindən bənövşə yığdıqlarını yadına saldı. (İ.Şıxlı)

3. Dilimizdə bir sıra zaman mənalı qoşmalar vardır ki, (məsələn, əvvəl, sonra, qabaq, bəri və s.) bunlar bir sıra söz və birləşmələrə qoşularaq zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Pələng nəyə çəkir hücumundan qabaq. On dəfə demişəm bayaqdan bəri sözümə baxmırsan. Bəs molla deyirdi, bir həftədən sonra məlum olacaqdır.* (N.Nərimanov) *İndi o vaxtdan bəri hər bahar o tək məzar üstündə bir bülbül oxuyur.* (İ.Əfəndiyev) *Mən Güney qışlaqdan çıxandan bəri həyatımın bu kədərli sərgüzəşti haqqında kimsəyə bir söz deməmişəm.* (İ.Əfəndiyev) *Ayrılıqdan sonra doğma yerlər ona daha gözəl görünürdü.* (İ.Şıxlı) **Bir az bundan əvvəl çıxmamışdınmi?** (İ.Şıxlı)

4. Zaman zərfliyinin ifadə vasitələrindən biri də təyini söz birləşmələridir. I növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri, adətən

ayrı-ayrılıqda cümlə üzvləri olur. Lakin tərəflərdən biri, xüsusilə ikincisi çox zaman semantik cəhətdən zəifləyir. Bu zaman tərəflər bir-birindən ayrılır və nəticədə birlikdə zaman zərfliyi kimi çıxış edir. Məsələn: **Birinci addımda loğalananlar, ikinci addımda yuxılacaqqlar. Sən yaman gündə öz ilqarından ayrı düşmə.**

II, III növ təyini söz birləşmələri cümlədə tez-tez zaman zərfliyi kimi çıxış edir. Məsələn: *Əriyir yaz günü güzeydəki qar. Hələ bu müzakirələr ilin əvvəlindən başlanmışdı. Gecənin mehribanlığında bir intəhasızlıq, bir ehtişam var idi.* (İ.Əfəndiyev)

5.Zaman zərfliyinin əsas ifadə vasitələrindən biri də feili bağlama və feili bağlama tərkibidir. Məsələn: **Çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi, yaği yağ üstə çıxır, ayrıları ayrılıq olur.** (Sabir) **Səhər məni yola salanda camaatın qarşısında ağlasan səndən inciyərəm. Yarğanın qaşında at kişnəyəndə ərinin gəldiyini hiss etdi.** (İ.Şıxlı) **Biz dəyirmədən çıxıb gedəndə, Qədir qaqqıldayıb ucadan gülərək – siz öləniz – dedi.** (İ.Əfəndiyev)

6.Bəzən sonu **an, vaxt, zaman** sözləri ilə bitən feili sifət tərkibi də cümlədə zaman zərfliyi olur. Məsələn: **Bir gün meşədə gəzdüyümüz zaman Ülkər doluxsunmuş halda mənə dedi. Geniş qəlbiniz şirin bir yuxu kimi məni cəzb etdiyi zaman dırnaqlarımla sinəmi didərək hönkür-hönkür ağladım.** (İ.Əfəndiyev) **Məktəbdə oxuduğu vaxt qış və yay tətillərində yoldaşları ilə şəhərə həmin bu kəsə cığırda gəlib-gedərdi.** (İ.Şıxlı)

Zaman zərfliyinin bir sıra məna növləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Zaman zərfliyinin bir qismi ümumi zaman məzmununa malik olur. Məsələn: *Qəm çəkmə, Musa dayı, dünya həmişə belə qalmaz.*

2.Zaman zərfliyinin bir qismi işin, çıxış başlanğıc zamanını bildirir və *haçandan?*sualına cavab verir. Məsələn:

Dedi: bilməz idim binadan, başdan,

Öyrənmişəm gözü çıxmış qardaşdan. (Q.Zakir)

3.Zaman zərfliyinin bir qismi işin qurtaracaq zamanını bildirir. Məsələn: **Ordan bura gəlincə bir az ömür qazandım.**

4.Zaman zərfliyinin bir qismi işin həm başlanğıcını, həm də qurtaracaq zamanını bildirir. Məs.: **Səhərdən axşama qədər külək məni vurmasa, gecələr rahat yuxum gəlməz.**

Yer zərfliyi. Yer zərflikləri işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, hərəkətin istiqamətinin başlanğıc və qurtaracaq nöqtəsini, işin, hərəkətin keçdiyi yolu və əşyanın tutduğu sahəni bildirir. **Haraya?, haradan?, haraya kimi?, haradan haraya?, hara ilə?** suallarından birinə cavab verir. Yer zərfliyinin bir sıra məna növləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Yer zərfliklərinin bir qismi işin, hərəkətin icra olunduğu yeri və əşyanın yerləşdiyi sahəni bildirir. Yer zərfliyinin bu növü ismin yerlik halında olan yer zərfləri, yer bildirən isimlər, təyini söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər və s. ilə ifadə olunur, işin, hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir. Məs.: **İndi mən səni burda körpə çağlarında təsəvvür edirəm. Uçdum, qanadlarım bərkidi göydə. Hökmdar yeddi qızıl dirəkli çadırda, yeddi tirmə döşək üstündə əyləşdi.** (İ.Əfəndiyev) **O, ayaqlarını cütləyərək xalçanın üstündə süzürdü. Yarməmməd Rüstəm kişiyə soferin yanında yer hazırlamışdı.** (M.İbrahimov) **Müharibə Bağdadın qulağının dibində gedirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, “student” əyləşmişdi və hərdən bir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi.** (N.Nərimanov) **Bəy içəri buyurub gördü ki, samovar stolun üstündə qaynamaqdadır və xanım da samovarin yanında əyləşib.** (Ə.Haqverdiyev) **Yolda yazmışam, pis xətt düşübdür, inşallah Peterburqa gedəndə bir neçə yerini düzəldib verərəm oxuyarsan.** (N.Nərimanov) **Lakin elə bu vaxt şahın qorxunc vəziri Taygöz Yusif içəri girib hökmdarın**

hüzurunda yerə qədər təzim etdi. (İ.Əfəndiyev) **Qar ayaqlarının altında xarıldayır, islanmış ot kökləri əzilir.** (İ.Şıxlı) **Elə bu vaxt qarı yara-yara gələn “Pobeda” idarənin qabağında dayandı.** (İ.Şıxlı)

2. Yer zərflikləri işin, hərəkətin istiqamətini bildirir. İstiqamət bildirən yer zərflikləri ismin yönlük halında olan yer zərflikləri, yer bildirən isimlər, təyini söz birləşmələri və frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Məs.: **Oraya nə təhər gəlim, pəncərədən gəlsəm görərlər. Uzaqdan qara nöqtələri andıran heyvanlar çöllərə səpələnmişdi.** (İ.Şıxlı) **Bir azdan o üzə adlayıb, qarla örtülü qoruğa keçdi.** (İ.Şıxlı) **Yaşarmış gözlərimi yana çevirib həyatə çıxdım. Sanki atası yumruğu Qaraşın kürəyinə yox, Pərişanın ürəyinin başına endirmişdi.** (M.İbrahimov) **Onu canlı döyüş meydanından ayıraraq, dörd divar arasına qapadılar. Yaxşı, bəs oraya köçüm? Oraya düşən heç sümüyü də ələ gəlməzdi.** (İ.Şıxlı)

3. Yer zərfliklərinin bir qismi işin çıxış nöqtəsini bildirir. Yer zərfliyinin bu növü çıxışlıq halda olan yer zərfləri, yer bildirən isimlər, təyini söz birləşmələri və s. ilə ifadə olunur. Məs.: **Rədd ol buradan ağılama zar-zar, dilənçi. Elçilər bir gün sənə yoldan salam göndərər. Bir gün Şeyx Şəbanın çəpərinin yanından ötürdüm. Bir göz qırpımında sahildən aralandı.** (İ.Şıxlı)

4. Yer zərfliklərinin bir qismi işin, hərəkətin varacağı, çatacağı son nöqtəni bildirir. Yer zərfliklərinin bu növü **kimi, qədər, tək, can, cən** və s. hüddud bildirən qoşmaların artırıldığı sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Məs.: **Şöhrətimiz qalxıb indi ulduzlara, aya kimi. Yol qalanın içərisində dək uzanırdı.**

5. Yer zərfliklərinin bir qismi işin, hərəkətin həm başlanğıc, həm də qurtaracağı nöqtəni bildirir. Birincisi çıxışlıq, ikincisi yönlük halda olan sözlərlə ifadə olunur və **haradan?, haraya kimi?** suallarına cavab verir. Məs.: **Bu gəmi arxadan cəbhəyə qoşun, cəbhədən arxaya yaralı daşıyırdı. Sahildən ortaya qədər suyun üzünü sakit idi.**

6. Yer zərfliklərinin bir qismi hərəkətin, işin keçdiyi yolu bildirir. Məs.: *Söyüd ağacının kölgəsi ilə iki adam gedirdi.*

Səbəb zərfliyi. Səbəb zərfliyi işin, hərəkətin, əlamətin icra və meydana çıxma səbəbini bildirir. **Niyə?, nə üçün?, nədən ötrü?** suallarından birinə cavab verir. Məs.: *Uşaqlar qorxaraq arabaların böyrünə qısıldılar. Vətəni belə görcək qeyrətindən ağladı. (S.Rüstəm) Xəstə olduğu üçün rəngi solğun idi.*

Səbəb zərfliyinin ifadə vasitələri aşağıdakılardır.

1. Səbəb zərflikləri ən çox feili bağlama və feili bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Onlar qorxaraq geri çəkildilər. Hə, Maya bacı, nənəm bunun dəcəlliyini görüb acıqlandı. (M.İbrahimov) İmranın özü də çox zaman onun zərəfatına dözə bilməyərək qaş-qabağını sallayırdı. (İ.Şıxlı) İmran onun yeni bir söz deyəcəyindən qorxaraq tez çamadanı götürdü. (İ.Şıxlı)*

2. Səbəb zərflikləri **üçün, ötrü, görə** qoşmaları artırılmış sözlər və birləşmələrlə daha çox ifadə olunur. Məs.: *Güman elədim ki, sərt danışdığı üçün peşiman olub könlümü alır. (Ə.Vəliyev) Aynanın əri Tapdıq Cəfərovu niyə tutdurmusan? Yorulduğu üçün evə qayıtmadı. (İ.Şıxlı) Mən zəifliyimə qalib gələ bilmədiyim üçün özümü məzəmmət elədim. (İ.Əfəndiyev) Bircə dəfə ağzını açıb iclasda sənəin əleyhinə iki kəlmə söz dediyinə görə incimişdi. Bu gün cümə günü olduğuna görə Şah Abbas məscidinə getdim. (Ə.Haqverdiyev) Mən istərdim ki, “daş kimi” yatdığım üçün Bəyim məni məzəmmət etsin aramızda giley-güzar olsun. (İ.Əfəndiyev)*

3. Çıxışlıq halda olan isimlər, məsdər tərkibləri, feili sifət tərkibləri və təyini söz birləşmələri səbəb zərfliyi ola bilər. Məs.: *Hirsindən bilmirdi ki, nə etsin. Qorxudan rəngi ağarmışdı. Sonra sükutdan qulaq cingildəyirdi. (İ.Şıxlı) İllər keçdikcə baxımsızlıqdan quruyub solmuş, tapdalanmış və yerlə yeksan edilmişdi. (İ.Şıxlı) Yollara baxmaqdan gözlərim axdı. Gələ bilmədiyindən dostu ilə görüşmədi. Qonşuluq üzündən görəndə bir ötrəni salam*

verərdim. Cənablar nə qədər acı bir xəbər olsa, bildirməliyəm ki, aktrisa Tamara Pavlova xəstə olduğundan bu gecə oyun olmayacaqdır. (C.Cabbarlı) Öz el-obasını tərək etdiyindən, tək-tənha dolanır bayquş bu gün də. (B.Vahabzadə) Əl-ayağa doluşan olmadığından işi yaxşı gedirdi. (İ.Şıxlı) Onun başı bu məstlikdən gicəlləndiyindən harada olduğunu unutmuşdu. (İ.Şıxlı)

4. Səbəb zərfliklərinin ifadə vasitələrinin biri də **niyə?, nə üçün?, nədən?, nə səbəbə?** və s. kimi sual əvəzliləridir. Məs.: *Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qare, gözünü. (Sabir) Nədən başın əyilmişdir? Nədən qara gözün doluxsunmuşdur? Nə üçün şübhə edirsən? – deyər Laçın soruşdu. (İ.Əfəndiyev) Niyə orda durubsan? (İ.Şıxlı)*

5. Səbəb zərfliklərinin bir qismi ikinci tərəfi **nəticəsində, üzündən, ucundan, üstündə, sayəsində, səbəbdən** və s. sözlərdən ibarət olan təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məs.: *Görürsən, heç nəyin üstündə bir dava, qışqırıq saldı. Əmim oğlunun sayəsində biz də azad olduq. Ol səbəbdən xalq arasında miqdarın yoxdur.*

Məqsəd zərfliyi. Məqsəd zərfliyi işin, hərəkətin məqsədini bildirir və **niyə?, nə üçün?, nə məqsəddən ötrü?** suallarından birinə cavab verir. Məs.: *Faşistləri əzmək üçün bu son qəti davada, Qoy əritsin ocaqların çoxlu metal, dəmir tunc.*

Məqsəd zərfliyinin ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

1. Məqsəd zərflikləri daha çox **üçün, ötrü, görə** qoşmalarının məsdərlər, məsdər tərkibi və təyini söz birləşmələrinə artırılması yolu ilə ifadə olunur. Məs.: *Yoldaş podpolkovnik, biz görə girmək üçün yox, vətəni müdafiə etmək üçün çalışırıq. Sizinlə danışmaq üçün orada adamlarımız sizi gözləyirlər. (C.Cabbarlı) Mən sənəin dincliyini, xoş gününü pozmammaq üçün onsuz da gedəcəyəm. (C.Cabbarlı) Çərkəz gələcək təhlükənin qarşısını indidən almaq üçün Xavərin sədrlik vəzifəsindən imtina etməsini açıqdan-açığa tələb edir və bu işdən yaxşı nəticə çıxmayacağını bildirirdi.*

(M.Hüseyn) *Mən də onların kefinə soğan doğramamaq üçün hərdən gülümsəyir və işimə davam edirdim. (İ.Əfəndiyev) Hidayət uzun get-gəldən canını qurtarmaq üçün yalnız bir yol tapdı.* (M.Hüseyn)

2. Məqsəd zərflikləri yönlük halda olan məsdər və məsdər tərkibləri ilə ifadə oluna bilər. Məs.: *Biz bura oxumağa gəlmişik. Gəlmişəm gəzməyə sizin dağları.*

3. Məqsəd zərflikləri daha çox **niyə?**, **nə üçün?**, **nədən ötrü?**, **nə məqsədlə?** və s. sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Bu sual əvəzlilikləri səbəb zərfliyi olur. Qeyd olunan sual əvəzliliklərinin səbəb zərfliklərinin səbəb və məqsəd zərflikləri olduğunu mətnə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Məs.: *Aynanı niyə addımbaşı izləyirik? Şeirləri nə məqsədlə gizləmişiniz?*

4. Məqsəd zərflikləri sonu **deyə** sözü ilə qurtaran bir sıra birləşmələrlə də ifadə olunur. Məs.: *Əmirxanı oyatmayırs dincəlsin deyə.* (S.Vurğun)

5. Bəzən məqsəd zərfliklərinin ikinci tərəfi *məqsədilə*, *niyyətilə*, *uğur*, *yol*, *niyyət*, *bəhanə* və s. kimi sözlərdən ibarət olan söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məs.: *Qonaqları qarşılamaq məqsədilə biz də həyəət çıxdıq. Maşınlara əl qaldırmadan, doğma yerlərə doyunca baxmaq məqsədilə sağa burulub kənd yoluna düşdü. (İ.Şıxlı) Bu niyyətlə biz də şəhərə yollandıq. O, bu bəhanəylə hər şeydən imtina etdi.*

Səbəb və məqsəd zərflikləri bir-birinə çox yaxındır. Bunlar həm mənasına, həm ifadə vasitələrinə, həm də suallarına görə bir-birinə oxşayır. Məqsəd zərfliklərində adətən səbəb çaları, səbəb zərfliklərində məqsəd çaları olur. Hər ikisi əksərən məsdər və məsdər tərkibləri, *üçün*, *ötrü*, *görə* qoşmalı sözlər və birləşmələr, sual əvəzlilikləri ilə, təyini söz birləşmələri və s. ilə ifadə olunur. Hər ikisi *niyə?*, *nədən ötrü?*, *nə üçün?* suallarından birinə cavab verə bilər. Bu oxşar cəhətləri ilə yanaşı, çox mühüm fərqli cəhətləri də vardır.

1. Səbəb zərfliyi səbəb bildirir və buna görə də səbəb zərfliyinin olduğu cümlələrdə zərfliklərdəki iş xəbərdəki işdən əvvələ aid olur. Xəbərdəki iş bir nəticə kimi çıxış edir. Məs.: *Şadlığından sıyrılmayırs yerə-göyə cümləsində aydın olur ki, o şaddır, ona görə də yerə-göyə sığır.*

Məqsəd zərfliklərinin olduğu cümlələrdə vəziyyət tamamilə əksinədir. Belə cümlələrdə məqsəd zərfliklərinin ifadə etdiyi iş bir məqsəd kimi gələcəyə aid olur. Xəbərdəki iş ondan əvvəl icra olunur. Məs.: *Bəzən dişlərimiz kilitlənərək, Biz ömür uğrunda ömürdən keçdik.* Bu cümlədə məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən sonraya, gələcəyə aid olur.

2. Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi işdə bir kortəbiiyyət, qeyri – şüurluluq olur. Məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi işdə isə bir şüurluluq olur.

3. Doğrudur, səbəb və məqsəd zərfliklərinin sualları uyğundur. Lakin adətən səbəb zərfliyinə *niyə?*, *nə üçün?*, *nədən ötrü?*, *nə səbəbə?*, məqsəd zərfliyinə isə *niyə?*, *nə üçün?*, *nədən ötrü?*, *nə məqsədlə?* sualları müvafiqdir.

4. Səbəb və məqsəd zərfliyi olan sadə cümlələri mürəkkəb cümləyə çevirdikdə səbəb zərfliyi səbəb budaq cümləsinə, məqsəd zərfliyi məqsəd budaq cümləsinə çevrilir. Məs.: **Bizə pənah gətirdiyi üçün onu bağışladım** (səbəb zərfliyidir). Bu cümləni səbəb budaq cümləsinə çevirmək olur: *Onu bağışladım, çünki bizə pənah gətirmişdi.*

Ona kömək etmək üçün yığıncağa getdim (məqsəd zərfliyidir). Bu cümləni məqsəd budaq cümləsinə çevirmək olar: *Yığıncağa getdim ki, ona kömək edəm.*

Miqdar zərfliyi. Miqdar zərflikləri işin, hərəkətin icrasının miqdarını bildirir və *nə qədər?*, *neçə-neçə?* və s. suallarından birinə cavab verir. Məs.: **On dəfə demişəm, bayaqdan bəri sözümə baxmırsan.**

Miqdar zərfliyi başlıca olaraq işin, hərəkətin miqdarını bildirir. Lakin zərfliyin bu növündə bəzən hərəkətin kəmiyyətini bildirməklə yanaşı, zaman, məkan, çəki, ölçü, dəyər mənalı da müşahidə olunur. Ona görə də bu cür məna incəlikləri nəzərə alınaraq miqdar zərfliyi bir neçə növə ayrılır.

1. İşin, hərəkətin miqdarını bildirənlər.
2. Məkan miqdarı bildirənlər.
3. Zaman miqdarı bildirənlər.
4. Çəki, ölçü, dəyər bildirənlər.

1. *İşin, hərəkətin miqdarını bildirənlər.* Miqdar zərfliyi əsasən işin, hərəkətin miqdarını, neçə dəfə icra olunduğunu, təkrarən icrasını bildirir və *nə qədər?, neçə-neçə?* suallarına cavab verir. Bunlar işin icrasının miqdarını bildirən miqdar zərfliyidir. Miqdar zərfliyinin bu növü miqdar sayları və zərflərlə, kəsr sayları ilə, sayların **ədəd, dəfə, kərə** və s. sözlərlə birləşməsi ilə, zaman bildirən isimlərə **kimi, qədər, can, cən, dək** və s. qoşmaların qoşulması ilə ifadə olunur. Məs.: *Zeynəb xeyli dəyişib gözəlləşmişdi. (İ.Şıxlı) İmran, sən Allah, həmişə belə dur, qaşqabaqlı olmaq sənə yaman yaraşır, onda mənim səndən daha çox xoşum gəlir. (İ.Şıxlı) İmran daha da əsəbləşib deyərdi. (İ.Şıxlı) Zərif dodaqları azca aralandı. (İ.Şıxlı) İmran azacıq qızarıb başı ilə ehmalca Nərgiz müəlliməni göstərdi. (İ.Şıxlı) Qurd dedi, çox-çox yanırım halına. Neçə dəfə sənə demişəm və yenə deyirəm. Bir kərə qan müxtəsər, oxutmuram, əl çəkin! (Sabir) Bəzi adamlar divandan xirtləyəcək narazıdır. Əlli yol çapılam, yüz yol talanam. Bir şey deyil dövlət, mal incimərəm. (Aşıq Ələsgər) Seyr edib yaxını, gah da uzağı, bir az seçə bildim, qaranı ağdan. (B.Vahabzadə) Tamam iki həftə dükanı bağlı qaldı. (Ə.Haqverdiyev) Səksən il yaşadı, ancaq göylərə doyunca baxmağa macal tapmadı. (B.Vahabzadə) Anası bir az nəsihət edib, durub getdi. (Ə.Haqverdiyev) Bir al, iki ver, harada var bu bolluq? (atalar sözü) Az danış, çox çalış. (atalar sözü) Çox bil, az danış. (atalar sözü)*

2. *Məkan miqdarı bildirənlər.* Məkan miqdarını bildirən miqdar zərfliyi işin, hərəkətin miqdarını bildirməklə yanaşı, məkan məna çalarına da malik olur. Belələri məkan miqdarı bildirən miqdar zərfliyi adlanır. Miqdar zərfliyinin bu növü miqdar zərfləri ilə, sayların *addım, metr, kilometr, manat, qəpik* və s. kimi sözlərlə birləşməsi yolu ilə, məkan mənalı sözlərin *boyu, uzunlu, günü* sözlərinə birləşməsi yolu ilə ifadə olunur. Məs.: *Qaranlıqda xeyli getdim. İki addım yeriyir, ətrafına baxırdı. Biz şəhərdən beş kilometr kənardə yaşayırdıq. Gün iki cida boyu qalxmışdı* (M.Cəlal).

3. *Zaman miqdarı bildirənlər.* Zaman miqdarı bildirən miqdar zərfliyi işin, hərəkətin miqdarını bildirməklə yanaşı, həm də zaman məna çalarına malik olur. Zaman miqdarı bildirən miqdar zərfliyi *nə qədər?, nə qədər vaxt?* suallarına cavab verir. Miqdar zərfliyinin bu növü miqdar zərfləri ilə, zaman mənalı isimlərin saylarla birləşməsi yolu ilə, qoşmalı zaman mənalı isimlərlə, ikinci tərəfi *boyu, uzunlu* sözlərindən ibarət təyini söz birləşmələri ilə, təsirlik halda olan zaman mənalı sözlər və s. ilə ifadə olunur. Məs.: *Biz onun yolunu çox gözlədik. Əsrlərin yolunu on ilə keçməliyik. O, sanki əsrlərə yatıb yuxuya dalmışdır. Qəzetlər, jurnallar bunu illər uzunlu yazdı. Günəş bütün günü hər tərəfə od ələdi. Onlar küsərlər, ayrılırlar, uzaq başı bir gün, ya bir həftə keçər, sonra hər şeyi unudub barışarlar.* (Y.V.Çəmənəmli)

4. *Çəki, ölçü, dəyər bildirənlər.* Çəki, ölçü, dəyər bildirən miqdar zərfliyi *neçəyə?, neçədən?* suallarına cavab verir. Əksərən *olmaq, satmaq, yükləmək, başlamaq* kimi feillərlə əlaqələnir. Miqdar zərfliyinin bu növü sayların *manat, qəpik* və s. sözlərlə əlaqələnməsi yolu ilə, sual əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bilər. Məs.: *Heç olmasa yeddi manata sataram. Qəndi indi mənə neçəyə verəcəksən? Səkkiz saata bir vaqonu güclə boşaldırdılar.*

Dərəcə zərfliyi. Dərəcə zərflilikləri hərəkətin və əlamətin dərəcəsini bildirir və *nə dərəcə?, nə dərəcədə?* suallarından birinə cavab verir. Əksərən ismi xəbərlə, xüsusən sifətlə ifadə olunan

ismi xəbərlə bağlı olur. Dərəcə zərfliləri əksərən *tamam*, *tamamilə*, *büsbütün*, *bütün*, *sonsuz* və s. kimi sözlərlə ifadə olunur. Məs.: *Mən sizinlə tamamilə razıyam. Amma indi tamamilə dəyişmişdi. (C.Cabbarlı) Öz varlığını belə büsbütün unutmuşdum. (S.Qədirzadə) İlk günlər arabir xatırladığım texnikum yoldaşlarım, müəllimlərim tamam yadımdan çıxmışdı. (S.Qədirzadə) Əridi sinəmdə tamam yağ, gəlin. O qədər acıqlanırdı ki, başının ağrısından bir kəlmə söz deyə bilmirdi. Söz yoxdur ki, sənin övrətin sənin malındır, tamamən sənin ixtiyarındadır. (Ə.Haqverdiyev) İndi o yazıq özü büsbütün gözümdən düşmüşdü. (C.Cabbarlı) Onu büsbütün Aydınə tapşıracağam, onda razı qalarsanmı? (C.Cabbarlı) İndi isə tamamilə inanırdı. (C.Cabbarlı)*

Dərəcə zərfliyi bəzən ikinci tərəfi *dərəcə* sözü ilə ifadə olunan söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Məs.: *O, artıq dərəcədə özünü xoşbəxt sayırdı. Direktor nəzərə çarpacaq dərəcədə qızardı. (S.Əhmədov)*

Şərt zərfliyi. Şərt zərfliyi işin, hərəkətin icrasını şərtləndirən səbəbi bildirir. Şərt zərfliyi adətən müəyyən bir suala cavab vermir, təqribi *olaraq nə şərtlə?, hansı şərtlə?* suallarını vermək mümkündür. Şərt zərfliyi əksərən ikinci tərəfi ilə qoşmalı şərt sözündən ibarət birləşmələrlə ifadə olunur. Məs.: *Bəs hansı şərtlə işləməyə razı oldu. Anamın razılığı şərti ilə mən də gedərəm. Mən bir şərtlə sənə evinə gələrəm. (M.İbrahimov)*

Şərt zərfliyi *yerdə*, *təqdirdə* sözlərindən ibarət olan xüsusi tərkiblərlə də ifadə olunur. Məs.: **Böyük danışan yerdə** kiçik susar. (S.Qədirzadə) **İş olmayan yerdə** bunun özü də bir işdir. **Lazım gəldiyi təqdirdə** sizə də icazə veriləcək.

Şərt zərfliyi bəzi xüsusi olmuş feili bağlama tərkibləri ilə ifadə oluna bilər. Məs.: **Lazım gəldikdə** göz yaşlarını şən qəhqəhlərlə əvəz edə bilərsən. (İ.Əfəndiyev) **Qırat döşünə çatmamış**, buraxmam səni, bəziran. ("Koroğlu") **Özü razı olandan sonra** kim nə deyə bilər!

Qarşılaşdırma zərfliyi. Qarşılaşdırma zərfliyi (qarşılaşdırma, güzəşt zərfliləri də deməkdir) işin icrasına, əlamətin meydana çıxmasına qarşı duran və ya bu halda olsa güzəştə gedən səbəbi bildirir. Qarşılaşdırma zərfliyi də konkret bir suala cavab verə bilmir və bu zərfliyə *nə ola-ola?, nə olduğu halda?, nə olduğuna baxmayaraq?* tipli təqribi sualları vermək mümkündür. Qarşılaşdırma zərfliyi əksərən *baxmayaraq*, *halda* və s. kimi sözlərin iştirak etdiyi xüsusi tərkiblər ilə ifadə olunur. Başqa feili bağlama tərkibləri də xüsusiləşib qarşılaşanda qarşılaşdırma zərfliyi ola bilər. Məs.: **Çox çalışdığına baxmayaraq iş düzəlmədi. Dilara qışın soyuğuna baxmayaraq, bir cırıq köynəyi ilə onu qarşılayıb atəyindən yapışdı. (C.Cabbarlı) Havanın sazaq olmasına baxmayaraq enli kürəyinin ortası tərləmişdi. (İ.Şıxlı) Ayaqları palçıqlı olduğu halda xalçanın üstü ilə addımlayırdı. Ya rəbbi, bir kəsə pislik etmədiyimiz halda yenə bizə zülm edirlər. (C.Cabbarlı) Tonqal dura-dura papirosu niyə spiçka ilə yandırırısan?**

Bəzən qarşılaşdırma zərfliyi sonu *bərabər*, *əvəzinə*, *baxmayaraq*, *halda* və s. tipli sözlərlə qurulan xüsusi olmuş tərkiblərlə də ifadə olunur. Məs.: **Nəticə çıxarmaq əvəzinə gülürsünüz. Bütün bu çətinliklərlə bərabər necə nikbin idi.**

Qeyd: Sadə cümlənin sintaktik təhlili zamanı aşağıdakı qaydaları yerinə yetirmək lazımdır.

1. Sadə cümləni düzgün intonasiya ilə oxuduqdan sonra onun grammatik əsası (baş üzvləri) göstərilir, sadə cümlə olduğu müəyyənləşdirilir.
2. Sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü göstərilir: *nəqli*, *sual*, *əmr* və ya *nida cümləsi* olduğu müəyyənləşdirilir.
3. Sadə cümlənin quruluşu göstərilir:
 - a) *cüttərkibli* və ya *təktərkibli* olması;
 - b) *müxtəsər* və ya *geniş cümlə* olması;

c) bütöv və ya yarımçıq cümlə olması.

4. Əgər sadə cümlədə həmcins üzvlər, xüsusiləşmələr, xitablar, ara sözlər varsa, onların hər birini də qeyd etmək lazımdır.

5. Sadə cümlə üzvlərinə görə təhlil edilir və hər bir üzvün ifadə vasitələri göstərilir.

6. Sadə cümlə üzvlərinə görə təhlil edilərkən birinci cümlənin qrammatik əsası olan xəbər, sonra mübtədə, daha sonra xəbər zonasından başlayaraq mübtədə zonasına qədər digər ikinci dərəcəli üzvlər (zərflək, tamamlıq, təyin) tapılır və onların hər birinin ifadə vasitələri qeyd olunur.

Sadə cümlənin sintaktik təhlili.

Aşağıdakı cümlənin şifahi və yazılı sintaktik təhlilini nümunə kimi veririk¹:

a) Şifahi təhlil:

Kəndin yaxınlığında qıvrıla-qıvrıla şırıldayan çay yeni doğan günəşi gözqamaşdırıcı parlaqlıqla əks etdirirdi.

1. İfadə məqsədi və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.

2. Quruluşca sadə cümlədir, bir qrammatik əsası var (çay əks etdirirdi).

3. Çüttərəkibli cümlədir, genişdir, bütöv cümlədir.

4. Cümlə üzvlərinə görə:

Çay nə edirdi? – **Əks etdirirdi**, xəbərdir, feili xəbərdir, mübtədə ilə (çay) uzlaşma əlaqəsindədir, sadə xəbərdir.

¹ Ə.M.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 1997, s.45-47

Nə əks etdirirdi? – **çay**, mübtədədir, isimlə ifadə olunmuşdur, sadə mübtədədir.

Nəyi əks etdirdi? – **günəşi**, tamamlıqdır, vasitəsiz tamamlıqdır, isimlə ifadə olunmuşdur, xəbərlə idarə əlaqəsindədir, sadə tamamlıqdır.

Necə əks etdirirdi? – **parlaqlıqla**, zərfləkdir, təriz-hərəkət zərfliyidir, zərflə ifadə olunmuşdur, xəbərlə yanaşma əlaqəsindədir, sadə zərfləkdir.

Hansı çay? – **kəndin yaxınlığında qıvrıla-qıvrıla şırıldayan**, təyindir, feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur, təyin etdiyi üzvlə (mübtədə ilə) yanaşma əlaqəsindədir, mürəkkəb təyindir.

Hansı günəş? **yeni doğan**, təyindir, feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur, təyin etdiyi üzvlə (tamamlıqla) yanaşma əlaqəsindədir, mürəkkəb təyindir.

Necə parlaqlıqla? – **gözqamaşdırıcı**, təyindir, sifətlə ifadə olunmuşdur, təyin etdiyi üzvlə (zərfləklə) yanaşma əlaqəsindədir, sadə təyindir.

b) Yazılı təhlil:

Yazılı təhlil həm şərti işarələrlə, həm də cədvəl şəklində aparıla bilər. Şərti işarələr aşağıdakı kimi qəbul olunmuşdur:

Mübtədə: _____ (bir düz xətlə)

Xəbər: _____ (iki düz xətlə)

Tamamlıq: ----- (kəsik xətlərlə)

Təyin: ~~~~~~ (dalğalı xətlə)

Zərflək: ~~~~~~ (bir dalğalı, bir düz xətlə)

Həmin cümlənin işarələrlə yazılı təhlili belə aparılır:

Kəndin yaxınlığında qıvrıla-qıvrıla şırıldayan çay
yeni doğan günəşi gözqamaşdırıcı parlaqlıqla
əks etdirirdi.

Yuxarıda verdiyimiz təhlil sxemi və nümunələri cütlərkibli sadə cümlənin sintaktik təhlilinə aiddir.

Təktərkibli, bütöv və ya yarımçıq cümlələrin sintaktik təhlili də cütlərkibli cümlənin təhlil sxemində olduğu kimi aparılır. Ancaq təktərkibli cümlələrdə cümlənin:

a) mübtədə və ya xəbər əsasında əmələ gələn təktərkibli cümlə olduğu və

b) təktərkibli cümlənin növü qeyd olunur.

Yarımçıq cümlələrdə:

a) bütöv cümlələrdən fərqli olaraq, belə cümlələrin yarımçıq olduğu və

b) hansı üzvlərin buraxılmış olduğu göstərilir.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.149-170
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.56-66
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.135-152
4. K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation, 2016, s.131-133
5. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.20-30
6. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 1997, s.45-47

ƏLAVƏLƏR

Əlavələr haqqında məlumat. Əlavələr cümlədə hər hansı bir üzvə aid olmaqla, həmin üzvün dəqiq, aydın izah və ifadə olunmasına xidmət edir. Bu zaman əlavələr aid olduğu cümlə üzvünün vəzifəsini daşıyır. Məsələn:

Aparır iclası yoldaş Bəxtiyar –

Mənim dastanımın baş qəhrəmanı. (S.Vurğun)

Yüksəlişim sənə bağlı,

Sən – min illik paslı qfıl,

Mən susuram. (X.R.Ulutürk)

Şaftalılar iriləşib budağını əyəndə,

Göndərərəm sovqatını – sənə də öz payını. (S.Vurğun)

Sentyabrın 22-si ötüb keçmiş yayın son günü – payızın ilk günüdür. (Anar) *Dekabrın 22-də – ilin ən uzun gecəsində qış girir.* (Anar)

Əlavələrin bir qismi asılı olduğu cümlə üzvlərindən xüsusi fasilə və intonasiya ilə ayrıldığı halda, bir qismi fasilə ilə ayrılı bilmir. Buna görə də əlavələr özü iki qrupa ayrılır:

1. Müəyyən fasilə ilə ayrılan, *xüsusiləşən əlavələr*;

2. *Xüsusiləşməyən əlavələr.*

1.Xüsusiləşən əlavələr. *Asılı olduğu, aid olduğu cümlə üzvlərindən sonra gəlib onun qrammatik əlamətini qəbul edən mənasını konkretləşdirən, ondan xüsusi fasilə və intonasiya ilə ayrılan sözlər*

və ya söz birləşməsinə xüsusiləşən əlavə deyilir. Bu tərifdə xüsusiləşən əlavənin aşağıdakı cəhətləri nəzərə alınmışdır:

1. Ümumiyyətlə, əlavələr, o cümlədən xüsusiləşən əlavələr bir qayda olaraq asılı olduğu, aid olduğu cümlə üzvündən sonra işlənir.

2. Xüsusiləşən əlavələr asılı olduğu, aid olduğu cümlə üzvünün bir sıra qrammatik xüsusiyyətini qəbul edir və onunla uzlaşır.

3. Xüsusiləşən əlavələr adətən asılı olduğu, aid olduğu cümlə üzvündən aydın fasilə və intonasiya ilə ayrılır.

4. Xüsusiləşən əlavələr asılı olduğu, aid olduğu üzvün mənasını müxtəlif sözlər və birləşmələrlə izah edir, konkretləşdirir, dəqiqləşdirir, genişləndirirlər.

5. Xüsusiləşən əlavələr bir sözlə və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Məs.: *Aşağıda – şəhərin gur yerində akademiyanın yerləşdiyi binanın zərləri qızıl kimi parıldayırdı. (İ.Əfəndiyev) Yatmış günəş kimi sirri dərinədən, Mavzoley – Leninin böyük məzarı. Bu vətən mülkünü – bu laləzarı bağrıma basıram öz anam deyə. (S.Vurğun) Guya o taydan – Cənubdan atıblar, bu üzə çatmayıb, sərhədə düşübdür. (S.Rüstəmxanlı) Varağın bir üzünü boyaboy öz sevinci ilə doldurmuşdu, o biri üzünü onu işə düzəldən xeyirxah adama – Qurbanlıya həsr eləmişdi. (Ə.Əylisli) Xüsusən burada – Məmməd Rza bəyin ata-baba yurdu Qazax mahalında bu tufan daha dəhşətli və qorxulu olacaqdır. (M.İbrahimov) Burada – saysız-hesabsız böyürtkən kollarının arxasında üstünü, dörd yanını kol basmış, tikan basmış əzgil ağacının sallaq budaqları altında Əjdər özünə yer eləmişdi. (Ə.Əylisli)*

Əlavə və əlavəli üzv. Qeyd edək ki, əlavəsi olan üzvü "əlavəli üzv" adlandırmaq lazımdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əlavə əlavəli üzvün qrammatik xüsusiyyətini qəbul edir və onunla şəxsə, kəmiyyətə, ismin hallarına görə uzlaşır. Məs.: *Al geymiş Bakıda – bizim paytaxtda, Hər ulduz parlayır bir çəmən kimi. (S.Vurğun)* Bu cümlədə əlavəli üzv "Bakıda" sözü yerlik halda

üçüncü şəxsin təkində olduğu üçün onun əlavəsi də *bizim paytaxtda* yerlik halda üçüncü şəxsin təkindədir və onunla hər cəhətdən uzlaşmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən əlavə üzv birinci və ya ikinci şəxsə olur. Əlavə olunan isimlə hala, kəmiyyətə görə uzlaşsa da, şəxsə görə uzlaşa bilmir və beləliklə, uzlaşma natamam olur. Məs.: *Xüsusi hörmət var bu axşam bizə – Sovet dövlətinin elçilərinə* cümləsində əlavəli üzv birinci şəxsin cəmində yönlük haldadır (bizə sözü). Əlavə isə üçüncü şəxsin cəmində yönlük haldadır (*Sovet dövlətinin elçilərinə*). Beləliklə, şəxsə görə uzlaşma pozulmuşdur. Bəzən cümlədə əlavəli üzvə aid bir yox, eyni zamanda bir neçə əlavə işlənir. Məs.: *Qoy var olsun Azərbaycan – Odlar yurdu, ana vətən. Azərbaycan – bu gözəl və zəngin ölkə tarixdə çox hadisələrin şahidi olmuşdur.*

Əlavə ilə əlavəli üzvü fərqləndirmək lazımdır. Bəzən onlar bir-birinə çox yaxınlaşır, eyniləşirlər. Belə olduqda onları fərqləndirmək çətinlik yaradır. Ancaq onları fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, əlavələr əlavəli üzvdən fərqli olaraq ya mötərizəyə alınır, ya da ondan əvvəl tire işarəsi (bəzən vergül işarəsi) qoyulur. Məsələn: *"Dədə Qorqud" dastanlarında da aşıq (ozan) böyük rol oynayır. (M.İbrahimov) Mirzə Cəlil o söhbətimizdə Bakıdan çox danışdı və bu danışığından hiss etdim ki, bu adam Bakını – Azərbaycanın mərkəzini böyük bir məhəbbətlə sevir. (S.Rəhman) Nə olub, Murad, ay qağa, dərya tükənməyib ki? (İ.Əfəndiyev) Hərgah mənim oğlumda, Mahmudda namus, qeyrət olsaydı, mənim nişanələrimdən biri onda olsaydı, indiyə qardaşının intiqamı qalmazdı. (N.Vəzirov) Mən sizi, hamınızı sevirəm. (M.İbrahimov)* Bu cür əlavələrə paralel əlavələr deyilir.

Əlavə və əlavəli üzv ilə həmcins üzlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. Əlavə ilə əlavəli üzv öz xüsusiyyətinə görə həmcins üzlərə oxşayır. Həmcins üzlər eyni suala cavab verdiyi kimi, əlavə ilə əlavəli üzv də eyni bir suala cavab verir. Həmcins

üzlər bir üzv ilə bağlı olduğu kimi, əlavə ilə əlavəli üzv də bir üzvlə bağlı olur. Lakin bunların fərqləri vardır.

1. Əlavə ilə əlavəli üzv eyni bir məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəçiləridir. Məs.: *Günəş – təbiətin xeyirxah qızı, Yerlərə yenmədi kəhər atından (S.Vurğun)* misalında *təbiətin xeyirxah qızı* dedikdə *günəş* nəzərdə tutulur. Həmcins üzlər isə bunlardan fərqli olaraq tamamilə müxtəlif məfhumları ifadə edir. Həmcins üzlər bir cins məfhumu altında birləşə bilən müxtəlif növ məfhumları bildirir: Məs.: *Ah necə kommunist, necə komsomol, qolçomaq əli ilə doğranılmışdır* misalında *kommunist, komsomol* sözləri kimi. Yaxud: *Əfəndim, Şurayi-vükəla binası əhali, tələbə, əsgər, qadın, çocuq* və *ixtiyarlar* tərəfindən əhatə olunmuşdur. (C.Cabbarlı) Bu cümlədə *əhali, tələbə, əsgər, qadın, çocuq, ixtiyarlar* sözləri kimi.

2. Həmcins üzlər sadalama intonasiyası ilə tələffüz edildiyi halda, xüsusiləşən əlavələr əlavəli üzlərdən aydın fasilə ilə ayrılır. Məsələn, sadalama intonasiyası ilə tələffüz olunan həmcins üzlər: *Gözəldir, cazibəlidir, məni də cəlb edir, çəkir.* (Anar) *Dava, qalmaqal salmayacaq.* (İ.Şıxlı) *Zarafatçıl, gülürüz Nəsib dayı Zeynəbi bu vəziyyətdə görüb gülümsündü.* (İ.Şıxlı) *Əlavəli üzlərdən aydın fasilə ilə ayrılan xüsusiləşən əlavələr: Nərgizə elə gəldi ki, Teymur bir qıraqda, otağın küncündə dayanıb ona baxır.* (İ.Şıxlı) *Mən ikiüzlülük etməməyə – briqadadan heç nə gizlətməməyə and içmişdim.* (İ.Əfəndiyev) *Şimaldan, rusların ölkəsindən Şamaxıya, ordan da Gəncəyə kürk, dəri, yun, mum, sirehli libas gəlirdi.* (Elçin)

3. Həmcins üzlər arasındakı vergülü yazıda *və, ilə* bağlayıcıları ilə əvəz etmək mümkündür. Lakin əlavələrin əlavəsini belə bağlayıcılarla işlətmək olmaz. Əlavələrin əvvəlində olsa - olsa aydınlaşdırma bildirən *yəni* bağlayıcısını işlətmək olar. Müqayisə et: *O, mehriban və şıltaq təbəssümlə əlini Nemətin saçlarına çəkdi.* (Anar) *Belə yaxın qohumlar Zivər xanımın xalası ilə xalası*

qızlarından ibarət idi. (Anar) *Şeytan Adəm ilə Həvvanı aldatdı və onlar buğda yeyib cənnətdən qovuldu və Adəm ilə Həvvanın günahı təkə bu oldu ki, buğda yedi, bəs nə üçün Adəm ilə Həvvanın törəmələri bu qədər günaha batdı.* (Elçin) *Gecə kursları qurtardı, arvadlar ilə kişilər hıqqana-hıqqana yazıb oxumağa başladılar (İ.Şıxlı) Uzun mübahisələrdən, yəni xeyli çənə-boğaz olandan sonra Sürəyya onu razı saldı.* (Anar) *Hə, cənnətdə ki bir az dövrən ələyirsən o yan bu yana, sonra uzadırlar səni xərəyə, yəni ki çarpayının üstünə.* (Anar) *Güləbətin diqqətlə, böyük ehtiyatla onu ondan, yəni Hacıdan qoruyurdu.* (M.İbrahimov) *Lövhanın altında, yəni döşəmənin üstündə dairəvi sink qutu qoyulmuşdu, belə qutularda lent saxlayırdılar, indi isə həmin qutunun yarısı külqabı olmuşdu, papiros siqaret kötökləri ilə dolu idi.* (Anar)

Xüsusiləşən əlavələrin quruluşu. Xüsusiləşən əlavələr quruluş etibarilə fərqlənir və müxtəsər, geniş olmaqla iki növə ayrılır. Müxtəsər əlavələr bir cümlə üzvünə uyğun gəlir. Məs.: *Qardaşım ona – Əhmədə xüsusi qayğı göstərmişdi. Sevinmiş anamız – Odlar ölkəsi.*

*Tərpənir sahilə – bulaq başına,
Qoyub səhəngini sahil daşına,
Seyr edir səslənən ormanlıqları,
Pozur saçlarını səhər rüzgarı...* (S.Vurğun)

Bir cümlə üzvünə uyğun gələn müxtəsər əlavələr həm bir sözlə, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Geniş əlavələr ən azı iki və ikidən çox üzvə uyğun gəlir. *Koroğlu – o möhtəşəm dağlar qartalı.* Bu cümlədə əlavə – *o möhtəşəm dağlar qartalı (o möhtəşəm)* təyin və *(dağlar qartalı)* mübtədaya uyğun gəlir. Yaxud: *Nəriman bu tozun içində də babasını – o səbirli, o ağır danışlı, ağır hərəkətli nurani kişini* görürdü, gözünü onun üzünə dikirdi. (M.Cəlal) Bu cümlədə əlavə – *o səbirli, o ağır danışlı, ağır hərəkətli nurani kişini* (o səbirli, o

ağır danışıqlı, ağır hərəkətli) təyin və (nurani kişini) tamamlığa uyğun gəlir.

Geniş əlavələrdə əsas üzvün əvvəlində (əlavənin əvvəlində) bir və ya bir neçə aydınlaşdırıcı üzv (təyin, tamamlıq, zərflik) iştirak edir.

Qeyd: Əlavələrin quruluşu cümlə üzvlərinin quruluşu kimi deyildir. Belə ki, cümlə üzvləri söz birləşmələri ilə ifadə olunduqda quruluşca mürəkkəb olur. Məsələn: **Əhmədin əmisi təcrübəli adam idi** cümləsində **Əhmədin əmisi mürəkkəb mübtədadır. Ancaq Qurban kişi – Əhmədin əmisi təcrübəli adam idi** cümləsində **Əhmədin əmisi birləşməsi müxtəsər əlavə hesab olunur. Cümləni Qurban kişi – tələbə dostum Əhmədin əmisi** şəklində işlətsək, əlavə geniş (mürəkkəb) olacaqdır. Ona görə ki, **Qurban kişi birləşməsinin əlavəsi iki üzvdən ibarətdir – tələbə dostum təyin, Əhmədin əmisi mübtədə.**

Əlavələr iki sözlü, üç sözlü, dörd sözlü, beş sözlü, daha çox sözlü ola bilər¹. Məsələn: *İsti su (ayaq dincəldən, can dincəldən), bir stəkan pürəngi çay (ev çayı, Sərvinəzin çayı), sonra Sərvinəzin dadlı ətirli xörəyi. (Ə.Əylisli) Sən demə, İmi özü də yaman zarafatçı oğlanmış (suyun lal axanı, adamın yerə baxanı). (İ.Əfəndiyev) Cabbarlı Qorki şeirinin (Abbas Səhhət tərəfindən tərcüməsinin) vəznini də eyni ilə saxlamışdır. (M.Arif) Əslində Sürmə xala Əzizin anası ilə bu son vaxtlar (onlar bu evə köçəndən sonra) tanış olmuşdu. (S.Rəhman) Ancaq o ağ saçlı qanunları biz – (Günəşdən pay alan qızıl nəslimiz)*

Atdı birdəfəlik yerin dibinə. (S.Vurğun)

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.155-156

Xüsusiləşən əlavələrlə təyinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. Əlavələr öz xüsusiyyətinə görə təyinə çox oxşayır. Eyni fikri bir çox hallarda həm təyin, həm də xüsusiləşən əlavə formasında ifadə etmək mümkündür. Məs.: *Yeni inspektor Arif Səfiyev yaxşı bir məruzə hazırlamışdır.* Bu cümlədəki *yeni inspektor* təyininə əlavə kimi də işlətmək olar. Məs.: *Arif Səfiyev – yeni inspektor yaxşı bir məruzə hazırlamışdır.*

Təyinlə əlavələrin çox mühüm fərqləri vardır.

1. Bunlar hər şeydən əvvəl yerinə görə fərqlənir. Təyin adətən təyinlənəndən əvvəl, əlavə isə əlavəli üzvdən sonra işlənir.

2. Təyin yalnız təyinin sualına cavab verə bilər. Əlavə hansı üzvün əlavəsidirsə, həmin üzvün sualına cavab verir.

3. Təyinlə təyinlənən arasında fasilə ola bilməz. Lakin xüsusiləşən əlavə əlavəli üzvdən aydın fasilə ilə ayrılır.

4. Təyin təyinlənənin qrammatik əlamətini qəbul etməz. Lakin əlavə əlavəli üzvün əlamətini qəbul edərək onunla uzlaşır.

5. Təyin adətən feili xəbərlə əlaqələnmə bilməz. Lakin əlavə feili xəbərlə də birbaşa əlaqələnmə bilər.

6. Təyin daha çox qeyri - müstəqil olduğundan cümlədən təyinlənəni atsaq təyin yaşaya bilməz. Lakin əlavəli üzvü atsaq, doğrudur, cümlə əvvəlki zənginliyindən məhrum olar, amma əsas fikir yenə də ifadə edilmiş olar. Məs.: *Hitler zəhər içdi, yandı Reyxstaq – quzğunlar yatağı o qanlı yuva* (S.Vurğun) cümləsindən *Reyxstaq* sözünü atsaq cümlə pozulmaz. Əlavəli üzvü o zaman atmaq olmur ki, əlavə onunla şəxsə görə uzlaşa bilmir və əlavəli üzv mübtədə vəzifəsində işlənmiş olur. Məs.: *Biz – gənc pionerlər bu yarışda qalib gəlməliyik* cümləsindən əlavəli üzvü atmaq olmaz.

2. **Xüsusiləşməyən əlavələr.** Əlavələrin bir qismi əlavəli üzvdən fasilə ilə ayrılı bilmir və ona görə də xüsusiləşməyən əlavənin özü də bir neçə cür olur.

1. Bəzən şəxs əvəzliliklərindən sonra gələn xüsusi isim əvəzliyinin əlavəsi kimi çıxış edir. Məs.: *Şəxsən mən Züleyxa bu qisası yerdə qoymaram.*

2. Xüsusi isimlərdən sonra gələn *kişi, xanım, baba, nənə, müəllim, həkim, dayı, ağa, bəy, kirvə, şah* və s. tipli sözlər xüsusiləşməyən əlavə olur. Məsələn: *Məmməd əmi hara, sən hara. Leyla xanım bu haqsızlığı qəbul etmədi.* Burada əsas vurğu xüsusi isimlərin üzünə düşür. Yuxarıda qeyd olunan sözlər isə fasilə olmadan alçalan intonasiya ilə tələffüz olunur.

3. Bəzən təyin təyinlənmənlə öz yerini dəyişir və xüsusiləşməyən əlavəyə çevrilir. Məs.: *Xəlil yüzbaşı hamını dustağa verir.* (M.F.Axundov) *Mən bədbəxt öz əlimlə öz evimi yıxdım.*

Bəzən şəxs əvəzliliklərindən sonra işlənən xüsusi isimlərin xüsusiləşməyən əlavə olması ilə yanaşı, şəxs əvəzliliklərindən sonra işlənən *bədbəxt, yazıq, fağır, zalım, axmaq, dəli, düşüncəsiz, zırrama, ağılsız* və s. tipli sözlər də xüsusiləşməyən əlavə kimi çıxış edir. Ona görə ki, şəxs əvəzlilikləri ilə həmin sözlər arasında fasilə olmur. Həm də həmin sözlər alçalan intonasiya ilə tələffüz olunur.

4. Dildə xüsusiləşən *nağıl-pyes, alim-geoloq, akademik-katib, dilçi-etimoloq* və s. kimi birləşmələrin ikinci tərəfi də xüsusiləşməyən əlavə ola bilər.

Dilimizdə *muzey-sərgi, mühəndis-geoloq, mühəndis-mexanik* tipli birləşmələr var ki, onlar da xüsusiləşməyən əlavələrdir. Bu qəbildən olan birləşmələrdə iki ümumi isim olur. Həmin ümumi isimlərin hər ikisi bir məfhumu, anlayışı, əşyanı ifadə etmək üçün işlənir. Belə birləşmələrdə birinci isim sabit qalır, ikinci isim morfoloji yolla dəyişir. Məsələn: *muzey-sərgi, muzey-sərginin, muzey-sərgiyə, muzey-sərgini, muzey-sərgidə, muzey-sərgidən.*

Bu tipli birləşmələri qoşa sözlərdən də fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, belə birləşmələr bir məfhumu, əşyanı, varlığı bildirdiyi halda, qoşa sözlər müxtəlif məfhumları, əşyaları, varlıqları bildirir.

Qeyd: *Dilimizdəki bir sıra mürəkkəb sözlər xüsusiləşməyən əlavələrin söz kökündə daşlaşması ilə yaranmışdır. Məsələn: Minaxanım, Ağakəsi, Nənəqız, Ağaxan və s. Coğrafi adların tərkibində olan dağ, çay sözləri də vaxtilə xüsusiləşməyən əlavə olmuşdur. Məsələn: Babadağ, Murovdağ, Qusarçay və s.*

Cümlə üzvlərinin əlavəsi

1. Mübtədanın əlavəsi mübtədanın mənasını izah etmək, aydınlaşdırmaq, genişləndirmək, konkretləşdirmək məqsədilə işlənir. Məs.: *Bizim eldə bir qəhrəman - bir yaralı qızıl əsgər, son nəfəsdə səni andı, Dəniz kimi dalğalandı. Yaşasın səadət - o yaz səhəri. Bunlar - məsum bir uşağın başına gələn gözlənilməz və müdhiş macərələr* kişini elə məşğul etmişdi ki, yaralanmış kimi ah çəkərək evin o başına gedir, köks ötürərək bu başına gəlirdi. (M.Cəlal) *Bu Kərimin qızı - Səriyyə yazıq da gedib.* (İ.Əfəndiyev) *Evin kiçik qızı, Kiçikxanım isə başqa təbiətdə idi.* (M.İbrahimov)

Dondan-dona girsə belə buqələmun - rənglər qızı

Pis işindən, əməlindən peşimandır, peşimandır. (X.R.Ulutürk)

Mübtədanın əlavəsi ilə bağlı dilimizdə, daha çox elmi əsərlərin dilində aşağıdakı nümunələr də işlənir¹:

Mübtədaya aid: *Məlumdur ki, bədii yaradıcılığın bütün növləri (ədəbiyyat, musiqi, rəssamlıq və s.) insanların ya real həyatını, ya da həyat haqqındakı təsəvvür və arzularını əks etdirir.* (M.İbrahimov) *Qadınlar isə (Şəhrəbanu və Şərəfnisə) məsələni daha sadə və qəti bir şəkildə izah edirlər.* (C.Cəfərov) *Şairlərimiz xeyli mahnı qoşmuşlar, Azərbaycanın ən yaxşı bəstəkarları isə*

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.139-147

(*Ü.Hacıbəyov, Səid Rüstəmov, Əfrasiyab və başqaları*) bu mahnılara musiqi bəstələmişlər. (S.Vurğun) və s.

2.Xəbərin əlavəsi xəbərin mənasını izah edib konkretləşdirmək məqsədilə işlənir: –*Kimsən, haralısan, danış, ay çoban! – Dağıstan əhliyəm – ləzgiyəm, qardaş.* (S.Vurğun) *Xan çıxdı gördü ki, qapını döyən xanın həmkəndlisidir – İtqapan kəndinin əhli Novruzəlidir.* (C.Məmmədquluzadə) *İkisi də bir yaşda idi – iyirmi dörd – iyirmi beş yaşlarında.* (İ.Əfəndiyev) *Ax qardaşım! Mən bacınam, Sevəram.* (C.Cabbarlı) *İyirmi il əvvəlki ipək dəsmalla göz yaşını silən cavan gəlin, odur – təmkinli bir əsgər anasıdır.* (M.Cəlal)

Xəbərin əlavəsi ilə bağlı dilimizdə, daha çox elmi əsərlərin dilində aşağıdakı nümunələr də işlənir¹:

Xəbərə aid: Diqqət edilsin ki, onun Turani qəhrəmanları əslən iranidir (Tur Firidunun oğludur) və irani adlıdırlar (Əfrasiyab, Pirani və sairə)

3. Tamamlığın əlavəsi həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamamlığa aid olur və hər iki halda tamamlığın mənasını genişləndirmək məqsədi daşıyır. Məs.: *Qoy vətən torpağı öz hünəri ilə, boğsun azğınları – vicdansızları. Bir zamanlar usta Qara da ona – öz cavan şagirdinə beləcə baxardı. Ə, Popuş! Popuş, yüyür, çağır onu, Səriyyə xalanı çağır, deynən adam gəlib.* (İ.Əfəndiyev) *Nəriman həyəcan içində idi, onun bir bıçaq kimi iti nəzərləri körpüyə–taleyindən sulara şikayətlənən bu böyük heykələ döndü.* (M.Cəlal) *Mən belə bir oğlanın Naziməyə, o sonsuz qadına nənə deməsinə sevindim.* (M.Cəlal) *Şinel geymiş, çiyində silah, cəld gedən döyüşçülərlə özünü – xalat və başmaq geyib qospitalda gəzən naxoşu müqayisə etdi.* (M.Cəlal)

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.139-147.

Tamamlığın əlavəsi ilə bağlı dilimizdə, daha çox elmi əsərlərin dilində aşağıdakı nümunələr də işlənir¹:

Tamamlığa aid: Kamal Xəlilə kömək edər, onun görmədiyi işi görər, məktəbdə evə verilən dərsləri (xüsusən hesabdən məsələ və misalları) hazırlayar, onu başa salar və verərdi dəftərinə köçürsün. (M.İbrahimov) *Bu gözəl dil hadisəsini (normasını) klassik şeirdə, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatında (nağıl, dastan, lətifə, əmək nəğmələri, mərasim, qəhrəmanlıq nəğmələri, atalar sözü, bayatlarımızda...) çox aydın görürük.* (M.Cəfər)

4.Zərfliyin məna növləri içərisində daha çox zaman və yer zərfliklərinin, nisbətən tərz-i-hərəkət zərfliklərinin əlavəsinə təsadüf edilir. *Yer zərfliyinin əlavəsi: Xəyalına gətir bir an, Bu boz dağlar qucağında – ata-baba ocağında qurduğumuz bir dənizi.* (S.Vurğun) *Stansiya şiddətli bombardmana uğrayandan sonra adamlar kənara – tarlalar, zəmilər və ağaclarla dağılıdılar.* (M.Cəlal) *Kəndin ortasındakı təkəmə – iki lüt ağacın kölgəsində böyük bir mərəkə vardı. (İ.Şıxlı) Doğrudur, onu şərə salmadılar, ordudan qovmadılar, onunla xoş rəftar edib, İranın iqlimcə sərt olan cənubuna, Əhvaz şəhərinə köçürtdülər.* (M.İbrahimov) *Hədiyyə emalatxanasındakı işlərdən sonra təhkim olunduğu yerə – hava hücumundan müdafiənin rayon qərargahına gedirdi.* (M.Cəlal) *Sonralar özümüz bu küçənin o başında ev aldıq – evimizdən atamgilə, qayınanamgilə, Yazıcılar İttifaqına, iş yerimə – “Qobustan”u bu küçəylə gedib-gələrdim.* (Anar) *Eyni zamanda çox qədim totem xarakterli bu qoç, at fiqurları Azərbaycanın bir çox yerlərində – qəbiristanlıqlarda mövcuddur.* (Anar)

Zaman zərfliyinin əlavəsi: *Şikayət etmərəm öz taleyimdən ölüm ayağında – ən böyük darda. Xüsusən hava mülayim olanda–yazda, payızda səhər tezdən o, burada oturub çalışardı.*

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.139-147

(Anar) *Qışın oğlan çağında – yanvarın on birində* Nəriman xəstəxana ilə vidalaşub öz hissəsinə yola düşdü. (M.Cəlal)

Tərzi-hərəkət zərfliklərinin əlavəsi: *Önündə bağçalar, bağlar salmışam, torpağı qoşunla – zorla almışam.*

Zərfliyin əlavəsi ilə bağlı dilimizdə, daha çox elmi əsərlərin dilində aşağıdakı nümunələr də işlənir¹:

Zərfliyə aid: *Muzeyin salonlarının birində (deyərsən, 48-ci otaqda) az qala bütöv bir otağı dolduran nəhəng mis camın yanında dayanmışam.* (S.Rüstəmxanlı) *Bu yaxınlarda həmin bu binada (musiqili komediya teatri binasında) Bakı ictimaiyyəti xalq şairi Süleyman Rüstəmin anadan olmasının 60 illiyini bayram etdi.* (C.Cəfərov)

5.Dildə təyinlərin əlavəsinə də təsadüf olunur. Təyinlərin əlavəsi ən çox *yəni* sözünün iştirakı ilə formalaşır. Məs.: *İndi o sonuncu, yəni dördüncü məktubu yazırdı.*

Təyinin əlavəsi ilə bağlı dilimizdə, daha çox elmi əsərlərin dilində aşağıdakı nümunələr də işlənir²:

Təyinə aid: *Əlbəttə, hər hansı realist (hətta macəraçı, romantik, simvolik və s.) sənət əsərinin əsasında bu və ya digər həyat hadisəsi, həyat faktı, insan taleyi və nəhayət, sənətkarın öz təəsüratı, həyatdan, varlıqdan aldığı duyğular durur.* (M.İbrahimov)

Tərkiblərin, xitabların, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin də əlavəsi olur. Lakin dildə cümlə üzvlərinin əlavəsi daha geniş yayılmışdır.

Tərkibə aid əlavə: *Əsmər xala onu burada – Tamamın evində gördükdə təəccübləndi.*

Xitaba aid əlavə: *Gül, ey nazlı vətən! – odlar torpağı!*

Duz-çörək hazırla qəhrəmanlara! (S.Vurğun)

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.139-147

² Yəni orada.

Oğlum, Məliktac – deyə səsləndi. (İ.Şıxlı) *Nərgiz, əzizim gəl, sən bunu başa sal ki, mənim sevgimdən başqa heç bir buxovum yoxdur.* (M.İbrahimov) *Vahid, baba, al bunu.* (M.İbrahimov) *Salam, daşa dönmüş şeirlər – qala divarının qədim bəzəkləri.* (X.R.Ulutürk)

Ey könül beşiyi – böyük məhəbbət!

Sənin də qədrini bilməyənlər var. (S.Vurğun)

Təyinli söz birləşmələrinə aid əlavə: *Ağbirçək bir ananın – o müqəddəs qəhrəmanın baş əyirəm önündə mən. Qız qalası – daş fəvvarə. Su pərisi kimi dənizdən çıxıb Qız qalası.*

Titrəyən bir ürək – mələk bir quzu,

Sən quzu bəsləmə, şir, aslan böyüt! (X.R.Ulutürk)

Ağsaçlı Eynşteyn – aylar, illər yorğunu

Xoş məqamda kəşf edib ən gərəklili qanunu. (X.R.Ulutürk)

II və III növ təyini söz birləşmələrinin əlavəsi ilə bağlı dilimizdə, daha çox elmi əsərlərin dilində aşağıdakı nümunələr də işlənir¹:

Əlavə söz ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinin ekvivalenti, sinonimi kimi işlənir: *Avropa İntibah (renessans) dövrünün ən parlaq nümayəndələrindən olan Şekspir öz dərin humanizmi, xəlqiliyi, həyatsevraliyi ilə bütün xalqların, bütün qabaqcıl bəşəriyyətin qəlbinə hakim olmuşdur.* (C.Cəfərov)

Əlavə söz üçüncü növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında işlənməklə birləşmənin birinci tərəfinə aid olur: *Bizim şifahi bədii dilimizin (şifahi ədəbiyyat dilinin) tarixi təcrübəsi aydın göstərir.* (M.Cəfər)

Müasir Azərbaycan dilində elmi əsərlərdə aşağıdakı hallarda da əlavələr işlənir²:

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.139-147

² Yəni orada.

Azərbaycan dilində aktyorların adları ilə onların canlandırdıqları obrazların adları verilirəkən obrazların adları mötərizədə göstərilir, ya da tire ilə ayrılır. Bu zaman mötərizədəki söz və tiredən sonra gələn söz əlavə olur. Məsələn: *Bu tamaşada Ə.Ələkbərov (Tibald), R.Əfqanlı (Merkusio) çox gözəl oynayırdılar. Dağıstanlı – Otello, Əfqanlı – Yaqo, Barat – Dezdemonə* və başqaları *Azərbaycan aktyor sənətində silinməz izlər buraxan Şekspir obrazlarıdır.*

Əsərlərin dilində (ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid, bədii əsərlər və s.) əlavələr aşağıdakı kimi diqqəti cəlb edir¹:

a) Sitatın müəllifi əlavə söz kimi işlənir: *“Xəyalımın qanadları üfüqləri yara-yara...” (Q.İmamverdiyev)*

b) Sitatın aid olduğu əsərin adı əlavə söz kimi işlənir: *“Vicdan! Vicdan! Ox, vicdan! Pələngi-biaman...” (“Solğun çiçəklər”)*

c) Həm müəllifin, həm də əsərin adı əlavə söz kimi işlənir: *“Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar” (S.Vurğun. “Yandırılan kitablar”)*

Qeyd: *Bəzən bədii əsərlərin adları, müəllifin adı, surətlərin adları əlavə söz kimi işlənir: Bunların içəri-sində “Hilal” (R.Rza), “Bakının dastanı” (S.Vurğun) kimi poemalar; “Sarı Sim” (M.İbrahimov), “Nişan üzüyü” (M.Hüseyn) kimi nəsr əsərləri var idi; Vətəndaş müharibəsində iştirak edən Mərdanlar (“Bir gəncin manifesti”), Şamolar (“Şamo”), Sərxanlar (“Daşqın”), Əlilər (“Partizan Əli”) hələ əsgər və komandir deyildirlər. (M.Arif); Onun sevən qəhrəmanları, xüsusən qızlar (Sona, Pərzad, Səkinə xanım) saf, qüvvətli və qarşılıqlı bir eşqlə yaşayırlar. (M.Arif)*

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr. Bakı, 2000, s.117-148

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.195-205
2. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.156-162
3. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azərneşr, 1947, s.70
4. Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 2000

XÜSUSİLƏŞMƏLƏR

Xüsusiləşmələr haqqında məlumat. Nitq prosesində cümlə üzvlərindən biri xüsusi səs tonu ilə tələffüz edilir. Fasilə və durğu ilə başqa üzvlərdən ayrılır. Dildə olan bu prosesə xüsusiləşmə, bu cür üzvlərə isə xüsusiləşmiş üzvlər deyilir. Məs.: *Evə gedəcəyinə söz verməsinə baxmayaraq, Qafar dayı yenə mədəndə qaldı. O zamanlar bir çoxları, xüsusən də danabaş, tülkisifət birisi Molla Nəsrəddinin vaxtının keçdiyini onu Allahsızca çevirmək lazım gəldiyini iddia edirdilər* və s.

Qeyd: Əlavələrlə xüsusiləşmələri qarışdırmamaq üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:

1. Əlavələr özündən əvvəlki cümlə üzvünü izah edir. Xüsusiləşmələr isə söz və ya söz birləşmələrinin məna rolunu nəzərə çarpdırmaq üçün xüsusi intonasiya və fasilə ilə ayrılır.
2. Əlavələr aid olduğu cümlə üzvünü əvəz edə bilir. Xüsusiləşmələrdə isə belə bir xüsusiyyət yoxdur.
3. Xüsusiləşmələr cümlədə müstəqillik təşkil edir, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər kimi, cümlənin həm əvvəlində, həm də ortasında gələ bilər. Ancaq əlavələr aid olduğu cümlə üzvündən sonra (həm də onun yanında) işlənir.

4. Əlavələrlə xüsusiləşmələr bir-birindən tələffüz xüsusiyyətlərinə və durğu işarələri ilə ayrılmasına görə də bir-birindən fərqlənir. Belə ki, əlavələr şifahi nitqdə cümlə üzvündən müəyyən fasilə ilə ayrılır. Yazıda bu zaman **tire** işarəsindən istifadə olunur. Xüsusiləşmələrdə isə müəyyən fasilə edilir, bu zaman yazıda onlar **vergüllə** ayrılır. Onu da qeyd edək ki, xüsusiləşmələrdə vergülün qoyulması, demək olar ki, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərdə durğu işarəsinin işlədilməsinə uyğun gəlir. Həmcins üzvlərin xüsusiləşməsində vergül **xüsusən, ələlxüsus** sözlərindən əvvəl qoyulur.
5. Xüsusiləşmələr **baxmayaraq, halda, savayı, əvəzinə, kimi, ələlxüsus, xüsusən** və s. sözlərin köməyi ilə yaranır. Əlavələrdə isə belə yardımçı vasitələrdən istifadə edilmir.

Xüsusiləşmənin əmələ gəlməsi. Xüsusiləşmə dildə müxtəlif məqamlarda, şəraitlərdə əmələ gəlir. Xüsusiləşməni əmələ gətirən şərait başlıca olaraq aşağıdakılardır.

1. Feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri bəzən qoşmalarla və ya qoşmalaşmaqda olan sözlərlə əlaqəyə girir, cümlənin əsas xəbəri ilə əlaqəni keyli zəiflədir. Həcm etibarı ilə genişlənərək budaq cümləyə yaxınlaşır. Xüsusi intonasiya və fasilə ilə tələffüz edilərək cümlənin qalan hissəsindən fərqlənir və xüsusiləşir. Məs.: *Göyün üzünü qara bulud alan kimi, bəzi xəstələrə mənfi təsir göstərir. İstirahət vaxtı olduğuna baxmayaraq, o bir başa müdirin yanına yollandı. Hələ bir çox sağol demək əvəzinə, minnət də qoyursan* və s.

Feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri qoşmalarla və ya qoşmalaşmaqda olan sözlərlə əlaqəyə girib xüsusiləşdikdə fəal iştirak edən qoşmalar, qoşmalaşmaqda olan sözlər bunlardır:

başqa, savayı, özgə, qeyri, sonra, kimi, haqda, baxmayaraq, əlavə, əvəzinə, asılı olaraq, yanaşı olaraq, fərqli olaraq və s.

2. Danışanın məqsədindən asılı olaraq bəzi cümlə üzvlərinin əvvəlinə *xüsusən, xüsusilə, hətta, o cümlədən, özü də, illa da, illah da, hətta* və s. kimi sözlər gətirilir. Həmin hissə tələffüz zamanı daha aydın nəzərə çarpır və xüsusiləşir. Məs.: *Bütün mütərəqqi dövlətlər, xüsusən də (xüsusilə də, o cümlədən və s.) Sovet dövləti müharibənin əleyhinə idi. Mehman bəzi cari işləri, o cümlədən də Məmmədخانun işini ona tapşırırmışdı. Qadınlar, xüsusən ərlük qızlar kişi məclisində oturub çörək yeməzdilər ki, “ayıbdır”. (İ.Əfəndiyev) Hələ aprel sona çatmamış bu çal-çəpərsiz kəndin həyətləri, xırman yerləri, tövlə və samanlıqların üstü, hətta evlərin damları da yaşıllaşmışdı. (İ.Şıxlı) Hətta, müəyyən biganəliklə qarşıladı bu sözləri. (Anar) Valideynləri bufetlərinin üstünü, servanlarının içini bahalı qab-qacaqla doldurmuşdular, masanın, hətta röyalın üstünə də iri büllur güldanlar, mürəbbə vazaları, gülqabılar düzülüşdü. (Anar) Texnik olduğuna baxmayaraq, Adilin yazdığı, haqq-hesab elədiyi rəqəmlər mənən birdən-birə son dərəcə cansıxıcı göründü. (İ.Əfəndiyev) Əvvəllər özümüzlə yanaşı, onlar üçün də xörək asardım. (İ.Əfəndiyev) və s.*

Bu cür xüsusiləşmiş üzvlərə dəqiqləşmiş xüsusiləşmiş üzvlər də deyilir.

3. Xüsusiləşmə söz sırasının pozulması ilə də yarana bilər. Bəzi cümlə üzvləri öz yerindən cümlənin sonuna keçirilir. Daha aydın nəzərə çatdırılır və xüsusiləşdirilir. Məs.: *Bir aya bənzədi – camalı solğun, bir qıza bənzədi – gözləri dolğun. (S.Vurğun) Hər cümləsi bir güllədir – sərrast atılmış.*

4. Bəzən əlavə məlumat vermək məqsədilə cümləyə daxil edilən bəzi üzvlər də xüsusi nəzərə çatdırılır və xüsusiləşir. Məs.: *Şahgəldiyeva vaxtilə Şəmistanı komunaya gətirib, camaatın iradəsinin əksinə olaraq, sədr seçdirmişdir.*

5. Bildiyimiz kimi, əlavələrin böyük bir hissəsi xüsusi intonasiya və fasilə ilə ayrılaraq xüsusiləşir (xüsusiləşən əlavələr olur). Məs.: *Ələsgər Ələkbərovu – o görkəmli sənət xadimini hamı sevirdi.*

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərlə xüsusiləşmiş əlavələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər formasına görə xüsusiləşmiş əlavələrə oxşayır. Hər ikisində iki komponent müşahidə olunur. Məs.: *Britaniya nümayəndəsi 7 iqlim basa-basa burada – Azərbaycanda nə qələt edir? Fakültətimizin tələbələri, xüsusən son kursda oxuyanlar əbədi - bədi gecədə fəal iştirak etdilər.* Bu misallardan birincisində xüsusiləşən əlavələr, ikincisində dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzv vardır. Bunların əsas fərqi aşağıdakılardır.

1. Əlavə ilə əlavəli üzv bir məfhumun müxtəlif ifadəçiləri olduğundan onların arasına bərabərlik işarəsi qoymaq olar. Məna etibarilə birinci cümlədə *burada* sözü bərabərdir *Azərbaycanda* sözünə. Lakin dəqiqləşdirici xüsusiləşdirilmiş isimlərdə əvvəlcə cəm, toplu, əsas kütlə götürülür, sonra onun bir hissəsi, bir cüzi xüsusiyyəti nəzərə çatdırılır. Ona görə də cəm, toplu, əsas kütlə ilə onun bir hissəsi, cüzi xüsusiyyəti arasına bərabərlik qoymaq olmaz. *Fakültətimizin tələbələri birləşməsi xüsusən son kursda oxuyanlar birləşməsinə bərabər deyildir.*

2. Əlavələrdən əvvəl *yəni* sözü işlənir. Xüsusiləşmədən əvvəl isə *xüsusən, ələlxüsus, hətta, illah da* və s. tipli sözlər işlənir.

3. Əlavə cümlə üzvü sayılır. Hansı üzvün əlavəsidirsə, onun adı ilə adlanır. Yəni mübtədanın əlavəsi, xəbərin əlavəsi və s. Xüsusiləşən hissə isə cümlə üzvü hesab olunur. Əslində bütün cümlə üzvləri xüsusiləşə bilər. Lakin tamamlığın və zərfliyin xüsusiləşməsinə daha çox təsadüf olunur.

Tamamlığın xüsusiləşməsi. Tamamlıqlar daha çox *başqa, qeyri, savayı, özgə, əlavə* və s. kimi qoşmalar vasitəsilə xüsusiləşir. Bu qoşmalar bir sıra sözlər və birləşmələrə artırılır. Həmin

hissə xüsusi səs tonu ilə tələffüz edilir və xüsusiləşir. Məs.: *Elmin qapıları bəylərdən, ağalardan savayı, bütün xalqın üzünə bağlanmışdı. Sahildə küləyin uğultusundan başqa, heç nə eşidilmirdi. Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var. Hamı başa düşəcək o bədbəxtdən savayı.*

Qeyd: *başqa, qeyri, savayı, özgə, əlavə* və s. tipli sözlər cümlədə əsas nitq hissəsi kimi olduqda qoşmalı xüsusiləşmələr, yəni xüsusiləşmələr yaratmur. Məsələn: *Başqa işlərlə məşğul olur. Onun gördükləri özgə bir dünyadır.*

Tamamlıqların xüsusiləşməsi bir sıra məna çalarlarının yaranmasına səbəb olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bəzi xüsusiləşən hissəyə aid fikir cümlənin xüsusiləşməyən hissəsinə də aid olur və bu cür tamamlıqlar aid etmə xüsusiyyətini daşıyan tamamlıqlar adlanır. Məs.: *Müşavirəyə alim və mühəndislərdən başqa, texniki işçilər də dəvət edilmişdi.*

2. Bəzi xüsusiləşən tamamlığa aid fikir istisna xarakteri daşıyır. Cümlənin qalan hissəsindən fərqlənir. Belələri istisnaetmə xarakteri daşıyan tamamlıqlar adlanır. Məs.: *Güləbatın hiss edirdi ki, zamanəyə tabe olmaqdan başqa, indi qeyri-əlacı yoxdur. Bu yerlərdə indi uçuq evlərdən savayı, heç nə görünmürdü.*

Zərfliyin xüsusiləşməsi. Zərflilər də izahedici sözlər hesabına genişlənərək budaq cümləyə yaxınlaşır və xüsusiləşir. *Baxmayaraq* sözü feili bağlama kimi deyil, qoşulaşmış söz kimi işləndikdə özündən əvvəlki tərkib hissənin xüsusi intonasiya ilə tələffüzünə və xüsusiləşməsinə səbəb olur. *Baxmayaraq* sözü qarşılaşdırma zərfliyinin xüsusiləşməsinə səbəb olur. Məs.: *Ailəsinin dağılmasına, var-yoxunun əldən çıxarılmasına, qıçının birinin itirilməsinə baxmayaraq, Məsum çox nikbin idi. (Ə.Vəliyev) Bərk*

qorxmağıma baxmayaraq, heyvanın bu mavi nur dənizi içində necə qeyb olduğuna heyranlıqla tamaşa edirdim. (İ.Əfəndiyev) Havanın isti olmasına baxmayaraq, onların hər ikisi bənövüş rəngli yun kostyum geymiş, eyni rəngdə qalstuk bağlamışdı. (İ.Əfəndiyev) Yaşı səksəni çoxdan keçməsinə baxmayaraq, qəddi dümdüz, dişləri ağappaq idi. (İ.Əfəndiyev) Mayın axırları olmasına baxmayaraq, meşə ağaclarından bəziləri çiçəyini tökməmişdi. (İ.Əfəndiyev)

Halda sözü də qoşulaşmış söz kimi işləndikdə özündən əvvəlki tərkib hissənin xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilməsinə və xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliklərinin ifadəsinə səbəb olur. Məs.: *Bacısı məktəbi əla qurtarıb həkimlik dərsi aldığı və əla oxuduğu halda, onun işi-gücü evdə oturub üz-gözünə bəzək vermək idi. (M.İbrahimov) Qırx səkkiz yaşı olduğu halda, saçlarında bir dənə də ağ tük yox idi. (İ.Əfəndiyev) Mən tutuldum, yənə də səbəbini bilmədiyim halda, xəcalət çəkdim. (İ.Əfəndiyev) Mən təəccüb edirdim ki, dayım Şuşada olanda nə nəm gecə-gündüz ona dua elədiyi halda, bəs, niyə indi onun gəlişinə sevinmir? (İ.Əfəndiyev)*

Halda sözü isim kimi işləndikdə, *vəziyyətdə* sözü ilə sinonim olduqda və bu sözdən sonra fasilə edilmədikdə üzv xüsusiləşmir və tərkib hissə bütövlükdə adi – tərzli hərəkət zərfliyi kimi çıxış edir. Məs.: *Gözləri bağlı olduğu halda, məni tanıdı. Əgər bu sözdən sonra fasilə edilərsə, xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyi ifadə olunmuş olar.*

Əvəzinə sözü də özündən əvvəlki tərkib hissəsinin xüsusi intonasiya ilə tələffüzünə və qarşılaşdırma zərfliyinin xüsusiləşməsinə səbəb olur. Məs.: *Uşağa öyüd-nəsihət vermək əvəzinə, onu daha da cırnadırsınız.* Bu cümlədə *əvəzinə* sözünü atıb ondan əvvəlki sözə *-dansa, -dənsə* şəkilçisini artırmaq mümkündür. *Uşağa öyüd-nəsihət verməkdənsə, onu daha da cırnadırsınız.* Digər misallara diqqət yetirək: *Lakin onun sözləri məni təskin etmək əvəzinə,*

daha da əsəbiləşdirirdi. (İ.Əfəndiyev) **Soltan da bunu yol rəisinə xəbər vermək əvəzinə**, “qorxmayın, sizi mərkəz yanında xəcalət eləmərik” dedi. (İ.Əfəndiyev)

Kimi qoşması da özündən əvvəlki üzvün xüsusiləşməsinə səbəb olur. Kimi qoşması müqayisə mənalı tərz-i-hərəkət zərfliklərini xüsusiləşdirir. Məs.: **Uşaqlar yığıla-yığıla yeriməyi öyrəndikləri kimi, böyükələr də görüb-götürür öyrənirlər. Mənim gəlişim kimsəni maraqlandırmadığı kimi, gedişim də qoca Ələsgər dayı ilə Güllü xaladan başqa heç kəsi mükəddər etmədi.** (İ.Əfəndiyev) **Əsəbləri pozulmuş adamlar qorxulu yuxular görənləri kimi, bu bədbin fikirlərin də mənim düşdüyüm çətin vəziyyətdən doğduğunu bilirdim.** (İ.Əfəndiyev) **Buludlar tələsirmişlər kimi, aşağılara – üfüqə doğru sürətlə uzaqlaşdı.** (İ.Əfəndiyev) **Sonra məxfi bir şey söyləyirmiş kimi, başımı azca qabağa əyərək, əlimi ağzıma qoyub mülayim bir səslə pıçıldadım.** (İ.Əfəndiyev)

Tərz-i-hərəkət zərflikləri söz sırasının pozulması ilə də, yəni zərfliliyin cümlə sonuna keçməsi ilə də xüsusiləşə bilər. Məs.: **Açılmayıb qaş-qabağın, ağır aylar, illər kimi.** (M.İbrahimov)

Tərz-i-hərəkət zərflikləri əlaqədar olaraq, asılı olaraq, yanaşı olaraq və s. kimi sözlərin köməyi ilə də xüsusiləşir. Məs.: **Də-mirov əvvəlki yığınaqlardan fərqli olaraq, birinci özü danışmağa başladı. Ancaq bununla yanaşı olaraq, ürəyimin dərinliklərində mənim üçün ondan əziz adam yox idi.** (İ.Əfəndiyev) **Qazının da quzusu yaylaqda idi, ancaq, görünür, son hadisələrlə əlaqədar olaraq, özü də arvad-uşağı hələ yaylağa köçməmişdi.** (İ.Əfəndiyev) **Ərimin istək və tələblərindən asılı olaraq, başqa kişilərə münasibətimdə öz hərəkətlərimi daim nəzarət altında saxlamaq mənim üçün o qədər də asan deyildi.** (İ.Əfəndiyev)

Zərflilər xüsusiləşəndə zaman və yer zərflikləri xüsusən, xüsusilə, özü də, o cümlədən, hətta, illah da (illa da) və s. kimi sözlərin vasitəsilə də xüsusiləşir. Məs.: **Yayda, xüsusən oba yaylağa köçəndə kəndlər boş qalırdı. Hər yerdə, o cümlədən**

partlayışın baş verdiyi ərazidə güclü nəzarət dəstələri gəzirdi. Bəs nə üçün adamlar yatandan sonra?.. Özü də oğru kimi xəlvəti, ora-bura baxa-baxa. (İ.Əfəndiyev) **Evimizdə, xüsusilə anam xəstə olduğu zaman çox tutqun, kədərli bir vəziyyət yaranardı.** (İ.Əfəndiyev) **Hətta bu gün, körpüsəlanlarla şərab içdiyini söyləyəndə də, mən şübhələrimdə uzaqlara getməkdən çəkindim.** (İ.Əfəndiyev) **Başqa üzvlər, yəni mübtəda və s. də yuxarıdakı sözlərin köməyi ilə xüsusiləşə bilər.** Məs.: **Həbsxanadan qaçmış dustaqların hamısı, o cümlədən Vasili Orlov da burada idi.**

Dəqiqləşdirici üzvlərin xüsusiləşməsindən əvvəl, qoşmaların xüsusiləşməsindən sonra mütləq vergül qoyulmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.186-195
2. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.227-239
3. M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, s.104-119

GÜTTƏRKİBLİ VƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

Cüttərkibli cümlələr. Cümlə üzvlərinin iştirakına görə sadə cümlə iki böyük qrupa ayrılır: *cüttərkibli cümlə*, *təktərkibli cümlə*.

Cüttərkibli cümlələrdə fikir subyekti, yəni məntiqi subyekt ayrıca mübtədə və ya mübtədə qrupu şəklində, məntiqi predikat isə ayrıca xəbər və ya xəbər qrupu şəklində ifadə olunur. Beləliklə, cümlənin qurulmasında hər iki baş üzv iştirak edir. Elə buna görə də hər iki baş üzvün iştirakı ilə formalaşan cümlələr cüttərkibli cümlələr adlanır. Məs.: ***Dağlar onun gözəlliyinə heyran qaldı. Çiçəklər ona qibtə etdi. Aşıqlar hüsnünə dastan dedilər. Sorağı ellərə yayıldı. İgidlər dərdə düşdü.*** Bu cümlələrin hamısı cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən baş üzvlərin fəal iştirakı ilə qurulduğu üçün cüttərkibli cümlələrdir.

Mübtədəsi birinci və ikinci şəxsin tək və cəmində olub buraxılan, üslubi məqsədlə ixtisar edilən cümlələr haqqında müxtəlif münasibətlər vardır. Məs.: ***Ovçuluğa meyl saldım, gecə-gündüz çöldə qaldım.*** (S.Vurğun) ***Qəm çəkmə, gülüm, sənə dağ çiçəkləri ilə bəslənmiş əmliklər gətirəcəyəm.*** (İ.Əfəndiyev) və s.

Bəzi dilçilər bu cür cümlələri təktərkibli müəyyən şəxslə cümlələr adlandırır. Lakin təktərkibli cümlədə olmayan üzvü bərpa etmək mümkün olmadığı halda, belə cümlələrdə mübtədəni asanlıqla bərpa etmək olur. Ona görə də əksəriyyət belə cümlələri də cüt-

tərkibli hesab edir. Bu cür cümlələrdə mübtədə üslubi məqsədlə, qənaət məqsədilə işlənməmişdir. Belə cümlələr cüttərkibli bütöv cümlə hesab olunur. Mübtədə üçüncü şəxsə də işlənməyə bilir. Məs.: ***Mən Əhmədin kəndə getməsinə istəmirdim, lakin getdi***” cümləsinə diqqət yetirək. Bu cümlələrdən ikincisi yenə cüttərkibliyədir. Lakin bu cümlə bütöv deyil, yarımçıq hesab olunur. Çünki onun buraxılmış mübtədəsi yalnız əvvəlki cümləyə əsasən dəqiq bərpa oluna bilir. Odur ki, bu cür cümlələr (Lakin getdi) cüttərkibli yarımçıq cümlə hesab olunur.

Müxtəsər və geniş cüttərkibli cümlələr. Cüttərkibli cümlələr müxtəsər və geniş olur. Müxtəsərlər yalnız baş üzvlərdən ibarət olur. Məs.: ***Dərələr uğuldadı. Muğan titrədi. Süleyman bəy gedir.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Bəylər gülüşürlər.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Qonaqlar çıxırlar.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Şeypur səsi gəlir.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Mirzə Mahmud işarə edir.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Ələsgər ilə Sənəm gəlirlər.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Camaat dağılır.*** (Ə.Haqverdiyev)

Geniş cümlələrdə isə baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir. Məs.: ***Qız atası ilə Muğanda qaldı.***

Yuxu ömrümüzə rahat bir qəfəs;

Sən isə başımın altına daş qoy. (N.Kəsəmənli)

Daha bu yağışa otlar göyərmez,

Daha bu yağışda lalələr sönməz. (N.Kəsəmənli)

Mən hələ onun qədər sürətlə deyişən şairə rast gəlməmişdim.

(M.Hüseyn) ***Leyla bir söz demədən ona şübhəli nəzərlərlə baxdı, bu ani xəstəliyin yeni bir tədbirə başlanğıc olduğunu hiss etdi.***

(M.S.Ordubadı)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində müxtəsər cümlələr aşağıdakı qaydada işlənir:

1. Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edir. Məsələn: ***Mən danışdım. O, mühəndisdir. Sara tələbədir. Həkim gəldi. Cavanlar oynayırlar.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Cəfərqulu xan, Mustafa xan, Əliqulu xan və sərəkərdələr gedirlər.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Ağa Məhəmməd xanın qa-***

rovulları qaçırlar. (Ə.Haqverdiyev) Zərbəli çıxır. (Ə.Haqverdiyev) Mirzə ayləşir. (Ə.Haqverdiyev) və s.

2. Baş üzvlərdən biri, daha doğrusu, xəbər iştirak edir. Belə cümlələrdə mübtədə şəxs şəkilçisi vasitəsi ilə öz ifadəsini xəbərdə tapır. Məsələn: *Qulaq asıram. Tələsirsən. Sinifdəyik. Şənlənirsiniz* cümlələri formal cəhətdən fərqlənsələr də, məzmun cəhətdən fərqlənmirlər. Ona görə də bunlar bütöv cümlə hesab edilir. Belə cümlələrdə istənilən vaxt mübtədanı şəxs şəkilçisi vasitəsilə bərpa etmək olur.

Qeyd: Müxtəsər cümlələrin xəbəri ismi xəbər və feili xəbər ola bilər. Məsələn: *Qapı örtüldü.* (O.Salamzadə) *Telefon susmuşdu. Qoçaq oğlandır.* Məqalə maraqlıdır.

3. Bəzən müxtəsər cümlələr söz birləşmələri və tərkiblər hesabına genişlənə bilər. Bununla da geniş cümləyə oxşayır. Lakin struktur etibarilə müxtəsər olaraq qalır. Məs.: *Məni gördüyünüz həmin bu işgəncələrə düçar edən sənin məhəbbətidir.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, geniş cümlələrdə baş üzvlərdən başqa, ikinci dərəcəli üzvlərin biri və yaxud hamısı iştirak edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində geniş cümlələr aşağıdakı şəkildə işlənir:

1. Mübtədə, xəbər və tamamlıqdan ibarət geniş cümlələr. Məsələn: *Əhməd dostunu gözləyirdi. Mən kitabı oxudum. İsa bəyin sözlərindən Mustafa xan bərk sıxıldı.* (Ə.Cəfərzadə)

2. Tamamlıq və xəbərdən ibarət geniş cümlələr. Məsələn: *Dərsimi hazırladım. Ədəbiyyatı sevirik.*

3. Mübtədə, xəbər, təyin və tamamlıqdan ibarət geniş cümlələr. Məsələn: *Qonşular bu gözəl qıza tamaşa edirdilər. Mənim anam dadlı xörəklər bişirir.*

4. Mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflikdən ibarət cümlələr. Məsələn: *Ananın biganəliyi böyük oğluna daha pis təsir edirdi. Bu vaxt Şərəf ana qarşısındakı adamı ehtiyatla geriyə itələdi.*

Təktərkibli cümlələr. Baş üzvlərin yalnız biri əsasında formalaşan sadə cümləyə təktərkibli cümlələr deyilir. Təktərkibli cümlələrdə subyekt ayrıca mübtədə, predikat isə ayrıca xəbər şəkilində ifadə oluna bilmir. Subyekt və predikat baş üzvlərdən biri ətrafında cəmlənmiş olur. Baş üzvlərdən biri mövcud olmadığı üçün bu cür cümlələr təktərkibli cümlələr adlanır. Məs.: *Soyuq bir qış gecəsi idi. Palaza bürün elnən sürün. Kişini elə bil birdən-birə dəyişdilər* və s.

Bu misallardan birincisində mübtədə yoxdur və onu heç cür təsəvvür etmək mümkün deyildir. Doğrudur, ikinci cümləyə zahirən "sən" sözünü, üçüncü cümləyə "onlar" sözünü artırmaq olar. Lakin faktiki olaraq həmin cümlələrə bu sözləri artırmaq olmaz. Çünki həmin sözlər cümlənin ümumiləşmiş mənası ilə uyğun gəlmir və əslində bu cür cümlələrdə danışan şəxsi işin kim tərəfindən icra edildiyi yox, işin özü, proses maraqlandırır.

Təktərkibli cümlənin dörd növü vardır:

1. Şəxssiz cümlələr;
2. Qeyri-müəyyən şəxslilə cümlələr;
3. Ümumi şəxslilə cümlələr;
4. Adlıq cümlələr.

Şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslilə, ümumi şəxslilə cümlələr xəbər əsasında formalaşır. Buna görə də onlar xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr adlanır. Adlıq cümlələr isə mübtədə əsasında formalaşır və mübtədə əsasında formalaşan təktərkibli cümlə adlanır.

Qeyd 1: Şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslilə, ümumi şəxslilə cümlələr mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənir.

Ancaq adlıq cümlələr mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənmir.

Qeyd 2: *Tədris prosesində asanlıqla başa düşmək üçün şəxsin (mübtədanın) iştirakına görə sadə cümləni şəxslə və şəxssiz cümlələrə ayırırlar¹. Şəxslə cümləni öz növbəsində müəyyən şəxslə cümlə, qeyri-müəyyən şəxslə cümlə, ümumi şəxslə cümlə olmaqla üç qismə bölürlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, şəxslə cümlələrdə şəxs anlayışı mübtədanın ekvivalenti kimi işlənilir. Yəni qrammatik şəxs adı altında mübtəda nəzərdə tutulur.*

Şəxslə cümlə ilə müqayisədə şəxssiz cümlənin mübtədası olmur və o (olmayan mübtəda) təsəvvürə gətirilmir.

1. ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR

Mübtədası olmayan və heç cür də təsəvvür edilməyən təktərkibli cümləyə şəxssiz cümlə deyilir. Şəxsin olmaması, ümumiyyətlə, iki mənada başa düşülür. Birincisi, məntiqi şəxs. Bu, işgören demək olub, subyektə uyğun gəlir. İkincisi, qrammatik şəxs. Bu mübtəda deməkdir. Bəzən bir cümlədə eyni bir söz həm məntiqi, həm də qrammatik şəxs kimi çıxış edir. Məs.: "Mən oxuyuram" cümləsində "mən" sözü həm subyekt həm də mübtədadır. Bu cür cümlələr cümləyərkibli cümlələrdir. Lakin bəzi cümlələrdə məntiqi şəxs olur, qrammatik şəxs olmur. Məs.: "Mənə soyuqdur" cümləsində "Mənə" sözü məntiqi şəxsdir və burada qrammatik şəxs yoxdur. Ona görə də bu cür cümlələr təktərkibli, yəni

¹ M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.126

şəxssiz cümlə hesab olunur. Şəxssiz cümlənin xəbəri bir qayda olaraq həmişə yalnız üçüncü şəxsin təkində olur. Məs.: *Payızın ilk günləridir. Axşam idi. Bazar günü imiş* və s.

Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, xəbəri üçüncü şəxsin təkində olan bütün cümlələr şəxssiz olmaz. Şəxssiz cümlələr müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər şəxssiz cümlələr yalnız xəbərdən ibarət olur və belə cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər iştirak etmir. Məs.: *Səhərdir. Tezdəndir* və s.

Geniş şəxssiz cümlələrdə xəbərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir. Məs.: *Mənə yazığın gəlsin, ağa. Ürəklərdə bahar gülmür, küçələrdə hələ qışıdır* və s.

Şəxssiz cümlələr bir sıra cümlə növlərinə oxşayır. Şəxssiz cümlələrin mübtədası olmadığı üçün onlar mübtədası üslubi məqsədlə işlədilməyən cümlələrə oxşayır. Məs.: *Hər tərəfdə sakitlikdir. (şəxssiz cümlə) Ovçuluğa meyl saldım. (cümləyərkibli cümlə) Müəlliməm. (cümləyərkibli cümlə) Dünəndən işə çıxırıq. (cümləyərkibli cümlə) Universitetə gələrsən. (cümləyərkibli cümlə)* Bu nümunələrdə cümləyərkibli cümlələrə mübtəda artırmaq olur. Artırılacaq mübtəda isə şəxs şəkilçisi vasitəsilə öz əksini xəbərdə tapmışdır: *Müəlliməm – Mən müəlliməm, Dünəndən işə çıxırıq – Biz dünəndən işə çıxırıq, Universitetə gələrsən – Sən Universitetə gələrsən* və s.

Deməli, cümləyərkibli cümləyərkibli mübtəda artırmaq olduğu halda, şəxssiz cümlələrə mübtəda artırmaq olmaz.

Şəxssiz cümlə mübtədası buraxılmış cümləyərkibli yarımçıq cümləyərkibli cümləyərkibli də oxşayır. Məs.: *Murad bəy hazır dayanmışdı. Qəfil hücumu keçdi.* Burada "Qəfil hücumu keçdi" cümləsi cümləyərkibli yarımçıq cümlədir. Ona mübtəda artırmaq olar. Şəxssiz cümləyərkibli isə mübtəda artırmaq olmaz. Yaxud: *Atan kimdir? – Mühəndisdir. O indi hardadır? – Evdə.* Burada *Mühəndisdir, Evdə* cümlələri mübtədası buraxılmış yarımçıq cümlələrdir. Onların mübtədalarını əvvəlki sual cümlələrindən (Atan kimdir? O indi hardadır?) tapıb

bərpa etmək mümkündür: *Atam mühəndisdir. O (atam) indi evdədir. Ancaq Yuxusu gəlirdi. Tamaşanın sözündən xoşu gəlmişdi. Tamaşanı heyrət götürmüşdü* (Ə.Əbülhəsən) cümlələrində (şəxssiz cümlələrində) mübtədaları bərpa etmək qeyri-mümkündür.

Baş üzvlərdən biri olmadığı üçün şəxssiz cümlə adlıq cümləyə də oxşayır. Məs.: *Böyük bir səhra... (adlıq cümlə), Hər tərəfdə sakitlikdir. (şəxssiz cümlə)* Lakin adlıq cümlələrin xəbəri, şəxssiz cümlələrin isə mübtədası olmur.

Şəxssiz cümlə qeyri-müəyyən və ümumi şəxslilə cümlələrə də oxşayır. Məs.: *Bizə mərkəzdən yazırlar. İşləməyə tənbəl deyirlər.* Bu cümlələrdən birincisi qeyri-müəyyən, ikincisi isə ümumi şəxslilə cümlədir. Lakin qeyri-müəyyən və ümumi şəxslilə cümlələrdə qeyri-müəyyən və ümumi şəxslər olsa da, şəxs təsəvvürü vardır. Şəxssiz cümlədə isə şəxs, mübtədə təsəvvürü qətiyyəni yoxdur.

Şəxssiz cümlələr ismi və feili xəbəri olmaqla fərqlənir. İsmi xəbərlilə şəxssiz cümlələrin xəbəri isimlərlə, ismi birləşmələrlə və bəzən zərflərlə ifadə olunur. İsmi xəbərlilə şəxssiz cümlələrin xəbəri *-dur, -dir, -dur, -dür* şəkilçiləri və *idi, imiş* köməkçiləri ilə yaranır.

a) **Xəbəri isimlə ifadə olunan ismi xəbərlilə şəxssiz cümlələr:** *Nəcib oğlandır. (İ.Əfəndiyev) "Hədiyyələr salonunda" qəşəng bir süfrə vardı. (İ.Əfəndiyev) Qəşəng köynəkdir. (İ.Əfəndiyev) Səssizlikdir. (İ.Əfəndiyev)*

b) **Xəbəri ismi birləşmələrlə ifadə olunan ismi xəbərlilə şəxssiz cümlələr:** *Sabah yox, birisi gün bizim toyumuzdur. (İ.Əfəndiyev) Onun toyu idi. (M.İbrahimov) Dekabrın on beşi idi. (M.İbrahimov) Gözəl bir yaz günü idi. (İ.Şıxlı) Günün batabat zamanı idi. (M.İbrahimov)*

c) **Xəbəri zərflə ifadə olunan ismi xəbərlilə şəxssiz cümlələr:** *Gecə idi. Tezdir.*

İsmi xəbərlilə şəxssiz cümlələr daha çox zaman mənalı olur. Məs.: *Fevral ayının üçü idi. Günün batabat zamanı idi. (M.İbra-*

himov) Bir qohumun anadan olan günüdür. (O.Salamzadə) İndi fabrikdə tənəffüs zamanıdır. Öyrənmək vaxtıdır. (H.Abbaszaadə) İndi ov vaxtıdır. Toy gecəsi idi. Son dərcə qaranlıq bir gecə idi. Gözəl yay havası idi. Sabah istirahət günüdür. Soyuq qış gecəsi idi. Yatmaq zamanı imiş. Axşamüstü idi. (M.İbrahimov) Payız idi (M.İbrahimov) və s.

Bəzən *-dur, -dir, -dur, -dür* şəkilçisi və *idi, imiş* köməkçiləri sözləri hal, vəziyyəti mənalı sözlərə artırılır. Məs.: *Mirzənin zamanında bazarda ucuzluq idi. Muradın evində böyük şadlıqdır. Yenə ötür-ötür, apar-apardır* və s.

Qeyd: *-dur, -dir, -dur, -dür* şəkilçililə şəxssiz cümlələrin xəbəri indiki zaman, *idi, imiş* köməkçiləri sözlilə şəxssiz cümlələrin xəbəri isə keçmiş zaman məzmununu bildirir.

Feili xəbərlilə şəxssiz cümlələrin xəbəri aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Şəxssiz cümlələrin xəbəri feilin məlum növü ilə ifadə olunur. Məs.: *Sübhə az qalıb. O zamandan çox keçib. Araya sükut çökdü. Hamudan çox üz-gözümdən yorğunluq yağan Dəmirə yazığım gəldi. (M.Süleymanov) Gecədən xeyli keçmişdi. (İ.Əfəndiyev) və s.*

2. Şəxssiz cümlələrin xəbəri feilin şəxssiz növündə olan feillərlə ifadə olunur. Məs.: *Nadir məktubə baxdı* cümləsi cütləkdir. Ancaq *Məktubə baxıldı* cümləsi təktərkibli şəxssiz cümlədir.

3. Şəxssiz cümlələrin xəbəri feilin vacib forması ilə ifadə olunur. Məs.: *Qurultayın materiallarını öyrətməli və təbliğ etməli. Hər gözəl kitabın da bax belə dolama-dolama haşiyələrdən, cansıxıcı girişdən xeyli bir başlanğıcı olmalıdır. (Elçin) Bəs nə etməli? (M.İbrahimov)*

4. Şəxssiz cümlələrin xəbəri məsdərlə ifadə oluna bilir. Məs.: *Nə etmək, nə tədbir tökmək. Nə tədbir tökmək? Səndən demək,*

bizdən eləmək. (M.İbrahimov) *Bütün bunlardan ayrılmaq.* (İ.Əfəndiyev) *Həmişəlik ayrılmaq.* (İ.Əfəndiyev) və s.

5.Şəxssiz cümlənin xəbəri feili frazeoloji vahidlərlə ifadə oluna bilər. Məs.: *Adıgözəlovun ona acığı tutdu. Keç, səndən də gözüm su içmir.* (İ.Şıxlı) *Uşaqılıqdan ötrü burnumun ucu göynəyir.* (İ.Şıxlı) *Arvadların dili ağzına sığmadı.* (İ.Şıxlı) *Mənim ölüvay adamdan xoşum gəlmir.* (İ.Şıxlı) *Mənim elə o ildən bundan zəhləm gedir.* (İ.Şıxlı)

2. QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏLƏR

Bir və ya bir neçə qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən icra edilən iş və hərəkəti bildirmək üçün işlədilən mübtədasız təktərkibli cümlələrə qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr deyilir. Bu cümlələrdə əksərən bir və ya bir neçə şəxs olur. Lakin həmin şəxslər ortaya çıxa bilmir. Qeyri-müəyyən şəkildə qalır. Buna görə də qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr əmələ gəlir. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq həmişə 3-cü şəxsin cəmində olur. Məs.: *Uşaqları yay tətilinə buraxıblar. Mənə Qızxanım deyərlər. Məni kadrlar şöbəsinin katibəsinə qoşub, xəmir yoğuran sexə göndərdilər.* (Ş.Qurbanov) *Sexin girəcəyində mənə təzə ağ xalat geyindirildilər.* (Ş.Qurbanov) *Bizi qabaq cərgədə əyləşdirdilər.* (M.Cəlal) *Pəncərənin qara pərdəsini qaldırmışdılar.* (S.Qədirzadə) və s. Lakin xəbəri 3-cü şəxsin cəmində olan bütün cümlələr qeyri-müəyyən şəxsi cümlə ola bilməz.

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə qeyri-müəyyənlik mənası müxtəlif keyfiyyətdə olur. Bəzən qeyri-müəyyənlik az olur və işin icrasında danışan şəxs məlum olur. Məs.: *Ay camaat, qaçın, döyüşürlər.*

Bəzi cümlələrdə qeyri-müəyyənlik dərəcəsi daha az olur. İşin icrası danışana da, dinləyənə də məlum olur. Belə cümlələrdə

icraçı əslində danışan şəxsin özü olur. Lakin xəbərin üçüncü şəxsin cəmində olması qeyri-müəyyən şəxsi cümlələri yaradır. Məs.: *Səndən soruşurlar. Gəl, sənə deyirlər. Süfrəni hazırladılar.* (İ.Şıxlı) *Şəhərləri viran qoydular.* (S.Rəhman)

Bədi əsərlərdə bu formalardan çox istifadə olunur.

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə şəxssiz cümlələrdə olduğu kimi mübtədə olmur. Ancaq bunlar arasındakı fərq odur ki, şəxssiz cümlələrdə mübtədanın bərpası qeyri-mümkün olduğu halda, qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə mübtədə formal cəhətdən üçüncü şəxsin cəmində bərpa oluna bilər. Lakin məzmun baxımından işin icraçısı konkret olaraq meydana çıxmır. Məsələn:

Belə deyirlər ki, ağladır yeri,

Sizin Qarabağın xanəndələri. (S.Vurğun)

Bu misalda formal olaraq “onlar” mübtədasını bərpa etsək də (onlar belə deyirlər), yenə də deyənlərin kim olduğu aşkar olmur. Həm də dinləyəni və danışanı işin kim tərəfindən icrası yox, sadəcə olaraq icrası maraqlandırır. Ona görə də qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə şəxsin (mübtədanın) bərpasına ehtiyac olmur. Məsələn: *Ordudan buraxılanları təntənə ilə Vətənə yola salırdılar.* (İ.Hüseynov) *Deyərlər, o səhər alagöz maral sürünüb astaca çatır bulağa.* (N.Xəzri)

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin xəbəri feilin müxtəlif zamanlarında ola bilər. Məsələn: *Ona elə gəldi ki, bu saat evin dörd tərəfini kəsiblər.* (İ.Şıxlı) *Bir gün məni də öz yatağında məhv edərlərsə, kimin xəbəri ola bilər.* (M.S.Ordubadı) *Kolxozun tarixini yazacaqlar.* (Ə.Əbülhəsən)

Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin xəbəri təsdiq və inkar ola bilər. Məsələn: *Qəsəbədə hər gün bircə xəbər eşidildiği halda, bu gün bir neçə xəbər barədə danışıldılar.* (M.Süleymanov) *Səriyyəni hərətlə alqışladılar.* (İ.Əfəndiyev) *Çəkə-çəkə onu çardağın yanına apardılar.* (İ.Əfəndiyev) *Ondan sonra daha zavoddan adam çağırmadılar.* (M.Süleymanov) *Əmi, qanmayanı*

öldürməzlər ki? (İ.Əfəndiyev) *Yazığı yaxxanalar buraxmırlar.* (C.Cabbarlı) *Qaraçı günündə yaşamazlar.* (İ.Əfəndiyev)

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan cütlərkiibli cümlələrə oxşayır. Lakin bunlar bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan cütlərkiibli cümlələrin mübtədası olduđu halda, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin mübtədası olmur. Müqayisə edək: *Qızlar bu barədə Nuru ilə danışdılar.* (İ.Hüseynov) *Gecənin yarısı pəncərəni aşıb gəldiyini eşitsələr, gör nələr danışarlar.* (S.Rəhman) Bu cümlələrdən birincisi xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan cütlərkiibli cümlə, ikincisi isə qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir. *Anam getdi, atam gələcək, onlar bizi rahat qoymayacaqlar. Laçınla Leyla əl-ələ tutaraq üzüaşağı götürüldülər.* Bu cümlələr cütlərkiibli cümlələrdir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr bəzən formal cəhətdən (xəbər-
lərinin III şəxsin cəmində olmasına görə) ümumi şəxslı cümlələrə oxşayır. Lakin bunları fərqləndirmək lazımdır. Məsələn: *Eşitdiyın sözləri iclasda dedilər. Hər boş sözdən ötrü adama belə üz göstər-
məzlər.* Burada birinci cümlə qeyri-müəyyən şəxslı cümlə, ikinci cümlə isə ümumi şəxslı cümlədir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr formal cəhətdən (xəbərlərinə görə) bəzən xəbərdən ibarət yarımçıq cümlələrə oxşayır. Lakin onlar bir-birindən məzmunca fərqlənirlər. Məsələn:

– *Bəs mühəndislər bu barədə heç nə demirlər?*

– **Deyirlər.** *Onların fikrincə, bu ilin axırında təhvil verməlidir.* Burada “Deyirlər” xəbərdən ibarət yarımçıq cümlədir. “Təhvil verməlidir” qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi də işlənir. Məsələn: *Heç yarım saat keçmədi ki, əmrini verdilər* (Ş.Qurbanov) **Deyirlər,** *qızı Kürdən keçiriblər.* (İ.Şıxlı) *Mənə elə gəlirdi ki, ağzımı yummuşdular, bir söz deyə bilmirdim.* (S.Rəhman)

3. ÜMUMİ ŞƏXSLİ CÜMLƏ

Xəbər əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrdən biri də ümumi şəxslı cümlələrdir. Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri əksərən ikinci şəxsin təkində və üçüncü şəxsin cəmində, bəzəndə birinci şəxsin təkində olur. Lakin xəbər hansı şəxsdə olursa-olsun işin icrası ümumi xarakter daşıyır, hamıya aid olur. Bütün şəxsləri əhatə edir. Buna görə də belə cümlələr ümumi şəxslı cümlələr adlanır. Ümumi şəxslı cümlələr əksərən atalar sözləri, məsəllərdən və aforizmlərdən, məsləhət, nəsihət xarakterli cümlələrdən ibarət olur. Məs.: *Uman yerdən küsərlər. Günü-günə satmazlar. Cücəni payızda sayarlar. Malını yeməyinin malını yeyərlər. Barsız ağaca daş atmazlar. Bəxtini qozda sına, oğulda, qızda sına. Bir buğda əkməsən, min buğda biçməzsən* və s.

Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri başlıca olaraq aşağıdakı formalarda olur:

1.Ümumi şəxslı cümlələrin bir qisminin xəbəri feilin əmr formasının birinci şəxsinin təkində olur. Məs.: *Özümə yer eləyim, gör sənə neyləyim. Adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum. Ağ üzüm, qara üzüm, başını dibindən üzüm.*

2.Ümumi şəxslı cümlələrin bir qisminə xəbər əmr formasının ikinci şəxsinin təkində olur. Məs.: *Əvvəl arxı tullan, sonra bərəkallah de. Zəmanəyə bir bax, işə bir bax. Anasına bax, qızını al, qırağına bax bezini al. Alim yanında dilini saxla, usta yanında əlini. Özgə malına dəymə, – Özününkünü bərk saxla. Öz bəxtindən küs. Öz atının noxtasından yapış. Öz adını özgələrə qoyma. Öz aqlını özgə aqlına vermə. Öz işini özün gör. Sırrını dostuna demə, dostunun da bir dostu var. Atalar nahaq yerə deməyiblər ki, xasiyyətini yaxşı bilmədiyın atın dalına keçmə.* (İ.Şıxlı) *Yaxşılıq elə, yaxşılıq gör* və s.

3.Ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri feilin xəbər formasının ikinci şəxsinin təkində ola bilir. Məs.: *Bu gün, bu saat yeyirsən, içir-*

sən, gəzirsən, oynayırsan, gülürsən, amma bir saat sonra nə olacağını bilmirsən.

Qeyd: Ümumi şəxslə cümlələrin bəzən xəbəri feilin xəbər formasının ikinci şəxsinin təkində olarkən xəbərdən əvvəlki komponent şərt formasında çıxış edir: **Əzməsən, əziləcəksən, ayaqlamasan ayaqlanacaqsan.** (M.Cəlil)

4.Ümumi şəxslə cümlələrin bir qisminə xəbər feilin xəbər formasını üçüncü şəxsinin cəmində olur. Məs.: Cücəni payızda **sayarlar.** Gözələ gözəl **deyərlər.** Allahdan qorx, bir gözün əvəzinə iki gözünü **çıxarırlar.** (M.İbrahimov) İnsanın müsibətinə belə **gülməzlər.** (M.İbrahimov) Qəribi baxışından **tanıyrlar.** Qərib iti yad məhəllədən **qovarırlar.** Əyilən boynu **vurmazlar.** Odu od ilə **söndürməzlər.** İşləməyə tənbəl **deyərlər.** Atndan düşüb eşşəyə **minməzlər.** Yıxılana balta **çalmazlar.** Bəy verən atın dişinə **baxmazlar.** Ağ pulu qara gün üçün **yığarlar.** Adamı hünəri ilə **tanıyrlar.** Ağ evi görüb qara evi **yandırmazlar.** Öldürməyin, amandır, yaralını **öldürməzlər.**

5.Bəzən ümumi şəxslə cümlələrin xəbəri feilin şərt formasının ikinci şəxsinin təkində olur. Məs.: Bağa **baxarsan** bağ olar, **baxmazsan** dağ olar.

6.Ümumi şəxslə cümlələrin bir qisminə isə xəbər feilin arzu formasının üçüncü şəxsinin təkində olur. Məs.: Pambıq çox zərifi şeydir, gərək onun nazını **çəkəsən.** Gərək hamıya bir gözəl **baxasan.** (İ.Şıxlı)

Xəbəri ikinci şəxsin təkində olan ümumi şəxslə cümlələr öz formasına görə mübtədası üslubi məqsədlə buraxılmış cümlələrə oxşayır. Məs.: *İnstitut qurtarırsan qızım, – deyə Rüstəm kişi ilk dəfə gəlinə müraciət etdi. Palaza bürün elnən sürün.* Hər iki misalda xəbər ikinci şəxsin təkindədir. Hər iki misalda

mübtədə yoxdur. Hər iki misalda zahirən *sən* sözünü artırmaq olar. Lakin bu yalnız birinci halda mümkündür. Çünki cümlənin mübtədası həqiqətən şəxslənir. Odur ki, birinci cümlə cümlədir. İkinci cümləyə isə *sən* sözünü artırmaq olmaz. Çünki ümumi şəxslidir.

Xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan ümumi şəxslə cümlələr ilə qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr arasında da bir oxşarlıq var. Məs.: *Sən boyda məsul işçini heç zaddan ötrü vəzifədən götürməzlər. Qaranlıq yerə daş atmazlar.* Hər iki cümlənin xəbəri üçüncü şəxsin cəmindədir. Hər iki cümlənin mübtədası yoxdur. "Onlar" sözü mübtədə kimi təsəvvür olunur. Lakin bunlar bir-birindən fərqli cümlələrdir. Birinci cümlədə işin icrası bir və ya bir qrup şəxslə bağlı ola bilər. Lakin həmin şəxslər qeyri-müəyyəndir və cümlə qeyri-müəyyən şəxslə cümlədir. İkinci cümlə isə hamıya hər yerdə, həmişə aid olan işi bildirir. Ona görə də həmin cümlə ümumi şəxslə cümlədir.

Qeyd: Xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olan cümlələr müxtəlif quruluşda olur. Bu cür cümlələrin bir qismi cümlədir, bir qismi isə ümumi şəxslə cümlə şəklində olur. Bunları təhlil prosesində fərqləndirmək lazımdır. Məs.: **Atılar kəndə yetişdilər.** (cümlədir) **Mahmud katiblə görüşmək istəyirdi. Görüşdülər.** (cümlədir) **Bizə mərkəzdən yazırlar.** (qeyri-müəyyən şəxslə cümlə) **İşləməyə tənbəl deyərler.** (ümumi şəxslə cümlə)

4. ADLIQ CÜMLƏLƏR

Əvvəlki təktərkiibli cümlələrdən fərqli olaraq adlıq cümlələr mübtədə əsasında formalaşır. Yəni bunların əsasını təşkil edən sözlər və söz birləşmələri mübtədəyə uyğun gəlir. Belə cümlələrin xəbəri olmur. Xəbəri bərpa etməyə də heç bir ehtiyac duyulmur. Adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmışdır. Adlıq cümlələr predikativliyin xüsusi əlamətlərini qəbul edə bilmir. Ancaq adlıq cümlələr sadə cümlənin əlamətlərindən hesab olunan bitkinliyə, intonasiyaya malik olur. Adlıq cümlələrdə əşya və hadisələrin, proseslərin adı çəkilir, ancaq onların haqqında heç bir məlumat verilmir. Adlıq cümlələrdə iki anlayış – əşya, hadisə və onların mövcudluğu anlayışı öz ifadəsini tapır. Məs.:

Terek sahilləri... Don sahilləri...

Boz şinel... Avtomat... Gözlərdə bir kin...

Kupe...

Pəncərəsində

qalın, naxışlı pərdə. (R.Rza)

...Uzun yol.

Sərnişinlər,

Bir də Bakı vağzal.

İzdiham.

Qara qarışqa kimi

qaynaşan

adam,

adam. (R.Rza)

...Ayılı, ulduzlu gecə... Tək şabalıd ağacı. (M.Hüseyn)

Adlıq cümlələr öz quruluşuna görə xəbərsiz yarımçıq cümlələrə oxşayır. Lakin yarımçıq cümlə daha çox mətn daxilində, dialoqlarda işləndiyi halda, adlıq cümlələr daha çox mətnin əvvəlində, remarkalarda işlənir. Yarımçıq cümlənin buraxılmış xəbərini bərpa etmək olur. Adlıq cümlələrdə xəbərin bərpasına ehtiyac yox-

dur. Yarımçıq cümlə mətndən çıxanda məna verməyə bilir. Adlıq cümlələr mətndən çıxarıldıqda da ayrılıqda məna ifadə edə bilir. Məsələn:

– *Nə vaxt gəlmisən?*

– *Axşamüstü.* Burada “– *Axşamüstü*” yarımçıq cümlədir. Ancaq *Axşamüstü, dəniz kənarı, tək söyüdüən altı elə bil heç nə dəyişməmişdi. (S.Qədirzadə)* cümləsində “– *Axşamüstü*” adlıq cümlədir.

Bir çox dilçilər kitab, qəzet, jurnal, əsər adlarını da adlıq cümlə hesab edirlər. Bu ümumən ağılabatandır. Adlıq cümlənin zamanı qrammatik yolla ifadə oluna bilmir. Çünki zaman anlayışı xəbərdə öz ifadəsini tapmır. Adlıq cümlənin xəbəri olmur. Lakin situasiya, şəraitlə bağlı olaraq bilirik ki, adlıq cümlələr indiki zaman məzmununa malikdir.

Adlıq cümlələrdə şəxs anlayışı da qrammatik yolla ifadə oluna bilmir. Buda xəbərin olmaması ilə bağlıdır. Lakin şəraitlə bağlı olaraq bilirik ki, adlıq cümlələr üçüncü şəxsə aiddir.

Adlıq cümlələrin əsasını təşkil edən sözlər aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Adlıq cümlələr adətən isimlərlə və bir sıra ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Məs.: *Kənd, yol, ağaclar, əzəmətli bir qala, dəhşətli müharibə, yeni tikilmiş istirahət evinin həyəti, aciz bir düşmən kimi mərhəmətsiz və amansız bir sükut. Toyun birinci günü, sessiyanın sonu. Tələbələrin arzuları. Ah, mənim həyatım. Kənd havası. Bibiheybət mədənləri. Xanların evi. (S.Vurğun)*

2. Bəzən adlıq cümlələr isimlərdən və saylardan ibarət olur. Məs.: *Moskva, Kreml, 26 iyun 1960-cı il. 1907-ci il, Bakı. (S.Vurğun) London, 26 avqust, 1918-ci il. (M.S.Ordubadı) 3 fevral, 1918-ci il. (M.S.Ordubadı) Tehran 1 mart 1916-cı il... (M.S.Ordubadı) 87-ci il mayın əvvəli və s.*

3. Adlıq cümlələrin bəziləri məsdərlə də ifadə oluna bilir. Məs.: *Yaşamaq... Bu yalnız bir arzudur.*

Adlıq cümlələrin quruluşu müxtəsər və geniş olmaqla fərqlənir. Müxtəsər və adlıq cümlələr adətən bir üzvə – mübtədaya uyğun gəlir. Məs.: *Var-dövlət, cah-cəlal. Bunların heç biri Zərnigar xanımın gözündə yox dərəcəsinə idi. (İ.Şıxlı) Sükut.. Vəzifə... Yol... Qatar...*

Qış. Şaxta. Dekabr. Sırsıra. Külək.

Boranın şiddəti qovurur qarı.

Küləklər əlində qar ələk-vələk,

İliyə işləyir vıyılıtları. (R.Rza Ulutürk)

Bayıl. Zindan. Səhər çağı. (R.Rza) Şuşa qalası. Xan sarayı. Vaqifin evi. Toy məclisi, oyun. (S.Vurğun)

Geniş adlıq cümlələrdə mübtədadan əlavə ikinci dərəcəli üzvlərdə (adətən təyin və zərflilər) olur. Məs.: *Bir-birinin üstünə yığılmış dərilər, yorğan-döşəklər, divardakı kasalar, mis qablar. (Ə.Əlibəyli) Dağ atəyində göz yaşı kimi axan dumduru çay. (M.İbrahimov) Kəndin kənarında səfalı bir yer. İncə və çox nəfis işlənmiş qədim bəzək əşyaları. (H.Mehdi) Kürün sahili cərgə ilə qalanmış tonqallar (İ.Şıxlı) Həsən xanın sarayındakı böyük salonda qonaqların şərəfinə düzəldilmiş məclis. Ortada fəvvarəli hovuz. Ucsuz-bucaqsız qəbiristanlıq. Baş daşları yonan balta səsləri, sinə daşları cilalayan aqreqat uğultusu. Ordan-burdan, adda-budda, mehın səmtinə görə aşkar və qırıq-qırıq eşidilən yasin sədaləri və ağlaşma... Təzə ölü gətirən maşın karvanı... Qəbirlər arası çalın-çarpaz, düyün-düyün, dolam-dolaşq cığırlarda – çiyinlər üstündə yırğalanan al qırmızı örtüklü mafə... (Qabil) Qolları qırılmış yüz şamlı çilçiraqlar, tavanda qanad-qanada çalıb “uçuşan pərilər”, qabartmaları qopan sütün başları, əlvən şüşəli pəncərələrin təzədən salınmış şüşələri, kəhrəbə rəngli mərmərlərin sınıqları, tacir evlərindən gətirilən əmanət xalçalar, çöhrələrindən ehtiyac və yoxsulluq oxunan xidmətçilər, qəlyanlar, stəkanlar... (M.S.Ordubadı) və s.*

Qeyd: *Bəzən adlıq cümlələrin ədəbi dilimizdə iki cür formalaşması qeyd olunur: 1. Mübtədə əsasında yaranan adlıq cümlələr; 2. Xəbər əsasında yaranan adlıq cümlələr. Məsələn: **Divarda ərinin böyüdülmüş şəkli, aşağıda üçkünc stol üstündə iri maqnitafon.** (M.İbrahimov) Bu cümlə mübtədə əsasında yaranan adlıq cümlədir. Xəbər əsasında yaranan adlıq cümlələrdə aparıcı rola malik olan zaman, məkan, hadisə və proses anlayışları predikata (xəbərə) uyğun gəlir. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq bəzi adlıq cümlələrin xəbər əsasında yarandığını qəbul edirlər. Məsələn: **Aslanın evi. Səhər. Sübh çağı. Qaranlıq. Zülmət. Yenə həmin otaq.** (M.İbrahimov) **Bakı, Neft daşları, günortaçağı, nahar vaxtı.** (M.İbrahimov)*

Bütöv və yarımqıq cümlələr

Bütöv cümlələr. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin işlənilib-şlənməməsinə, buraxılıb-buraxılmamasına görə sadə cümlə iki növə ayrılır. Bütöv və yarımqıq cümlələr.

Fikrin ifadəsi üçün ehtiyac duyulan, bütün üzvləri bilavasitə iştirak edən, buraxılmamış olan cümlələr bütöv cümlə adlanır. Məs.: *Yenə şeypur səsləri gurladı. Meşədə boğuş bir güllə səsi eşidildi. Sahil boyunca ağacları xırdaca yarpaqları titrətdi.* (M.Hüseyn) Bu cümlələr bütöv cümlələrdir. Bütöv cümlə müxtəsər və geniş olur. Müxtəsərlər yalnız baş üzvlərdən ibarət olur. Məs.: *Səməd dillənmirdi.* Geniş bütöv cümlələr isə baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakından ibarət olur. Məs.: *Səməd qımışıb tez-tez əlini saqqalına çəkirdi.* (İ.Hüseynov) Bütöv cümlə ya cütlükə, ya da təklikə cümlə şəkilində formalaşır. Məs.: *Camaat susub maraqla qulaq asırdı. Danışdıqca hər sözünə*

ürəyinin bir zərrəsini qatan, cəsarətlə, inamla çarpışan Sərtinə ürəyi yandı, yazığı gəldi.

Qeyd: Dildə daha çox təsadüf etdiyimiz **Gəlirəm. Gəlirsiz. Gəlirsən. Gəlirsiniz** kimi cümlələr də cümlə bütövlüyü hesab olunur.

Yarımçıq cümlələr. Bir və ya bir neçə üzvü buraxılan, lakin asanlıqla təsəvvürlə bərpa edilə bilən cümlələrə yarımçıq cümlə deyilir. Məs.:

- Ağa şikayətim var.
- Kimə?
- Ağa, pristava.
- Mən özüm də bir həftədir ki, onun yolunu gözləyirəm.
- Bəs hara gedib, ağa?
- Qaçaq qovmağa.
- Bəs sən kimsən, ağa?
- Mən pristavın pomoşniki.
- Yaxşı, sən su şikayətinə baxa bilərsənmi?
- Yox!
- Niyə?
- Başım ağrıyır... (S.Rəhimov).

Bu dialoqda – *Kimə?*, – *Ağa, pristava, Qaçaq qovmağa* cümlələri yarımçıq cümlələrdir. – *Ağa, şikayətim var, Bəs hara gedib, ağa?* – *Mən pristavın pomoşniki*, – *Yaxşı, sən su şikayətinə baxa bilərsənmi?* cümlələri bütöv cümlələrdir.

Misallardan görüldüyü kimi, baş üzvlərdən biri və ya hər ikisi buraxılan cümlələr yarımçıq cümlələr hesab olunur. Həm də misallardan o da aydın görünür ki, yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzv əvvəlki cümlələrdə işləndiyi üçün asanlıqla bərpa oluna bilər. Daha doğrusu, buraxılmış üzvü istənilən zaman əvvəlki cümlələrdən tapıb yerinə qoymaq olur.

Yarımçıq cümlələr ən çox dialoqlarda (yazılı və şifahi nitqdə) işlənir. Buraxılmış üzvün əvvəlki cümlələrdə işlənməsi yarımçıq cümlənin xarakterik xüsusiyyətidir. Məsələn:

- *Kimi istəyirsən, bala?*
- *Dədəmi.*
- *Dədən kimdir?*
- *Dədəkişi*
- *Öz adı nədir?*
- *Budaq.* (Ə.Vəliyev)

Verilmiş nümunədə *Dədəmi, Dədəkişi, Budaq* cümlələri yarımçıq cümlələrdir. Bu yarımçıq cümlələr fikri konkret ifadə edir, təkrarların qarşısını alır, fikri daha qabarıq nəzərə çatdırır. Deyilən bu cəhətləri aşağıdakı nümunələrdə də görmək olur:

- *Təzə həkim sizsiniz? – deyə xəbər aldı.*
- *Mənəm.*
- *Atam dedi bu saat bizə gəlsin,*
- *Atan kimdir?*
- *Rəşid – deyə uşaq cavab verdi. – direktor.* (O.Salamzadə)

Bu nümunələrdə *Mənəm, Rəşid, Direktor* cümlələri yarımçıq cümlələr olmaqla fikri konkret ifadə edir, təkrarların qarşısını alır, fikri daha qabarıq nəzərə çatdırır.

Yarımçıq cümlə dedikdə fikir yarımçıqlığı nəzərdə tutulmur. Hər bir cümlə mətn daxilində işlənmiş olur və mətn daxilində başqa söz və ifadələrlə, başqa cümlələrlə əlaqədə yarımçıq cümlələrin ifadə etdiyi fikir tamamilə aydın olur. Yarımçıq cümlələr dedikdə forma, quruluş yarımçıqlığı, qrammatik yarımçıqlıq nəzərdə tutulur. Yarımçıq cümlə fikrin aktuallaşması ilə bağlıdır. Danışan şəxs təkrarlara yol verməmək, fikri sadə, aydın, səlis qurmaq üçün bir çox üzvləri nitq prosesində ixtisar edir, yeni rəşadətli fikir ifadə edən üzvləri saxlayır və beləliklə, dildə yarımçıq cümlələr formalaşır. Yarımçıq cümlələr təzə cümlə forması deyildir. Yarımçıq

cümlənin bir qismi cüttərkiibli cümlələr əsasında, cüttərkiibli cümlələrdən mübtədanın buraxılması yolu ilə yaranır. Məs.:

Gələn kimdir?

– *Nəriman Əzimov*. Cümlədən birincisi cüttərkiibli bütöv, ikincisi cüttərkiibli yarımçıq cümlədir (mübtədası buraxılıb).

Onun kimə acığı tutub?

– *Uşaqlara* – cümləsinin birincisi təkərkiibli bütöv cümlə, ikincisi təkərkiibli yarımçıq cümlədir (xəbər buraxılıb). Beləliklə, bu misaldan görüldüyü kimi, yarımçıq cümlə təzə cümlə tipi deyildir. Sadə cümlənin əsas növləri cüttərkiibli və təkərkiibli cümlələrdir. Bu cümlə formasında bu və ya digər üzv buraxılmadıqda həmin cümlənin bütöv forması, müəyyən üzvlər buraxıldıqda yarımçıq forması əmələ gəlir. Yarımçıq cümlələr yazılı dilimizdə bədi əsərlərdəki obrazların replikalarında daha çox işlədilir. Yarımçıq cümlələri iki hissəyə bölmək mümkündür. Birincisi yarımçıq cümlələr nədən ibarətdir. İkincisi, yarımçıq cümlələrdə nə buraxılmışdır? Biz ikinci istiqaməti əsas götürəcəyik. Yəni yarımçıq cümlələrdə nə buraxılmışdır? Bu istiqaməti nəzərə aldıqda yarımçıq cümlələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Mübtədə buraxıla bilər;
2. Xəbər buraxıla bilər;
3. Hər iki baş üzv buraxıla bilər;
4. İkinci dərəcəli üzvlər buraxıla bilər;
5. Baş və ikinci dərəcəli üzvlər buraxıla bilər.

1. Mübtədası buraxılan yarımçıq cümlə. Mübtədası buraxılan yarımçıq cümlələrə dilimizdə daha çox rast gəlinir. Mübtədə başlıca olaraq aşağıdakı hallarda buraxılır:

1. Əvvəlki cümlədə işlənir, təkrara yol verməmək üçün sonrakı cümlədə ixtisar edilir. Məs.: **Əmir İnanç** onun nə demək istədiyini çox yaxşı bilirdi. Ancaq söz verməyə cəsarət etmədi. **QədİR** ömründə heç bu cür iclas görməmişdir. Xüsusilə belə, dost bildiyi,

arzuladığı adamların yanında iclasda olmamışdır. (M.Cəlal) **Anketov** yenə başını kağızlardan qaldırmadı. Sol əlinin baş barmağını **Hadıyev** familiyasının üstünə qoydu. Yazıya baxa-baxa sağ əlinin şəhadət barmağını silkələdi. (M.Cəlal) **Sadiq kişi** mərdimazardan çox çəkmişdir. Oğluna atılan bu daşın bədxahlar əlindən çıxdığı xəyalına gələndə əsəbləşdi, qaşları düyüldü, addımlarını yeyinlətdi. (M.Cəlal) **Rübabə** axşam dərindən sonra **Vahidi** çox axtardı. Dərs otaqlarını, kitabxanayı, komsomol komitəsini bir-birinə vurdu, tapa bilmədi. (M.Cəlal)

2. Buraxılan mübtədə əvvəlki cümlənin tamamlığı əsasında təsəvvür edilə bilər. Məs.: *Gedək onları tapaq. Çox gecikdilər. İçəri otaqda çarpayı səsi Gəldiyevi diksindirirdi. Özü kimi başqa bir vaxtsız qonağın olacağından qorxdı.* (M.Cəlal) **Sadiq kişini** heyrət aldı. Qorxulu bir şeydən qorunmaq istəyənlər kimi qollarını açdı, əllərini qabağa verdi, vücudunu geri aydı. (M.Cəlal)

3. Buraxılan mübtədə əvvəlki cümlənin mübtədə və tamamlığı əsasında təsəvvür edilə bilər. Məs.: **Mirəli Məmmədağa** uzaqdan **Vaqifi** görüb qabağa çıxdı. Görüşdülər. **Mir Əlinin səsi Leylanın çöhrəsini örtən qəm və matəm pərdəsini yırtı.** Qucaqlaşdılar. (M.Cəlal)

Mübtədasız yarımçıq cümlələrə daha çox atalar sözləri və tapmacalarda təsadüf olunur.

2. Xəbəri buraxılan yarımçıq cümlə. Xəbəri buraxılan yarımçıq cümlələr daha genişdir. Məs.: *Kim eşidib balıqların səsini? – Heç kim (eşitməyib).* Xəbər bəzən bütöv şəkildə deyil, yarımçıq buraxılır. Yəni xəbərin bir hissəsi saxlanılır, bir hissəsi buraxılır. Məs.:

- *Bəs atanızın adı nədir?*
- *Canım üçün yadımdan çıxıb.*
- *Çıxar da.*

Dildə xəbərin buraxılmasına iki şəkildə rast gəlmək mümkündür: 1-ci *kontekstual buraxılma*, 2-ci *elliptik buraxılma*. *Kontekstual buraxılma* mətn ilə bağlı buraxılmadır. Buna mətni buraxılma da deyilir. Kontekstual (mətni) buraxılmada xəbər mətn daxilində əvvəlki cümlədə işlənmiş olur. Təkrarlara yol verməmək üçün sonrakı cümlələrdə buraxılır. Bu xüsusiyyətə mətn daxilində, dialoqlarda daha çox rast gəlmək olur. Məs.:

– *Bunu kim kəsib?*

– **Özüm.**

– *Şeyləri nə ilə daşıyacaqsınız?*

– **Araba ilə.**

– *Faytonlamı gəlmisiniz?*

– **Faytonla da, piyada da.**

– *Nə qədər lazımdır?*

– **5-6 manat.** (N.Nərimanov)

– *Gəlmişdi. Bir az bundan qabaq getdi.*

– **Hara?** (N.Nərimanov)

– *Dəxi nə olacaq? Veriblər gedib.*

– **Kimi?** (N.Nərimanov)

– *Ağa, Niyaz bəy səni görmək istəyir.*

– **Niyaz bəy?** (N.Nərimanov)

– *Yazıq kişi hələ də gəlib evə çıxmayıb.*

– **Kim, Qoca dayımı?** (İ.Şıxlı)

– *Balıği kimnən tutmuşdun?*

– **Şamxalnan.** (İ.Şıxlı)

– *Haraya gedib?*

– **Kürün qırağına.** (İ.Şıxlı)

– *Bəs, haçan olacaq?*

– **On gündən sonra.** (Anar)

Elliptik buraxılma mətn ilə bağlı buraxılma deyil (ellipsis – latınca buraxılma deməkdir). Elliptik yarımçıq cümlələrdə xəbərin buraxılmasını mətnə görə deyil, cümlənin öz üzvlərinə və

məzmununa əsasən müəyyən etmək olur. Dilimizdə bir sıra cümlələr vardır ki, bunların xəbəri əksərən ixtisar edilir və nəticədə elliptik cümlələr əmələ gəlir: Məs.: *Kommunizmin qələbəsinə doğru!* (irəliləyin). *Yeddiilliyi 5 ildə!* (yerinə yetirin). *Səngərə!* (girin). Bu cür cümlələr kontekstual cümlələrdən fərqi olaraq mətnə ehtiyac olmadan başa düşülür. Bunlar müstəqil işlənilir. Bunların buraxılan xəbərləri cümlənin öz məzmunları əsasında bərpa edilir. Belə cümlələrin də xəbəri yarımçıq buraxıla bilər. Məs.: *Doktor mənə bir əlac!* (elə)

Qurban (olum) adına

Bir sal yadına.

Dişsiz ağız, daşsız dəyirman (kimidir)

Sonra qurumuş dodaqlarını dili ilə yaşlayıb: – Doktor, kömək (edin). (V.Babanlı) Bu çöl ayısını bayıra (atın)! (S.Rəhimov)

3.Hər iki baş üzvü buraxılan yarımçıq cümlə.Bəzən baş üzvlərin hər ikisi buraxılır. Məs.:

– *Bəs nədən qorxur uşaq?*

– **Xortdandan.**

– *Harada işləyir dostun?*

– **Prokraturada.**

– *Harada idin, ay hacı?*

Uzaq yerlərdə. (Ə.Haqverdiyev)

– *Hara gedirsən?*

– **Qalaya.** (İ.Şıxlı)

– *Sən ora nəyə getmişdin?*

– **Oxumağa.** (İ.Şıxlı)

– *Kimlə gedirsən?*

– **Həsən Ağayla.** (İ.Şıxlı)

– *Oxuyurdum.*

– *Harda?*

– **Hüquq fakültəsində.** (İ.Şıxlı)

– *Beh veribsənmi?*

– **Hərəsinə bir qızıl onluq.** (İ.Şıxlı)

4. **İkinci dərəcəli üzvləri buraxılan yarımçıq cümlə.** Tamam-
lıq buraxıla bilər. Məs.:

Uşağı ora uzatdılar. Bütün yolboyu ehtiyatla işlətdikləri su-
yun qalığı ilə yudular və kəfənlədilər. (İ.Şıxlı) *Yoldaş Fətullayev*
armudu stəkandakı çayı içdi. Əlindən yerə qoyub, fikrə getdi.
(İ.Şıxlı)

- **Kimdir qonağı?**
 - *Tiflis canişinin yavəri, dağistanlı knyaz Xasay.* (İ.Əfəndiyev)
 - *Çox sağol, bəs faytonu neyləyək?*
 - *Həyətdə rahatlayarıq.* (İ.Şıxlı)
 - *Ağa, maralı gətirdim.*
 - *Aparın bişirin.* (İ.Şıxlı)
 - **Balıq tutmağa gedəcəksənmi?**
 - *Gedəcəyəm.* (İ.Şıxlı)
- Nəriman kağızı yazıb qurtardı. Elçiyə göstərib zərf istədi.*
Zərflik buraxıla bilər. Məs.:
- *İnstituta girəcəksən?*
 - *Darülfunununa gedəcək, filologiya fakültəsinə girəcəyəm.*
 - *Girə bilməyəcəksən, Müşərrəf, qəbul imtahanından kəsil-
cəksən.*

- *Aşağı gedim, ya yuxarı?*
- *Aşağı gedirəm!*
- **Gedirəm.** (M.Cəlal)

5. **Baş və ikinci dərəcəli üzvlər buraxılan yarımçıq cümlə.**
Məs.:

- *Təbiət aşıqı, bəs bu vaxt hardan gəlirsən?*
- **Məktəbdən.** (İ.Şıxlı)
- *İşə başlamaq istəyirsən?*
- **Elə günü sabahdan.** (İ.Şıxlı)
- *Ayda neçə əməkünü alırsan?*
- **Otuz beş.** (İ.Şıxlı)
- *Ova gedən uşaqlar bir şey vura biliblərimi?*

– **Biliblər.** (Ə.Haqverdiyev)

Səməd kəndə heç getmir?

– **Əvvəllər gedərdi.**

Yarımçıq cümlələrin hansı üzvlərdən ibarət olduğunu nəzərə
alaraq onları belə qruplaşdırmaq olar:

1. *Yalnız mübtədadan ibarət yarımçıq cümlələr.* Məs.: – *Mən-
mi qulaq asmamışam, a bəy?* – *Bəli, sən.* (M.Cəlal) *Qızım, yolunu
gözlədiyən o adam gəlib.* – **Faiq?** – *Hə də, Faiq...* (V.Babanlı)
– *Kim kəşib kəbinini?* – **Molla** (İ.Əfəndiyev) – *Evinizdə kim var?*
– **Heç kim.** (Ə.Vəliyev)

2. *Yalnız xəbərdən ibarət yarımçıq cümlələr.* Belə yarımçıq
cümlələr yalnız xəbərdən ibarət olur. Yalnız xəbərdən ibarət
yarımçıq cümlələrdə əksər vaxt xəbər şəxs şəkilsiz işlənir. Məs.:
– *Bu nədir, Sona?* – **Sənin solmayan çiçəklərin.** (S.Dağlı) – *Bu
kişi kimdir?* – **Məşədi Əzizbəyov.** (S.Dağlı) – *Haralısan?*
– **Qarabağlı.** (S.Rəhman) – *Atanın adı?* – **Veysəl.** (S.Rəhman)
– *Sən kimsən?* – **Mirab Zülqədər.**

3. *Yalnız ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olan yarımçıq cümlə-
lər.* Bu qəbildən olan yarımçıq cümlələr aşağıdakı qruplara ayrılır:

a) *Yalnız tamamlıqdan ibarət yarımçıq cümlələr.* Məs.:
– *Gətir tikim.* – *Nəyi, qızım?* – **Köynəyinin düymələrini.** (İ.Şıxlı)
– *Güclü sel, müzəffər qoşun deyəndə nəyi nəzərdə tutursunuz?*
– **Azərbaycan xalqının azadlıq gününü.**

b) *Yalnız təyindən ibarət yarımçıq cümlələr.* Məs.: – *Neçə
nəfər sürücü gətirmisən?* – **On beş.** (O.Salamzadə) – *Hansı
qızıdır?* – **Ortada gedən.** (V.Babanlı)

c) *Yalnız zərflikdən ibarət yarımçıq cümlələr.* Belə yarımçıq
cümlələr zərfliyin bütün məna növlərində (tərzi-hərəkət, yer,
zaman, səbəb, məqsəd, kəmiyyət zərfliyi) ola bilər. Məs.: *Tərzi-
hərəkət zərfliyindən ibarət yarımçıq cümlələr:* – *Bunu necə
edirsiniz?* – **Təkbəşinə.** (O.Salamzadə) – *Qatar necə gedir?*
– **Sürətlə;** *Yer zərfliyindən ibarət yarımçıq cümlələr:* – *Dur gedək.*

– **Hara?** – **Sizə Qonaqların yanına.** (İ.Hüseynov) – *Axırıncı günlər harada yaşayırdın?* – **General Əlixanovun evində.** (M.S.Ordubadi) – *Siz indi hara gedirsiniz?* – **Xəstəxanaya.** – *Hara zəng çalırсан?* – **Polis idarəsinə.** (Ş.Qurbanov); *Zaman zərfliyindən ibarət yarımçıq cümlələr:* – *Bəs Elxangilə nə vaxt gedəcəyik?* – **Sabah.** (O.Salamzadə) *Onunla nə zaman nişanlanmışsan?* – **Çoxdan...** (M.S.Ordubadi) – *Deyəsən, sizin binələrə basqın ediblər?* – **Kim? Nə vaxt?** – **Dünən gecə.** (İ.Şıxlı) – *Nə vaxt tutulub?* – **Otuz altıda.** (O.Salamzadə); *Səbəb zərfliyindən ibarət yarımçıq cümlələr:* – *Bəs paltarını nə üçün geymirsən?* – **Yuxum qaçdığı üçün.** (İ.Əfəndiyev) – *Bəs niyə çilingərliklə məşğul olursan?* – **İş tapa bilmədiyim üçün.** (S.Rəhman) – *Mənim atamla, əmimin arvadı gözəl Mehricanı 1930-cu ildə qolçomaqlar öldürüblər.* – **Nə üstündə?** – **Kolxoz üstündə.** (İ.Əfəndiyev); *Məqsəd zərfliyindən ibarət yarımçıq cümlələr:* – *Araz qırağına nəyə gedirsiniz?* – **Elə belə gəzməyə.** (İ.Şıxlı) – *Nə üçün qayıtdın?* – **Anamı aparmağa.** (Ə.Qasımov); *Kəmiyyət zərfliyindən ibarət yarımçıq cümlələr:* – *Bu sözləri oğluna demisənmi?* – **Dəfələrlə.** – *Nə qədər çatmır?* – *deyə Qönçə narazı halda soruşdu.* – **Altı şahı.**

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də yarımçıq cümlə şəklində işlənir. Məs.: *Bu məsələdə nə sən günahkarsan, nə də mən.* (O.Salamzadə) *Orada nə ot var, nə silos.* (O.Salamzadə) *Uşaqlar da istəyir, mən də.* (Ə.Qasimov) *Yer varmı?* – *Sənə də var, sənənin nökrərinə də.* (S.Rəhimov) Bu cümlələrin birincisində *günahkaram*, ikinci cümlədə *var*, üçüncü cümlədə *istəyirəm*, dördüncü cümlədə *var* sözləri buraxılmış, işlənməmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.235-259

2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.77-83
3. N.Abdullayeva. Sadə cümlə (Müasir Azərbaycan dilindən mühazirələr mətni). Bakı, APİ-nin nəşri, 1979, s.17-29
4. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.171-204
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.125-166
6. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.39-43
7. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən çalışmaları. Bakı, APİ-nin nəşri, 1985, s.5-36
8. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1959, s.263-307
9. Azərbaycan dilinin qrammatikası. III hissə, Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1981, s.160-161, 258-296
10. Z.X.Tağızadə. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, APİ-nin nəşri, 1960, s.103-107, 114-124
11. Z.Budaqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlələr. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1963, s.6-39, 116-183
12. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələr. – “Azərbaycan məktəbi”, №1, 1950
13. B.S.Sadiqova. Bütöv və yarımçıq cümlələr haqqında. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, I buraxılış, Bakı, 1957, s.19-27
14. B.S.Sadiqova. Azərbaycan dilində şəxslili və şəxssiz cümlələr və onların tədrisi haqqında. – “Azərbaycan məktəbi”. №12, 1952, s.58-66
15. Ə.M.Cavadov. Müasir Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələr. (Birinci məqalə). – Dilçilik məcmuəsi, Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutunun əsərləri, X cild, 1957, s.129-145

Söz-cümlə

Söz-cümlə haqqında məlumat. Beləliklə, biz sadə cümlənin cüttərkibli və təktərkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımçıq növlərinin olduğunu görürük. Bundan əlavə, bəzi dərsliklərdə və dərs vəsaitlərində sadə cümlənin təsdiq və inkar cümlələr, ismi xəbərləli və feili xəbərləli cümlələr, məsdər cümlələr və s. kimi növləri də qeyd olunur. Bunlar sadə cümlənin o qədər də əsaslı bölgüləri olmasalar da, bütün yuxarıda qeyd olunan cümlə növlərini ümumiləşdirən, bir cərgəyə daxil edən əsas xüsusiyyətidir. Bu əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bunların hamısı üzvlənən cümlələrdir. Yəni bu cümlələri biz asanlıqla tərkib hissəsinə ayıra bilirik. Bunların müxtəlif üzvlərini göstərə bilirik. Bu cümlələrdə baş və ikinci dərəcəli üzvlər özünü göstərir. Ona görə də bu cür cümlələr bir ümumi başlıq altında üzvlənən cümlələr adı altında öyrənilir. Lakin dildə elə cümlələr də vardır ki, onlar müəyyən fikir ifadə edir, buna baxmayaraq, bunlarda bu və ya digər cümlə üzvünü – baş və ikinci dərəcəli üzvləri müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Bu cür cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlanır. Üzvlənməyən cümlələrin ən tipik növü söz-cümlədir. Adından görüldüyü kimi, bu cür cümlə bir sözdən ibarət olur. Lakin hər söz söz-cümləni təmsil edə bilməz. Söz-cümlələr: *bəli, yox, xeyr, hə, əlbəttə, əlbəttə ki, şübhəsiz, heç şübhəsiz, əsla, qətiyyə, baş üstə, salam, xudahafiz, haydı* və s. kimi spesifik sözlərlə ifadə olunur. Bu sözlər mətn daxilində xüsusi intonasiya ilə, əksərən nida və sual intonasiyası ilə tələffüz edilir və söz-cümlə kimi

formalaşır. Söz-cümlələr ən çox dialoqlarda işlədilir. Dialoqların qarşılıqlı replikalarında daha çox cavab cümləsi kimi çıxış edir. Məs.:

- *Yenə də arıçılıqla məşğulsunuz?*
- **Bəli.**
- *İndi sən onun gorbagor atasına lənət dalınca lənət oxuyursan?*
- **Yox.** (S.Rəhimov)
- *Yəni bu surfkadr qəhədlidir?*
- **Xeyr, əsla.** (S.Rəhimov)
- *Bəlkə sizə soyuq üz göstəriblər?*
- **Əsla.**
- *Naxoş deyilsiz ki?*
- **Yox.** (M.İbrahimov)
- *Südəbəni görmüsənmi?*
- **Xeyr.** (M.İbrahimov)
- *Cütə minmisən?*
- **Bəli.** (M.Cəlal)
- *Hansı Əşraf, Göytəpəlimi?*
- **Bəli.** (İ.Şıxlı)
- Heç, səhnədə olmusunuzmu, xanım əfəndi?*
- **Yox!** (C.Cabbarlı)

Söz-cümlə uzun müddət təktərkibli cümlələr başlığı altında təktərkibli cümlənin beşinci növü kimi öyrənilmişdir. Bu cür cümlələr bir zamanlar öz bütöv kütləsi əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr adlandırılmışdır. Lakin sonralar bunların üzvlənə bilməmək xüsusiyyəti əsas götürülmüşdür. Bu cür cümlələrin təktərkibli cümlələr sırasından çıxarılıb üzvlənməyən cümlələr kimi öyrənilməsi daha düzgün hesab edilmişdir.

Söz-cümlə termini iki sözdən ibarətdir. Bu sözlərdən birincisi göstərir ki, belə cümlələr adətən bir sözlərdən ibarət olur. İkinci tərəfi göstərir ki, bunlar bir sözdən ibarət olsa da, bütöv bir

cümlənin məzmununa uyğun məzmun ifadə edir və buna görə də cümlə adlandırılır. Məs.:

– *Fərhad*: – *Qardaş*.

Ustad: – *Bəli*.

Fərhad: – *İndi gün cəmi dünyanı rövşən eləyibdir*.

Ustad: – **Əlbəttə** (Ə.Haqqverdiyev)

Bu dialoqdakı *əlbəttə* sözü bir sözdən ibarət olsa da, bütövlükdə “*indi gün cəmi dünyanı rövşən eləyibdir*” cümləsinin məzmunu bərabər məzmun ifadə etmişdir.

Söz-cümlənin digər cümlə növlərindən fərqi. Söz-cümlələri indiyə qədər keçdiyimiz cümlə növlərindən bir çox cəhətdən fərqlənir:

1.*Söz-cümlələr spesifik keyfiyyəti ilə cümlələrdən və xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrdən fərqlənir.* Cümləyə təktərkibli və təktərkibli cümlələr üzvləndiyi, baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayrıldığı halda, söz cümlələr üzvlənmişdir. Cümləyə təktərkibli cümlələr məlum tabelilik əlaqələri (yanaşma, uzlaşma, idarə) əsasında qurulduğu halda söz-cümlədə bu cür əlaqələr qeyri-mümkündür. Cümləyə təktərkibli və təktərkibli cümlələrdə zaman və şəxs kateqoriyası olur. Lakin söz-cümlələrində belə kateqoriya yoxdur.

2.*Söz-cümlələr adlıq cümlələrə oxşasa da (adlıq cümlələr də bəzən bir sözdən ibarət olur), onlardan quruluşu ciddi şəkildə fərqlənir.* Doğrudur, adlıq cümlələrdə də sintaktik əlaqələrdən istifadə edilir. Adlıq cümlələrdə də müxtəlif üzvləri, yəni mübtədanı təyini, zərfləri, bəzən tamamlığı ayırmaq mümkün olur. Lakin ümumilikdə götürdükdə söz-cümlələrlə adlıq cümlələr daha çox ifadə vasitəsinə görə fərqlənir. Belə ki, adlıq cümlələr adətən adlıq halda olan isimlərlə və ismi birləşmələrlə ifadə olunsa da, söz-cümlələr belə sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bunlardan əlavə, adlıq cümlələr bir qədər müstəqildir. Əksərən mətnin əvvəlində işlənə

bilir. Söz-cümlələri isə qeyri-müstəqil olub mətn daxilində dialoqlarda işlənilir.

3.*Söz-cümlələr yarımçıq cümlələrdən də fərqlənir.* Söz-cümlələr dialoqların əvvəlindəki cümlələrdəki fikrə bərabər fikir ifadə edir. Lakin bir sözdən ibarət olan yarımçıq cümlələr bu cür fikir ifadə edə bilmir. Məs.: *Siz Şeyx Şəbanı tanıyırsınız?*

– **Xeyr.** (Ə.Haqqverdiyev)

Gedənlər dənizdə qərğ olsalar, kim cavab verəcək?

– **Özləri.**

Bu misallardan birincisində *xeyr* söz cümlədir. Özümdən əvvəlki cümlənin məzmununu tam ehtiva edir. İkinci misaldakı *özləri* yarımçıq cümlədir, əvvəlki cümlədəki fikri tam əhatə edə bilmir.

Aşağıdakı mətnə diqqət yetirək:

– *O mənim bacımdır.*

– *Doğma bacın?*

– **Hə, necə bəyəm?**

– **Heç, elə-belə.** *Soruşdum, öyrənim ki, o nə olub ki, bu kökə düşüb?*

Mən əhvalatı qısa danışdım, o, dərindən ah çəkib dedi:

– *Allah bəisə lənət eləsin.*

– **Amin** – *dedim, sonra üzümü Farizə tutub soruşdum:*

– *Fariz, yatırsan?*

– *Yatıram. (yarımçıq cümlə)*

– *Gəl yənə söhbət eləyək.*

– **Yox, gecdir.**

– *Səhər gec durarsan.*

– *Gecikərəm. (yarımçıq cümlə)*

– *Yənə araya sükut çökdü. Mən soyunub yerə uzandım, yorğanı sinəmə çəkib fikrə getdim. (Ə.Əlibəyli)*

Bu mətnə *doğma bacın, yatıram, gecikərəm* yarımçıq cümlə, *hə, heç, elə-belə, amin, yox* söz-cümlələrdir.

Söz-cümlələr bəzən dialoqlarda xitablarla bir yerdə işlədilir. Məs.: *Kərəm: –Salmanov, uzaq getmə, mən bir qədər də hazırlaşmaq istəyirəm.*

Salmanov: –Baş üstə, yoldaş Kərəmov.

Söz-cümlələr ara sözlərə daha çox oxşayır. Çünki ara sözlər kimi söz cümlələr də modal sözlərlə ifadə olunur. Lakin ara sözlərdən fərqli olaraq modal söz söz-cümlə olsa da, dialoqda ayrıca işlənir və müstəqil məna ifadə edir. Ara söz kimi işləndikdə isə, müəyyən bir cümlənin daxilində həmin cümlədəki fikrə münasibət bilinir. Məs.: *Siz də qonaqları qarşılamağa gedəcəksiniz?*

– **Şübhəsiz.**

Şübhəsiz, mən də sizin kimi bir zatla tanış olduğum üçün daim yüksələcəyəm. Birinci misaldakı *şübhəsiz* söz-cümlə, ikincidə ara sözdür. Bəzən söz-cümlə üzvlənən cümlə şəklində birləşmədə işləyə bilər. *Bəli, yox, xeyr, hə, əlbəttə, şübhəsiz* və s. kimi sözlər üzvlənən cümlə ilə bir yerdə o zaman söz-cümlə olur ki, üzvlənən cümlə onun mənasından fərqli məna ifadə edir. Məs.:

– *Sən mənə bir şey demək istəyirsən?*

– **Yox, nə olub ki?**

– *Sən də bu kitabdan almaq istəyirsən?*

– **Hə, mümkün olsa.**

– *Siz də axşam məktəbində oxuyursunuz?*

– **Əlbəttə, necə məgər?**

Üzvlənən cümlələr *bəli, yox, xeyr, əlbəttə, şübhəsiz* və s. tipli sözlərlə birlikdə işləyib eyni mənanı ifadə etdikdə söz-cümlə ola bilmir. Məs.:

Bəyəm həkim deyiləm? (S.Rəhimov)

– **Əlbəttə, həkiməm.**

Hər necə olsa, gərək üstündəki duz yükünü üstündən aşırırsınız.

– **Əlbəttə, gərək aşırım.**

Yenə də bu havacatı oxuyursunuz?

– **Bəli, oxuyuram.**

– *Baharın bunu deməyə haqqı varmı?*

– **Əlbəttə, var.** (M.Cəlal)

Oğlunuz sizə o qədər oxşayır ki...

– **Hə... bir az oxşayır.** (İ.Əfəndiyev)

Xoşunuza gəlirmi?

– **Əlbəttə... belə səliqə kimin xoşuna gəlməz.** (İ.Əfəndiyev)

– *Alın geyinin.*

– **Yox... Yox... Lazım deyil.** (İ.Əfəndiyev)

– *Olacaq mı?*

– **Bəli, bu yaxınlarda olacaq.** (M.Cəlal)

Söz-cümlənin ifadə vasitələri. Söz-cümlələr, qeyd etdiyimiz kimi, hər sözlə ifadə oluna bilmir. İfadə vasitəsinə görə söz-cümləsini üç yerə ayırmaq mümkündür.

1. Ədatlarla ifadə olunan söz-cümlələr;

2. Modal sözlərlə ifadə olunan söz-cümlələr;

3. Nidalarla ifadə olunan söz-cümlələr.

1. *Ədatlarla ifadə olunan söz-cümlələr.* Məs.:

– *Siz ona cavab verəcəksiniz?*

– **Yox.**

– *Siz müəllimsiniz?*

– **Xeyr.** (İ.Şıxlı)

– *Sandıqda saxladığınız paltarları da məktəbdən veriblər?*

– **Hə.** (İ.Şıxlı)

– *Görməmişən?*

– **Xeyr.** (M.Cəlal)

– *Siz üzgüçüsünüz?*

– **Bəli.** (İ.Əfəndiyev)

– *Acanda birbaşa evə getməyi yaddan çıxarmayın.*

– **Yaxşı.** (İ.Əfəndiyev)

– *Oxumaq bilirsənmi?*

– **Yox.** (İ.Şıxlı)

Sultan köksünü ötürdü: – **Hə...** Bu taxtapitli kravatla gedirik kommunizmə.

Mən sizi həyəcanlandırdım?

– **Yox, yox, kaş həmişə belə həyəcanlanaydım.**

– **Deyəsən, Bakıda yaşayırsınız?**

– **Bəli**

2. Modal sözlərlə ifadə olunan söz-cümlələr. Məs.:

– **Kəbin kəsdirmisən ona?** (S.Rəhimov)

– **Əlbəttə ki.**

– **Bax o görünən parlaq ulduz səninkidir. Onun yanındakı mənimki.**

– **Doğrudan?**

– **Doğrudan.**

– **Böyütdüklərinin hərəsi sənə bir oğul kimi əzizdir?**

– **Əlbəttə ki.** (M.Cəlal)

– **Ehtiramı görəcəksiniz?**

– **Yəqin.** (M.Cəlal)

– **Qoyun mənim də gülləm dəysin.**

– **Şübhəsiz.** (İ.Əfəndiyev)

3. Nidalarla ifadə olunan söz-cümlələr. Məs.:

Hər kəsin qəlbindən ixtiyarsız hicqırtılar qopdu:

– **Uy!, –vay! –Uf! –uf!** (Mir Cəlal).

Ani bir nişanla gülləni atdı. Hamı qışqırdı:

– **Urra!!!** (İ.Əfəndiyev)

Səriyyə. Necə, Rüstəm öldü?

Qurban. Canı da çıxdı!

Səriyyə. Ah!.. (C.Cabbarlı)

Səfər. İndi mən də deyirəm ki, üç manatı mənə ver, bir şahid məni elə.

Pristav. A! A! A! Dəlidan doğru xəbər. (C.Cabbarlı)

Ax... ax... Sən də qəribə danışırsan?! (İ.Əfəndiyev)

Şah kibirlə gülümsədi:

– **Aha...** (İ.Əfəndiyev)

Söz-cümlənin işlənmə yeri. Söz-cümlələr bir sıra cümlələrin əvəzində işləyə bilər. Bu, aşağıdakı hallarda diqqəti cəlb edir.

1. Söz-cümlələr nitq prosesində bir sıra başqa cümlələrin əvəzində işləyə bilər.

– **Əhsən.**

2. Söz-cümlələr dialoqlarda, qarşılıqlı replikalarda cümlələrin əvəzində işləyə bilər. Məs.:

– **Yəqin sən böyüksən?**

– **Xeyr.**

Onda sən kiçiksən?

– **Xeyr.**

Camaat hələ yaylağa köçməyib ki?

– **Xeyr** (İ.Şıxlı)

Mən sənə üçün hər şey taparam.

– **Yaxşı.** (C.Cabbarlı)

Ay qız, dua oxuyursan, nədir, dodağın tərpanir, səsin çıxmır?

– **Hə** (M.İbrahimov)

Xaspolad gəldimi?

– **Yox!** (C.Cabbarlı)

3. Dialoqlarda, qarşılıqlı replikalarda təktərkibli cümlələrin əvəzində işləyə bilər. Məs.:

Vaxtdır.

– **Bəli.**

Həmişəlik?

– **Bəli.** (İ.Əfəndiyev)

Xoşbəxtliyidir?

– **Şübhəsiz.** (İ.Əfəndiyev)

4. Dialoqun cavab replikalarında tabesiz mürəkkəb cümləni əvəz edir. Məs.: – **Uşaqlar böyüyür, böyüklər isə qocalır.**

– **Bəli.**

5. Dialoqun cavab cümlələrində tabeli mürəkkəb cümlənin əvəzində işləyə bilər. Məs.:

– *İndi ki, bildin, gedə bilərsən.*

– **Baş üstə.**

İnciməzsən ki, bir söz deyəm?

– **Xeyr.**

– *O məktubdan görünür ki, guya o da sizə məktublar yazmış.*

– **Yox!** (C.Cabbarlı)

– *Güman edirəm ki, bundan sonra daha xoş şəraitdə sizinlə görüşmək mənə qismət olacaqdır.*

– **Əlbəttə.** (M.İbrahimov)

– *Görürsən ki, hələ müharibə qabaqdadır.*

– **Doğrudur.** (M.İbrahimov)

Ağa Kərim xan: Sən deyirsən ki, mənim qapıma gəlmə, gəlmə!

Əhməd: Baş üstə. (N.B.Vəzirov)

– *Deyərlər, səni vəzirlikdən qovlayacaq xan!*

– **Ha...ha...** *Bəs elə bu?* (S.Vurğun)

Söz-cümlənin məna növləri. Söz-cümlənin bir sıra məna növləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır.

1. Təsdiq söz-cümlələr;

2. İnkər söz-cümlələr;

3. Sual-söz cümlələr;

4. Emosionallıq bildirən söz-cümlələr.

1. **Təsdiq söz-cümlələr.** Təsdiq söz-cümlələr dialoqun əvvəlindəki replikalardakı fikrə müsbət münasibət bildirir. Başlıca olaraq bu sözlərlə ifadə olunur: *Bəli, hə, yaxşı, nə yaxşı, yaxşı, çox yaxşı, çox əla, çox gözəl, baş üstə, göz üstə, əlbəttə, sözsüz, şübhəsiz, heç şübhəsiz, bəs necə, güman ki* və s. Məs.:

Üç günə gübrə daşıyırsınız sahələrə.

– **Baş üstə.**

Hər nə qədər olsa, burada işləmək yara sarımaqdan çox yaxşıdır.

– **Əlbəttə.**

– *Məktublaşırsınız?*

– **Bəli,** *elə dünən qardaşımdan kağız almışam.*

Əmi, deyirlər gedirsiniz?

– **Ha...** *Sən atandan muğayət ol.* (İ.Əfəndiyev)

Həbsə alınan Ağasəlimin?

– **Bəli.** (İ.Əfəndiyev)

Doğrudanmı, siz mənim həyatım haqqında eşitmək istəyirdiniz?

– **Bəli.** (İ.Əfəndiyev)

– *Çək onu!*

– **Baş üstə.** (M.Cəlal)

Məgər mənim köhnə nişanlığım da var idi?

– **Əlbəttə.** (M.Cəlal)

2. **İnkər söz-cümlələr.** İnkər söz-cümlələr dialoqun əvvəlindəki cümlədəki fikrə inkər münasibət bildirir və başlıca olaraq bu sözlərlə ifadə olunur: *yox, xeyr, heç, heç də yox, əsla, qətiyyə, nahaq* və s.

Məs.: – *Məşədi İman ola bilərmə ki, bir on gün səbr edəsiniz?*

– **Xeyr,** *Hacı.*

Bəsdir, Fəridə! Sən bununla məni də təhqir eləyirsən.

– **Qətiyyə.** *Mən yalnız hiss etdiklərimi deyirəm.* (İ.Əfəndiyev)

Doğru deyilmi?

– **Xeyr.** (İ.Əfəndiyev)

– *Nəcəf, Mirzə gətirən nə şeyirdir?*

– **Heç...** *Bir tərifnamədir, yazıb gətirib mənə.*

– *Evdən nigarançılığınız yoxdur ki?*

– **Xeyr.**

– *Cavab göndərmisiniz?*

– **Xeyr,** *bu gün göndərəcəyəm.*

Qeyd: Bəzən təsdiq və inkər söz-cümlələrində iki söz ya təsdiqə, ya da inkərə xidmət edir. Məs.:

– *Elə deyilmi, ağa?*

- **Bəli, əlbəttə.** (Anar)
- *Maraqlı veriliş var.*
- *A... Sən də baxacaqsan?*
- **Hə. Əlbəttə.** (Anar)
- Yoxlamaq istəyirsiniz?*
- **Yox, yox.** (İ.Şıxlı)

3. **Sual söz-cümlələr.** Sual söz-cümlələri təsdiq və inkar söz-cümlələrinin sual intonasiyası ilə tələffüzü əsasında əmələ gəlir. Bu zaman *bəli, hə, əlbəttə, şübhəsiz, bəs necə, yaxşı, çox yaxşı və s. təsdiq mənalı, yox, xeyr, heç, əsla* və s. inkar mənalı ədat və modal sözlərin sual məqamında işlənməsi sual söz-cümlələrini yaradır. Məs.:

- *Sonra mənimlə gedərik su gətirməyə.* – **Yaxşı?**
- *Buraxmırsan? Buraxmırsan?* – **Yox?**
- *Bəlkə mən onu danlamaqda səhv elədim?*
- **Hə?**
- Tənəffüsdə gələcəyəm.*
- **Doğrudan?** (İ.Əfəndiyev)
- Çərkəzin səsinə eşidəndən sonra Şamxal başını qaldırıb ürkək nəzərlərlə mü sahibinin üzünə baxdı.*
- *Seç deyilmi? Hə?* (İ.Şıxlı)
- Tələbə üzünü Verdiyevə çevirib yenə nəşə demək istəyəndə Gəldiyev qoymadı:*
- *Fərhadov, gələrsən danışarıq, axşam! Yaxşı?* (M.Cəlal)
- İndi sən özündə ona qarşı az da olsa, atalıq duyğusu hiss eləmirsən?*
- *Yox.*
- **Heç?** (M.Cəlal)

4. **Emosionallıq bildirən söz-cümlələr.** Emosionallıq bildirən söz-cümlələr dildə daha çox işlənir. Bu qəbildən olan söz-cümlələr, nidalarla, nidalaşan sözlər və bəzi ədatlarla ifadə olunur.

Bunlar sevinc, şadlıq, təəccüb, qəzəb, nifrət, kinayə, təkid, tələb və s. kimi müxtəlif mənada işlənir və buna görə də bunların özləri də çox vaxt müxtəlif növlərə ayrılır. Məs.:

- **Aha!** *Bu ki Əlibala imiş.*
- **Bərəkallah, Züleyxa, Bərəkallah, Züleyxa, afərin!**
- Oy!..** *Nə qəşəng köynəkdir. (İ.Əfəndiyev)*
- Gəldiyev əlini fırladı:*
- **Hay, hay!..** (İ.Əfəndiyev)

Qeyd 1: Bundan əlavə, görüş, ayrılıq prosesində işlənən *salam, hələlik, xudahafiz* və s. tipli sözlər də söz-cümlə hesab edilir.

- Qeyd 2:** *Səs təqlidi yolu ilə əmələgələn (aaa..., sss..., şşş...,hm...) söz-cümlələr də vardır. Məs.:*
- **Sss...** *Damdakılar oyanar: Erkən işi görüb qurtarmalı və kənddən uzaqlaşmalıyıq. (M.İbrahimov) – Mənə pul lazımdır, vacib işim var.*
- **Hm...** *Qəzeti neçəyə deyirsən? (S.Vəliyev)*

Qeyd 3: *Bəzən üzvlənməyən cümlələrin bir növü kimi vokativ cümlələrdən də bəhs olunur. Vokativ cümlələr xitab-cümlələr kimi də adlandırılır. Ona görə ki, vokativ cümlələr müraciət, çağırış bildirən sözlər əsasında yaranır. Bu cəhətdən onlar xitablara oxşayır. Ancaq onlar xitablardan fərqlənir. Onlar arasındakı fərqləri belə qruplaşdırmaq olar:*

1. *Xitab cümlənin digər üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmasa da, semantik cəhətdən bağlıdır. Bu baxımdan xitab işləndiyi cümlənin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Vokativ cümlələr isə xitabdan fərqli olaraq daha sərbəst olurlar. Onlar ayrıca cümlə kimi təzahür edirlər. Buna görə də onları hər hansı cümlənin tərkib hissəsi hesab etmək olmaz.*

Hətta kitabın nidalı ifadəsində ondan sonra nida işarəsi qoyulur və kitab özündən sonra gələn cümlədən semantik cəhətdən ayrılır. Məsələn: **Səbinə!** Sən də həqiqətin göziinə pərdə tutursan? Ancaq vokativ cümlədə belə deyildir. Məsələn: Roza: **Şeyda!.. Ah... Şeyda... Şeyda!** (H.Cavid)

2. *Kitab yalnız müraciət, vokativ cümlələr isə müraciətlə yanaşı, müraciət olunana münasibəti də bildirir. Ona görə də vokativ cümlələrdə predikativlik, modallıq və cümlə intonasiyası olur.*

3. *Kitabın ifadəsində başqa vasitələrdən istifadə olunmadığı halda, vokativ cümlələrdə jestlərdən, əl-qol hərəkətlərindən və sairədən istifadə olunur.*

4. *Kitablar emosionallıq və spesifik intonasiya ilə deyilərək vokativ cümlələrə çevrilə bilər, yəni vokativləşir. Hər ikisinin əsasında müraciət dayandığı üçün bu hal baş verir. Ancaq kitabların vokativləşməsinə baxmayaraq, vokativ cümlələr kitab olmur.*

Vokativ cümlələr adlıq, yarımçıq cümlələrə bənzəsə də, onlardan da fərqlənir. Azərbaycan dilində vokativ cümlələri semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **Çağırış məqsədilə işlənən vokativ cümlələr.** Bunlar xitaba bənzəsə də, ancaq xitabdan fərqli olaraq hər hansı cümlənin tərkib hissəsi kimi çıxış etmir. Məsələn, **Azər**, qonaqları qonşu otağa yerləşdir. (A.Babayev) Bu cümlədə **Azər** xitabdır. Digər misala diqqət yetirək:

Amma Orxanın səsi bir qədər uzaqdan eşidildi:

– **Azər...**

Azər dinmədi.

– **Azər... Azər...**

Azər iradəsini toplayıb, səs gələn tərəfə döndü. (A.Babayev) Bu cümlədəki “Azər” sözündən sonra

izahedici, aydınlaşdırıcı cümlələr işlənməmişdir. Burada “Azər” sözü vokativ cümlədir.

2. **Haray, yüksək hiss-həyəcan ifadə edən vokativ cümlələr.** Belə vokativ cümlələr hiss-həyəcan, qorxu, təlaş, fəryad və s. ifadə edir. Məsələn: Xürrəm Səlim Sübhani harayladı: **Səlim! Səlim!** (İ.Məlikzadə) Saqqallı qorxdı, yapışdı Həlimin çiyinlərindən və ucadan çığırdı: – **Usta! Usta! Usta!** (A.Babayev) ... Sonra başını döndərüb ucadan bağırdı: **Müslüm! Müslüm!** (A.Şaiq)

3. **Sevinc hissini ifadə edən çağırış məzmunlu vokativ cümlələr.** Bu cür cümlələrdə hər hansı hadisədən doğan sevinc, şadlıq ifadə olunur. Məsələn: Mahmud iki qolunu da geniş açıb elə bil ki, bütün camaatı qucaqlamaq istəyirdi: – **İnsanlar!.. İnsanlar!.. Ağalar!..** (Elçin)

4. **Kədər, qüسسə bildirən çağırış məzmunlu vokativ cümlələr.** Bu cür cümlələrdə kədərli, qüسسəli, hüznü bir intonasiya olur. Məsələn: Cəmilə məzarın üstünə çırpılıb ah-nalə elədi: **Səlim! Ah! Səlim!** (A.Babayev)

Vokativ cümlələr söz birləşmələrindən də ibarət olur.

a) *Birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət olanlar: Cəmil başını əlləri arasına alıb pıçıldayırdı: – Ax, başı, bəlalı millət!* (A.Babayev) Nəhayət, kütlə yarıldı, səslər kəsildi, zabit italyanca bağırdı: **Gic qoyunlar!** (Ə.Məmmədخانlı)

b) *İkinci növ təyini söz birləşməsindən ibarət olan vokativ cümlələr: Dəmir qəflətən Orxanın qarnına bir təpik ilişdirdi: – Şəhər talası!* (İ.Məlikzadə)

c) *Üçüncü növ təyini söz birləşməsindən ibarət olan vokativ cümlələr: Niyaz onun dalınca xeyli baxıb gileyləndi: Allahın yazığı* (A.Babayev)

Vokativlər iki yerə ayrılır: xalis vokativlər, situativ vokativlər. Xalis vokativlər yalnız vokativ söz olurlar. Buraya əşi, alə, ayə, adə, az, kiş-kiş, kıs-kıs, cib-cib, dü-dü-dü, pişdə, küşt, çosş, ho//hoha//hov//oho//ha, hoş//hoşa və s. sözləri aid etmək olar. Situativ vokativlər isə müəyyən situasiya, şəraitlə bağlı olaraq yaranır. Məs: Babacan, şahmat, dama oynaya bilirsən? (S.Qədirzadə) Əlican, ikiəlli yapışarsan bu bidonun qulplarından. (İ.Məlikzadə)

Azərbaycan dilində vokativlər, onların dil sisteminə yeri, linqvistik xüsusiyyətləri, vokativ cümlələr araşdırılmışdır. (bax: Nərgiz Hacıyeva. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı, "MBM", 2007) Ancaq bununla belə, vokativ cümlələrin geniş araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s.231-234
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.77
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Aspoliqraf LTD" MMC, 2004, s.204-211
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.166-169
5. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən çalışmaları. Bakı, API-nin nəşri, 1985, s.36-42
6. N.Hacıyeva. Azərbaycan dilində vokativlər. Bakı, "MBM", 2007

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR VƏ BİRLƏŞMƏLƏR

Azərbaycan dilində bir sıra başqa dillərdə olduğu kimi, elə dil vasitələri vardır ki, onlar sadə cümlənin həcmi genişləndirir. Onu mürəkkəb cümləyə yaxınlaşdırır. Lakin mürəkkəb cümləyə çevirə bilmir. Beləliklə, bunlar sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasında bir keçid kimi özünü göstərir. Bura başlıca olaraq aşağıdakılar daxildir:

1. Genişlənmiş xitablar;
2. Bir sıra ara sözlər və ara cümlələr;
3. Cümlənin həmcins üzvləri;
4. Xüsusilənmiş üzvlər;
5. Feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri.

Cümlənin əsasını təşkil edən üzvlər bir-biri ilə həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz vahidlərin bir qismi cümlənin üzvləri ilə yalnız mənəyə bağlanır. Sintaktik əlaqəyə girə bilmir. Buna görə də belə dil vahidləri cümlə üzvü ola bilmir. Bu qrupa ara sözlər və xitablar daxildir. Məs.: *Gündüz, adam hər bildiyini danışmaz. Boy buxunun-*

dan rəhmətlik Mədədə oxşayırsan, necə deyərlər, eşiyin xoşuma gəlir, amma içərin gözümə birtəhər görünür, oğul. (İ.Hüseynov)

*Arzum budur, ey rəhbərim, silahdaşım, yoldaşım,
Uzun illər özümüzə görə sənə yanaşı.* (S.Rüstəm)

Ay həzərat, bir zamana gəlibdir,

Ala qarğa şux tərlanı bəyənəm.

Oğullar atanı, qızlar ananı,

Gəlinlər də qaynananı bəyənəm. (Aşıq Abbas Tufarqanlı)

Xitab

Xitab haqqında məlumat. Cümlənin üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmayıb, müraciət məqsədilə işlənən sözlərə və cümlələrə xitab deyilir. Xitablar adətən ismin adlıq halında olub, isimlərlə, isimləşmiş nitq hissələri ilə və müxtəlif ismi birləşmələrlə ifadə olunaraq müraciət olunan şəxsi, şəxsləndirilmiş əşya və hadisələri bildirir. Xitabların işlənilməsində məqsəd müraciət olunan şəxsin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, oyatmaq, hərəkətə gətirmək, bir işə təhrik etməkdir. Bədii ədəbiyyatda xitablardan bədiilik vasitəsi kimi istifadə edilir.

Xitabların ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onların forması ilə məzmunu arasında ziddiyyət olur. Belə ki, xitablar adətən üçüncü şəxsə olan sözlərlə ifadə olunur. Lakin qarşısındakı şəxsə – dinləyəne, yəni ikinci şəxsə müraciətlə işlənir. Onun forması ilə məzmunu arasında ziddiyyət buradan doğur. Məs.: **Çəkil, cəllad, vətənimdən, çəkil, çəkil. Oğul, mən bilirəm sevdəyə düşən insanlar ömrünü çürüdür bəzən.** (S.Vurğun) **Heydərbaba, yolum səndən kəc oldu, Ömür keçdi, gələmmədim gec oldu.** (M.Şahriyar) və s.

Xitabların quruluşu. Xitablar quruluş etibarilə sadə və mürəkkəb olur. Lakin xitabların quruluşu cümlə üzvlərinin quruluşundan müəyyən dərəcədə fərqlənir. Sadə xitablar bir üzvə uyğun

gəlir. Mürəkkəb xitablar isə iki üzvə (mübtədə və onun təyininə) uyğun gəlir. Elə buna görə də sadə xitablara bəzən müxtəsər xitablar, mürəkkəb xitablara isə geniş xitablar da deyilir. Sadə xitablara aid misallara diqqət yetirək. Məs.: *Sən mənim başımı ucaltmış, oğlum, Verdini həyatıma bəzək, yaraşmış.*

Qoy nəğmə deməyə bülbül tələssin,

Gəzdiyi, gördüyü üç aydır, şair.

Sənin ki, kükrəyən ilhamın, səsin,

Məcraya sığmayan bir çaydır, şair. (M.Araz)

Şeirim, şimşəkdən qanad istə sən,

Yerə insanın nəfəsilə gəl.

Dünyada bir damla olmaq istəsən,

Dünyaya sən ümman həvəsilə gəl. (M.Araz)

Ah çəkdim, başım üstə yarpaqlar əsdi, gülüm,

Sənin qəlbini əsmədi. (B.Vahabzadə)

Həyat, sevincin qədər əzabın da şirindir, Səni mənalandıran o keşməkeşlərinindir. Nə olub, Mirzə, yenə qarğalar ağız-ağıza verib nə qırılmaşırlar. (İ.Əfəndiyev) **Qətibə, gəlin örtülü danışmayaq.** (M.S.Ordubadı) **Adil, yaxşı olar ki, “ər-arvad” əvəzinə ayrı söz işlədəsən.** (İ.Əfəndiyev)

Mürəkkəb xitablara aid misallara diqqət yetirək. Məs.:

Tərlan təbim! Nə yatmışsan, qanadlanmaq vaxtı çatdı.

Hünəri dağ çapan Fərhad ilhamım! Coş, yenə dalğalan dəryalar kimi və s.

Ey daşlaşan, torpaqlaşan, ulu babam,

Bu günümüdən dünənimə uzaqlaşan, ulu babam.

Küləkləşən, dumanlaşan ruhumla mən.

Ayağa dur, sənənləyəm. (M.Araz)

Dünəndən bəri bir heykəl qəməm,

Hardasan, hardasan, **azəri nəğməm?**

Sənsiz heç olmuşam, heç kim olmuşam,

Bir səfil olmuşam, yetim olmuşam. (M.Araz)

**Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən,
Modalı ədəbazarlar.** (B.Vahabzadə)

Bu misallarda *Tərən təbim!*, *Hünəri dağ çapan Fərhad ilhamım!* *Ey daşlaşan, torpaqlaşan, ulu babam, Bu günümdən dünənimə uzaqlaşan, ulu babam* və *azəri nəğməm* və s. geniş xitablardır.

Hətta bəzən xitablar daha genişlənərək böyük bir cümlənin ifadə etdiyi fikrə bərabər fikri ifadə edir. Bu cür xitablardan bədii ədəbiyyatda daha çox istifadə edilir. Məs.: *Siz ey mənləkləri tapdalanın, cansız muncuqlar kimi alver malına döndərilən, gəlinlər, qızlar! Sən, ey müqəddəs odlar gəlini, ulu Hörmüzdün paklıq və məsumluğunu təmsil edən Solmaz.* (C.Cabbarlı)

– *Ey ixtiyar, sən ey zalım, məzlum dolu illərin
Ürəklərə kədər saçan, ələm verən töhfəsi!* (M.Müşfiq)
*Ey çocuq ruhu qədər şən Göygöl,
Köksü almas kimi rövşən Göygöl!* (M.Müşfiq)

Həmcins xitablar. Xitablar vasitəsilə bəzən müxtəlif şəxs, əşya və hadisələrə müraciət etmək mümkün olur. Nəticədə həmcins xitablar meydana çıxır. Məs.: *Kür qırağı, Qarayazı, göy çəmən, Qoca palıd, tüstülənən od-ocaq!..*

*Ey yolçu, ey çoban, ey havalı quş!
Sizi bəkləməkdən artıq yorulmuş
O qaynayan, axan, diqqətli gözlər.* (M.Müşfiq)
*Siz dözümdə fil oldunuz
Ey nəvələr, nəticələr,
Biz heç nəyik, biz heç nəyik.* (B.Vahabzadə)
*Qop, ey tufan, əs, ey yel! Xəzəl olum tökülüm
Düz beş il ürəyimdə
Bəslədiyim məhəbbət, bir salama dəymədi.* (B.Vahabzadə)

Hətta bəzən eyni bir anlayışa, eyni bir şəxsə müxtəlif şəkildə müraciət edəndə xitablar həmcinsləşə bilər. Məs.: **Fuad, əzizim,**

sənsən. Oğlum, İsfəndiyar, qadası, dur, dur, gəlib öldürərlər.
(M.Hüseyn)

*Ey mərhəmət kanı, ey ulu Tanrı!
Ey yerlərin, göylərin hökmdarı!* (H.Cavid)
*Ey böyük Tanrı, ey böyük Yaradan!
Hər qulun halı, fikri sənə oyan.* (H.Cavid)
**Habil! Ay insafsız, ürəyimizi
Yandırır yaxmaqda qəsdin nədir, nə?** (B.Vahabzadə)
Aman, Fərhad, igid balam, nə xəbər? (S.Vurğun)
*Yenə toz... aman, bu toz buludları nə istər
Bilməm səndən, ey Bakı, sən ey atəş diyarı!* (M.Müşfiq)
**Təbiət, təbiət, ana təbiət!
Niyə vaxtsız qıydın ona təbiət?** (M.Araz)
**Ey ümidim, ey gümanım,
Sözün haqsa, necə danım?** (B.Vahabzadə)
**Ey qəlbi yaralı, fikri pərişan,
Qəlbindən keçəni qorxma, de gəlsin.** (B.Vahabzadə)

Hamı da söz verdi ki, əziz dost, əziz Cavanşir, rahat yat, səni unutmayacağıq və bütün yarımçıq qalmış işlərini axıra çatdıracağıq. (İ.Şıxlı) **Vaqif! Ey sərvərim! Ey tacidarım.** (S.Vurğun)

Bəzən xitablar əlavələr vasitəsilə genişlənir və onun məzmunu əlavələrin köməyi ilə daha zəngin ifadə olunur. Məs.:

**Vaqif, ey şeirimizin könül dastanı,
De, söhbətin hanı, de, sazın hanı.
Siz, ey bizdən sonra şeirə gələnlər,
Bu çətin yollarda uğurlar sizə!** (B.Vahabzadə)

Xitabı formalaşdıran sözlər. Xitablar, ümumiyyətlə, əvəzliliklə ifadə olunmur. İkinci şəxsin təkini və cəmini bildirən *sən* və *siz* sözləri bəzən xitab kimi işlənsə də, mütləq ondan sonra izahedici sözlər gəlir və həmin sözlər xitabı formalaşdırmaqla bərabər, üçüncü şəxsə doğru inkişaf etdirir. Məs.:

*Sən, ey sular sonası, insanlığın anası,
Saf vicdanın böyükdür. Siz, ey Avropanın cahangirləri,
Tarixin məhvəri dönəndən bəri, quldur paltarına
büründünüz siz.*

Əsrlərcə şərqlərə kəsildin acı,

Sən, ey vəhşi, sən, ey azğın imperiazizm! (M.Müşfiq)

Sən, ey sinəsində daşlar qaldıran!

Ağırlıq mənim də biləyimdədir. (S.Vurğun)

*Atıl cahana sən, ey ildırım, alış, parla! Gurulda, taqi-
səmavi, gurulda, çatla, dağıl! Sən, ey günəş, yağışan yağdır, ey
bulud, ağla! (C.Cabbarlı)*

*Qeyd: Feilin əmr formasının ikinci şəxsinin təkində olan
bir qisim xitablar vardır ki, onlarda sən sözü formal
olaraq xitab kimi işlənməsə də, bu sözü artırmaq olur.
Məs.: Sus, ey bülbül, kəs, ey tufan, məramım istirahətdir.
(S.Vurğun) Gəl, ey nazlı bahar, gecikmə, tez gəl, gəl ki,
qişın ömrü çox uzanmasın. (S.Vurğun)*

Dilimizdə xitablardan əvvəl sən sözünün formal olaraq artırıl-
ması mümkün bir haldır. Məs.: (Sən) Ey könül, fürsəti badə
vermə, (sən) gəl, gün keçir, ay ötür, il yaman gedir. (M.Rahim)

Emosionallıq yaratmaq üçün bədii ədəbiyyatda bəzi
xitablardan rədif kimi istifadə olunur. Məs.:

Kaman çalan kimdir o, Bəxtiyar,

Küləkdir ya simdir o, Bəxtiyar

Gənclik, həyat şirindir, qardaşım!

Vətən qat-qat şirindir, qardaşım! (R.Rza)

Xitabların cümlədə işlənmə yeri. Xitablar cümlə üzvləri ilə
sintaktik əlaqədə olmadığından cümlənin hər yerində (əvvəlində,
ortasında və sonunda işlənə bilirlər) işlənir və yerindən asılı olaraq
lazımı durğu işarələri qoyulur. Məs.:

Şair! Bu fəlsəfən qalsın bir yana,

Yaxın get, salam ver, o qəhrəmana. (S.Vurğun)

Mən də, qardaş, sənə kimi dağ aşmalıyam.

Uşaq çöldə, bayırda gülməsin, yüyürməsin

Yıxılmağın, durmağın ləzzətini bilməsin,

Bəs neyləsin, ay ana? (B.Vahabzadə)

Rahatlıq bilmədən yürür bu karvan

Karvan, bitməyəcək yollarla davan! (M.Müşfiq)

A qız, nə var, nəyə həşir salmışan?

Söylə, yenə kimdən barıt almışan? – (M.Müşfiq)

Haydı, Rüstəm, çıxalım gəl yarışa,

Çıxalım mövzu üçün axtarışa! (M.Müşfiq)

Təbiidir ki, ay qız, yaz ayları gələndə

Yarpaqları pərdədə qalmaz örtülü qönçə. (M.Müşfiq)

Burax bu hissləri, ey şair, burax!

Gördüyün, bildiyin şeylərdən danış! (M.Müşfiq)

O zaman ki, üfüqlərə bəziniz dalar

Qəlbən sizi pək sevərim, yolçu buludlar. (M.Müşfiq)

Hanı dəlilərin, a nənəm Nigar

Namərdlər doğuldu bu zamanədə. (B.Vahabzadə)

Dayan, insan!

Hara belə?

İnsan dedi gülə-gülə. (B.Vahabzadə)

Yazıqlar olsun ki, ey təmiz ürək!

Bəzən yuva salır səndə xəyanət. (S.Vurğun)

Şair! Nə incədir rübabın sənə!

Uçurdu ruhumu çaldığın bu saz! (S.Vurğun)

Qeyd: Xitab cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra,
ortasında gəldikdə ondan əvvəl və sonra, sonda gəldikdə
isə ondan əvvəl vergül işarəsi qoyulur. Xitablardan sonra
bəzən nida işarəsindən istifadə edilir. Bu zaman nida
işarəsi vergülə bərabər bir işarə kimi nəzərdə tutulur.

Baxmayaraq ki, nida işarəsi qoyulduğu sözdə səs tonunun yüksəlməsinə xidmət edir, əslində isə vergül işarəsinə bərabər olur.

Şeirdə bəzən durğu işarələrindən düzgün istifadə edilmir. Bu da xitabla bağlı anlaşılmaqlar yarada bilər.

Xitablar bəzən emosionallıq xatirinə cümlənin əvvəlində və sonunda işləyə bilər. Məs.: **Ay qardaş, zamanə nə pis gətirdi, ay qardaş.**

Bəzən isə xitablar cümlənin ortasında və sonunda işlənir. Məs.: *Yağma, yağış, yağma, yağış, Mən görüşə tələsirəm.* (B.Vahabzadə)

Xitabların məna xüsusiyyətləri və məna növləri. Xitablar bir sıra məna xüsusiyyətlərinə malik olur. Bu xüsusiyyətlər xitabların bağlı olduğu şəxslə, əşya ilə əlaqələndir. Məs.: **Qüdrət!** *Atalar deyib ki, əmioğlu ilə əmiqızının kəbinini Allah özü göydə kəsib.* (Ə.Vəliyev)

Bülbül, nəğməni kəs, **Bülbül,** amandır,

Nə özünü yandır, nə məni yandır.

Novruzəli, heç ürəyini sıxma. (C.Məmmədquluzadə)

Bülbülüm, köksünün altı sarıdır,

Mehriban yaratmış səni təbiət. (S.Vurğun)

Aç dərini, mehriban quş!

Sənin də öz lisanın var. (S.Vurğun)

Ey çaylar üstündə süzən sonalar,

Daşlara dəyməsin bir tükünü də. (S.Vurğun)

Ey bizim çəmən sirdaşı quşlar,

Çiçəkdən çiçəyə uçuşun siz də. (S.Vurğun)

Üstündən karvan yeriməz

Sıxdır dumanların, dağlar! (S.Vurğun)

Axma, Araz! Dayan, Araz!

İnsaf eylə, bizə bir az. (S.Vurğun)

Ey günəş, ey bulud, girin qoynuma

Bu saf təbiətə mehribanam mən. (S.Vurğun)

Qonaq gəlib sizə Vurğun,

Sevinsin gülzarın, dağlar! (S.Vurğun)

Xitablar üç məna növünə ayrılır. 1. İnsana müraciətlə işlənənlər, 2. Başqa canlı varlıqlara müraciətlə işlənənlər, 3. Cansız varlıqlara müraciətlə işlənənlər.

1. İnsana müraciətlə işlənənlər: **Əzizim, Əmiraslan, mən sənin atanın köhnə adamlarındanam.** (M.Cəlal) **Vaqif! Ey sərvərim! Ey tacidarım!** (S.Vurğun) **Ey sevgilim, gözümün işığı, Murtuzu bağışla.** (M.Cəlal) **İtil gözlərimdən, bivəfa yarım!** (S.Vurğun) **Bu dağlar sizindir, əziz qardaşlar!** (S.Vurğun) **Sizə sözüüm vardır, böyük hökmdar!** (S.Vurğun) **Çox sağ ol, vəfalı könül sirdaşım!** (S.Vurğun)

2. Başqa canlı varlıqlara müraciətlə işlənənlər:

Gəzin, quşlar, çəmənzarı,

Salam deyən dağa-daşa. (S.Vurğun)

Qız tez qışqırdı:

– **Aslan, tut! Qaplan, yırt!** (M.Cəlal)

Quşlar, quşlar, a quşlar!

Qaranquşlar, a quşlar! (A.Səhhət)

Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? (S.Vurğun)

Ay it, ay it! – *deyə çoban onların ardınca yüyürdü.*

(İ.Əfəndiyev)

3. Cansız varlıqlara müraciətlə işlənənlər: **Ey ulu göylər!** *Nə qədər ağrıdır bu qara xəbər.* (S.Vurğun) **Qara dəniz! Qara dəniz!** *Nə gümrahdır dalğaların.* (S.Vurğun) **Ana vətən! Ana vətən!** *Günəş doğur gülüşündən!* (S.Vurğun) **Ey Vətən!** *Torpağın əzizdir mənə, Mən orda tapmışam səadətimi.* (S.Rüstəm)

Xitabların nidalarla işlənməsi. Xitablar bəzən nidalarla bir yerdə işlənir. Bu zaman **a, ay, ey** nidalarının xitablarla işlənməsinə daha çox müşahidə olunur. Məs.: **A bala!** *Soyuqdur, gəl qızınaq bir az.*

Parçalan, ey qəlbim! Bir dəfə sökül!

Xəstə yarpaq kimi oxalan, tökül. (S.Vurğun)

Ey könül! Min namə yaz bir gülüzarın eşqinə

Can evindən seyrə çıx bir xoş güzarın eşqinə (S.Vurğun)

A köhnə yoldaşım, a köhnə atım!

Buğlana-buğlana köpüklən, atım! (S.Vurğun)

Xitabların təkriri. Bəzən, xüsusən poeziya dilində xitablar bədiiilik vasitəsi kimi təkrar edilir və nəticədə xitabların təkriri əmələ gəlir. Məs.: **Qoca dünya, qoca dünya, sən qəhrəmanları bir də tanı.**

Oğul, oğul, amandır

Çox yuxulamaq yamandır. (M.Ə.Sabir)

Mister Tomas ağır əlini onun kürəyinə vurub: Şərq məhəbbəti, şərq məhəbbəti!.. – dedi. (M.İbrahimov) Oğul, oğul! Sənin qanını yerdə qoymaram. (N.B.Vəzirov)

Ana torpaq! Ana torpaq! Sənin bu hüsnün şeirimizin ürəyində nəqş olunmadı. (S.Vurğun) Amaliya! Amaliya! Mənim qızım. (C.Cabbarlı)

Qara dəniz! Qara dəniz! Nə gümrahdır dalğaların. (S.Vurğun) Səradən bir dəli şeytan deyər: insanlar, insanlar! Nədir dünyanı tutmuş elmlər, irfanlar, insanlar. (M.Ə.Sabir) Ah Günəş, ah Günəş, bəri bir anlıq

Görünüb sonradan batsaydı yenə

Mən səcdə qıldım bu hörmətinə. (S.Vurğun)

Tellərini dolayır boynuma ay, gecələr,

Mənim sirdaşımsınız, gecələr, ay gecələr. (B.Vahabzadə)

Belə hallarda bəzən xitabın əsas hissəsi, özək hissəsi sabit qalır, təyinedici hissəsi dəyişdirilir. Məs.:

Ah mehriban ana, ah əziz ana,

O gündən bəridir həsrətəm sana.

Gül, ey nazlı səhər... sevdalı səhər!

Dünyanın qəlbini əxsın incilər. (S.Vurğun)

Bəzən də, əksinə, xitabın təyinedici hissəsi sabit qalır, özək hissəsi dəyişdirilir. Məs.: *Salamat qal, ana torpaq, ana yer.*

Xitabların münasibət bildirməsi. Xitablar müraciət bildirməklə yanaşı, münasibət də bildirir. Bu münasibət xitab üçün seçilən sözlərlə, xitabın təyinləri ilə bağlı olur. Bəzən də xitablara artırılan şəkilçilər münasibət bildirir. Məs.: *A quşcuğazlar, ananiz gəldimi? Bizdən arxayın ol, əzizim, nə lazımdır yazarıq. (M.İbrahimov) Oğru, oğru! Torpaq oğrusu! Xırman oğrusu! Boğ, boğ, qoy canı çıxsın. (M.İbrahimov) Yaxşı, Xavərim, bir gecəlik qonaqdır, yatıb səhər durub gedəcək. (M.İbrahimov) Gedək, atacan, – dedi, evimizə gedək. (M.İbrahimov) Xanımcən, nə var? Yoxsa xanım, bəyim pis haldadır? (C.Məmmədquluzadə) Get, ceyran qızım, get, öz otağına bir az dincəl. (M.İbrahimov) Xudahafiz, köhnə dost! – deyib kağızı götürdü və kabinetdən çıxdı. (M.İbrahimov)*

Bəzən dilimizdə (yazılı və şifahi ədəbi dilimizdə) həmcins xitablar da işlənir. Məs.: *Xanımlar, ağalar, qaldırım bu badələri xanım Gülnazın sağlığına içək! (M.İbrahimov) Bişərəf, binamus! İtə razı olacağam, səni yaxına qoymayacağam. (M.İbrahimov)*

Xitabların ifadə vasitələri. Xitablar adlıq halda olan isimlərlə, isimləşmiş nitq hissələri ilə və bir sıra ismi birləşmələrlə ifadə olunur:

a) İsimlərlə ifadə olunanlar: Yox, *Rüstəm, mən sənsiz yaşaya bilmərəm. (C.Cabbarlı) Səriyyə, bilirsən nə var? (C.Cabbarlı) Nadir, niyə ağlayırsan? (C.Cabbarlı) Gültəkin, sən məni yenidən diriltidin. (C.Cabbarlı) Yavaş, qız, indi Aslan bəy gəlib eşidər. (C.Cabbarlı)*

b) İsimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunanlar: *Bilirəm, zavallı, nə istəyirsən. (C.Cabbarlı) Zavallular, siz kimsiniz? (C.Cabbarlı) Başdan ayağa şəhd kimi safsan, ey şux, Şəffafsan, ey şux! (M.Ə.Sabir) Alicənablar! Gücə arxalanmaz, mənəcə, hökmdar. (S.Vurğun)*

c) İsmi birləşmələrlə ifadə olunanlar: **Gözəl mələyim!** Mən də fərağında məcnunam. (C.Cabbarlı) **Göz bəbəyim!** İndi ki gecikəcəkdin, əvvəldən niyə məni bu qədər incidirdin? (C.Cabbarlı) **Zavallı bəşəriyyət,** neçin həqiqəti gizlədirsiniz. (C.Cabbarlı) **Ox, zavallı bacım!** Sənsən. (C.Cabbarlı) Ah, **bədbəxt qız!** Səni azad etməyə məndə iqtidar yoxdur ki, barı az da olsa sənə kömək edim. (C.Cabbarlı) **Zavallı çocuq!** Mən sənə acıyıram. (C.Cabbarlı)

Xitablarla mübtədanın fərqləri. Xitablar adlıq halda olan isimlərlə, isimləmiş nitq hissələri ilə və bir sıra ismi birləşmələrlə ifadə olunmasına görə mübtədəyə oxşayır. Lakin mübtədə ilə xitab arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1. Mübtədə cümlə üzvü olduğu halda, xitab cümlə üzvü hesab olunmur.

2. Mübtədə haqqında danışılanı bildirir, xitab isə müraciət olunanı bildirir.

3. Mübtədə adi intonasiya ilə tələffüz olunur. Xitab isə nisbətən yüksək tonla tələffüz olunur.

4. Mübtədə *kim?, nə?, hara?* sintaktik suallarına cavab verir. Xitab isə sintaktik suallara cavab vermir.

5. Mübtədə cümlə üzvləri ilə həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur. Xitablar isə cümlə üzvləri ilə yalnız mənə əlaqələndir.

6. Xitab yazıda müəyyən durğu işarələri ilə fərqlənir. Mübtədadan sonra isə belə işarələrə ehtiyac olmur.

Qeyd: Dilimizdə mübtədadan sonra iki halda vergül işarəsi işlədilir¹. Birinci halda **o, bu** əvəzləri ilə ifadə olunan mübtədadan sonra vergül qoyulur. Məsələn, **O, kitabı mənə verdi** cümləsində **o** mübtə-

dasından sonra vergül qoymaq lazımdır. Ona görə ki, əgər vergül qoyulmazsa, onda **o** mübtədə deyil, təyin kimi anlaşılır. Ancaq **O gəldi** cümləsində isə **o** mübtədasından sonra vergülə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, **o** mübtədasından sonra elə bir söz yoxdur ki, **o** mübtədası həmin sözü təyini kimi başa düşülsün. Odur ki, **O gəldi** cümləsində **o**-dan sonra vergül qoyulmasa da, **o** mübtədə kimi başa düşülür.

Deməli, **o** və **bu** əvəzləri ilə ifadə olunan mübtədə özündən sonra gələn cümlə üzvünün təyini kimi çıxış edərsə, onda həmin mübtədadan sonra vergül qoyulmur. **O** və **bu** əvəzləri ilə ifadə olunan mübtədalarından sonra isim, sifət, say gələrsə, onda **o** və **bu** mübtədalarından sonra vergül qoyulur.

Mübtədadan sonra vergülün qoyulmasının ikinci halı isə belədir: özündən sonra gələn cümlə üzvünün təyini kimi anlaşılan və isimlə ifadə olunan mübtədalarından sonra da vergül qoyulur. Məsələn: **Fazil, Qənbərovun** söhbətindən başa düşdü ki, professor yazılı daş tapmaq üçün yenə də axtarış aparmaq fikrindədir. (Q.İlkin) **Alman, Vəlinin** kinli gözlərindən od töküldüyünə təəccüb edərək bir an duruxdu. (M.Hüseyn) **Usta, Tahirə** aşağı düşməyi təklif etdi. (M.Hüseyn) **Usta, Bayramı** yanına çağırırdı. Bundan sonra **müdür, Piriyyə** nə salam verir, nə də ondan salam alır. (S.Əhmədov)

7. Mübtədə, adətən, cümlənin əvvəlində işlənir. Xitab isə cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqədə olmadığı üçün cümlənin hər yerində işləyə bilər.

8. Mübtədanın ifadə imkanları çox genişdir. Xitabın ifadə imkanları məhduddur.

¹ M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.121-124

9. Mübtədada forma və məzmun uyğunluğu olur. Xitabda isə forma və məzmun arasında ziddiyyət olur.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.216-223
2. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.66-70
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.244-250
4. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, Azər nəşr, 1947, s.70-72
5. M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, s.120-124
6. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.34-35

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat. İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bütöv bir tam halda birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir. Sadə cümlənin bir predikativ mərkəzi olduğu halda, mürəkkəb cümlənin iki və daha artıq predikativ mərkəzi olur. Yəni sadə cümlənin bir qrammatik əsası, mürəkkəb cümlənin iki və daha artıq qrammatik əsası olur. Mürəkkəb cümlə də sadə cümlə kimi vahid intonasiya ilə tələffüz edilir. Mürəkkəb cümlələr də sadə cümlələr kimi bitmiş bir fikri ifadə edir.

Mürəkkəb cümlə sadə cümlə ilə müqayisədə bizi əhatə edən obyektiv varlığa məxsus daha mürəkkəb hadisələri əhatə edir və buna görə də insan nitqinin daha sonralar yaranmış, daha yüksək ifadəçisi kimi meydana çıxır. Əvvəllər insan varlıqların əsas cəhətlərini duymuş, anlamış və bunların ifadəsi üçün sadə cümlələrdən istifadə etmişdir. Nisbətən sonralar hadisələr arasında əlaqələr dərk olunduqca onların ifadəçisi kimi mürəkkəb cümlə də yaranmışdır. Bunun üçün əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş və nisbətən sonralar hadisələr arasında səbəb, nəticə, şərt və s. kimi əlaqələr dərc olunduqca tabeli mürəkkəb cümlələr yaranıb formalaşmışdır.

İnsanlar sadə cümlələrdən istifadə edərkən ayrı-ayrı fikri və hadisələri sadəcə olaraq sadalayır və bunları bir-biri ilə əlaqələndirmir. Lakin mürəkkəb cümlə dildə fakt və hadisələri bir-biri ilə möhkəm şəkildə bağlamış olur. Məs.: *O ağlayır. Bu gülür. O işləyir. Bu yatır* və s. kimi cümlələrdə hadisələr sadəcə olaraq qeyd edilmiş və əlaqələndirilməmişdir. *O ağlayır, bu isə gülür. O işləyir, bu isə yatır* cümlələrində vəziyyət tamamilə başqadır. Burada hadisələr bilavasitə əlaqələnmiş və hadisələrə modal qiymət verilmişdir. Eyni fikri həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə şəklində ifadə etmək olur. Məs.: *Səlimin belə əsəbi danışdığı birinci dəfə eşidirdim. – Birinci dəfə eşidirdim ki, Səlim belə əsəbi danışır.*

Mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi, yəni hər bir komponenti sadə cümləyə oxşayır. Sadə cümlə kimi mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur. Mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi də cümləyə və ya tərkibli cümlə şəkilində formalaşır. Mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi də sintaktik əlaqələrlə əlaqələnir. Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini həqiqi mənada müstəqil sadə cümlə hesab etmək olmaz. Çünki mürəkkəb cümlənin bütün tərkib hissələri mənə və intonasiya cəhətdən birləşərək bir tam təşkil edir. Səslər birləşərək qovuşuq səs, sözlər birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirdiyi kimi, cümlələr də birləşərək daha böyük sintaktik vahidlər, yəni mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Əgər mürəkkəb cümləni sadə cümlələrə parçalasaq, əvvəlki mənə, intonasiya yox olar. Bunu "*Mən bilirəm, sən nə etmək istəyirsən*" cümləsini iki cümləyə ayırmaqla görmək mümkündür: "*Mən bilirəm*". "*Sən nə etmək istəyirsən?*"

Mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı tərkib hissələrini biz şərti şəkildə ona görə "sadə cümlə" adlandırırıq ki, sadə cümlənin quruluş xüsusiyyətini yaxşı bilirik və bu əsasda mürəkkəb cümləni ətraflı təhlil edə bilərik.

Qeyd: *Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan Ə.Z.Abdullayevin (Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974; Sintaksisin aktual məsələləri. Tamamlıq budaq cümləsi. Bakı, 1987), H.A.Bayramovun (Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1960), N.Abdullayevanın (Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1975), K.Abdullayevin (Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1999, 2016), F.A.Cəlilovun (Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1983), X.İ.Məmmədova və Ə.H.Cavadovun ("Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-grammatik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2000), Ə.M.Əliyevin (Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri. Bakı, "Maarif", 1992) və digərlərinin tədqiqatlarını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.*

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr aşağıdakılardır:

1. İntonasiya. İntonasiya mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ən qədim vasitədir. İntonasiya canlı danışmaq dilində indi də mühüm rola malikdir. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün başqa vasitələr olduqda da intonasiyadan istifadə edilir. Lakin heç bir başqa vasitə olmadıqda tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür. Məs.: *Vaxt gələndə qoyun dibəyə sağılır, ilan südü içir, yerinə qızıl qoyub gedirdi.* (Ə.Vəliyev) *Budur, sənə buyururam, gərək bu gün İmamverdinin qızı qayıtsın atasının evinə.*

(Ə.Haqqverdiyev) *Mən bilirəm, təqsir mənim yoldaşımdadır. Get - gedə ehtiras artdı, tamah güc gəldi.* (Ə.Vəliyev) *İmran cavandır, qoy indi o işləsin.* (İ.Şıxlı) *Mən tələb edəcəyəm, sizin məsələnz raykomun bürosunda həll edilsin.* (İ.Şıxlı) *Nə qədər ömrüm var, gəzib dolaşacam.* (İ.Şıxlı) *Amma uşaqdır, gözümdən qoya bilmirəm.* (İ.Şıxlı)

Bu cümlələrdə tərkib hissələri arasına tabesizlik bağlayıcıları da artırmaq olar.

Qeyd: *İntonasiya mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməklə yanaşı, həm də fikrin, mənanın düzgün çatdırılmasında mühüm rol oynayır. İntonasiya mənanın çatdırılmasında da mühüm rol oynadığına görə mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında intonasiya-məna tamlığına, bütövlüyünə diqqət yetirmək olduqca vacibdir. Deməli, mürəkkəb cümlənin formalaşmasında intonasiya-məna tamlığı, bütövlüyü mühüm əhəmiyyətə malik olan qrammatik vasitə rolunu oynayır. Odur ki, mürəkkəb cümləni müəyyənləşdirərkən onun komponentlərinin intonasiya-məna cəhətdən birləşməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, mürəkkəb cümlə sadə cümlələrin intonasiya və məna baxımından bütöv halda, tam halda birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb cümləni formalaşdıran sadə cümlələr ayrı-ayrılıqda bitmiş fikir ifadə etsə də, ayrı-ayrılıqda sadə cümlələrə oxşasa da, onlar mürəkkəb cümlə daxilində öz müstəqilliyini qorumur, eyni zamanda onlar intonasiya baxımından bitmir. Vahid intonasiya, vahid məna altında birləşməyən sadə cümlələr mürəkkəb cümlə əmələ gətirə bilmir. Bir daha qeyd edək ki, mürəkkəb cümləni formalaşdırmaq üçün ayrı-ayrı sadə cümlələr vahid intonasiya və vahid məna altında birləş-*

*məlidir. Belə olmazsa, onda ayrı-ayrı sadə cümlələr öz intonasiyası və mənası ilə bir-birindən fərqlənməli olacaqdır, nəticədə mürəkkəb cümlə formalaşmayacaqdır¹. Məhz bu mənada “Ramiz qapını açdı”, “Abbas kişi çox dedi”, “Soyuq hava içəri doldu”, “Bəşir eşitmək istəmədi”, “Yağış başladı”, “Birdən hava qaraldı” cümlələri sadə cümlələrdir. Ancaq bu sadə cümlələrin müvafiq gələnələrini vahid məna və intonasiya altında birləşdirmək, mürəkkəb cümlə formasına salmaq mümkündür. Məsələn: **Ramiz qapını açdı, soyuq hava içəri doldu. Abbas kişi çox dedi, Bəşir eşitmək istəmədi. Birdən hava qaraldı, yağış başladı.** Deməli, intonasiya-məna tamlığı, bütövlüyü mürəkkəb cümlənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hətta intonasiyadan asılı olaraq bir mürəkkəb cümləni müxtəlif variantlarda oxumaq mümkündür². Məsələn, “**Müəllim cavab tələb edir, şagird biletəki suallara baxıb həyəcan keçirir**” mürəkkəb cümləsini formalaşdıran komponentləri (sadə cümlələri) aşağıdakı variantlarda oxumaq olar:*

1) *Komponentlərin hər birinin əvvəlində səs tonunu yüksəltməklə və hər birinin sonunda səs tonunu əhəmiyyətli dərəcədə aşağı endirməklə, həm də birini komponentdən (cümlədən) sonra cümlənin bitdiyini bildirmək üçün uzun fasilə etməklə oxumaq iki sadə cümləni meydana çıxara bilər.*

2) *Əgər komponentlər (cümlələr) sadalamaq intonasiya ilə oxunarsa, yəni eyni intonasiya ilə oxunarsa*

¹ N.Əhmədov. Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumatın intonasiya-məna təhlili zəminində tədrisinə dair. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1979, №1, s.29-34

² N.Əhmədov. Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumatın intonasiya-məna təhlili zəminində tədrisinə dair. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1979, №1, s.29-33

və birinci komponentdən (cümlədən) sonra səs tonu aşağı endirilərsə, həm də fasilə olunarsa, onda zaman əlaqəli (birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə) mürəkkəb cümlə yarana bilər.

3) Əgər komponentlərdən (cümlələrdən) birincisi səbəbi, ikincisi nəticəni bildirən cümlə kimi bir-birindən fərqli intonasiya ilə oxunarsa, onda səbəb və nəticə əlaqəli (səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə) mürəkkəb cümlə formalaşa bilər. Həm də belə olduqda, komponentlərdən (cümlələrdən) birincisinin sonunda səs tonu bir qədər yüksəlir, ikinci cümlənin sonunda isə səs tonu enir.

4) Əgər komponentlər (cümlələr) qarşılaşdırma intonasiyası ilə oxunarsa, yəni ikinci cümlədə baş verən hadisə birinci cümlədə baş verən hadisəyə qarşı qoyularsa, onda qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəli mürəkkəb cümlə (qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə) yarana bilər. Belə olduğu halda, hər iki komponentdəki (cümlədəki) sözlərin hər biri gərgin səs tonu ilə tələffüz olunur, həm də birinci komponentdə (cümlədə) səs tonu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir, ikinci komponentdə (cümlədə) isə əhəmiyyətli dərəcədə enir. Bundan başqa, komponentlər (cümlələr) arasında aydın, diqqəti cəlb edən fasilə edilir. Bundan əlavə, qarşılaşdırılan sözlər (cümlələrdəki sözlər cavab tələb edir, həyəcan keçirir) məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir.

2. *Bağlayıcılar.* Bağlayıcılar əlaqə vasitəsi kimi intonasiyaya nisbətən sonralar yaranmışdır. Lakin tarixi inkişaf prosesində o qədər artmış və çoxalmışdır ki, indi mürəkkəb cümlənin tədqiqinə və təhlilinə bağlayıcı mürəkkəb cümlələrdən başlanılır. Bu bir də onunla bağlıdır ki, bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tabesiz və

tabeli olduğunu göstərə bilər. Hətta bəzi bağlayıcılar tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin dildə növünü də göstərə bilər. Məs.: *Ağa, sən mənim atamsan və sənə hörmət etmək mənim borcumdur.* (Ə.Haqqverdiyev) *Min il yola baxdı qulağı səsdə, ancaq dəyişmədi ömrün mənası!* (S.Vurğun) *Bilirsən ki, hər nə var idi hamısı əldən çıxdı. Atan yazır ki, Şahmar dediklərimi unutmasın.* (Ə.Vəliyev) *Qoca hər dəfə yalnız bu beyti oxuyurdu və hər dəfə gözləri dolurdu.* (İ.Hüseynov)

Bu cümlələrdən əvvəlki ikisi tabesiz, sonrakılar tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Ona görə ki, əvvəlki iki cümlədə tabesizlik, sonrakı iki cümlədə isə tabelilik bağlayıcıları işlənmişdir. Digər misallara diqqət yetirək: *O hiss etdi ki, bu sakit gülüş qaqqıltıya çevriləcək.* (İ.Şıxlı) *Mən bircə şeyi bilirəm ki, bizim kolxozda bu mümkün deyil.* (İ.Şıxlı) *Görürsən ki, səni necə çox istəyirəm.* (İ.Şıxlı)

3. *Bağlayıcı sözlər.* Mürəkkəb cümlənin tabeli növünün tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün bağlayıcı sözlərdən geniş istifadə edilir. Bağlayıcı sözlər nisbi əvəzlilərə bəzi ədatların artırılması ilə formalaşır. Məs.: *Kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kəs, hər kəs ki, nə qədər, hər nə qədər, harada, harada ki* və s. Bunlar budaq cümlədə işlənir (belə halda budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir) və budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq baş cümlədə qarşılıq bildirən *o, onu, ona, onda, o qədər, orada* və s. kimi sözlər işlənir. Budaq cümlənin növünü bu sözlər müəyyənləşdirir. Bu sözlər cümlənin hansı üzvüdürsə, budaq cümlədə həmin üzvün adı ilə adlanır. Məs.: *Kim ki, ad qoymuşdur qoca dünyada, Onu öz dostları vermişdir bada.* (N.Gəncəvi) *Cəbini haraya ki qoyurdun, orda dinməz-söyləməz uzanırdı. Kim çox işləyirsə, onu daha çox yükləyirlər.* (İ.Şıxlı)

Bağlayıcı sözləri bağlayıcılardan fərqləndirmək lazımdır. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi, bağlayıcı sözlər isə əsas nitq hissəsidir. Bağlayıcılar cümlə üzvü olmur, bağlayıcı sözlər cümlə üzvü olur.

4. *Şəkilçilər*. Mürəkkəb cümlənin tabeli növünün tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün bir sıra şəkilçilərdən istifadə olunur. Bu şəkilçilər içərisində *-sa, -sə; -mi, -mü, -mu, -mü* şəkilçiləri daha fəaldır. Bu şəkilçilər adətən budaq cümlənin sonunda işlənir və budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Məs.: *Əlli yaş onu haqlasa da, qəşəng cəhətlərin bir çoxunu hiş edib saxlamışdı. Pərişan evə bir balaca gec gəldimi, anası ağır intizara düşürdü. Sənin ürəyin varsa, mən canımı qurban elərəm. (İ.Şıxlı) O nə qədər hirsli olub Mələyə susmağı əmr etsə də, qəlbinin dərinliklərində haqsızlığını duyurdu. (İ.Şıxlı) Mələk şam kimi ərisə də, dərdini heç kəsə açmırdı. (İ.Şıxlı) O bir daha evə qayıtmayacağını qərara alsada, hələ nə edəcəyini müəyyənləşdirə bilmirdi. (İ.Şıxlı) Qənirsiz gözəl olmasaydı, heç xəlifə onun şərəfinə belə cah-calal düzəldərdi? (C.Bərgüşad)*

Bağlayıcı vasitələri ümumiləşdirəndən sonra mürəkkəb cümlənin qrupları. Bağlayıcı vasitələri ümumiləşdirdikdə mürəkkəb cümlələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. *Asintetik mürəkkəb cümlələr*. Bu tipli mürəkkəb cümlələr yalnız intonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdir. Məs.: *Təbiət dəyişir, fəsilər bir-birini əvəz edirdi. Həmid Sultanov cüssəli adamdı, enli kürəyi əzəmətini daha da artırırdı. (S.Vəliyev) Gün getdikcə qalxır, hava isinir, bənd çəkiləcək yerin altı düzlənirdi. (Ə.Vəliyev) Günəş həmdənim, külək mehribanımdır. (Ə.Vəliyev) Xəstə tələsər, armud vaxtında yetişər. (atalar sözü) Bu tərədə evlər yıxılıb, evlər tikilmişdi. (İ.Şıxlı)*

2. *Analitik mürəkkəb cümlələr*. Yəni tərkib hissələri bağlayıcılarla əlaqələnən mürəkkəb cümlələrdir. Məs.: *Əgər evində, cibində bir şey var, aləm sənə dostdur. (Ə.Haqverdiyev) Ortaya elə məsələ çıxıb ki, onu yalnız Məmmədsadiq Əfəndiyevlə birlikdə həll edə bilərik. (S.Vəliyev) Mən qohum-əqrəbadan kasıbam, ancaq dost seçməkdə bəxtim gətirib. (S.Vəliyev) Həkim gələndə müəyyən edər ki, səndə neçə cür xəstəlik vardır. (S.Rəhimov)*

3. *Sintetik mürəkkəb cümlələr*. Yəni tərkib hissələri şəkilçi ilə əlaqələnən mürəkkəb cümlələrdir. Məs.: *Su istəyirsə, vermə. (Ə.Haqverdiyev) Bu saat fələk də gəlsə, onun əlini Ərşadın əlinədən qopara bilməz. (İ.Əfəndiyev) Baş-gözümüz əzilməyibsə, böyük işdi. (S.Vəliyev) Nəvəmin suallarına cavab verdimsə də, onu qane eləmədim. (S.Vəliyev) Zərifə razı olsa, onlar ailə qurarlar. (X.Hasilova) Baş-gözümüz əzilməyibsə, böyük işdi. (S.Vəliyev)*

4. *Analitik-sintetik mürəkkəb cümlələr*. Yəni tərkib hissələri həm şəkilçi, həm də bağlayıcı ilə əlaqələnən mürəkkəb cümlələrdir. Məs.: *Əgər o mən tanıyan Qüdrətdirsə, arvadından geri qalmağa razı olmayacaq. İndi əgər bir adam desə ki, bu çoban Ərşad seyiddi yoldaşları gülüb lağa qoyur. (İ.Əfəndiyev) Əgər Bakıya getsək, bir nəfər vasitəsilə onların evindən xəbər tutsun. (X.Hasilova) Əgər bilmirsənsə, mən deyim. (İ.Şıxlı)*

Tərkib hissələri arasında məna və qrammatik əlaqənin xarakterinə görə mürəkkəb cümlənin növləri. Mürəkkəb cümlə tərkib hissələrinin asılılıq dərəcəsinə görə (məna və qrammatik əlaqənin xarakterini nəzərə almaqla) iki növə ayrılır:

1. *Tabesiz mürəkkəb cümlələr*. 2. *Tabeli mürəkkəb cümlələr*.

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini tam müstəqil cümlələr kimi, bir-birindən asılı olmayan cümlələr kimi başa düşürlər. Bu, düz deyildir. Asılılıq həm tabesizliyin, həm də tabeliliyin tərkib hissələrində var. Lakin asılılığın dərəcəsinə gəldikdə onlar fərqlənirlər. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bərabər şəkildə, eyni dərəcədə bir-birindən asılıdır. Hətta bəzən tərəflərin yerini dəyişdikdə məna dəyişkənliyi yaranmır. Məs.: *Onun başı ağrıyırdı və o, dərəcə getməmişdi. – O, dərəcə getməmişdi və onun başı ağrıyırdı.*

Lakin tabelilikdə asılılıq bir tərəflidir. Tərkib hissələrindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri ondan asılıdır. Ona görə də tərkib hissələrinin yerinin dəyişməsi məna dəyişikliyinə səbəb

olur. Məs.: *O, dərsə getməmişdi, çünki onun başı ağrıyırdı. – Onun başı ağrıyırdı, çünki o, dərsə getməmişdi.*

Qeyd: Dilimizdə tabesiz mürəkkəb cümlələrin əksəriyyəti cütlərkibli sadə cümlələrin birləşməsindən yaranır. Bu zaman tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin ayrıca mübtədə və xəbəri olur. Məs.: **Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı qonaq. (atalar sözü)** Bəzən isə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin birində mübtədə ixtisar olunur və nəticədə mürəkkəb cümlə həmcins xəbərlə sadə cümləyə çevrilir. Məs.: **Məmmədəli bütün işləri yerinə yetirdi, o, öz öhdəsinə düşən vəzifələri bitirdi. – mürəkkəb cümlədir. Məmmədəli bütün işləri yerinə yetirdi, öz öhdəsinə düşən vəzifələri bitirdi. – sadə cümlədir.** Ancaq buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, mürəkkəb cümlənin müştərək mübtədəsi olmur. Müştərək mübtədəli mürəkkəb cümlələr ola bilər və bu zaman aşağıdakı qaydaları bilmək lazımdır:

1. Müştərək mübtədəli mürəkkəb cümlələrdə xəbərlərdən biri ismi, digəri feili xəbər olur. Məs.: **Bu, yaxşı *almadır*, Qubadan *gətirilib*. Atam *evdədir*, sizi *gözləyir*.**
2. Müştərək mübtədəli mürəkkəb cümlələrdə xəbərlər müxtəlif zamanlarda olur. Məs.: **Dostum onu evlərinə *apardı*, iki gündən sonra bizə *gətirəcək*. Afaq Mələhəti bağçaya *apardı*, işdən sonra *gətirəcək*.**
3. Müştərək mübtədəli mürəkkəb cümlələrdə xəbərlər feilin müxtəlif təsriflənən formalarında olur. Məs.: **Mən toxumu bu gün *gətirdim*, sabah *əkməliyəm*. Həkim axşam saat səkkizdə *gəlməli idi*, indi**

gələr. Arvad inadından ***əl çəkmirdi***; bədəni ilə qapını tutub ayağını yerə möhkəm basmışdı. (M.Hüseyn) *Onu da qeyd edək ki, tərkib hissələrindən biri, ya da o biriləri təktərkibli cümlə ilə ifadə olunan cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələr olur.* Məs.: *Sirri dostu demə, dostunun da dostu var. (atalar sözü) Bundan başqa, tərkib hissələrində (təktərkibli cümlənin) elliptik cümlələr iştirak edən cümlələr də tabesiz mürəkkəb cümlə kimi çıxış edir.* Məs.: *Mərd özündən bilər, namərd yoldaşdan. (atalar sözü) Dövlətdə dəvə, övləddə nəvə. (atalar sözü)*

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.268-273
2. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.101-102
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.280-283
4. N.Əhmədov. Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumatın intonasiya-məna təhlili zəminində tədrisinə dair. – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1979, №1, s.29-34
5. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.43
6. Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation, 2016, s.155-172
7. F.Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1983, s.35-45, 61-69

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlə haqqında məlumat. İki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında tabesizlik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb cümlələrə tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bəzən yalnız intonasiya vasitəsilə əlaqələnir. Bu cür cümlələrə bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir. Məs.: *Al rəngli səhər şafəqləri ətrafı bürüyür, hər tərəfdə quşların nəğməsi eşidilir. Qəhrəmanın bədəni əsir, vücudu titrəyirdi. Prometey can verdi o daş qəfəsdə, Yaşadı ağalar, qullar dünyası.*

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən tabesizlik bağlayıcıları və digər vasitələr. Tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnən cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələr adlanır. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında aşağıdakı tabesizlik bağlayıcıları işlənir:

1. **Birləşdirmə bağlayıcıları.** Bura aşağıdakı bağlayıcılar daxildir:

Və bağlayıcısı: *Mən ona qulaq burması verərəm və sənin qızın da qayıdar gələr atasının evinə. Dünyada bir təmənnan qalmasın*

və beş adam da sənə rəhmət oxusun. Bu sözləri mən dedim qurtardım və Sadiq cəld yerindən durub gəldi və məni bərk qucaqladı, o üzümdən bu üzümdən öpdü. (C.Məmmədquluzadə) Beynəlxalq münasibətlərdə qırılmalı qaydalar çoxdur və köhnə müqavilələr cırılmalıdır. (M.İbrahimov) Sərtibin otağında intizar dolu bir sükut vardı və Hafiz Biluri, Yavər Əzimi üz-üzə oturub fikrə getmişdilər. (M.İbrahimov)

Həm, həm də, da, də bağlayıcıları: *Həm Əzizə öksürüb yuxusunu qaçırmışdı, həm də planları alt-üst olmuşdu. Üstümdə Allah da var, peyğəmbər də var, onu bilirsən. Şamo cıgırla başı aşağı gedərkən həm Qəməri gözüünün qabağına gətirir, həm də o, vədləşdikləri kimi görüşə biləcəklərinə inanırdı. (S.Rəhimov)*

Nə, nə də bağlayıcısı: *Bu yaralı səsi nə hava itirdi, nə torpaq boğdu, nə sular əritdi, nə də məsafə pozdu. İş deyil, nə gecəsi var, nə də gündüzü var. (M.İbrahimov)*

2. **Qarşılaşdırma bağlayıcıları:** *amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki və s. Məs.: Qurbanın olum, sən dövlətli kişisən, amma mənə bu saat fitrə vacibdir. Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım Firəngiz əbədidir. (C.Cabbarlı) Mənim yoldaşım sadığın adını qoyublar lağlağı, amma and olsun yaradana bu ləqəb o kişiyə heç yaraşmır. (C.Məmmədquluzadə) Fəridə xeyli danışdı, ona təsəlli verdi, lakin o heç bir söz deməyib yuxuladı, səhər dinməz-söyləməz durub yola düşdü. (M.İbrahimov) Hamı üşüyürdü, lakin namusa boğulub heç kəs çıxqırını çıxarmırdı. (C.Bərgüşad)*

Bəzən bu məqamda *isə* bağlayıcısından da istifadə edilir. Məs.: *Nağdalı dünya görmüşdü, Bulud isə təcrübəsizdi. (Ə.Vəliyev)*

3. **Bölüşdürmə bağlayıcıları:** *Ya, ya da, gah, gah da və s. Məs.: Ya uşaqlar kəndə gələcək, ya da mən onları görməyə gedəcəyəm. Gah traktor təmirə dayanır, gah da traktorçu xəstələnir. Gah o, hər kəsə yazığı gələn, qarışqanı belə incitməkdən çəkinən rəhmdil olur, gah da bir anda anlaşılmaz bir ətiacılıq edirdi.*

(M.İbrahimov) *Ancaq Məhəmmədhasən əminin sözü bu oldu: "Vallah mənim eşşəyimi, ağa, bilmirəm ya Heydərcan körpüsünə aparıblar, ya da karvansaraçı saxlayıb, vermir. (C.Məmmədquluzadə)*

4. Az hallarda dildə *yəni* aydınlaşdırma bağlayıcısından da istifadə edilir. Məs.: *Səriyyəgil fəaliyyətdə idi, yəni öz fəaliyyət dərnəyi artıq işə başlamışdı.*

Bunlardan əlavə, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün tərkib hissələrinə aid ortaqlı söz və birləşmələrdən, tərkib hissələrində sözlərin paralel qarşılığından, mənsubiyyət şəkilçisindən, tərkib hissələrində zaman uyuşmasından və s. istifadə edilir. Məs.: Tərkib hissələrinə aid ortaqlı söz və birləşmələr: *Hər daşının altında bir şairin qəbri var, Min ananın səbri var.* (S.Vurğun) *Xalxalda gövşəyəm malların səsi eşidilir, arabir öküzlər öskürüşürdü. Təbiət gümüşü rəngə boyanır, yarpaqlar pıçıldadır, ulduz-ulduzu çağırır, sevgililər görüşə çıxır, ay nur çiləyəndə...* (G.Hüseynoğlu) *Orada qışın kəskin soyuqları hamını bərabər üşüdəcək, günəşin altın telləri hamını bərabər isidəcəkdir.* (C.Cabbarlı) *Yavaş-yavaş çobanların rəngi açılır, halları özlərinə gəlirdi.* (M.İbrahimov) *Çöldə, yolların başında qış küləyi atını çapır, hava ulayır, telefon ağacları yeknəsəq bir səslə uğuldayır, simlər vıyıldı qoparır.* (S.Əhmədov)

Tərkib hissələrinin paralel uyuşması, sıralanması. Məs.: *Övladda nəvə, dövlətdə dəvə. Qonaq gəlmək sizdən, qonaq qəbul etmək bizdən.*

Bəzən tərkib hissələrin əlaqələnməsində mənsubiyyət şəkilçilərindən də istifadə edilir. Məs.: *Nədənsə bəy başını tovladı, rəngi qaçdı.*

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələri. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında aşağıdakı mənə əlaqələri var:

1. Birləşdirmə-sadalama əlaqəsi;

2. Səbəb-nəticə əlaqəsi;
3. Aydınlaşdırma əlaqəsi;
4. Qarşılaşdırma əlaqəsi;
5. Bövlüşdürmə əlaqəsi;
6. Qoşulma əlaqəsi.

1. Birləşdirmə-sadalama əlaqəsi. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü iki və daha artıq tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr sadalanır. Həmin iş və hadisələr ya eyni zamanda, ya da müəyyən ardıcılıqla baş verir. Buna görə də birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki növə ayrılır: a) *Eyni zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə*, b) *Ardıcıl zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə*.

a) *Eyni zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə.* Birləşdirmə-sadalama əlaqəli cümlənin bu növündə tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr sadalanır və həmin iş və hadisənin eyni zamanda baş verdiyi öz ifadəsini tapır. Məs.: *Divar saatının səsi aydınca eşidilir, ananın yır-yığışı hiss olunurdu. Gecə can verir, üfüqlər ağarır, kainat əriktəki çiçəklənirdi. Gecə böcəkləri səs-səsə verib ötür, çəmənlidəki yaşıl qurbağalar quruldaşırdılar.* (İ.Şıxlı) *Kənd itləri səs-səsə verib hürüşür, at kişnəməsi və mal-qara səsi ətrafa yayılırdı.* (İ.Şıxlı) *Həyat-bacalarda ocaq tüstülənir, mallar haylanıb Kürə tökülür, qız-gəlinlər suya enirdilər.* (İ.Şıxlı) *Birisi içəriyə girir, o birisi əlində zolaq qəbz küçəyə çıxırdı.* (S.Rəhimov) *Qazanın ağzından çıxan buğ və düyü iyi ətrafa yayılırdı, ay qaranlığı başlamışdı.* (M.İbrahimov)

Bu cür cümlələrin ən mühüm xüsusiyyəti budur ki, bəzən belə cümlələrdə tərkib hissələrin hamısına aid ortaqlı bir zaman zərfliyi olur. Bu ortaqlı zaman zərfliyində sadalanan iş və hadisələrin eyni zamanda baş verdiyi bildirilir. Məs.: ***Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkdikə yarası sağalır, ayrılığın acıları canından çıxır-***

di. (Ə.Vəliyev) **Qocalıq sözünü deyəndə Qüdrətin dili titrədi, sözləri əsdi.** (Ə.Vəliyev) **Xırmana çatdıqda** artıq günəş batmışdı, Həsənalının arvadı körpəni silkələyə-silkələyə ona həzin bir səslə layla çalmağa başladı. (M.İbrahimov)

Əriyir yaz günü quzeydəki qar,

Gəzir dağ döşünü gəlinlər, qızlar,

Hər bulaq başında bir qeybət olur. (S.Vurğun)

Baxdıqca insanın gözü qaralır,

Şair olmayan da xəyala dalır. (S.Vurğun)

Birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növündə tərkib hissənin xəbərləri əksərən feili xəbərdən ibarət olur və feili xəbərlər eyni zaman şəkildə formalaşır. Məs.: **Qonşu otaqda zəng səsləndi, Firuzənin gülüşləri və mahnısı eşidildi.** Bəziləri özünü suya atıb **çimir**, bəziləri də yastı daşları suyun üzündə **sürüşdürürdülər**. (İ.Şıxlı)

Baxdıqca insanın gözü qaralır,

Şair olmayanda xəyala dalır. (S.Vurğun)

Körpələr gözündən **aralanmur**, Məsumə **yadından çıxmırdı**. (Ə.Vəliyev)

Qolları kürəklərinin altında əzilir, topuqlarını dirək qırır, ayaqları göyə sarı dik dayanıb kötək gözləyirdi.

Bəzən tərkib hissələrinin xəbərlərinin hamısı ismi xəbərdən ibarət olur və bunlar da eyni şəkildə formalaşır. Məs.: **Ailəməz mülayim, yaşayışımız sakit, dolanacağımız mehriban idi.** (Ə.Vəliyev) **Cibim dolu, kefim saz idi.** (M.Cəlal) **Üfqi aydın, dəniz sakit idi.** (M.Hüseyn)

Bəzən xəbərlərdən biri isim, biri feil ola bilər. Məs.: **Qapımızdan bir rus qadını keçirdi və əlində bir dəstə çiçək var idi.** Sazaqlı bir **sabah idi, yel adamı kəsirdi.** (Y.V.Çəmənəmənli)

Eyni zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkibdən ibarət olduğu kimi, çox tərkibdən də ibarət ola bilər. Məs.: **Qatarlar dağa dırmaşdıqca yol qısalır, dağlar**

ucalır, aran və bütün şəhər yerin dibinə çökürdü. Bəyin dizləri titrəyir, əli əsir, ürəyi döyünür, gözünə müxtəlif şeylər görünürdü. Dəniz qudurmuş kimi şahə qalxır, soyuq külək əsir, əsəbi dalğalar yorulmaq bilmədən bir-birini qovur, şəhər üzərində kədərli uğultu gəzirdi. (Y.Şirvan) **Göylər göz yaşı axıdır, külək vıyıldayıb qapı-pəncərəni tiqqıldadır, insanların dərd-sərindən xəbərsiz olan yağış damcıları yerə çırpılırdı.** (M.S.Ordubadı) **Dəhlizdə su azalır, kövsəndə ot qovrulur, taxıllar vaxtsız saralır, sünbüllər dən tutmadan nazilib quruyurdu.** (Ə.Vəliyev)

Eyni zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri eyni vaxtda baş vermiş hadisələri bildirdiyinə görə, onların (komponentlərin) yerinin dəyişdirilməsi məzmunu dəyişə bilmir.

b) **Ardıcıl zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə.** Birləşdirmə sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növündə tərkib hissələrində müxtəlif iş və hadisələr eyni zamanda deyil, müəyyən ardıcılıqla öz ifadəsini tapır. Məs.: **Zəngin səsi kəsildi, dərs başlandı. At arabası Qaraoğlan stansiya-sına çatır, poçt təhvil verilir, məktublar ünvanına çatdırılırdı.** (Ə.Vəliyev) **Yəhya Kamal oxuyur, Sarıqız hesablayır, Zahirov balaca qara dəftərinə qeyd edirdi.** (M.Cəlal) **Rza xan ayağa durdu, vəzirlər də, qonaqlar da qalxdılar.** (M.İbrahimov) **Zəng çalındı, uşaqlar sinifə doluşdular, müəllimlər nəzakətlə vidalaşib ayrıldılar.** (M.İbrahimov) **Mən gedəcəkdim, yenə Süsən xala döyüləcəkdə, Haşım papirosunu divar dalında gizlədəcəkdi.** (Əbülhəsən) **Noyabrın yeddisində Şuşa dağlarının üzərindəki buludlar yoxa çıxdı, şəhərin ətrafından duman çəkildi.** (Ə.Vəliyev) **Bir az sonra göyün üzünü qara buludlar örtüdü, günəş gözdən itdi.** (Y.V.Çəmənəmənli) **Abbasqulu bəy ayağa qalxdı, Kərbəlayı da durdu.** (F.Kərimzadə) **Əşrəf ona gətirilən atın belinə qalxıb dördnala çapır və bir anda meşənin qaranlığında gözdən itərdi.** (İ.Şıxlı) **Meşənin dərinliyindən at finxırtısı eşidildi və sonra da**

ayaq tappılısı **gəldi**. (İ.Şıxlı) *Kimi su daşıyır, kimi odun yarar, kimi kömür qalayır, ocaq düzəldirdi.* (M.Cəlal)

İşin ardıcılıqla icrası birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün hamısına aiddir. Bu cür cümlələr iki tərkibdən ibarət olmaqla yanaşı, çox tərkibdən də ibarət ola bilər. Məs.: *Bu anda sinif otağının qapısı açıldı və Qüdrət İsmayilzadə içəri girdi.* (M.Hüseyn) *Proqram üzrə əvvəlcə Əntərzadə məruzə etməli, sonra bədii hissə başlamalı idi. Həyətdə daşlar düzüldü, böyük ocaq qalandı, qazan asıldı, aşpazlar çırmandı, çömçələr, kəfkirlər işə düşdü. Bulud ayın qabağını tutanda qaranlıq aləmi ağuşuna alır, bir az sonra çəkilir, göydən yerə nur çilənir, şəhərin küçələri, evləri işıq dəryasında yuyunurdu.* (S.Qədirzadə) *Elə bil kişini birdən dəyişdilər, qaşqabağı açıldı, dodaqlarının yanı azca əyildi.* (İ.Şıxlı) *Cahandar ağanın sifəti tunc kimi bozardı, iri hərbəşi dodaqları titrədi, qalın çatma qaşlarının arası düyünləndi.* (İ.Şıxlı) *Kür çalxalandı, ləpələr döş-döşə gəldi, suyun üzünə duman çökdü.* (İ.Şıxlı) *Onun ayaqlarının zərbindən budaqlar əyilir, ağac yırgalanır, tutlar tökülürdü.* (M.Cəlal) *Çayın sinəsi qabarıb qalxdı, qolları ağız-ağıza qovuşdu, adalar yox oldu.* (İ.Şıxlı)

Ardıcıl zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-birinin ardınca baş vermiş hadisələri bildirir. Ona görə də ardıcıl zamanlı birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin yerini dəyişmək olmur.

2. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur: birincisi səbəbi, ikincisi nəticəni bildirir. Məs.: *Nə əkirəmsə bitmir, toxum batur, zəhmətim hədər gedir. Birdən motor susdu, çarxlar dayandı. Atamın cəbhəyə getdiyi günü xəyalıma gətirib kövrəldim, gözlərim yaşardı. Ağacın dövrəsində yarasalar uçuşdu, Əşrəf diksindi.* (İ.Şıxlı) *Günəş batdı, göylər qaraldı.*

(M.İbrahimov) *Mirzə rayona çatanda anasının yeddisini vermişdilər, baş sağlığına gəlib gedən yox idi.* (İ.Məlikzadə)

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən əvvəlcisi səbəbi, sonrakı komponent isə nəticəni bildirir. Cümlədəki komponentlərin bu cür sıralanmasını pozmaq mümkün deyildir.

Bəzən səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən birincisi həmcins və ya paralel olur. Məs.: **Namus bəyə güc gəldi, qan başına vurdu, gözü kəlləsinə çıxdı.** (M.Cəlal)

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin xəbərləri əksərən feili xəbərdən ibarət olur və eyni zaman şəkildələri ilə formalaşır. Məs.: *Torpağı buz basmış, kəndlilər də köçüb getmişlər.* (Ə.Vəliyev) *Bu yaxınlarda müharibə qurtarar, gözəl və rahat həyat başlanar.* (İ.Qasimov) *Söhbətin bu yerində qapı döyüldü, onlar ehtiyatla ayağa durdular.* (M.İbrahimov) *Gecə öz pərdəsini yığıb gedir, dan yeri sökülürdü.* (M.İbrahimov) *Külək əsdikə Araz qırağı boyu uzanan qarğıqamışları tərpadir, musiqini andıran qəribə səslər eşidilirdi.* (Ə.Vəliyev)

Bəzən xəbərlər müxtəlif zamanlarda da ola bilər. Məs.: *Aslan bəy yerimizi alıb, bağrımız partlayır.* Hətta bəzən xəbərlərdən biri ismi, biri feili xəbər olur. Məs.: *Sən avamsan, belə şeylərə ağıln çata bilməz.*

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrə oxşayır. Hər ikisində işin ardıcılıqla icrası olur. Hər ikisində səbəb-nəticə mənə çaları hiss olunur.

Bunları fərqləndirmək üçün əsas mənaya diqqət yetirmək lazımdır. *Axşam düşdü, göylər qaraldı* cümləsində səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanır. *Göylərin qaralması axşamın düşməsinin* kortəbii nəticəsidir. *Axşam düşdü, lampalar yandı* cümləsi isə ardıcılıqla əlaqəlidir. İş burada şüurluluqla bağlıdır. *Axşam düşəndə lampalar yanmaya da bilər.*

3. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr adətən iki tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdən biri o birini izah edir və aydınlaşdırır. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə aydınlaşan komponent əvvəl, aydınlaşdıran komponent isə sonra işlənir. Məs.: *O şəkli Anjəlikaya göstərdikdə qızı heyrat büriüdü: şəkil sanki canlı idi* cümləsində ikinci tərkib birincini aydınlaşdırmışdır. Yaxud: *Müfəttiş onların vəsiqəsini şəhərdən kənarında almışdı; yəni toya gələn adamların heç biri qanun-qaydanı pozmamışdı.* (M.Hüseyn) *Ancaq bir şey Qaçaya aydın deyildi: o vaxtlar Koroğlu da odun doğrayıb, ya yox.* (İ.Məlikzadə) *Bu gecə dəmir şəbəkəli qoşa pəncərədən işıq da süzülürdü: artırma da, həyat də qaranlıq idi.* (İ.Məlikzadə) Belə cümlələrdə aydınlaşdıran hissə bir tərkibdən ibarət olduğu kimi, sadalama yolu ilə çox tərkibdən də ibarət ola bilər. Məs.: *“Oğlu onun bu sözlərinə təəcüb etdi: belə yerdə necə yaşamaq olardı”* cümləsində aydınlaşdıran hissə bir tərkibdən ibarətdir. *Meyxana haqqında çox qəribə şeylər söylədilər: guya müridlər ibadət zamanı qızışır, əllərini közərməmiş dənizə, ya da od kimi qızmış peçə basırlar.* (İ.Şıxlı) *Bəzən uzun bir növbə düzəlirdi: birinin rəisə şikayəti var, biri maaşının artırılmasını xahiş edir, biri oxumağa gedir, biri qulluğunu dəyişir, biri iş paltarını davası edir, biri məzuniyyətə çıxır, kurtortta getmək istəyir. Yazın gözəl çağı idi: yer yamyaşıldı, bənövşə açmışdı, ağ və çəhrayı çiçəklər ağacları bəzəkli gəlinə döndərmişdi.* (Y.V.Çəmənəminli) və s. cümlələr isə iki və daha artıq tərkibdən ibarətdir.

Aydınlaşdırma əlaqəli cümlələrdə ümumilik bildirən hissə əvvəldə gələ bilər, sonradan gələ bilər. Ümumilik bildirən tərkib yerindən asılı olaraq iki üsulla qurulmuş olur: 1. *Analiz-sintez üsulu ilə;* 2. *Sintez-analiz üsulu ilə.*

1. Analiz-sintez üsulu. Bu üsulda əvvəl tərəflər verilir, sonra ümumiləşdirmə aparılır. *Kimi qum ələyir, kimi əhəng və sement gətirir, kimi su daşıyır – hərə bir iş görürdü.* (İ.Məlikzadə)

2. Sintez-analiz üsulu. Bu üsul analiz-sintez üsulunun əksi-nədir. Belə ki, əvvəl ümumilik bildirən hissə verilir, sonra həmin hissədəki fikir analiz edilir. Məs.: *Arvadlar çardaqların altında məşğul idilər: kimi biçinçiləri doyuzdurmaq üçün ayrılan verir, kimi inək sağır, kimi boş süfrəni sərrib gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dururdu. Xavər səbirsizliklə o günün gəlməsini gözləyirdi: gələcək günün, sabahkı günün!* (M.İbrahimov) *Əhvalat bu cür oldu: bir günləri bir neçə top çit qoltuğuma vurub getdim Sadıqın dükanına bir qədər oturdum, Sadıq bir çubuq doldurub verdi mənə, Sadıqda söz çox, başladı söhbəti.* (C.Məmmədquluzadə) *Müxtəlif təkliflər vardı: biri ata-baba adlarını, biri təzə kitablardan götürülən adları, bir başqası o yan-bu yandan gələn düzəltmə adları deyirdi.* (M.Cəlal) *İnsanın təbiətində iki ümdə xasiyyət qoyulubdur, sevinc və kədər: sevinc əlaməti fərəh, kədər əlaməti qəm...* (M.Cəlal) *Vərəsə üstündə, xüsusən, Cahan xanım əldən-ayaqdan gedirdi: o, ərindən sonra bütün mal-dövlətə yiyələnmək, evin də, çölün də ixtiyarını əlinə almaq fikrində idi.* (M.İbrahimov)

Aydınlaşdırma əlaqəli cümlələrdə aydınlaşan tərkib çox zaman ümumilik bildirən bir üzvə aid olur və bu cəhətdən bunlar tabeli mürəkkəb cümləyə yaxınlaşır. Aydınlaşdırma xəbərə görə ola bilər: *Qız uşağının paltarını sahmandan idi: başında kəlağayı, əynində gödək kofta var idi.*

Tamamlığa görə aydınlaşdırma: *O qəribə şeylərdən danışır: Rusiyada padşahı öldürmək istəyən bir dəstə tutulub dara çəkilmişdi.*

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında (aydınlaşan və aydınlaşdıran komponent arasında) bəzən iki nöqtə, bəzən nöqtəli vergül, bəzən də tire işlədilir. Məs.: *Uzun qış axşamı idi: külək dəhşətli bir sızıltı ilə qanadlarını*

divara çırpır, üzü qılınç kimi kəsirdi. (Anar) Mən hər şeyi başa düşürəm: gözəldir, həddən ziyadə gözəldir, cazibəlidir. (Anar) Çeşmənin altından elə bil damcılı bir bulaq özünə yol tapmışdı: muncuq-muncuq gilələr kül rəngi yanaqlarından diyirlənərək, birər-birər yaxasına tökülürdü. (V.Babanlı) Meşənin tam sahibi bir müddət yalnız ağacdələnlər olacaqdı: quru ağacların gövdəsini özü üçün hey taqqıldadacaqdı. (V.Babanlı) Axşamın bu çağında sahildə kədərli bir dinclik hakim idi – dənizin gecə həyatı başlanmazdan qabaq qısa bir müddət belə olurdu – təkəmsyrək adamlar hələ də çimirdilər, dənizdən çıxmamışdılar. (Anar) Hələ ulduzlar təkəmsyrəkdi – boz səmada bozuntul işıq vardı, gah öləziyirdi, elə bil sönmək istəyirdi, gah da par-par parıldamağa başlayırdı. (Y.Səmədoğlu) Diqqətlə eşiyə baxdı, Moşunun, Mahmudun, bir də tatar Temirin qaraltısını gördü – üçü də həyətdəki tut ağacının altında dayanıb, deyən, söhbət edirdilər. (Y.Səmədoğlu) Bu ağır hökmdən sonra danışıqlar bir qədər seyrəlmişdi; bəlkə, bir düşündü, bəlkə, peşiman olub doğru yola qayıtdı. (M.Cəlal)

4. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr ya həqiqi mənada bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, ya da sadəcə olaraq qarşılaşır, müqayisə edilir və fərqləndirilir. Məs.: *Siz gəncləşirsiniz, tarix qocalır. Əynimiz görmədi bir isti paltar, Qızmadı eşqimiz həvəsimizlə. Xalq qız verib quda qazanır, biz də qız verib qada qazandıq. (atalar sözü) At ölər meydan qalar, igid ölər, ad-san qalar. (atalar sözü) Bütün dünya bilir, amma sən bilmirsən. (M.Hüseyn) O, lampa işığında yenə də əldə olan məlumatları tutuşdurdu, bir çoxu bir-birilə tutmurdu. (S.Rəhimov) Maşın çoxdan getmişdi, toz da çəkilməmişdi, ancaq Qaçay yerindən tərənəmirdi. (İ.Məlikzadə) Siz sataşırsınız, amma mən doğurdan da oxuyurdum. (İ.Əfəndiyev) Mən o barədə fikirləşərəm, ancaq siz öz səhvini işdə düzəldin. (İ.Əfəndiyev)*

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr intonasiya, qarşılaşdırma bağlayıcıları və antonim sözlərin köməyi ilə qurulur. Məs.: *Madar çox dedi, çoban az eşitdi. Bu gün qara suda tam var idi, pencərdə dad yox idi. Işıq onun ürəyində yanırıdı, ətraf isə zülmət içərisində idi. (M.İbrahimov) Qulu fikrindən daşınmaq istəyirdi, amma dolanmaq da lazım idi. O çox qaradır və kosadır, amma mən ağımtıl və topsaqqalam. Qutunun içindəki yazını oxumaq istədi, amma sözləri başa düşmədi. (İ.Şıxlı) Çərkəz kəndirdən tutub var gücü ilə dartır, balıq isə onu sürüyüb aparırdı. (İ.Şıxlı) O da çıxış yolu axtarırdı, lakin tapa bilmirdi. (İ.Şıxlı) Hamı heyran qalmışdı, ancaq deyəsən kənd cavanlarının çoxu qəzəbli idi. (İ.Şıxlı) Oğlan bir gecə qonaq qalıb getdi, ancaq Zərnigar onu unuda bilmədi. (İ.Şıxlı)*

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki üsulla qurulur: 1) *Ziddiyyətə görə*; 2) *Qarşılaşdırmaya görə*.

1) *Ziddiyyətə görə.* Bəzən tərkib hissələrindəki hadisələr həqiqi mənada ziddiyyət təşkil edir. Birinci tərkibdə bir işin icrasına meyl edilir. Lakin ikinci tərkibdə hadisə həmin işin icrasına imkan vermir. Məs.: *Ana qız göy kimi kişnəmək istədi, səsi çıxmadı. İldırım tək çaxmaq istədi, qüvvəsi çatmadı. Uşaq atasını gördüyündən dartınıb düşmək istəyir, ana buraxmırdı. Qız cavab vermək istədi, kişi ona mane oldu. (M.İbrahimov)*

2) *Qarşılaşdırmaya görə.* Qarşılaşdırma əlaqəsində bəzən bu cür həqiqi ziddiyyət olmur. Tərkib hissələr mənaca sadəcə olaraq qarşılaşdırılır. Belə halda bəzən tərkib hissələrinin mübtədaları (bir-birilə) və xəbərlər (bir-birilə) qarşılaşır. Məs.: *Məsumə dedi, mən eşitdim. Mən bu qədər danışdım, Azad heç dodaqlarını da tərənəmədi. (M.İbrahimov) Hava çox soyuq idi, amma hələ qar əlaməti görsənmirdi. (C.Məmmədquluzadə) Əncir qurusu, ərik qurusu, zoğal qurusu – bunlar çox olur, iclas qurusu isə tək-tək olur. (M.Cəlal) Karvanqıran doğdu, görünmədin sən. (C.Cabbarlı) Mən danışdım, o qulaq asdı.*

Bəzən tərkib hissələrinin mübtədə və tamamlıqları qarşılaşır. Məs.: *Mən zavodu idarə edirəm, anam bizi.*

Bəzən də mübtədə ilə zərflilər qarşılaşdırılır. Məs.: *İndi anam kənddə olur, biz şəhərdə yaşayırıq.*

5. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrindəki fikirlər, iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və daha artıq işdən yalnız birinin mövcud olduğu qeyd edilir. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri *ya, ya da, yaxud da, və yaxud da, və yaxud da ki, gah, gah da, gah da ki, və gah da, və gah da ki* bağlayıcıları vasitəsilə əlaqələnir. Məs.: *Ya zaman hər şeyi öz yerinə qoyacaq, ya da hər şey təsadüfən özü düzələcək. (İ.Məlikzadə) Gah darvazanın qənşərində ləngiyər, gah da əlini qulağının dibinə qoyub yaraşqsız, cır səsi ilə bərkdən oxuyardı. (İ.Məlikzadə)*

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki mənə əsasında qurulur: 1. Tərkib hissələrindəki fikirlər iş və hadisələr növbə ilə bir-birini əvəz edir. Məs.: *Gah güclü yağış yağır, gah da gün çıxırdı. Onun bədənini gah hərərət bürüyür, gah da soyuq tər axırdı. Gah o mənə qulaq asdı, gah mən onu dinlədim.*

2. Tərkib hissələrindəki iş və hadisələrdən yalnız birinin mümkün olduğu öz ifadəsini tapır. Məs.: *Ya sən mənə bu gözləməkdən, rüsvayçılıqdan xilas etməlisən, ya o mənə bir kömək etməlidir, ya da mən özüm öz dərdimə bir çarə tapmalıyam. Ya sənənin huşun başında olmayıb, ya da mənənim çeşməyim gözlərimdə. Onun məqsədi kəndin bu hörmətli adamını ya müridə çevirmək, ya da heç olmasa bu işə rəğbət bəsləyən bir adam halına salmaq idi. (İ.Şıxlı) İstədi ya qızın qolundan yapışıb dərəyə qaçsın, ya da Əşrəfi köməyə çağırınsın. (İ.Şıxlı)*

Bu cür cümlələrdən bağlayıcıları atsaq, belə cümlələr birləşdirmə-sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə çevrilə bilər.

6. Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr dilimizdə az işlənir. Bu cümlələrin əsas xüsusiyyəti budur ki, birinci tərkibdə müəyyən bir fikir söylənilir, lakin sanki nə isə yaddan çıxmış olur və ikinci tərkib kimi birinci tərkibə əlavə edilir. Bu zaman ikinci tərkib birinci tərkibə əlavə məlumat daxil edir. Belə halda birinci tərkibin sonuna yaxın intonasiya alçalır. Məs.: *Onun yaxşı kitabları var idi; həm də belə qiymətli, nadir kitablar toplamışdı. Qız doğurdan da qənişsiz gözəl idi; özü də tacir qızı idi. Çoxdandır evdən ayrılmışam; anam təkdir. Toy yalnız qadınlar üçün idi; kişi toyu Tehrandə bəyin evində olmalı idi. (Y.V.Çəmənəmli) Bu haqq sözdən Ramazanın ürəyinə qorxu dolurdu; bu isə onun öz zəifliyinin əlaməti idi. (Ə.Əylisli) Qonaq Allahındır; Allaha qurban olum! (F.Kərimzadə) Mirqəzəb Mirqəzəbliyində qalıb; baş kəsənləri də yan-yörəsində, mələk donunda. (İ.Hüseynov) Həmin gecə mən yenə yuxuya gedə bilmirdim; anam da narahat idi. (Elçin)*

Belə cümlələrdə *həm də, özü də, da, da* və s. bağlayıcılardan istifadə olunur. Məs.: *Dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir; həm də vəhşi nadanlıqla cəng etmək mümkün deyil. (N.Vəzirov) Ana, mən dediyim Aslan bəy çox yaxşı adamdı; özü də keçən il yurist dərsi oxuyurdu. (C.Məmmədquluzadə) Nə üçün bu şərfi daşımayım; həm də Məhsəti xanım olmasaydı, Şərqdə məşhur rübai sənətkarı Xəyyamın adı tək qalacaqdı. (M.S.Ordubadi) Xəznə qayası isə indi insanın belə bir əməli müqabilində əzəmətlə dayanmışdı; özü də lap canlı idi. (Elçin)*

Qeyd: Mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlil qaydası aşağıdakı istiqamətdə aparılmalıdır:

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü müəyyənləşdirilməlidir.

2. Cümlənin quruluşu müəyyən edilməlidir. Cümlə mürəkkəb cümlədirsə, onun tabesiz və ya tabeli olduğu qeyd olunmalıdır.

3. Tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri göstərməli və tərkib hissələrini bağlayan vasitələr qeyd olunmalıdır.

4. Əgər cümlə tabesiz mürəkkəb cümlədirsə, onda onun tərkib hissələrini sadə cümlə kimi təhlil etmək lazımdır.

5. Əgər cümlə tabeli mürəkkəb cümlədirsə, onda onun tərkib hissələrini sadə cümlə kimi təhlil etmək lazımdır.

a) Tabesiz mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlili.

Aşağıdakı tabesiz mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlilini nümunə kimi veririk¹:

Dəhlizin qapısı açıldı və otağa bir qız daxil oldu.
(Ə.Vəliyev)

1. İfadə məqsədi və intonasiyaya görə nəqli cümlədir.

2. Quruluşca mürəkkəb cümlədir, tabesiz mürəkkəb cümlədir; ona görə ki, bərabər hüquqlu sadə cümlələrin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Həmin tərkib hissələr bunlardır: a) **Dəhlizin qapısı açıldı**; b) **otağa bir qız daxil oldu**.

3. Bağlayıcı tabesiz mürəkkəb cümlədir. Tərkib hissələr bir-birinə **və** bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

4. Tərkib hissələr arasında ardıcılıq əlaqəsi var, çünki burada ardıcılıqla baş verən iki hadisə (Dəhlizin qapısı açıldı; Otağa bir qız daxil oldu) sadalanır.

5. Tərkib hissələrdən hər biri cümləyə, bütöv cümlələrdir, birinci tərkib hissə müxtəsər (Dəhlizin qapısı açıldı), ikinci tərkib hissə geniş (Otağa bir qız daxil oldu) cümlədir.

6. Tərkib hissələrinin cümlə üzvlərinə görə təhlili sadə cümlədə olduğu kimi aparılır.

b) Tabeli mürəkkəb cümlənin təhlili

Aşağıdakı tabeli mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlilini nümunə kimi veririk¹:

Məqsədimiz budur ki, torpaqlarımızı azad edək.

1. *İfadə məqsədi və intonasiyaya görə bu cümlə nəqli cümlədir.*

2. *Quruluşca mürəkkəbdir, tabeli mürəkkəb cümlədir. Ona görə ki, bu mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil (məqsədimiz budur), digəri ona tabedir (torpaqlarımızı azad edək). Tərkib hissələrdən qrammatik cəhətdən müstəqil olanı (Məqsədimiz budur) baş cümlə, tabe olanı (torpaqlarımızı azad edək) budaq cümlədir. **Torpaqlarımızı azad edək** cümləsi ona görə budaq cümlədir ki, baş cümlənin (məqsədimiz budur) **budur** işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan xəbərini izah edib aydınlaşdırır; demək, xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.*

*Məqsədimiz nədir? – **budur**; məqsədimiz nədir? – **torpaqlarımızı azad edək**.*

3. *Budaq cümlə baş cümləyə **ki** bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.*

¹ Ə.M.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 1997, s.47

¹ Ə.M.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 1997, s.48

4. Tərkib hissələrdən baş cümlə cüttərkibli, budaq cümlə təktərkibli. Hər ikisi bütöv, müxtəsər cümlələrdir.

5. Baş və budaq cümlələrin üzvlərinə görə təhlili sadə cümlədə olduğu kimi aparılır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.273-294
2. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.102-109
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.283-300
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.169-183
5. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.44-50
6. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 1997, s.47-48
7. H.Bayramov. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1960

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında məlumat. Sadə cümlənin üzvləri bir-biri ilə tabesizlik və tabelilik yolu ilə əlaqələndiyi kimi, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri də tabesizlik və tabelilik yolu ilə əlaqələnir. Buna görə də mürəkkəb cümlələr, qeyd etdiyimiz kimi, tabesiz və tabeli olmaqla iki böyük növə ayrılır.

İki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində əmələ gələn cümlələrə tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir.

Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin oxşar cəhətləri. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir sıra oxşar cəhətləri vardır:

1. Hər ikisi iki və daha artıq cümlənin birləşməsi ilə formalaşır.
2. Hər ikisində tərkib hissələr məna və qrammatik cəhətdən birləşərək bir tam təşkil edir.
3. Hər ikisinin tərkib hissələrində müəyyən fərqlərlə zaman, yer, şərt, qarşılaşdırma və s. kimi məna əlaqələri olur.
4. Hər ikisinin tərkib hissələri intonasiya və bağlayıcılarla əlaqələnir.
5. Bunlardan əlavə, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri yaxınlaşdıran cəhətlərdən biri də budur ki, tarixən tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlmiş-

dir. Məs.: *Hərçənd Hacı dövlətlidir, amma yenə qəssabın övrəti günü üstünə qız verməz. Doğrudur, bir az tezdir, amma zərəri yoxdur. Hərçənd arvad məsəlidir, amma çox göyçək məsəldir. Doğrudur, Hümmət az yazırdı, amma redaktor demişkən saz yazırdı* və s. kimi misallarda tərkib hissələrinin bir-biri ilə nisbətən zəif əlaqələnməsi, tərkib hissələri arasında *amma* tabesizlik bağlayıcılarının işlənməsi göstərir ki, bu tabeli mürəkkəb cümlələr tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlmişdir və hələ də əmələ gəlmə prosesi başa çatmamışdır.

Tablei və tabesiz mürəkkəb cümlələrin fərqli cəhətləri. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin oxşar cəhətləri ilə yanaşı, mühüm fərqləri də vardır:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bərabərhüquqlu olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə belə hüquq bərabərliyi olmur və tərkib hissələrindən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlədən) asılı olur. Məsələn¹: *Səhər açılır, hava işıqlanır, gün çıxır* cümləsi ilə *Hamiya aydın idi ki, irəlidə onları gözəl günlər gözləyir* cümləsini müqayisə etdikdə aydın olur ki, birinci cümlənin tərkib hissələri bərabərhüquqludur, tərkib hissələri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Həm də üç hissədən ibarət bu tabesiz mürəkkəb cümlənin hissələri bir-biri ilə mənaca əlaqələnməmiş, intonasiya ilə bağlanmış və müəyyən ardıcılıqla düzülmüşdür. İkinci mürəkkəb cümlə isə birinci mürəkkəb cümlədən onunla fərqlənir ki, onun tərkib hissələri arasında qarşılıqlı asılılıq yoxdur. Tərkib hissələri arasında birtərəfli asılılıq vardır. Ona görə də *İrəlidə onları gözəl günlər gözləyir* tərkib hissəsi (ikinci tərkib hissə) *Hamiya aydın idi* tərkib hissəsinə (birinci tərkib hissəyə) tabedir.

¹ M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.143

2. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri fikrin ifadəsində eyni dərəcədə, bərabər şəkildə iştirak edir. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə tərkib hissələrdən biri dolayı yolla baş cümlədəki fikri aydınlaşdırmaqla fikrin ifadəsinə xidmət edir.

Deməli, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri fikrin ifadəsində eyni dərəcədə iştirak edir. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə tabeəddici hissə (baş cümlə) aparıcı rol oynayır. Belə ki, əsas fikir baş cümlədə ifadə olunur, budaq cümlə isə həmin fikri izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır. Ona görə də tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindən budaq cümləsinə (əksər vaxt) sual vermək olur. Ancaq tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin (komponentlərinin) birindən o birinə sual vermək olmur.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün tabesizlik, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün tabelilik bağlayıcılarından istifadə olunur. Hətta intonasiya ilə əlaqələnmən bu cür cümlələrdə tabesiz və tabeli xarakter olduğu özünü göstərir.

Deməli, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcılar tabesiz (məs.: və, lakin, amma, ancaq və s.), tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcılar tabeli (məs.: ki, çünki və s.) bağlayıcılardır. Məsələn¹: *Həlimə çay dəmləmək üçün mətbəxə keçdi və bu zaman güclə sezilən qan ləkəsi mayorun diqqətini cəlb etdi. (C.Əmirov) Tahir də soyunub yerinə girdi, ancaq onun yuxusu göyə çəkilməmişdi. (M.Hüseyn) İndi sinifdəkilərin hamısına aydın idi ki, müəllimin fikri dərdsə deyil. (M.Hüseyn) O hətta birinci dəstəyə həsəd aparırdı, çünki onların köşkünə girən adam oradan çıxmaq istəmirdi. (Q.İlkin)* Bu cümlələrdən birinci, ikinci cümlələr tabesiz, üçüncü və dördüncü cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

¹ Yenə orada.s.144

Tabeli mürəkkəb cümlənin özünəməxsus xüsusiyyətləri. Tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlələrdən ibarət olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə qrammatik cəhətdən müstəqil olan cümləyə baş cümlə, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir. Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlələrin təşkiledici mərkəzi hesab olunur. Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin yalnız qrammatik cəhətdən deyil, məna da formalaşması üçün təşkiledici mərkəzdir. Baş və budaq cümlələri fərqləndirərkən onların mənasına yox, qrammatik müstəqilliyinə əsaslanmaq lazımdır. Məna baş və budaq cümlələrdə müxtəlif şəkildə paylana bilir. Bəzən baş cümlə, bəzən də budaq cümlə daha mənalı olur. Bəzən də məna yükü baş və budaq cümlədə bərabər şəkildə paylanmış olur. Odur ki, budaq cümləni müəyyənləşdirmək üçün məna əsas olmamalıdır. Əgər məna əsas götürülsəydi onda "*Danışığından, sənət və ordenlərindən görünür ki, qoçaq adamdır*" cümləsində ikinci tərkib (qoçaq adamdır) baş, birincisi budaq cümlə olmalı idi. Çünki ikinci tərkib daha bitkin fikir ifadə edir. Oxucunu, dinləyicini intizarda qoymur. Əslində isə bu cümlədə birinci tərkib baş, ikincisi budaq cümlədir. Ona görə ki, baş cümlənin bir üzvü (mübtədası) buraxılmış və o, ikinci tərkibi əmələ gətirmişdir. Deməli, mahiyyət etibarını ilə ikinci tərkib birincinin bir üzvünə bərabərdir. Bunu həmin cümləni sadələşdirməklə də görmək olar: *Danışığından, sənət və ordenlərindən qoçaq adam olduğu görünür.*

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün bağlayıcılardan, bağlayıcı sözlərdən və şəkildələrdən (-sa, -sə; -mı⁴) istifadə olunur. Bu vasitələr baş və budaq cümlələrin yerinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bağlayıcılarla əlaqələndikdə adətən, əksərən (doxsan faiz) baş cümlə əvvəl budaq cümlə sonra işlənir. Məs.: *Əhmədə zaval yoxdur, çünki işinin çəmini bilən*

adamdır. Yalnız indi xatırladı ki, arvadı 15 ildir aramsız olaraq kətmən vurur. (M.İbrahimov)

Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlə, şəkilçi ilə bağlandıqda əksinə, budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Məs.: *Bir qədəh olsaydım o şərəbdən mən, təmənnam qalmazdı iki aləmdən.*

Tabeli mürəkkəb cümlənin birözlü və ikiözlü olması. Tabeli mürəkkəb cümlələr bir özlü və iki özlü olmaqla fərqlənir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin böyük əksəriyyətində budaq cümlə baş cümlənin bir üzvü ilə bağlı olur. Baş cümlədəki bir üzvün mənasını izah edir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminə budaq cümlə bütövlükdə baş cümlənin məzmununu ilə bağlı olur. Məs.: *Doğru deyiblər ki, yaraq yaman şey olur. Evin burada qalmasa, sənə kim qulluq verər.*

Birinci cümlə tarixən bir tərkibdən, bir sadə cümlədən, yəni bir özlükdən ibarət olmuşdur. Sonrakı inkişaf prosesində həmin özlükdən bir üzv, yəni tamamlıq buraxılıb və ikinci tərkibi əmələ gətirib. Beləliklə, ikinci tərkib əslində birincinin bir üzvü mahiyyətindədir. İndiki halda da ikinci tərkibi sadələşdirib bir üzv kimi birinci tərkibdə yerinə qoymaq olar və cümləni bir özlü şəklinə salmaq olar: *Yaraqın yaman şey olduğunu doğru deyiblər.*

İkinci cümlə bundan fərqli inkişaf yolu keçmişdir. İkinci cümlə tarixən iki sadə cümlədən, yəni iki müxtəlif özlükdən ibarət olub. Bunlar tədricən nitq prosesində ardıcıl işlənməklə, bərabər hüquq formasında birləşib və tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirib. Sonrakı inkişaf prosesində onun tərkib hissələrindən biri (birincisi) öz müstəqilliyini itirib budaq cümləyə çevrilib və nəticədə tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlib. Bu cür cümlələr iki özlükdən ibarət olduğu üçün bunları sadələşdirmək, budaq cümləni baş cümlədə bir üzv yerinə qoymaq olmur. Şərt, qarşılaşdırma, qoşulma və nəticə budaq cümlələri belə cümlələrdir.

Birinci cümlə tarixən bir sadə cümlədən ibarət olduğu üçün bir özəkli, ikincisi iki cümlədən qurulduğu üçün iki özəkli cümlə hesab olunur.

Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin baş cümləyə aidliyi məsələsi. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə adətən bir baş cümləyə aid olur. Məs.: *Nadir təccüb edirdi ki, kişi niyə hirslənmişdir. Bəzən gülüşü elə qaynayır ki, deyirdin bəs qarqara edir və s.*

Bəzən budaq cümlə başqa bir budaq cümləyə də aid ola bilər. Məs.: *Əgər bilsəydi ki, atası inciyəcək köhnə dostlarını qonaq çağırmazdı.*

Hətta bəzən budaq cümlə feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinə də aid ola bilər. Məs.: *Nəşükür övlad deyəndə ki, məni üzüm sulu yola sal əsib coşurdun. Mən deyəndə ki, gec başlayacaq heç kəs inanmırdı. Bir kərə bilmək lazımdır ki, şeir və ədəbiyyatda işlənen dil başqa, adi dil başqadır.*

Qeyd: *Türkologiyada feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri bəzən budaq cümlə hesab olunur. Lakin belə deyildir, tərkiblər sadə cümlə hesab olunmamalıdır. Bu baxımdan feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibli sadə cümlə ilə tabeli mürəkkəb cümləni fərqləndirmək lazımdır. Ona görə də aşağıdakıları bilmək vacibdir¹:*

1. *Feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibli sadə cümlələr yalnız formal cəhətdən mürəkkəb cümləyə oxşasalar da, yəni bu tərkiblər tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə bənzəsələr də, onları budaq cümlə hesab etmək olmaz. Çünki bu oxşarlıq formal oxşarlıqdır. Həm də sadə cümlənin içərisin-*

¹ M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.138-145

dəki tərkiblərin müəyyən qismini tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinə çevirmək mümkündür. Məsələn: Biz evə çatanda zəng gəldi sadə cümləsinədəki biz evə çatanda feili bağlama tərkibini (zaman zərfliyini) tabeli mürəkkəb cümlənin zaman budaq cümləsi kimi işlətmək olur: Biz evə çatmışdıq ki, zəng vuruldu. Misallardan görüldüyü kimi, Biz evə çatanda zəng gəldi sadə cümləsində biz evə çatanda feili bağlama tərkibi xəbər kimi formalaşmışdır, yəni mübtədanın icra etdiyi işi bildirmir. Deməli, sadə cümlələrin içərisindəki feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri xəbər kimi formalaşmışdır, yəni mübtədanın icra etdiyi işi bildirmir. Ancaq tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin xəbəri tam şəkildə formalaşır və mübtədanın icra etdiyi işi bildirir. İkinci bir tərəfdən, tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı, bağlayıcı söz, şəkilçi ilə bağlanır. Ancaq sadə cümlədəki feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkiblərində belə bir xüsusiyyət yoxdur. Yalnız sadə cümlədə həmcins tərkiblər olduqda onların arasında bağlayıcı ola bilər.

2. *Tərkibində ara söz və ara cümlə olan sadə cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrə oxşayır. Bu formal oxşarlığın səbəbi vardır. Belə ki, ara söz, ara cümlələr genetik cəhətdən tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (komponentləri) olmuşdur. Sonralar transformasiya nəticəsində tədricən sadə cümləyə çevrilmişdir. Ona görə də tərkibində ara söz və ara cümlələr olan sadə cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:*

a) *Ara sözlər və ara cümlələr cümlədə ifadə olunan fikirlə mənacə bağlı olur, bununla belə, nisbətən*

müstəqillik təşkil edir. Məsələn: **Deyəsən, gecikmiş** cümləsində **deyə**sən ara sözünü və **Yox, əmi, – narazı halda başını bulayaraq davam etdi, – mən düşmənlərimin yolu ilə gedə bilmərəm.** (M.Hüseyn) cümləsində **Narazı halda başını bulayaraq davam etdi** ara cümləsini işlətməsək, cümlənin mənasına və quruluşuna xələl gəlmir. Ona görə ki, qeyd olunan ara söz və ara cümlə danışanın öz fikrinə münasibətini bildirmək üçün işlədilmişdir. Onlar işlədikləri cümlələrə qrammatik cəhətdən təsir göstərə bilmir.

b) Ara söz, ara cümlə ilə mürəkkəb cümlənin komponentlərinin daşdığı vəzifə və funksiya bir-birindən fərqlənir. Belə ki, ara söz, ara cümlə ekspressiv, emosional, çağırış, təkid və s. funksiyalar daşıyır. Mürəkkəb cümlənin komponentləri isə kommunikativ vəzifə daşıyır. Odur ki, “**O, qapıdan yenicə çıxırdı ki, yağış yağmağa başladı**”, “**Mən indi anladım ki, gənclik öz əlvan rənglərini bu insanlara bəxş etmişdir**” (C.Cabbarlı) və s. tipli mürəkkəb cümlələr “**Adama elə gəlirdi ki, nəzərləri ilə yerin yeddi qatına nüfuz etmək istəyir**”. (Ə.Abasquliyev) tipli cümlələrdən fərqlənir. Birinci və ikinci cümlələr heç bir mübahisə doğurmadan tabeli mürəkkəb cümlə kimi qəbul olunur. Ancaq üçüncü cümlənin (**Adama elə gəlirdi ki, nəzərləri ilə yerin yeddi qatına nüfuz etmək istəyir**) **adama elə gəlirdi** hissəsi müstəqil işlənə bilmir, modallıq məzmunu daşıyır, danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibəti əks etdirir və ona görə də ara söz (və ya ara cümlə) funksiyası daşıyır. Bu qəbildən olan cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olub-olmaması barədə qəti fikir söyləməyin vaxtı çatıbdır. Hər halda bu qəbildən olan cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olmamasını söyləməyin vaxtı

çatıbdır. Onu da qeyd edək ki, bu qəbildən olan cümlələrin müstəqil cümləyə bənzəyən ara söz, ara cümlə olan hissələrini müvafiq sinonimləri ilə əvəz etmək olur. Məsələn: **Mənə elə gəlir ki, sizə kömək etmək lazımdır cümləsində mənə elə gəlir** hissəsini **mənə görə, mənə, fikrimcə, zənnimcə** ara sözləri ilə əvəz etmək olar və cümlənin ifadə etdiyi fikrə heç bir xələl gəlməz. Ona görə də bu qəbildən olan cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olmaması barədə qəti fikir söyləmək lazımdır. Aşağıdakı cümlələr bu qəbildən olan nümunələr kimi diqqəti cəlb edir:

Görünür, bu sarıpalçıqlı təpələrə İsgəndərin gözü ilə baxmaq lazımdır. (O.Salamzadə) **Ola bilsin ki, bu gün-sabah fermalara yoxlama gəlsin.** (G.Fəzli) **Şəhərdə nəqliyyat əlaqəsi, demək olar ki, kəsilmişdi.** (Ə.Abasquliyev) **Nadirgilə getdiklərini, ola bilsin ki, eşidiblər.** (Ə.Abasquliyev) və s. Belə cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə deyil, sadə cümlə kimi qəbul olunmasını nəzərə almaq lazımdır.

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri. Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri aşağıdakılardır:

- I. Mübtəda budaq cümləsi;
- II. Xəbər budaq cümləsi;
- III. Tamamlıq budaq cümləsi;
- IV. Təyin budaq cümləsi;
- V. Zərflük budaq cümləsi. Zərflük budaq cümləsinin növləri

isə aşağıdakılardır:

1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi;
2. Dərəcə budaq cümləsi;
3. Zaman budaq cümləsi;
4. Yer budaq cümləsi;
5. Kəmiyyət budaq cümləsi;

6. Səbəb budaq cümləsi;
 7. Məqsəd budaq cümləsi;
 8. Qarşılaşdırma budaq cümləsi;
 9. Şərt budaq cümləsi;
 10. Nəticə budaq cümləsi.
- VI. Qoşulma budaq cümləsi.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.294-301
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.109-110
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.301-328
4. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.183-185
5. F.Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983
6. M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, s.143-152
7. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.50-55
8. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974
9. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1975

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ

Mübtəda budaq cümləsi haqqında məlumat. Mübtəda budaq cümləsi ya baş cümlənin olmayan mübtədasının əvəzində işlənilir, ya da baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədasının mənasını izah edib aydınlaşdırır. Məs.: *Bəlkə anamın könlündən keçir ki, biz də kəndə gedib onunla bir yerdə olaq. Ancaq bu da tamamilə aydındır ki, neftin miqdarı son dərəcə azdır.*

Hər iki misalda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Birinci misalın baş cümləsində mübtəda yoxdur və baş cümlə tələffüz edilib dayandıqda mübtədanın sualı ortalığa çıxır. Bu suala budaq cümlə cavab verir. Budaq cümləni sadələşdirib tərkib şəklində baş cümlədə mübtəda yerinə qoymaq olar: *Bəlkə kəndə gedib onunla bir yerdə olmağımız anamın könlündən keçir.* İkinci misalda baş cümlədə mübtəda var: *bu* sözü. Lakin mübtəda işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur. Əvəzlik isə konkret heç bir şey ifadə etmir. Əslində belə cümlələrdə *bu* sözü həqiqi mübtəda yox, mübtədanın baş cümlədə qəlibidir. Həmin qəlib söz göstərir ki, baş cümlədən sonra budaq cümlə gəlməli və həmin sözün (*bu* sözünün) mənasını izah edib aydınlaşdırmalıdır. Belə cümlələri sadələşdirərkən qəlib söz (*bu* sözü) atılır və budaq cümlə feili sifət tərkibi şəklində onun yerinə qoyulur: *Ancaq neftin miqdarının da son dərəcədə az olduğu tamamilə aydındır.*

Mübtəda budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlələrin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə mübtəda budaq cümləsinin başlıca olaraq iki tipi vardır.

Birinci tip. Bu tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə ya baş cümləyə yalnız intonasiya ilə, ya da **ki** bağlayıcı ilə bağlanır. Məs.: *Budur, iki ildir, mənimlə dostluq binası qoyublar. Nə iş idi mən tutdum, nə qələt idi elədim. Məlumdur ki, kor-koru bəyənəmiz. Hamıya məlum idi ki, Mirzə Haşımın atası Dostuməli kişi keçmişdə hamamçı olub. Məlumdur ki, Fərhad qardaşından elmlə və bilikli idi. (C.Cabbarlı) Ürəyinə dammışdı ki, Dəmirçioğlunun başında bir iş var. ("Koroğlu" dastanı) Məlumdur, qışın uzun gecələrini yatmaqdan qurtarmaq olmaz. (C.Məmmədquluzadə) Məlum oldu ki, Pənah qızla heç kəbin də kəsdirməyib. (İ.Məlikzadə) Mənim yaxşı yadımdadır ki, Kərbəlayı Mirzəli də qorxurdu. (C.Məmmədquluzadə) Özünü məlumdur ki, gəlmişdi, dayanmadı. (Y.V.Çəmənəminli) Ağına gəldi ki, Şirzadə dediyim sözləri Rüstəm kişi başqa ağızlardan da eşidə bilər. (M.İbrahimov) Mənim yəqinimdir ki, bu güllə millət gülləsi deyildir! (N.Nərimanov) Heç kimin ağına gəlməzdi ki, həmin anlarda Yolçu fikirləşirdi. (Elçin)*

Birinci tipin özünü də iki növə ayırmaq mümkündür: 1. Baş cümlənin mübtədasi yarımçıq cümlə şəklində olur. Bu növdə baş cümlə müxtəlif mənalara ifadə edə bilər. Hər şeydən əvvəl, baş cümlə zaman mənasında olur. Məs.: *İlk dəfə idi ki, belə çətin iş düşürdü. İki il olar ki, onu Sibirə sürgün ediblər. Qırx ildən artıqdır ki, mən Bakıda yaşayıram. Düz iki aydır ki, Mollayev orada işi dayandırıb. (M.Hüseyn) Birinci dəfə idi ki, özümü bu vəziyyətdə hiss edirdim. (B.Bayramov) İki ildən artıq idi ki, Leyla Abdulla ilə bir yerdə işləyirdi. (B.Bayramov) İkinci gecə idi ki, Kərim qoca xidmətçinin mənzilində qalırdı. (M.Hüseyn) İki ildən artıqdır ki, mən qəbiristanlıqdan evə qayıdanda bu yazıları oxuyuram. (Elçin) Qırx ildən sonra mən birinci dəfə idi ki, onları görürdüm. (Elçin)*

Bəzən baş cümlə münasibət mənasına malik olur. Məs.: *Şahbaz, doğrudur ki, xaricə getmək istəyirsən? Çox qəribədir ki, bu xasiyyət onda lap uşaqlıqdan qalma bir xasiyyət idi. (M.İbra-*

himov) Doğrudur, ağa nökrə qapısı döyməz. (M.Cəlal) Bu sözdən görünür ki, qatillər adi quldur deyilmişlər, həmin cinayəti kiminsə təhriki ilə ediblər. (Anar) Məlum idi ki, kişinin ürəyini söz dəlidir. (M.Cəlal) Aşkardır ki, bu qədər məktəbin varlığı Qafqaz müsəlmanlarının tərəqqisinə bir böyük dəlildir. (C.Məmmədquluzadə) Məlumdur ki, folklorumuzda, nağıl və dastanlarımızda, ümumiyyətlə el zehniyyətində, xalq inanclarında at, qoç obrazları – hü-nər, bərəkət rəmzi kimi, müqəddəs simvollar kimi yaşayır. (Anar)

Baş cümləsi münasibət bildirən bu cür cümlələrdə baş cümlənin bir qismi öz müstəqilliyini itirərək ara sözə çevrilmək prosesini keçirir. Məs.: *Qəribədir ki, bu adamın yerisi və gülüşü də yastı idi. (M.İbrahimov) Qərribə idi ki, sədrin üzündə heç bir qorxu, ürku əlaməti yox idi. (İ.Hüseynov) Doğrudur ki, dilimizdə ərəb sözləri çoxdur və ərəb sözləri yuxarıda zikr olunan hərflər ilə yazılır. (C.Məmmədquluzadə) Görünür ki, insan dünyasında ən ədalətlə paylanmış nemət ağıldır. Qərribədir ki, heç öz ağılından gileylənmir. Görünür ki, Kərim dayı Salehin ürəyinə dəymək istəmədi. (M.İbrahimov) Düzdür, bir-birindən ayrılan daşların hələ yapışdığını heç kəs görməyib. (F.Kərimzadə) Düzdür, bunu eləmək çox çətin, amma çox vacibdir. (F.Kərimzadə)*

Mübtədə budaq cümləsinin bu növündə bir istisna kimi bəzən baş cümlənin sonunda *-mi⁴* şəkilçisi də işlənir. Məs.: *Yaxşı olmazmı ki, müasir adam hər sahədə, hər işdə novator olsun. Ana, ola bilərmə ki, Gülbaharı bura çağırtdırasan.*

Mübtədə budaq cümləsinin bu növündə bəzən baş cümlənin xəbəri *elə gəlir, belə çıxır, ağına gəldi, fikrindən keçdi* və s. frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Məs.: *Ona elə gəlir ki, pis-yaxşı işləyənlərin hamısı bu anketlərdir. Rüstəm kişiylə elə gəldi ki, Qoşatxanın əynindəki kostyum eybəcərəsinə gəndir. Belə çıxır ki, biz məsələni anlamamışıq. Fikrindən keçdi ki, bir uşaqlara baş çəksin. Kişiyə elə gəldi ki, İmranın baxışları onu nizə kimi deşib o*

üzə keçir. (İ.Şıxlı) *Ona elə gəldi ki, saat çaqqılıtsı olmasa rahatca yuxuya gedər. (İ.Şıxlı)*

Mübtədə budaq cümləsinin bu növündə maraqlı bir xüsusiyyət də budur ki, bəzən baş cümlə budaq cümlənin arasında yerləşir. Yəni budaq cümlənin bir hissəsi baş cümlənin əvvəlinə keçir. Məs.: *Qədir ilk dəfə idi ki, camaat arasında əli - qolu sarıqlı yerə sərilməmişdi. Qurbanəli üç aydır ki, əsgər gedib. Üzünə ağ çəkilməmiş bədənünə güzgü 17 ildir ki, balaca otaqda dustaqdır. Həsən 20 ildən artıq idi ki, Bakı neft mədənlərində fəhləlik edirdi. (M.Hüseyn) İndi bir ay olardı ki, belə dərs oxumaq davam edib gedirdi. (S.Dağlı) Qürbət iki-üç həftə idi ki, təzə mənzilə köçmüşdü. (Ə.Əylisli) Əlisəfa çox qəribədir ki, o gecə yuxusunda da o işçini gördü. (S.Dağlı) Hacı Mirzə Baba məlum olurdu ki, bu otaqlarını çox möhtərəm sandığı zəvvarlara təqdim edərmiş. (S.Dağlı) İndi iki il olar ki, Xudayar bəy Danabaş kəndində kətdallıq eləyir. (C.Məmmədquluzadə)*

2. Baş cümlənin mübtədəsi olur və mübtədə *o, bu, orası, burası, eləsi, beləsi, elələri, belələri, bəziləri, o şey, bu şey* və s. kimi sözlərlə ifadə olunur. Qəlib söz kimi çıxış edən bu sözlərin mənası budaq cümlə vasitəsilə aydınlaşır. Məs.: *O doğrudur ki, kəndlilər soyulur? O doğrudur ki, işçilərin vəziyyəti ağırdır? Hələ orası da yadımdadır ki, xırmanlar təzəcə döyülürdü. Eləsi də olurdu ki, heç kəsi yaxına buraxmırdı. Amma elələri də vardır ki, hoppanıb ağacın budağını qırır, yazıq ağacı şil - küt edirdilər. Bu birinci dəfə idi ki, öz oğlunun gözlərindəki təmizlikdən, şəffaflıqdan Ziyad xanın nəfəsi belə tuncıxırdı. (Elçin) Hətta burası da yadımdadır ki, xərmanlar təzəcə döyülürdü; yəni işin qızğın vaxtı idi. (C.Məmmədquluzadə) Burası da var ki, bizim rotada nisbətən daha az tələbat olmuşdur. (Ə.Əbülhəsən) Doğrudan, bu da hünərdir ki, adam bir şeyi bilməyə-bilməyə, eşitməyə-eşitməyə o şeydən xəbər verə. (C.Məmmədquluzadə) Bu sizə məlumdur ki, necə ki, hər bir millətin, habelə biz müsəlmanların içində, hər bir məhəllədə sahibsiz,*

yetim uşaqlar var. (C.Məmmədquluzadə) *Ən qəribəsi bu olmuşdu ki, Ziyad xan özü də həmin əzab-əziyyətlərinin səbəbini bilmirdi. (Elçin)*

Qeyd: Mübtədə budaq cümləsinin birinci tipində bəzən baş cümlədən sonra gələn budaq cümlələr həmcins olur. Yəni baş cümlədən sonra bir neçə budaq cümlə gəlir. Buna həmcins budaq cümləli polipredikativ mübtədə budaq cümləsi də deyilir. Bu qəbildən olan mübtədə budaq cümlələrin baş cümləsində **o, bu, burası, belə** və s. əvəzlilər işlənir. Həmcins budaq cümlələr isə həmin əvəzliləri izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn¹: **Burası** da çox mühümdür ki, hərtərəfli inkişaf etmiş intibah adamları dövrün irəli sürdüyü tələblər və məsələlərlə yaşayır, mübarizələrdə yaxından iştirak edir... hər kəs bacardığı kimi, qələmlə, silahla, sözlər və ya hamısı ilə birlikdə çalışır, vuruşurdu. (C.Cəfərov) **O** da mənə aydındır ki, bu-günkü cavablar əzbərcinin cavabı deyil, elmin əsasını möhkəm bilən, ixtisasını dərinədən sevən bir gəncin cavablarıdır. (M.Cəlal)

Bəzən həmcins budaq cümlələr baş cümlədə iştirak etməyən mübtədəni izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn²: *Ancaq indi Kərəmə aydın oldu ki, bura nə imiş, Ağca xanım onu nə üçün gətirib və həkim nə üçün belə sözlər soruşur. (M.Cəlal) Heç fikrimə gəlmədi ki, illər keçir, Manya da başqaları kimi böyüyür, pioner yaşı bəlkə də çoxdan ötüüb. (M.Cəlal) Məgər heç bir dəfə də sənə fikrinə gəlmədi ki,*

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.47-48

² Yəni orada. s.48

mənim dörd bacım var, milyonlardan onlara da bir az saxlamalıyam. (Ə.Haqverdiyev)

Polipredikativlik məktəb qrammatikalarında, ali məktəb dərslərində “çoxkomponentli”, “bir neçə budaq cümləli”, “qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr” adları altında şərh edilmişdir.

İkinci tip. Mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kəs, hər kəs ki, kimə ki, kimi ki, hər nə, hər nə ki* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə mübtədə vəzifəsində mübtədanın qəlibi kimi qarşılıq bildirən o sözü işlənir. Buna korreilat söz də deyilir. Budaq cümlə qarşılıq bildirən sözü izah edir. Məs.: *Kimə ki, məktub gələrdi, o, hədsiz dərəcə də sevinərdi. Kim ki, iş üstündə ürək əridir, o, gülşənə döndərir bomboz çölləri. Kimin ki, ağı var, o bir qaydada yaşar. Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına. (atalar sözü) Kim ki sözümdən çıxdı, o da cəzalanacaq. (C.Məmmədquluzadə) Kim ki, camaata xor baxır, elə bil, o öz əlləri ilə öz gözünü bağlayır. (M.İbrahimov) Qapıdan çıxanda dedi:*

– Fuad, kim ki, öz işinə məsuliyyətlə yanaşır, o uğurlu nəticələr əldə edir. (Anar)

Kim ki, xalqı bir gecə əqli ilə şad etdi,

O, demək, sabahkı evini abad etdi. (N.Gəncəvi)

Belə halda budaq cümlənin sonunda *-sa²* şəkilçisi də işlənə bilər. Həm də *-sa²* şəkilçisi bağlayıcı sözdəki *ki* ilə növbələşir: *-sa²* olduqda *ki* olmur, *ki* olanda isə *-sa²* olmur. Məs.: *Kim onun buyruğuna əməl etməsə, məndən aman gözləməsin. Kim buna inanmırsa, sıradan çıxsın! (Ə.Məmmədخانlı) Kim yorulmuşsa, kim dincəlmək istəyirsə, evinə getsin! (Ə.Məmmədخانlı) Hər kim qapını açmağa cəsarət etsə, cavabını məndən alacaq. (Ə.Haqverdiyev) Kim məşğul deyilsə, de gəlsin. (M.Hüseyn) Kim*

özünü xalqın maariflənməsinə həsr edirsə, mükafatı özündə tapır, öz vicdanını təmizləyir.

Kim qoruya bilməyirsə öz yurdunu-yuvasını,

Udmasın yurd havasını. (X.R.Ulutürk)

Hansı özünü tez çatdırsa, o da taxtda otururdu. (F.Kərimzadə)

Bəzən qarşılıq bildirən söz işlənmişdir. Lakin təsəvvür edilir. Bəzən də baş cümlədə onun əmələ gətirdiyi birləşmənin ikinci tərəfi işlənir. Məs.: *Hər kəs ki, əcnəbilərin və müsəlmanların da əhli-əyal və ər-örvət işlərindən yaxşıca xəbərdardır, mənim sözlərimi başa düşər. (C.Məmmədquluzadə) Hər kəs ki, zülm üçün qılıncı aldı, Qan tökən şir kimi pəncəsiz qaldı. (N.Gəncəvi) Fərəhgilə nə qədər elçi gəlirdisə, hamısı kiçik qızı seçirdi.*

Qeyd: Mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipində bəzən baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlələr həmçins olur¹: **Kim ki** sözümə baxmadı, **kim ki** dərşinə yaxşı hazırlaşmadı, **o** məndən hədiyyə almayacaq. **Kim** torpağı becərməyi sevirsə, **kim** bütün qüvvəsini bu işə verə bilirsə, **o**, torpağın ən yüksək mükafatına, məhsuldarlığa layiq olur.

Mübtədə budaq cümləsinin üçüncü tipindən də danışmaq olar. Bu tipdə yenə budaq cümlə əvvəl gəlir və baş cümləyə sual əvəzlilikləri ilə bağlanır. Məs.: *İndi niyə belə eləyir, məlum deyil. Niyə gəlmir, məlum deyil. Nə üçün danışmır, bilmirəm. Nə təhər getdilər, bilinmir.*

Üçüncü tipdə olan bu cür cümlələri birinci tipə çevirmək mümkündür: *Bilinmir ki, nə təhər getdilər.*

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.48

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.304-308
2. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.110-112
3. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1975, s.60-75, 190-195, 225-226
4. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “As-poliqraf LTD” MMC, 2004, s.328-338
5. Ə.Əbdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974, s.160-182
6. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.185-195
7. E.Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Univerisiteti, 1986, s.47-48
8. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.55-57

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

Xəbər budaq cümləsi haqqında məlumat. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş xəbərinin mənasını izah edir, aydınlaşdırır. Məs.: *Məhkəmədən xahişim budur ki, məni haqsız təhqirlərdən qorusun. Dünyada ən xoşbəxt, ən bəxtəvər övlad odur ki, ata-anasının haqq-sayını itirmir.*

Hər iki misalda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Hər iki misalda budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Budaq cümlələr baş cümlənin *budur, odur* sözlərinin mənasını izah edib aydınlaşdırır. Belə cümlələri sadələşdirdikdə budaq cümlə tərkib şəklində baş cümlənin xəbərinin yerinə qoyulur: *Məhkəmədən xahişim məni haqsız təhqirlərdən qorumaqdır.*

Başqa tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədə qəlib söz işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Lakin xəbər zəruri üzv olduğu üçün baş cümlədə qəlib söz mütləq işlənir.

Xəbər budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlələrin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə xəbər budaq cümləsinin iki tipi vardır.

Birinci tip. Birinci tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə ya yalnız intonasiya ilə, ya da *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Amma ağadan təvəqqem budur, əgər iltifatınız olsa, bəndəyə bir yabı ata eləyəsiniz. Mənim sizə vəsiyyətim odur ki, dediyim sözləri atama yetirəsiniz. Düzü budur ki, o vaxt daha can-dillə çalışırdıq. (Ə.Vəliyev) İltimasım odur ki, xan həzrətləri*

mənə sığınacaq versinlər. (İ.Əfəndiyev) Həqiqi azadlıq odur ki, insanlar yaltaq, rəzil olmağa məcbur edilməsin. (İ.Əfəndiyev)

Bu tipin özünü də baş cümlədəki xəbərin növünə görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar:

1. Baş cümlənin xəbəri *budur, odur, bu idi, o idi, bu imiş, o imiş* sözləri ilə ifadə olunur və budaq cümlə vasitəsi ilə izah edilir. Məs.: *Yeganə məsləhət odur ki, biz quyunu 100 metr də dərinləşdirək. Mehdiinin arzusu bu idi ki, gec-tez yenə rəssamlığa qayıtsın. İgid odur, atdan düşə atlana, igid odur, hər əzaba qatılana. (atalar sözü) Qazı ağa, sözüün əsli budur ki, bizim Danabaş kəndində bir dul övrət var. (C.Məmmədquluzadə) Əvvəla budur ki, qənd-çaya söz yox, pul verəcəksən. (C.Məmmədquluzadə) Sizin qulluğunuza gəlməkdə qəsdim bu idi ki, bu ərzimi sizə yetirim. (C.Məmmədquluzadə) Bunun mənası o idi ki, qatı-qatı gülmək şeytan sənətidir. (C.Məmmədquluzadə) Son vəsiyyətim budur ki, vəziyyəti birinci növbədə xarici soyğunçulardan qorumaq lazımdır. (M.S.Ordubadi) Yaxşısı budur ki, yoldaşlarını mənə deyəsən. (M.F.Axundov) O birisi çətinlik budur ki, gil məhlulu tez-tez axıb gedə bilər. (M.Hüseyn) Dediym odur ki, işin, vəziyyətin yaxşısı, pisi olmaz. (İ.Məlikzadə) Ən böyük igidlik odur ki, məğlub olanda da ruhdan düşməyib yenə də qələbə ümidilə yaşayasan.*

2. Baş cümlənin xəbəri *bura, ora, burası, orası* sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Xoşbəxtlik burasıdır ki, qız da Yusifi istəyir. Bəla burasındadır ki, Məhsəti xanım yaşayan məhəlləni dağıdırlar. (M.S.Ordubadi) Ancaq birə təfavütünüz oradadır ki, onun saqqalı var, sizin saqqalınız yoxdur. Ancaq məsələ burasındadır ki, pis mənzilin nə demək olduğunu Sitəmxanım da bilirdi. (Əbülhəsən)*

3. Baş cümlənin xəbəri *elədir, belədir, elə idi, belə idi, elə imiş, belə imiş, bu imiş* sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Sizin kəndin vəziyyəti elədir ki, köndələn çaydan oraya at çıxarmaq olar. Siz*

şəhərlilərin gümanı belədir ki, kənd yerində ancaq avamlar yaşayır. Eyvazın işi elədir ki, nə öldüyü məlumdur, nə qaldığı. (C.Cabbarlı) Mayorun niyyəti belə imiş ki, “məhəbbətlə” yanaşib ikimizi də əsir aparsın, düşmənə təhvil versin. Bizimki də belə idi ki, fikirləş, fikirləşmə onsuz da hər şey həll olunmuşdu, daha bunu çək-çevirə salmağın nə mənası var axı. (İ.Şıxlı) Dünyanın işi belədir, nə qədər bir yerdə işləyirsən işlə, axırı ayrılıqdır. (İ.Əfəndiyev) Vəziyyət elə idi ki, bu sirri Mehmandan gizlətmək olmazdı. (S.Rəhimov)

4. Baş cümlənin xəbəri *o, bu* sözlərinin üçün, ötrü, görə qoşmaları ilə birləşməsi yolu ilə ifadə olunur. Məs.: *Bu işlər tamam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözlərindən uzaq olmasın.*

5. Baş cümlənin xəbəri *bu, o+demək* sözü ilə ifadə olunur. Məs.: *Bu o deməkdir ki, köüllər sevinərkən dəllallar susmalıdır.*

6. Baş cümlənin xəbəri *bu, o + ibarət* sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Məqsədimiz ondan ibarətdir ki, əməlli-başlı baza yara-dağ. Əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, Cənubi azərbaycanlılar qəddar İran şahlarından azad olsun. (İ.Əfəndiyev)*

7. Baş cümlənin xəbəri *bu, o + olmaq* sözü ilə ifadə olunur. Məs.: *Sənin də muzdun o olar ki, mənim kimi bəylə qohum olarsan. İnciməyin də səbəbi bu oldu ki, Nataşa Məşədidən brilliant üzük xahiş etmişdi, o, gümüş üzük gətirmişdi. Bu hiddətli nitqin nəticəsi o oldu ki, Kliftonun sakinləri onu bələdiyyədə çıxış etməyə sövq etdilər və onun namizədliyini bələdiyyə şurasına çıxardılar.*

Qeyd: *Xəbər budaq cümləsinin birinci tipində (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəldikdə) bəzən budaq cümlələr həmcins olur. Belə cümlələrə həmcins budaq cümləli polipredikativ xəbər budaq cüm-*

ləsi də deyilir. Məsələn¹: Hissiyatın kökü orasındadır ki, Ərəblinski böyük təsir gücünə malikdir, ondan qaçmaq, ona məftun olmamaq çətindir, onun işığı və hərərəti sarsıdıcı qüvvəyə malikdir. (C.Cəfərov) Bu isə o deməkdir ki, zamanın bağları doğrudan da qırılmış, dünya fəlakətə düşər olmuşdur. (C.Cəfərov) Dedikləri budur: Məhkəmənin qərarı ləğv edilsin, müqəssir aradan çıxarılsın, məsələ ört-basdır edilsin.

İkinci tip. Xəbər budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Budaq cümlədə iştirak edən bağlayıcı sözlər bunlardır: kim, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür və s. Bağlayıcı sözlər mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipində olduğu kimidir. Bağlayıcı sözə müvafiq olaraq baş cümlədə qarşılıq bildirən o sözü xəbər vəzifəsində işlənir. Məs.: İndi kim birinci yeri tutdu, qalib odur. Əvvəllər bunun sahibi kim idi, indi də odur. (C.Məmmədquluzadə) Hər kəs bilir ki, bu torpaqların sahibi odur. (İ.Əfəndiyev)

Belə cümlələri sadələşdirdikdə budaq cümlə baş cümlədə xəbərin yerinə qoyulur: *Qalib indi birinci yeri tutandır.*

Bəzən qarşılıq bildirən söz kimi *elə* sözü işlənir. Məs.: *Əvvəl xasiyyəti necə idisə, indi də elədir. Vəziyyəti dünən necə idisə, bu gün də elədi. (C.Məmmədquluzadə)*

Bəzən də qarşılıq bildirən söz kimi *o özü* birləşməsi işlənir. Məs.: *Sənə kim ağılsız deyirsə, ağılsız onun özüdür. Hər kim yüz il yaşamasa, günah onun özündədir. (O.Sarıvəlli) Hər kəs onun yaxşısını qoyub pisini deyirsə, pis onun özüdür. (Ə.Vəliyev)*

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkə cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.49

Bəzən də *həmin, haman* sözləri qarşılıq bildirən söz kimi işlənir. Məs.: *Əvvəl nə idiksə, yenə biz şimdiki hamanıdır.*

Bəzən budaq cümlənin sonunda *-sa²* şəkilçisi özünü göstərir. Məs.: *Kimin pulu varsa, dövləti varsa, söz onun idi. Hər kim tez gəlsə, bu yer onundur. (C.Məmmədquluzadə) Vəziyyəti dünən necə idisə, bu gün də elədir. (C.Məmmədquluzadə) Ağa nə deyirsə, elə düzü də budur. (C.Məmmədquluzadə) Hər kəs bacardığını edərsə, qalibiyyət ordadır. (C.Cabbarlı) Əvvəl bu xalq necə idisə, indi də elədir. (M.S.Ordubadı) Nənəqız nə deyirsə, əsl söz odur. (Ə.Vəliyev) Keçən il Alsu yığıncaqda necə idisə, indi də elədi, heç dəyişməyib. (Ə.Cəfərzadə) Usta nə deyirsə, elə düzü də budur. (Ə.Vəliyev) İndi hər kəs başını salamat saxlasa, ən ağıllı adam odur. (Ə.Vəliyev) Kimin qolu zorludursa, söz də onundur, su da, torpaq da. (Ə.Abbasov)*

Kəssə hər kəs tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur yer üzünü. (H.Cavid)

Qeyd: *Xəbər budaq cümləsinin ikinci tipində (budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəldikdə) bəzən baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlələr həmcins olur. Məsələn¹: Kim bir sözümü iki eləmədi, kim bir gördüyünə bir də dönmədi, bu yer onundur.*

O, bu, elə, belə sözləri təkcə xəbər budaq cümləsinə xidmət etmir. Bu cür sözlərə təyin və hətta tərz-i-hərəkət budaq cümlələrində də rast gəlmək mümkündür. Diqqət yetirmək lazımdır ki, baş cümlədə həmin sözlər hansı vəzifədə işlənir. Məs.: *Yazdığı məqalələr elədir ki, hamıda maraq doğurur. Elə*

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkə cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.49

məqalələr yazır ki, hamıda maraq doğurur. Məqalələri elə yazır ki, hamıda maraq doğurur.

Cümlələrdən birincisi xəbər, ikincisi təyin, üçüncüsü tərzihərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.308-311
2. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.112-113
3. N.Əbdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1975, s.75-83, 195-197, 226-227
4. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.338-343
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.195-198
6. Ə.Əbdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974, s.182-193
7. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.57-59
8. E.Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Univerisiteti, 1986, s.48-49

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ

Tamamlıq budaq cümləsi haqqında məlumat. Tamamlıq budaq cümləsi haqqında XIX əsrin ortalarında professor Mirzə Kazımbəy məlumat vermişdir. Sonralar – XX əsrin 30-cu illərində tamamlıq budaq cümləsi barədə qrammatika kitablarında müxtəlif qeydlər olmuş, məlumat verilmişdir. Tamamlıq budaq cümləsi dildə ən çox işlənən, rəngarəng xüsusiyyətlərə malik olan budaq cümlə növüdür.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tamamlayır, ya baş cümlədə olmayan tamamlığın əvəzində işlənir, ya da baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan tamamlığının mənasını izah edib aydınlaşdırır. Məs.: O istəmir ki, külfət içinə iki tirəlik düşsün. Onu da bilirlər ki, xəmirimə özgə mayası qatmamışam. Mahmud bilirdi ki, indi bu evdə hamı şirin-şirin yatır. (Y.Səmədoğlu) Sən bilmirsənmi ki, örtülü bazar dostluğu pozar.

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Birinci misalda baş cümlədə qəlib söz yoxdur. İkinci misalda isə baş cümlədə qəlib söz var.

Tamamlıq budaq cümləsi adətən baş cümlənin feili xəbərinə aid olur. Məs.: Kazaklar **gördülər ki**, üzük qaşığı kimi mühasirədədirlər. (İ.Şıxlı) Cahandar ağa **gördü ki**, hamı hazırdır. (İ.Şıxlı) Adam **bilmir ki**, nəyə inansın. (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli) Mən **istəyirəm ki**, onu tapıb səmimi qəlbədən əlini sıxım. (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli) **Bilirdi ki**, hər xalqın zəif və qüvvətli cəhəti var. (İ.Şıxlı)

Lakin bəzən baş cümlədə ismi xəbərle də əlaqələndə bilər. Məs.: *Heç onun ixtiyarı yoxdur ki, rota tərəfə üz çevirsin. Özüm də 100 faiz əminəm ki, qorxmaq üçün heç bir əsas yoxdur. Mən bilirəm ki, o həcvləri yazanlar bizim həqiqi şairlərimiz deyil. (İ.Əfəndiyev) Ona deyir ki, bu hadisədən sonra sən burada qala bilməzsən. (N.Vəzirov)*

Bundan əlavə, tamamlıq budaq cümləsi feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərinə və şərt budaq cümləsinə də aid ola bilər. Məsdərə aid olan tamamlıq budaq cümləsi: *Yeri gəlməşkən demək lazımdır ki, o, atasının vəsiyyətlərini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi. (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli)* Feili bağlamaya aid olan tamamlıq budaq cümləsi: *Adam o şəkillərə baxanda deyirdi ki, həyatda belə gözəl olmaz. (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli)* Feilin şərt formasına aid budaq cümlə: *Axi o istəsəydi, gəlməzdi. (İ.Şıxlı)*

Digər nümunələrə diqqət yetirək: *Atın dayanıb dövrə vurmağından başa düşdü ki, Şəmistan ağa yəhərdə deyil. (İ.Şıxlı)* *Ancaq Nəsim dayı açarı ondan alıb dedi ki, “rayona zəng vuracağam”. (İ.Şıxlı)* *Bakudan kəndə işləməyə gələndə özünə söz vermişdi ki, heç kəsin üzünə baxmayacaq, heç kəsi qəlbinə yaxın buraxmayacaq, elə ömrünün axırına qədər tək-tənha yaşayacaqdır. (İ.Şıxlı)* *Avropa ruznamələrini mütləq edənlər xəbərdardırlar ki, bu saat İspaniyada bərk vurhavurdur. (C.Məmməd-quluzadə)* *Təkbətək hər bir Avropa millətini götürsək görürük ki, elm və fənn meydana gələn kimi ruhanilər aradan çıxıblar. (C.Məmmədquluzadə)* *Sədr İmranın nə üçün gəldiyini başa düşsə də, söhbətə əvvəlcə başlamaq istəmirdi, gözləyirdi ki, İmran özü söz açsın, kolxozda ona bir iş düzəltməyi xahiş etsin. (İ.Şıxlı)*

Tamamlıq budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlələrin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə tamamlıq budaq cümləsinin aşağıdakı tipləri var.

Birinci tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya, ya da ki bağlayıcısı ilə

bağlanır. Məs.: *Oğul, mən bilirəm, bir çoxları öz əqidələri yolunda canlarını cürüdürlər. Bilirəm, sən dünyanın ən alicənab qadınısan. (İ.Əfəndiyev)* *Bilirsən, mən də o barədə səndən heç nə soruşmadım. (İ.Əfəndiyev)* *Onu da duymuşdu ki, çox baxır qızlar ona. Artıq başa düşdüm ki, atamın səsiylə dəftərə yazılmış bu sözlərdən sonra oxuyacağım şeyləri gərək məndən savayı bu dünyada bəlkə də heç kəs bilməməlidir. (Y.Səmədoğlu)* *O gördü ki, atası iri pəncəli əlləri ilə bu saat onu yaxalayacaq. (İ.Şıxlı)* *O hiss etdi ki, at hürküb finxırdı. (İ.Şıxlı)* *Onlar qoyurlar ki, camaat gözünü açsın. (İ.Şıxlı)*

Baş cümlədə tamamlığın olub - olmamasına görə bu tipin özü də iki növə ayrılır.

a) Baş cümlədə tamamlıq olmur. Tamamlığın baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Məs.: *O bildirdi ki, ağacların budaqları arasından başaşağı sallanan bu quşlar yalnız gecələr oxuyurlar. (İ.Şıxlı)* *Deyirlər ki, qış fəsilində cənnətin qapıları Muğana tərəf açılır. Səkinə bildi ki, kişi yenə öz işinin peşimançılığını çəkir. Mən hələ bir dəfə görməmişəm ki, bu camaat deyən şey yalan ola. Düşün ki, nə üçün bizim qəhrəman qazandığı zəfərlə çox öyünmədi. Biz bilirik ki, həqiqi insan cəmiyyətin xeyrini öz nəfsindən həmişə üstün tutmalıdır. (İ.Əfəndiyev)* *Baş salın ki, bu işin qansız qurtarmağına çalışırıq. (M.İbrahimov)*

Bəzən belə cümlələrdə baş cümlədə *elə, belə* sözləri olur. Lakin cümlə yenə də tamamlıq budaq cümləsi olaraq qalır. Məs.: *Siz elə zənn etməyin ki, bununla da kişinin canı qurtardı.*

b) Baş cümlədə tamamlığın qəlibi olur və qəlib söz aşağıdakılarla ifadə olunur.

1. *Bu, o* sözləri baş cümlədə tamamlıq kimi işlənir. Məs.: *Bu ona bənzər ki, Qaraşa deyəsən öz bacın Pərişanla bir süfrə başında oturma. (M.İbrahimov)* *Mehriban onu gördü ki, uşaq çantasını havada yellətdi. (M.İbrahimov)* *İndi əlac ancaq buna qalırdı ki, göz-qulaq olmaq, gəlinə və Qaraşa birgə yaşamağın, namuslu ailə*

yaratmağın təhrini öyrətmək. (M.İbrahimov) *Tarix bizə **bunu** göstərir ki, maarif artıqca ruhanilik hörmətdən düşür.* (C.Məmmədquluzadə) **Onu** da hiss etdi ki, Kazımın qanı möhkəm qaradı. (X.Hasilova) *Ancaq yadında **bunu** saxla ki, sən hamıdan artıq mənə lazımsan.* (M.İbrahimov) *Rasim **onu** bilirdi ki, Mədinə ən yaxşı şagirdidir, hətta riyaziyyatdan belə daim beş alır.* (M.İbrahimov) **Onu** da bilirdim ki, köhnə rus dili müəllimi olan atası üç il bundan qabaq pensiyaya çıxmışdı. (İ.Əfəndiyev)

Onu bilirəm ki, öz ürəyimdə

Vaxtın azlığından gileylənirdim. (B.Vahabzadə)

2. Baş cümlədə *elə, belə, beləsini, eləsini* sözləri tamamlıq vəzifəsində işlənir. Məs.: *Zərnigar xanım **elə** bilirdi ki, göy çət eləyəndə Əşrəf yerə düşüb.* (İ.Şıxlı) **Elə** bilirəm ki, növbətçi müəllimimiz də buna razılıq verməz. Mən *eləsini* axtarıram ki, irəli dursun. (Ə.Əylisli) *Ancaq **eləsini** al ki, sənə layiq, mənə bab olsun.*

3. Baş cümlədə *orasi, burası* sözləri tamamlıq vəzifəsində işlənir. Məs.: ***Orasını** da deyim ki, çox fərasətli idi. Mən hələ **orasını** demirəm ki, sən kolxoz sədrisən, camaatın gözü səndədir. Bir **orasını** da fikirləş ki, necə olsa yetim qızıdır, sənə etibar eləyib, qoşulub gəlib, incidərsən camaat nə deyər.* (M.İbrahimov) *Əlbəttə **burası** da məlum idi ki, Kələntər müəllim ona görə hər gün bura gəlib-gedir.* (Elçin) **Burasını** da yaxşı bilirdi ki, Ədalət Kərimlinin çinədanındakı daşların sayını fələk də bilməz. (Ə.Babayeva) **Burasını** da fikirləş ki, iş-ışdən keçəndən sonra deməyin faydası yoxdur. (Ə.Babayeva) **Orasını** da çox gözəl bilirdi ki, Əşrəf həqiqəti biləndən sonra ağız ləzzəti ilə bir tikə çörək yemək, heç olmazsa beş-altı aydan bəri üzünü görmədiyi oğlu ilə şirin-şirin söhbət etmək *elə də asan olmayacaq.* (İ.Şıxlı)

Bundan əlavə *o şey, bu şey, o cəhət, bu cəhət, o məsələ, bu məsələ* və s. kimi sözlərdə tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində qəlib söz kimi çıxış edə bilər.

Tamamlıq budaq cümləsində baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işləndikdə baş cümlənin xəbəri nitq feilləri ilə daha çox ifadə olunur. Məs.: *O, **şoferə dedi ki**, maşın yaxşı olsa da, onu hərəkətə gətirən Bakı benzinidir.* (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli) **Deyirmiş ki**, rüşvəti alıb, bizi on birinci kvartala aparsın. (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli) *Zərnigar israr etmiş, anası da **demişdi ki**, rəhmətlik babanın əlindən xata çıxıb, araya qan düşüb.* (İ.Şıxlı) **Deyir ki**, Möhsünzadə yoldaş gələndən bəri dördüncü ferma birinci yerə keçmişdir. (İ.Əfəndiyev) *Axşam gəldik evə və arvada **dedim ki**, daha qonağımızın işi düzəlib.* (C.Məmmədquluzadə) *Bunlar bir-birinə **deyirdilər ki**, doğurdan da dünyada nigarançılıqdan pis şey yoxdur.* (C.Məmmədquluzadə) *O **deyirdi ki**, yuxu görməkdən məhrum adamlar dənizdən məhrum ölkələr kimidir.* (Anar) *Bir axşam Zivər xanım sözarası **dedi ki**, Zaurun kooperativ mənzili bir-iki aya hazır olacaqdır.* (Anar) *Kərim kişi ona **demişdi ki**, Kosaoğlu hökumətin verdiyi plandan artıq pambıq əkdirir.* (İ.Şıxlı)

Tamamlıq budaq cümləsinin birinci tipində (baş cümlə əvvəl gəlir, budaq cümlə sonra) baş cümlənin xəbəri *-mi⁴* şəkilçisi ilə işləyə bilər. Məs.: *Göytəpəlilər **deməzlərimi ki**, ay Molla Sadiq, bəs sən qüdrətin hanı?* (İ.Şıxlı) *Şamxal **istəməmzi ki**, qaynatasının əyni-başı abırlı olsun?* (İ.Şıxlı) **Bilirsənmi**, o zaman mən ağır bir çətinlik qarşısında qalmışdım. (İ.Əfəndiyev) **Demədimi ki**, qoy bir az fikirləşsin. (İ.Əfəndiyev)

Tamamlıq budaq cümləsinin xəbəri daha çox nitq feilləri ilə yanaşı, təfəkkür, görmə, eşitmə prosesləri ilə bağlı feillərdən ibarət olur. Məs.: *O **gördü ki**, hamı təəccüb içindədir.* (İ.Şıxlı) *O **başadüşə bilmirdi ki**, Zərnigar xanımı bu saat sakitləşdirmək mümkün deyil.* (İ.Şıxlı) *O **başadüşmüşdü ki**, kəndlərdə hələ tayfa və nəsil var, onların ağsaqqalı nə desə, ona tabe olurlar.* (İ.Şıxlı) *Kosaoğlu **gördü ki**, Nəsim kişinin baxışları aydın və kəskindir.* (İ.Şıxlı) *Amma **gördüm ki**, moizəm bir nəticə bağışlamadı.* (C.Məmmədquluzadə) **Gördülər ki**, bu biçərə həqiqətdə *elə çox*

nigarandır. (C.Məmmədquluzadə) Təhminə **düşünürdü ki**, adam heç vaxt qəlbən, ya zəhnən, fikirlə, ya hisslə bəxtiyar olmur. (Anar) Zaur **düşündü ki**, əlbəttə, Spartak çox istəsəydi Təhminənin əllərindən qurtula bilərdi. (Anar) Zaur **fikirləşdi ki**, bir aydan artıq Təhminəgildə qalıb, Mədinəylə qonşuluqda yaşayıb, amma bir dəfə də Mədinənin evində olmayıb. (Anar) Məlik **düşündü ki**, nə yaxşı məhz – bərişə, anlaşılmaya çağırən bu yüksək humanist qayəli əsəri seçiblər. (Anar) İmran **anladı ki**, anasının Zeynəbdən xoşu gəlir. (İ.Şıxlı) **Fikirləşdi ki**, elə paltarla çarpayıya uzanıb bir azca dincəlsin. (İ.Şıxlı) Cavanşir **başə düşdü ki**, qaçaqlar bu dəyədədir. (İ.Şıxlı)

Qeyd: Tamamlıq budaq cümləsinin birinci tipində (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəldikdə) bəzən baş cümlənin həmcins budaq cümlələri olur. Məsələn¹: Ağadadaş həmişə bizə deyir ki, o, çox qorxulu adamdır, biz ehtiyatlı olmalıyıq. (Q.İlkin) O düşünür ki, Sübhənverdizadə ölüm çağı sayıqlayıb “ünar” deyəcək, ölüb cəhənnəmə gedəcək, Əbiş balasının isə başı kəsik qalacaq. (S.Rəhimov)

İkinci tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlanır. (Bağlayıcı sözlər haqqında mübtədə budaq cümləsinə bax)

Baş cümlədə tamamlıq vəzifəsində ya qarşılıq bildirən söz işlənir, ya da təsəvvür edilir. Məs.: **Kimi** ürəyim istəyir, **onu** da alacağam. (İ.Şıxlı) **Kim** vətən dedisə, **ona** inandıq... (B.Vahabzadə) **Hər kəs ki** sizi bu mübarək yoldan, bu savab yoldan qoyub-

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkə cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.50

dursa, Allah-taala ona qəzəb eləyəcək. (C.Məmmədquluzadə) **Hər kəsi** gözüm tutar, ürəyim sevər, alaram. (Ə.Haqverdiyev)

Kim ki eliylə ağıladı, güldü,

El **onu** qəlbində yaşadacaqdır. (B.Vahabzadə)

Kimi istəyirsən, **ona** tapşırıq. **Kim ki** əvvəl yanına gəldi, məsələnin fərqi varmadan Kələntər **onu** müdafiə edəcək. **Kim** bilir, **onu** da bu zindana bir gün salacaqlar. (M.İbrahimov) **Kim ki** vətəni haqda düşünür, **ona** vətəndaş demək olmaz. (M.Cəlal) Olub qalan hər nə vardı, kişi vurub qumara. (M.Cəlal)

Budaq cümlənin sonunda $-sa^2$ şəkilçisi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Məs.: Həqiqi söz nə qədər ağır olsa, **onu** deyiliş tərzilə yüngülləşdirmək mümkündür. (X.Hasilov) Bizimlə başqa adam getsə, **onu** bizim ailəmiz üzv hesab edəcəkdir. (X.Hasilova) Ürəyimdə sizə və sizin ərizənizə qarşı hər nə vardırsa, hamısını bildiniz. Hər kim nə cür yemək istəyirdisə, onuda sifariş verirdi. Jurnalist məsələni konkret qoya bilirsə və başqalarını da öz işinə cavabdeh olmağa çağırırsa, biz ona yalnız təşəkkür etməliyik. (Ə.Babayeva) Birisi ki bu mətləbə düşdü, Kərbəlaya getmək niyyəti elədisə, Allah-taala ona hər işdə kömək olsun. (C.Məmmədquluzadə) Hər kim nə cür yemək istəyirdisə, onu da sifariş verirdi. Kefi nə istəyirsə, onu eləyir. (İ.Şıxlı) Kim yarım pud kəpəkli un alacaq, ona ancaq pulla verilsin. (M.Cəlal) Ürəyin nə istəyir, alacam. (İ.Şıxlı)

“Hər kim nə cür yemək istəyirdisə, onu da sifariş verirdi” cümləsindən göründüyü kimi, bəzən baş cümlədə qəlib sözün əmələ gətirdiyi birləşmənin ikinci hissəsi işlənir.

Qeyd: Tamamlıq budaq cümləsinin ikinci tipində (budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəldikdə) baş cümlədən əvvəl həmcins budaq cümlələr işlənir. Məsələn¹: Kim ki Əli bəyin sözündən çıxdı, kim ki

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkə cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.50-51

gizlicə kəndə uşaqlarına baş çəkməyə getdi, ona rəhm yox idi. (S.Rəhimov)

Tamamlıq budaq cümləsinin üçüncü tipi də mümkündür. Budaq cümlə yenə baş cümlədən əvvəl gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə sual əvəzlilikləri və *-mi*⁴ şəkilçiləri ilə bağlanır. Məs.: *İndi niyə belə eləyir, bilmirəm. Müharibə bir ay davam edəcəkmi, beş ay sürəcəkmi, bilmirik. Necə verim cavabını, heç bilmirəm.*

Bu cümlələri asanlıqla birinci tipə çevirmək olur: *Bilmirəm ki, indi niyə belə eləyir. Bilmirik ki, müharibə bir ay davam edəcəkmi, beş ay sürəcəkmi. Heç bilmirəm ki, necə verim cavabını.*

Tamamlıq vasitəli və vasitəsiz olduğu kimi, tamamlıq budaq cümləsi də vasitəli və vasitəsiz tamamlığın suallarına cavab verə bilər. Məs.: *Əhvalını sorduqdan sonra dedi ki, (nəyi?) bəs çay almağa gəlmişəm. Qoy bilsinlər ki, (nəyi?) neçə xəlvət dərələrdə tülkü bəydir. Mən istərdim ki, (nəyi?) dostum qılinc və mizraq qəhrəmanı olduğu kimi, tədbir və düşüncə qəhrəmanı da olsun. (M.S.Ordubadi) Mən deyirəm ki, (nəyi?) Qızıl Arslan aradan qaldırılmamış biz xoşbəxt ola bilməyəcəyik. (M.S.Ordubadi) Bilirsiniz ki, (nəyi?) Bakıdan xeyli uzaqda, dənizdə Qara daşlar adası var. (M.Hüseyn) Siz əmin olun ki, (nəyə?) həyatım indi olduğu kimi keçsəydi, nə qocalıq, nə də xəstəlik mənə qalib gələ bilməzdi. (M.S.Ordubadi) Kəndlilər şikayətlənirdilər ki, (nədən?) kəndxuda onları incidir. Qarşıma məqsəd qoymuşam ki, (nə barədə?) fabrikdə işləyəm və s.*

Vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi vasitəsiz tamamlıq kimi *kimi?*, *nəyi*, *nə?* suallarından birinə cavab verir. Məs.: *Onu da anladı ki, Pənahın yaxasından yapışa bilməyəcək. (İ.Məlikzadə) O hiss edirdi ki, rəislə müavinin münasibətlərində nəşə bir soyuqluq var. (İ.Məlikzadə)*

Vasitəli tamamlıq budaq cümləsi isə vasitəli tamamlıq kimi ismin yönük, yerlik, çıxışlıq halları ilə əlaqədar olur və onların suallarına cavab verir. Məs.: *Sabit Mirzə əmin idi ki, buradakıla-*

rın danışığı, söhbəti Dadaşov üçün milçək vızultısı kimi bir şeydi. (İ.Məlikzadə) Məgər sənin xəbərin yoxdur ki, İsmayılzadənin məsuliyyətsizliyi üzündən dənizdə cavan fəhlə həlak olub. (M.Hüseyn) Yəqin qorxur ki, Qaçayın qarşısında sevincini bürüzə verə bilər. (İ.Məlikzadə)

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.311-316
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.113-115
3. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1975, s.83-96, 197-199
4. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.343-351
5. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974, s.193-225
6. E.Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Univerisiteti, 1986, s.50-51
7. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.198-205
8. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.59-60

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ

Təyin budaq cümləsi haqqında məlumat. Təyin budaq cümləsi XX əsrin 30-cu illərindən izah olunmağa başlamış, XX əsrin 50-ci illərindən sonra məktəb qrammatikalarına daxil edilmişdir.

Təyin budaq cümləsi baş cümlənin əşya məzmunlu hər hansı bir üzvünü təyin edir. Ya baş cümlədə təyinin qəlibi olur, əvəzində budaq cümlə işlənir, yaxud budaq cümlə baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş təyinin mənasını izah edir və aydınlaşdırır. Məs.: Nöqsan var ki, yüzlərlə adama zərər vurur. Elə dil pəhləvanları var ki, Qaraş, adamı söz altında qoyurlar. (M.İbrahimov)

Hər iki misalda budaq cümlə sonra gələrək baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Birinci misalın baş cümləsində qəlib söz yoxdur. Ancaq qəlib sözü artırmaq olar. İkinci cümlənin baş cümləsində isə qəlib söz var (elə sözü). Birinci cümləni sadələşdirək: *Yüzlərlə adama zərər vuran nöqsan var.*

Təyin budaq cümləsinin mühüm bir xüsusiyyəti budur ki, baş cümlədə təyinlənən söz budaq cümlədə *bir, yox* sözləri və şəkilçi ilə xatırlanır. Məs.: *Dünyada elə bir gözəl yoxdur ki, onda bir eyib olmasın. Bir oğlandır ki, misli bərabəri tapılmaz.*

Təyin budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlənin yerinə və bağlayıcı vasitələrə görə təyin budaq cümləsinin aşağıdakı tipləri var:

Birinci tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya, ya da yalnız *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Adam var geyməyə tapamaz bezi, adam var al geyər şalı bəyənəm. Arvad var ki, qara sudan qaymaq tutar. Mən insan o adama deyirəm ki, ömrü fırtınalar içərində keçsin. (M.İbrahimov) Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzəyəm. (C.Cabbarlı) Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gəzəyəm. (C.Cabbarlı) Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçaram, Mən bir oyaq bülbüləm ki, güldən-gülə uçaram. (C.Cabbarlı)*

Təyin budaq cümləsinin bu tipinin özü də baş cümlədə qəlib sözünün olub-olmamasına görə iki növə ayrılır.

a) Baş cümlədə qəlib söz olmur, təyinin baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Məs.: *Vitamin yox idi ki, Mirzə Əsgər onun kimyəvi tərkibini bilməsin.*

b) Baş cümlədə təyinin qəlibi olur və qəlib söz aşağıdakı sözlərlə ifadə olunur:

1. Baş cümlədə *elə, elə bir, belə, belə bir, o cür, bu cür* sözləri budaq cümlənin qəlibi kimi işlənir. Məs.: *Rəhmətlik oğlu, elə söz danışsən ki, üç yaşında uşaq danışmaz. Elə adam da var ki, yarımca saatlıq ünsiyyətdən sonra həmişəlik həkk olur insanın beyninə. (İ.Məlikzadə) Fəhlə sinifi elə bir bahadırdır ki, ömründə dizini yerə qoymayıb. O, elə bir insandır ki, onun heykəli bizim qəlbimizdə çoxdan qalmışdır. (M.S.Ordubadı) Onsuz da səhər Ağa Məhəmməd xan sizə elə bir işgəncə verəcək ki, anadan əmədiyiniz süd burnunuzdan gəlib töküləcək. (M.İbrahimov) Bu elə dəhşətli, elə ağır bir fəlakət idi ki, aylar, illər gəlib keçir, günlər böyük qala divarlarına hörülən kərpic kimi onun ömrünə qalaqlanırdı. (M.İbrahimov) Sizdən elə bir tüfəng istəyirəm ki, səslənəndə düşmənin zəhrini, bağırını yarsın! (S.Rəhimov) Dünyada elə adamlar da var ki, düşünür, qanır, hər şeyin fikrini eləyir. (M.İbrahimov) Mənəvi məsələnin elə nöqtələri var ki, ora əl*

aparmaq çətinidir. (İ.Hüseynov) Mahmud **elə** oğuldur ki, ona hər bir şəraitdə bel bağlamaq olar. (Ə.Əylisli) **Elə** xoruzlar var ki, onlar banladıqları üçün günəşin doğduğunu zənn edirlər. **Elə** adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun. **Elə** kitablar da axtarın ki, müaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin. Arzu **elə bir** şeydir ki, heç doymaq bilməz. **Bir** dilin qədrini millət o zaman bilər ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədənində, həm də ruhuna tərbiyə verə. (N.Nərimanov) Və **bir** dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola. (N.Nərimanov)

2. Baş cümlədə *o*, *bu* sözləri budaq cümlənin qəlibi kimi işlənir. Məs.: *Rüstəm kişi bu fikirdə idi ki, hələ ömründə havanı təyin etməkdə səhv etməyib.*

3. Baş cümlədə *həmin*, *haman*, *həmin*, *o*, *həmin o*, *haman o* və s. kimi sözlər budaq cümlənin qəlibi kimi işlənir. Məs.: *Mən haman Rüstəməm ki, top dağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum. Mən həmin o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məclisində oturub pinəçilik edərdi. Ağabəşir o günə qalib ki, gədənin biri onun başına belə oyun açır? (İ.Əfəndiyev) Bunları o adamlara deyir ki, əlində böyük ixtiyar var. (M.İbrahimov) Mən insan o adama deyərəm ki, ömrü fırtınalar içərisində keçsin. (M.İbrahimov) Məndən yan qaçır o adamlar ki, bəd niyyətləri var. (M.İbrahimov) Ağillı o adamdır ki, başqalarının müdrikliyindən və təcrübəsindən öyrənir. O adamlar dostluq et ki, səni pis gündə unutmasın. (S.Dağlı)*

Bəzən də baş cümlədə qəlib sözün qalığı kimi “bir” sözü işlənir. Məs.: *Bir ipək cecim verib ki, əri Xorasandan gətirib, dəyər 30 manata. Bir bolluq olacaq ki, heç nağıllarda da deyilməyib. (M.İbrahimov) Mən bir əmr yazıram, daşlardan keçər. (M.İbrahimov) Burada bir qəlb var ki, o, heç olmazsa gündə bir neçə saat ancaq mənim üçün döyünmək istəyir. (M.İbrahimov) Burada bir adam yox idi ki, mənim çörəyimi yeməmiş olsun. (Ə.Haqverdiyev)*

Qeyd: *Təyin budaq cümləsinin birinci tipində (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəldikdə) bəzən baş cümlənin həmcins budaq cümlələri olur. Məsələn¹: Məgər ölü elə şəxsdir ki, uzanıb ruhu bədənindən çıxır, aparıb dəfn edirlər? (Ə.Haqverdiyev) Bu elə bir gün idi ki, gözləməklə gəlməzdi, bu günü gətirmək lazım idi. (M.Cəlal)*

İkinci tip. Təyin budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə *necə*, *hansı*, *kimi*, *hər kimi*, *hər kəsi* və s. kimi bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Budaq cümlənin sonunda *-sa²* şəkilçisi ola da bilər, olmaya da bilər. Baş cümlədə mütləq qarşılıq bildirən *o* sözü təyin vəzifəsində işlənir. Məs.: *Kimə etibar eləyirsən, o adama da tapşırıq. Kimi bəyənirsən, o adama söz verək. Hansı evdə ölüsünü və ya dirisini tapsan, o evi əvvəlcədən talan etməyə icazə verirəm. Hansı şərtlə istəyirsən, o şərtlə də işimizi davam etdirəcəyik. Hansı kitabları deyirsənsə, o kitabları saxlamağı sənə tapşırıram.*

Təyin budaq cümləsinin bu tipi nisbətən az işlənir və əksərən mübtədə, tamamlıq budaq cümlələrinə uyğundur.

Mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələrinin bu ikinci tipi bir-birinə çox oxşayır. Hamısında budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Hamısında budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlanır. Hamısında bağlayıcı söz kimi *ki* ədatı ola da bilər, olmaya da bilər. Hamısında budaq cümlənin sonunda *-sa²* şəkilçisi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Baş cümlənin hamısında qarşılıq bildirən *o* sözü işlənir (bəzən işlənmədikdə təsəvvür edilir). Budaq cümlənin növü bağlayıcı sözdən yox, həmin bu qarşılıq bildirən sözdən asılıdır. Qarşılıq bildirən söz

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkə cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.50

hansı cümlə üzvüdürsə, budaq cümlədə o üzvün adı ilə adlandırılır. Məs.:

İndi kim birinci yeri tutdu, o qalibdir.

İndi kim birinci yeri tutdu, qalib odur.

İndi kim birinci yeri tutdu, onu qalib hesab edəcəklər.

İndi kim birinci yeri tutdu, o adamı qalib hesab edəcəklər.

Bu cümlələrdən birincisi mübtədə, ikincisi xəbər, üçüncüsü tamamlıq, dördüncüsü təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Qeyd: *Təyin budaq cümləsinin ikinci tipində (budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəldikdə) bəzən baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlələr həmcins olur. Məsələn¹: Kim ki öz hörmətini saxlamaq istəyir, kim ki işlərini əvvəldən düz tutur, o işçinin həyat yolu düzdür.*

Təyin budaq cümləsinin *üçüncü tipi* də qeydə alınmışdır. Bu tipdə əvvəlcə baş cümlənin nəzərə çarpan sözü (işarə əvəzliyi ilə birlikdə) və *ki* bağlayıcısı, sonra budaq cümlə və axırda baş cümlənin qalan hissəsi işlənir. Məs.: *O kişi ki, bu sözləri deyirdi, and içirdi. Bu əhvalat ki, indi istəyirəm sizə nəql edəm, çoxdanın sözüdür. O evi ki, görürsən top dəysə dağılmazdı. O adamlar ki, mənəm-mənəm deyirdilər, hamısının axırı belə olur. Ruhum ki, bədəndədir, sənindir.*(Füzuli) *İkinci, o qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü, o qız ki, onu oxudacaqdı.* (N.Nərimanov) *O məktəb ki, mən dedim sizə əsla lüzumu yoxdu.* (N.Nərimanov) *O ah ki, mən çəkdim, millətpərəstlik ahıdır.* (N.Nərimanov)

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.50

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.317-320
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.115-116
3. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1975, s.96-112, 199-201, 227-228
4. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.351-356
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.205-210
6. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974, s.225-249
7. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.61-62

ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏSİ

1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi haqqında məlumat. Tərzi-hərəkət budaq cümlələri haqqında məktəb qrammatikalarında XX əsrin 30-cu illərindən məlumat verilmişdir. *Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini bildirir və tərz-hərəkət zərfliyinin suallarına cavab verir.* Məs.: *O, traktorun üstündə elə oturur ki, elə bil köhlən atı suvarmağa aparır. Misri qılınc havada parlayıb Qara xanın tərəsində elə gözdən itdi ki, elə bil ildırım yerə soxuldu. ("Koroğlu") Güllübəyim xalanın bu oğlu gəlib çıxanda mən elə sevindim ki, elə bil öz doğma qardaşım gəlmişdi. (İ.Əfəndiyev) Sonra sən yoldaşlarınla maşına minib gedəndə birdən-birə elə qəmgin oldum ki, elə bil bütün dünyadan ayrı düşdüm. (İ.Əfəndiyev)*

Bu cümlələrin birinci komponenti baş cümlə, ikinci komponenti budaq cümlədir. Birinci cümləni sadələşdirək: *O, traktorun üstündə köhlən atı suvarmağa aparırmış kimi oturur.*

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlələrin yerinə və bağlayıcı vasitələrə görə tərz-hərəkət budaq cümləsinin aşağıdakı tipləri vardır:

Birinci tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə əksərən baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Sofi həmişə belə deyir və belə fikirləşirdi ki, dünyada onun Mahmud-*

dan başqa heç kimi yoxdur. (Elçin) Mahmudun ürəyini elə uçundururdu ki, indiyə qədər belə hisslərin hamısı bir heç idi. (Elçin)

Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə müxtəlif mənə çalarına malikdir. Buna görə də bu tipin özünü aşağıdakı növlərə ayırmaq mümkündür.

1. Nəticə bildirən tərz-hərəkət budaq cümlələri;
2. Müqayisə bildirən tərz-hərəkət budaq cümlələri;
3. Məqsəd bildirən tərz-hərəkət budaq cümlələri.

1. Nəticə bildirən tərz-hərəkət budaq cümlələri. Tərzi-hərəkət budaq cümlələrinin bir qismi baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır və budaq cümlə baş cümlədəki işin icra tərzini bildirməklə yanaşı, həm də nəticə mənə çalarlığına malik olur. Məs.: *Elə oxu ki, mən də başa düşüm. Əlini maşaya atıb elə qışqırdı ki, uşaq belə qorxaraq oyundan əl çəkdi. Gülsənəm ona elə tərs-tərs baxdı ki, Tahir dediyinə peşman oldu. (M.Hüseyn) Bu səhv sənin gözünü elə bağlayacaq ki, ayılında hansı dərədə olduğunu da bilməyəcəksən. (M.İbrahimov) Şair bəzən mütaliyəyə elə cumurdu ki, vaxtın necə keçdiyindən xəbərsiz olurdu. (M.Cəlal) Bu anda yan otaqdan qoca rəssam elə öskürdü ki, hər ikisi dönüb qarıya sarı baxdı. (M.Hüseyn) Buludlar elə çaxnaşırdı ki, sanki kim isə əlində qılınc onları doğrayır, pərən-pərən salırdı. Ayın işığında dəniz elə aydınlaşmışdı ki, sanki onun dibində balıqlar, yosunlar görünəcəkdə. (S.Qədirzadə) Araz tüfəngin qundağı ilə onu elə vurdu ki, o geriyyə səndələyərək yerə sərildi. (A.Şaiq) Baladadaş elə ehmallıca üzürdü ki, dənizin sakitliyi də öz sakitliyində qalır, səssizliyi də öz səssizliyində. (Elçin)*

2. Müqayisə bildirən tərz-hərəkət budaq cümləsi. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin bir qismi yenə qayda üzrə baş cümlədən sonra gələrək, yenə əksərən ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır və baş cümlədəki işin icra tərzini bildirir. Lakin bu cür cümlələrdə bir müqayisə mənası olur. Baş və budaq cümlələrin mənası obrazlı şəkildə müqayisə edilir. Məs.: *Özgülərinin gəlini evi elə saxlayır*

ki, deyirsən bəs gülüstandır. Nazik qara bıqları elə səliqə ilə düzəldilmişdi ki, elə bil onları qara tuşla rəssam çəkmişdi. Necə mən səni bura gətirmişəm, elə də gərək özüm aparam. (Ə.Əbülhəsən) Sonra Məleykə xanımın əri yenə mənə elə baxdı ki, elə bil həm qorxurdu, həm də yalvarırdı. (Elçin) Rəhman özünü elə hiss edirdi ki, elə bil evində idi. (S.Rəhimov)

Bu cür cümlələrdə adətən baş cümlədə qəlib söz kimi *elə*, *belə* sözləri, budaq cümlənin əvvəlində isə *elə bil*, *elə bil ki*, *sanki*, *deyərsən*, *guya ki*, *necə ki* və s. kimi sözlər işlənir və bunlar müqayisə məzmunu yaradır. Məs.: *Koroğlu elə gedirdi ki, elə bil heç kimi görmürdü.* (“Koroğlu”) *Kiminsə dediyi bu sözdən sonra qadın elə susdu ki, elə bil qurbağa gölünə daş atdı.* (Q.Xəlilov) *Özündə elə yüngüllük hiss edirsən ki, elə bil anadan təzəcə doğulmuşan.* (Q.Xəlilov) *Üzdə özlərini elə göstərirlər ki, guya sənə yoldaşlıq edirlər.* (M.Hüseyn) *Özünü elə aparırdı ki, elə bil Salmandan yaxın adamı yox idi.* (M.İbrahimov) *Zivər xanım üz-gözünü elə turşutdu ki, elə bil murdar bir şey haqqında danışır.* (Anar) *Məni elə bağına basdı ki, elə bil doğma bacısından ayrılırdı.* (M.İbrahimov) *O Hacixanımın oyununa elə baxırdı ki, elə bil möcüzə görürdü. Kişi, o Amerikalılar bizə elə baxır, necə biz tatar oyununa baxırıq. O, bizimlə elə davranır, elə hörmət eləyirdi ki, sanki neçə ilin tanışı idik, evlərinə qonaq gəlmişdik.* (H.Abbasdad) *Gərək İsfahan vilayətini elə dolaşdırasınız, necə ki Səfəvilər dolaşdırıblar.*

3. *Məqsəd bildirən tərz-i-hərəkət budaq cümlələri.* Bəzi tərz-i-hərəkət budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin tərzini bildirməklə, eyni zamanda məqsəd çalarına malik olur. Məs.: *Mən çalışmışam məsələnin bu cəhətini elə dolaşdıram ki, heç kəs heç nə başa düşməsin. Mən sizin xatirinizə belə uzun danışmam ki, bəzi qaranlıq mətləblər aydın olsun. O özünü elə aparırdı ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur.* (İ.Şıxlı) *Gərək səni o qədər kökəldim ki, lap kotala dönəsən.* (İ.Şıxlı) *...Üç günə, bir həftəyə, bir aya o uşağa*

elə bağlanardım ki, doğma balamdan da artıq istərdim. (Anar) *Ağabacı özünü elə göstərirdi ki, guya bu işdən xəbəri yoxdu.* (Elçin)

Qeyd: *Tərz-i-hərəkət budaq cümlələrinin birinci tipində (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəldikdə) bəzən baş cümlənin həmcins budaq cümlələri olur. Məsələn¹: O öz əsərini elə yazmağa çalırdı ki, onu hamı oxuyub başa düşsün, əsər hamı üçün aydın olsun, inqilabi intibahnamələr şəkildə yazılmış bir sıra səhifələrdəki çağırışları ən geniş oxucu kütlələri dərk edə bilsin.*

İkinci tip. Tərz-i-hərəkət budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə əvvəl gəlir, baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlanır (necə, necə ki, hər necə, hər necə ki və s.). Budaq cümlənin sonunda *-sa²* ola da bilər, olmaya da bilər. Baş cümlədə qarşılıq bildirən *elə* sözü tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində olur. Məs.: *Kərbəlayı Məhəmmədəli məktubu necə ki deyir, elə də yazdırıbdır. Necə istəyirsən, elə də elə. Necə mən deyirəm, elə də olmalıdır. Qubernator Nur haqqında necə fikirləşirdisə, o şəkildə də Kamilə dedi.* (S.Vəliyev) *O necə çalır, sən də elə oynayırsan. Durma, necə ki dedim, elə edərsən. Necə ki Asim Nura hörmət bəsləyirdi, elə də Nur Asimə qarşı hörmətlə yanaşırdı.* (S.Vəliyev) *Necə bilirəm, elə də eləyəcəyəm.* (İ.Şıxlı)

Baş cümlədə *elə* sözü olmayada bilər. Məs.: *Əhvalat nə cür baş vermişdi, Koroğlu danışdı. Nə cür istəyirsən, geyin, gəz.* (İ.Şıxlı)

Budaq cümlənin sonunda *-sa²* şəkilçisi işlənə bilər. Məs.: *Allah kora necə baxsa, kor da Allaha elə baxar. Bakıda necə yaşayırlarsa, kənddə də biz elə yaşamalıyıq.* (Ə.Vəliyev)

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkə cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.53-54

2. Dərəcə budaq cümləsi

Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin dərəcəsini bildirir və *nə dərəcə?*, *nə dərəcədə?* suallarından birinə cavab verir. Dərəcə budaq cümləsinin dilimizdə yalnız bir tipi vardır. Bir qayda olaraq, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Baş cümlədə qəlib söz kimi *o dərəcə*, *o dərəcədə* sözləri olur, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanaraq qəlib sözün mənasını izah edir. Məs.: *Axırda iş o dərəcəyə çatır ki, bizim ən namuslu adamlarımızı ləkələməyə gözdən salmağa çalışırlar. Hacı Namazəlini atlı gətirəndə mən o dərəcədə qorxdum ki, qaçıb özümü soxdum haman itin yuvasına. Hava o dərəcədə dumanlı idi ki, onlar beş metr qabağı belə görə bilmirdilər.* (S.Vəliyev) *Hətta əmi o dərəcədə məşhur olmuşdu ki, qeyri kəndlərdə, hətta şəhərlərdə bu adla tanınmışdı.* (N.Nərimanov) *Bu dostluq sizi o dərəcəyə qaldırır ki, hər bir guşədən baxan göz sizi görər.* (M.İbrahimov) *Nəhayət, iş o dərəcəyə gəlib çıxdı ki, bir gün atası onun hərbi qiyafədə çəkirdiyi şəklini o biri kostyumlu-qalstuklu şəkillərin arasından çıxartdı.* (Ə.Əylisli) *Ancaq sel o dərəcədə bərk tüğyan eləyirdi ki, o biri sahilə çıxmaq mümkün deyildi.* (İ.Əfəndiyev) *Körpü o dərəcədə dar idi ki, olsa-olsa bir maşın zorla keçə bilərdi.* (İ.Əfəndiyev) *Ağaclar o dərəcədə sıx idi ki, bura gün işığı düşmürdü.* (İ.Məlikzadə) *Qəbirlərin burda olmağına Bağır əvvəllər o dərəcədə inanmışdı ki, hər səhər komadan çıxanda qəbirləri görmək ümidiylə Dədə palıdın altına nəzər salırdı.* (İ.Məlikzadə)

Bəzən baş cümlədə *o dərəcədə* mənasında qəlib söz kimi *o qədər*, *o yerə*, *o məqama* və s. kimi sözlər işlənir. Məs.: *Quratın şıltaqlığı axırda o yerə çatdı ki, çəkiç nəlbəndin barmağına dəyib yaraladı. Yastı yerəsi isə o qədər yastı idi ki, kənardan baxan onun yeridiyini və ya suda üzdiyünü birdən-birə ayırd edə bilməzdi. Ana, adın ürəyimdə o qədər əziz və müqəddəsdir ki, səni hər düşü-*

nəndə gözlərim yaşla dolur. (Q.Xəlilov) *Azad və xoşbəxt həyatı belə amansızcasına pozulmuş bu insanlar onun ürəyində birdən-birə o qədər yüksəldi ki, o, öz yanağının ağrısını belə unuddu.* (M.Hüseyn) *Qayalıqda baş verən hadisə ona o qədər təsir etdi ki, neçə gün işə çıxmadı.* (İ.Əfəndiyev) *Vəziyyət o qədər qorxulu olmuşdu ki, yük maşınınun şoferi də maşını saxlayaraq kabinədən başını çıxardıb acıqlı-acıqlı mənə baxırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Bu fikir Bünyadı o qədər məşğul etmişdi ki, üsüdiyünü duymurdu.* (Əbülhəsən) *Qarnını tutub o qədər güldü ki, gözündən axan yaş qırmızı yanaqlarında gölləndi.* (X.Hasilova)

Bu axşam o qədər qəzəbliyəm ki,

Qəlbimdə od tutub yanır intiqam. (S.Vurğun)

Ərinin gözlənilməz gəlişindən özünü o qədər itirdi ki, ayağa durub qarşılamağı belə unuddu. (M.İbrahimov) *İmansız o qədər tələsdir ki, nəlbəkini də sındırdım.* (N.Nərimanov)

Qeyd: *Dərəcə budaq cümləsində bəzən baş cümlədən sonra gələn budaq cümlələr həmcins olur. Məsələn¹: İş o yerə çatmışdı ki, onların hamısı məhv olmalı, ordu isə geri çəkilməli idi. ("Azərbaycan" jurnalı) Söz-söhbət o dərəcəyə çatdı ki, biz ayrılacaq olduq, uşaqları aramızda böldük.* (İ.Əfəndiyev) *İş o dərəcəyə çatmışdı ki, nə özü gedib üzr istəyə bilməzdi, nə də yoldaşları buna cəsarət etməzdi.* (P.Xəlilov)

Dərəcə budaq cümləsinin baş cümləsinin xəbəri feili xəbərlə yanaşı, ismi xəbərlə də ifadə oluna bilər. Məs.: *Buranın adamları o qədər yaxşıdır ki, o qədər sadə və təmizdir ki, onların haqqında pis düşünsəm, elə bilərəm günah işlətməmiş olaram.* (M.İbrahimov)

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.58-59

Bunların dostluğu ta o yerə çatdı ki, xalq bunlardan lap bədgüman idi. (C.Məmmədquluzadə) Bu cümlələrdən birincisinin baş cümləsinin xəbəri ismi xəbərlə, ikincisinin xəbəri isə feili xəbərlə ifadə olunubdur.

Hətta bəzən baş cümlədə qəlib söz kimi *o dərəcədə* mənasında sadəcə olaraq *elə* sözü də işlənir. Məs.: *Elə bacarıqsızdır ki, on saata traktoru işə sala bilməyəcək. Elə yeyib-yedirmişdi ki, heç bir yoxlama əleyhinə bir şey tapa bilməmişdi. (M.İbrahimov)* *Külək bayırda elə qıy vurdu ki, az qaldı içi qoğalla dolu boşqab mizin üstündən yerə düşsün. (Elçin)* *Qarovulçu Həsənullanın kefi elə kök idi ki, uçmağa qanadı yox idi. (Elçin)* *Elə səmimi danışır ki, qulaq asmaqdan doymurdum. (İ.Şıxlı)*

Qeyd: *Dərəcə* budaq cümləsinin çox az işlənən ikinci tipinə də rast gəlmək mümkündür. Bu ikinci tipdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə *nə dərəcə, nə qədər, nə yerə* və s. Bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə *o dərəcəyə, o dərəcədə* və s. sözləri qarşılıq bildirən söz kimi işlənir. Məs.: *Nə dərəcədə əziyyət çəkdisə, o dərəcədə bəhrəsini gördü. Nə dərəcədə cəld qaçdısa, o dərəcədə mənzilə tez çatdı. Nə dərəcədə kömək umur, o dərəcədə kömək görəcəkdir.* Misallardan görüldüyü kimi bu ikinci tipdə budaq cümlənin sonunda *-sa²* şəkilçisi ola da bilir, olmaya da bilir.

3.Zaman budaq cümləsi

Zaman budaq cümləsi haqqında məlumat. Zaman budaq cümlələri haqqında məktəb qrammatikalarında XX əsrin 30-cu illərindən məlumat verilmişdir. XX əsrin 50-ci illərinə qədər feili

bağlama tərkibləri də zaman budaq cümləsinin tərkibində öyrənilmişdir.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir və zaman zərfliyinin suallarına cavab verir. Məs.: *Lal Hüseyn bu sözləri o zaman dedi ki, Rüstəm kişi maşından düşüb onlara tərəf gəlirdi. (M.İbrahimov)*

Göründüyü kimi, baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmiş və budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Budaq cümlə baş cümlədəki *o zaman* qəlib sözünü izah etmişdir. Cümləni sadələşdirək: *Lal Hüseyn bu sözləri Rüstəm kişi maşından düşüb onlara tərəf gələndə dedi.*

Zaman budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlələrin yerinə və bağlayıcı vasitələrə görə zaman budaq cümləsinin iki tipi vardır.

Birinci tip. Baş cümlə əvvəl budaq cümlə sonra gəlir. Baş cümlədə qəlib söz kimi *onda, o zaman, o vaxt, o vaxt ki, o gün ki* və s. kimi sözlər işlənir. Budaq cümlə *ki* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanaraq həmin sözlərin mənasını izah edir. Məs.: *Oğlan o zaman evlərinə çatdı ki, camaat onlara tərəf axışırdı. Koroğlu o vaxt pəhləvan meydanına yetişdi ki, cəlladlar dar ağaclarını hazırlayırdılar. Məzuniyyət onda şirin olar ki, hər işini artıqlaması ilə yerinə yetirəsən. Onda ki səndən üz döndərdilər, onda ki səndən yorulub soyudular, bil ki, onda səni gözünün üstündə saxlayacaq adam var. (M.İbrahimov)* **Onda** ağlayacaqsınız, ancaq çox gec olacaq. (S.Rəhimov) **O vaxt ki** yerim yox idi, mal-qara saxlamayırdım. (T.Şahbazi) **Birlik o zaman** olar ki, hər tayfa öz çörəyini yesin, onda tayfaların sözü bir, işi bir olar. (M.İbrahimov) *Cəfər Paşa Telli xanımın mənzilinə o zaman yetişdi ki, aşıq Cünnun Koroğlunu tərifləyirdi. (“Koroğlu”) Mahmud o vaxt işin əslini başa düşdü ki, artıq qatar vağzaldan uzaqlaşmışdı. (Y.Səmədoğlu)* *Mən o vaxta qədər kolxozda qalacağam ki, burada hər şey qaydasında olsun. (M.İbrahimov)* *Qulubəy məsələyə o zaman qa-*

rışdı ki, artıq iş-işdən keçmişdi. **O zaman ki** Valeh Sarıköynəyi görmüşdü, onun qəlbində nə isə bir dəyişiklik olmuşdu. (İ.Əfəndiyev) Sadiq kişi **o vaxt** usta Hüseynin dükanına yetişdi ki, usta bir müştərinin başını qırxıb qurtarıb çərtdiyi yerə pambıq sürtürdü. (C.Məmmədquluzadə)

Qeyd: Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gələn zaman baş və budaq cümlələrdəki zaman nisbi eynizamanlıq nisbətində qurulur¹. Məsələn: Ağarza özünü badamlığa **o zaman** yetirdi ki, müşavirin adamları daş hasarı uçurub çaya tökürdülər. (M.Cəlal) Çoban **o vaxtı** yetişdi ki, ayı keçini yemək istəyir. (Azərbaycan nağılları) Qaraş milis şöbəindən çıxanda bir də **onda** ayıldı ki, payı-piyada düşüb yola, qan-tərə, toza-torpağa bata-bata Ağqoyunluğa gedir. ("Ulduz" jurnalı)

Onu da qeyd edək ki, *onda, o zaman, o vaxt* sözləri həmişə qəlib söz kimi işlədilmir. Əgər onların mənası əvvəlki cümlədə verilirsə, onda onlar qəlib söz kimi işlənir. Məs.: *Dostluq o zaman möhkəm olar ki, hamı dostluqda möhkəm olsun. Onda heç kəs bir-birindən inciməz.*

Qeyd: Zaman budaq cümləsinin birinci tipində (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəldikdə) baş cümlədən sonra gələn budaq cümlələr həmcins olur. Məsələn²: *O zaman xoşbəxt oluram ki, arzularım yerinə yetsin, oğlum qayıtsın.* (M.Cəlal) Bunların

¹ M.Musayev. Müasir Azərbaycan dilində zaman budaq cümlələri. – Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 1979, № 3, s.64

² Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.55-56

hamısının təsviri yalnız o vaxt bədii yaradıcılıq aktına çevrilər ki, müəllif insanı və həyat faktını dərin intim bağlarla, psixoloji cəhətdən düzgün və müfəssəl şərh olunmuş halda bir-birinə bağlasın, əsrimizin insanının mənəvi xüsusiyyətləri ilə müəllifin üslubu arasında harmonik əlaqə yaransın. ("Azərbaycan" jurnalı)

İkinci tip. İkinci tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Həmin vasitələrə əsasən zaman budaq cümləsinin ikinci tipini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar.

1. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *İki addım atmamışdı ki, atası onu çağırırdı. Yerini təzəcə rahatlamışdı ki, səs eşitdi. Mağaraya girmək istəyirdi ki, dəvə bərkdən səsləndi. Ona sual vermək istəyirdi ki, Pərişan sözə qarışdı. Yolu yarı etmişdi ki, dəniz çalxalanmağa başladı. (İ.Şıxlı) Qoca rəssam tərcüməçiyə doğru yönəlmişdi ki, Liza tükürpədən bir səslə çağırırdı. (M.Hüseyn) Xoruzun axırını banından bir az keçmişdi ki, Qəşəm kişi həyatə düşdü. (Elçin) Quruya çıxmağa az qalmışdı ki, Adil aşağı əyilib Mənsurənin üzünə su sıçratdı. (S.Qədirzadə) Evə getmək istəyirdi ki, bu vaxt darvaza bərk-bərk döyüldü və eşikdən bir yeniyetmə səsi eşidildi. (Y.Səmədoğlu) Gecə yarısına bir saat qalırdı ki, qonaqlar başladılar dağılışmağa. (C.Məmmədquluzadə) Tahir mexanizmləri dayandırmaq üçün əmr verməyə hazırlaşırırdı ki, birdən gözləri geniş açıldı. (M.Hüseyn)*

Bu cümlələrdən birini sadələşdirək: *Ona sual vermək istəyəndə Pərişan sözə qarışdı.*

Bəzən bu cür cümlələrin əvvəlində *yenicə, təzəcə* sözləri işlənə bilər. Məs.: *Yenicə savad kursunda oxuyurdum ki, müharibə başladı, əsgər getdim. Məclis təzəcə qızıyırdı ki, Rüstəm kişinin*

iti bir-iki ağız hürüb səsinə kəsdi. Adil bu düşüncələrlə yenidən mürgülənmişdi ki, birdən qapının zəngi çalındı. (S.Qədirzadə) Nur evdən çıxmağa təzəcə hazırlaşır ki, Kamil gəlib çıxdı. (S.Vəliyev)

2. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *ki* ədatı ilə bağlanır. *Ki* ədatı budaq cümlənin daxilində işlənir. Məs.: *Üzünə ki baxıram, dili-dodağı təpiyir. Ağrın alım mal ki yaxşı oldu, bazar heç vaxt kəsad olmaz. Səkinə xala, gün ki batdı, hər yer bağlanır. Yoxlamasını ki qurtarır, bir qoyunu saqqalayır.*

Cümlələrdən birini sadələşdirək: *Səkinə xala, gün batanda hər yan bağlanır.*

3. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *elə ki* bağlayıcı sözü ilə bağlanır. Məs.: *Elə ki gördün dənizin havası sənə artıqlıq eləyir, gəl məni apar kinoya. Elə ki bir çətin iş oldu, başlayır ki, onu qızlar bacarmaz, verin bizim briqadaya. (İ.Əfəndiyev) Elə ki on beş-iyirmi min oldu, ondan sonra nəyə sərf eləmək lazım olduğu barədə fikirləşərik. (İ.Əfəndiyev) Elə ki Çənlibəldə yurd-yuva saldıq, onda bunlar bizə lazım olacaq. ("Koroğlu") Elə ki məclis qurtardı, hamı dağıldı. ("Koroğlu") Elə ki oğlunun əlindən yapışıb aparmaq istəyirdi, qoca fəhlə yaxına gəlib imkan vermirdi. (H.Abbasadə) Elə ki əllini aşırıdı yaşı, artıq çəkilmədi heç yerdə adı. (S.Vurğun) Elə ki kolluq qurtardı, yenə qara tikanlıq başladı. Elə ki barmaq keçirməyə balaca yer tapdım, o dəqiqə sanksiya verəcəyəm. (İ.Şıxlı)*

4. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir ona *o gün ki, o vaxt ki, o zaman ki* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Məs.: Gözəl vətən *o gün ki* sən, Al şəfəqli bir səhərdən ilham aldın, yarandım mən. *O gün ki* aləmə yayıldı şölən, Dağlar öz donunu lələdən biçdi. *O gün ki* fəsili yaz olur, gecə - gündüz taraz olur. *O gün ki* adaxladız, utandım. *O zaman ki* adam ulduzların pıçıldısını eşitmir, demək, qocalır, *o zaman ki* dəniz nəğməsinə ondan əsirgəyir, demək, qocalır. (Ə.Babayeva)

O gün ki parladı şahların tacı,
Sən oldun bir çörək, bir haqq möhtacı. (S.Vurğun)

O gün ki aləmə yayıldı şölən,
Dağlar öz donunu lələdən biçdi. (S.Vurğun)

5. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *haçan, haçan ki, nə vaxt, nə vaxt ki* və s. bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. *Haçan ki* kəndlinin əkini-biçini başlayır, kənddə heç kəsi tapa bilməzsən. *Nə vaxt* çağırısanız, gələm. *Nə vaxt* desəniz, onda mən hazır. *Nə vaxt* sizin qapınıza gəlib çörək istəsəm, nöqərlərə buyurun, məni qovsunlar. (İ.Əfəndiyev) *Nə vaxt* istəsən, mən o saat hazıram. (N.Vəzirov) *Nə vaxt ki* cinayətin sayı çox olur, onda adamlar qatillərlə, oğrularla mübarizəni yalnız milisdən, prokurordan gözləyirdilər. (M.Hüseyn) *Nə vaxt ki* əllərimi oynadıram, ayaqlarım yadımdan çıxır. (İ.Məlikzadə)

6. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *nə qədər ki, hər nə qədər ki, necə ki* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Məs.: *Nə qədər ki* gözlərim görür, ayaqlarım yeriyir, sənətimlə çalışacam. *Nə qədər ki* Moskvada idi, məktublarda arda-arası kəsilmirdi. *Nə qədər ki* hava Muğanda xoşdur, hələ solmamışdı gül də, ləçək də. *Nə qədər ki* mən varam, bu evə Telli-melli ayağı dəyməyəcək. (M.İbrahimov) *Ay oğul, ana sənə qurban, nə qədər ki* sən varsan, mən elə toyda bayramdayam. (F.Kərimzadə) *Nə qədər ki* sağam mən, bu evdə bir yad adamın bir qara qəpiyi də xərclənməyəcək. (Elçin) *Nə qədər ki* Ağababa toy eləyib evlənmişdi, Ağabacı ilə bir yastığa baş qoyurdu, o vaxtdan Ağababa həmişə evə tələmişdi. (Elçin)

7. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *-mı⁴* şəkilçisi ilə bağlanır. Məs.: *Pərişan evə bir balaca gec gəldimi, anası ağır intizara düşürdü. Azarı tuturmu, heç kəsi tanımır. Kəndə təzə bir müəllimə gəldimi, mən təsadüfən bir qadınla danışdım, həftələrlə evimizdən dava-şava qurtarmır. (İ.Əfəndiyev) Hafiz bir saat gecikdimi, Ehtiyatı məktəb qapısında görərdin. (M.Cəlal)*

8. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona yalnız intonasiya ilə bağlanır. Məs.: *Bir dəfə soyuqladı, bir il geri düşürdü. Bir*

hərəkəti xoşuna gəlmədi, deyəcək, get, bala, məndən sənə qız yoxdu.

9. Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı söz və *-sa*² şəkilçisi ilə bağlanır. Məs.: *Bakıda haçan xəzri olsa, onda qışdır.*

Qeyd: *Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gələn zaman budaq cümlələrinin bəzilərində budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan bağlayıcı işlənmir, ancaq onu asanlıqla bərpa etmək, yerinə qoymaq mümkün olur¹. Məs.: Eləcə Mirzə Sadığın ağzından bu söz bəlkə hələ çıxıb qurtarmamışdı, Pəri arvad elə atıldı geriyə, guya ayaqlarına od basdılar. (C.Məmməd-quluzadə) Biz hələ faytona oturmamışdıq, bir nəfər uşaq mənə yaxınlaşaraq bir məktub uzatdı. (M.Ordu-badi) Aradan bir müddət keçmişdi, yenə hər iki dost şirin söhbət edirdi. (Azərbaycan nağılları) Məmməd-ağa bütün bunları fikirləşə-fikirləşə təzəcə yuxuya gedirdi, dar dalanda şivən qopdu. (Elçin)*

Bu misallardan birincisində budaq cümləni baş cümləyə bağlayan ki bağlayıcısını bərpa edək, yerinə qoyaq: Eləcə Mirzə Sadığın ağzından bu söz bəlkə hələ çıxıb qurtarmamışdı ki, Pəri arvad elə atıldı geriyə, guya ayaqlarına od basdılar.

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin zaman məzmunu üç cür olur.

1. Budaq cümlədəki iş baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur. Məs.: *Elə yenicə yuxuya getmişdim ki, koridorda sanki bomba partladı. Elə ki rəis birinci sualını dedi, o bir az toxtadı. (Ə.Vəliyev) Elə ki maşına minib kolxozlara gedir, Qədir gündəngünə cavanlaşır. (Ə.Vəliyev) Qatar şəhərdən təzəcə uzaqlaşmışdı*

¹ M.Musayev. Müasir Azərbaycan dilində zaman budaq cümlələri. – Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 1979, №3, s.64

ki, Tovuz Əhmədi kupesinin qapısında gördü. (M.Süleymanov) Əhməd şoferlə hesablaşıb, uşaqları təzəcə yola salmışdı ki, Tovuz tində göründü. (M.Süleymanov)

2. Baş cümlədəki iş budaq cümlədəki işdən əvvəl olur. Məs.: *Qulluqçu hələ qəhvə gətirməmişdi ki, Səttar xan otağa daxil oldu. O gün ki bizə gəldi, hər şey həllini tapdı. Hüsəməddinlə Əmir İncənin söhbəti bitməmiş, pəncərədən daha bir musiqi nəğməsi eşidildi. (M.S.Ordu-badi) Səlim ağa hələ tanışlıq verməmişdi ki, Səfiqulu bəy gəlib çıxdı və sorğu-sualsız onlara qoşuldu. (M.İbrahimov) Ağarzanın yarası bağlanıb qurtarmamışdı ki, xəstəxana qapısında izdiham göründü. (M.Cəlil)*

3. Baş və budaq cümlələrin zaman məzmunu uyğun gəlir. Məs.: *Gecə yarı olardı ki, Sərdar evə qayıtdı. Nə qədər ki don sənəddir, Pəri heç yana gedə bilməz. Nə qədər ki Azərbaycan xalqı var, muğamat da olacaq, onun ifaçıları da. O gün ki sən al bayraqlı bir səhərdən ilham aldın, yarandım mən. (S.Vurğun) Cananla nə zaman dursan üz-üzə, Doğru cavab verin sorulan sözə. (N.Gəncəvi) Dostluq “sən”, “mən” deməkdən ibarət isə əgər, o zaman düşmənçilik min bir dünyaya dəyər. (N.Gəncəvi) Ağayev onu o zaman qabaqladı ki, İsgəndərzadə nə isə soruşmaq istəyirdi. (M.Süleymanov) Uzunboğaz çəkmə geymiş oğlan ayaqlarını üzəngiyə o vaxt dirədi ki, onlar səliqə ilə tikilmiş iki mərtəbəli evin pilləkənini qalxıb, böyük şüşəbəndə daxil olurdular. (M.İbrahimov) O vaxt ki səhərdən axşamadək ac, susuz, tər tökə-tökə işləyirdik, başımızı yuxarı qaldıraraq günün nə vaxt doğduğunu, nə vaxt batdığını bilmirdik. (Ə.Vəliyev)*

Qeyd: *Baş və budaq cümlələrin zaman məzmunu uyğun gələn zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında ki, nə qədər bağlayıcıları, nə qədər bağlayıcı sözü və o gün ki, o zaman, o vaxt, o vaxt ki sözləri iştirak edir. Ancaq bunların içərisində daha çox ki, nə qədər bağlayıcıları, nə*

qədər bağlayıcı sözü daha fəaldır: *Yekaterina barədəki yazının təhlili adi qaydası ilə rahatca sona yetməkdə idi ki, uşaqlardan Tofiq adlı birisi əlini qaldırdı. (M.İbrahimov) Nə qədər ki, o dəmirçi sağdır, onun başı üstündədir, biz belə şeylərə yol verə bilmərik, qızım! (M.İbrahimov)*

4. Yer budaq cümləsi

Yer budaq cümləsi haqqında XX əsrin 30-cu illərinin məktəb dərslərlərində məlumat verilmişdir. Bir müddət budaq cümlənin bu növü məkan budaq cümləsi adı ilə verilmişdir. Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin və ya əlamətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarına cavab verir. Məs.: **O yerdə ki insanlar yaradıcı, məhsuldar əməklə məşğuldurlar, orada həm saf məhəbbət olar, həm də səmimi yoldaşlıq. O yerdə ki məhəbbətə məhəbbətlə cavab vermirlər, mən bir də oraya getməyəm. O yerdə ki hörmətimi saxlamırlar, oraya ayaq basmam.** (M.İbrahimov) **O yerdə ki zülm var, tamahkarlıq var, nə düzlük olar, nə dostluq.** (M.İbrahimov)

Misallarda budaq cümlə əvvəl işlənmiş baş cümləyə *o yerdə ki* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır. Budaq cümlələr isə baş cümlələrdəki qarşılıq bildirən *oraya, orada* sözlərini izah etmişdir. Yuxarıdakı cümlələrdən birini sadələşdirək: *Mən bir də məhəbbətə məhəbbətlə cavab verməyən yerə getməyəm.*

Yer budaq cümləsinin yalnız bir tipi vardır. Bir qayda olaraq həmişə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Bəzən canlı danışq dilində bu sıra pozula bilər: *Orda təpər, harda düşsə fürsəti.*

Qeyd: *Dilimizdə yer budaq cümləsinin baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gələn tipi də var. Bu tipdə baş cümlədə oraya, orada, oradan, o yerə, o yerdə, o*

yerdən, həmin yerə, həmin yerdə, həmin yerdən, hansı yerə, hansı yerdə, hansı yerdən qəlib sözlərindən biri işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır və baş cümlədəki qəlib sözün mənasını izah edib aydınlaşdırır. Budaq cümlənin əvvəlində *orada, ora, o yer* sözləri məkan, yer məzmununu qoruyub saxlayır. Məs.: Niyazi **o yerdə** çıxış etdi *ki, orada* hamı onu tanıyırdı. *Qar o yerdə* əriyir *ki, orda* hava tez yumşalır. Cümlələrdən birini sadələşdirək: **Niyazi hamı onu tanıyan yerdə çıxış etdi.**

Bağlayıcı vasitələrə görə yer budaq cümləsinə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək ona *haraya, harada, haradan* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən *oraya, orada, oradan* sözləri olur. Məs.: Elə indi *haraya* gedəcəksən, *orada* taparsan. (M.Hüseyn) **Harada** yoruldu, **orada** otur. **Haradan** incəlsə, **oradan** üzülər. (atalar sözü) Abır **harada**, çörək **orada**. (atalar sözü) Birlik **harada**, dirilik **orada**. (atalar sözü)

2. Budaq cümlə baş cümləyə *haraya ki, haradan ki, harada ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Məs.: **Haraya ki** məktub göndərirdi, **oradan** maraqlı cavablar alırdı. **Harada ki** eserlərin təsiri çox idi, **orada** xalqın qəzəbi artırdı. **Harada ki** olmalıdır, **ordadır**.

3. Budaq cümlə baş cümləyə *o yerdəki, o yerdən ki, o yerə ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Məs.: **O yerdə ki** qoyunun, quzunun qədri adamlardan artıq tutulur, *orada* adamlar ruhdan düşür. **O yerdə ki** təmizlik var, **orada** xəsətlik olmaz. **O yerdə ki** şeytan işə qarışdı, **oradan** xeyir gözləmə. **O yerdə ki** ləyaqətsizlərə hörmət, ləyaqətlilərə nifrət edirlər, **orada** üç bala yuva salır: qorxu, ölüm və aqlı. (P.Taqor) **O yerdə ki** böyüyə hörmət olmadı, **orda** iş getməz. (M.İbrahimov) **O yerdə ki** genişlik yoxdur, **orada** istirahət

də yoxdur. (Elçin) **O yerdə ki** baxanda üfşü görünmədi, yağış yağanda üstünə damcılamađı, gün çıxanda səni qaraltmadı, yəni **o yerdə ki** dənizlə, qayalarla, ağaclarla təkbətək olmadın, **orada** əsl istirahət yoxdu. (Elçin)

4. Budaq cümlə baş cümləyə *bir yerə ki, bir yerdə ki, bir yerdən ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Məs.: **Bir yerə ki** səni məsləhət görmürlər, sənin **ora** getməyin vacib deyil. **Bir yerdə ki** işlər xarablaşdı, tez **oradan** əkilirdi. Əmi, **bir yerin ki** böyüyü Murtuz ola, **oradan** nə gözləyirsən. **Bir yerdə ki** zəhmətsevən insanlar var, **orada** bolluq olar. (İ.Əfəndiyev)

5. Budaq cümlə baş cümləyə *haraya, harada, harda, haradan* bağlayıcı sözləri və *-sa²* şəkilçisi ilə bağlanır. Məs.: Məşədi bəy **haraya** getsəydi, **orada** hamının diqqətini özünə cəlb edərđi. Tahir **hara** göz gəzdirdisə, nəhəng neft buruqları göründü. (M.Hüseyn) Zakirlə müqayisədə Əkrəm **haraya** getsəydi, hamının hörmətini qazanırdı. (S.Qədirzadə) **Haraya** gedirdiksə, **orada** deyirdilər: “Otağı vermişik”. (H.Abbaszađə) **Haraya** gedirdisə, təəccübdən Tarverdinin gözləri böyüyürdü: qayanın üstündə əzəmətli muzeyləri, şəhərin meydançalarında qoyulmuş heykəlləri görürdü. (H.Abbaszađə)

Beləliklə, aydın olur ki, yer budaq cümləsi baş cümləyə *haraya, harada, harda, haradan* və s. kimi bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə isə qarşılıq bildirən *oraya, orda, orada, oradan* sözləri olur. Bəzən bağlayıcı sözlərlə qarşılıq bildirən sözlər ismin eyni halında olur. Məs.: Ərin **hara** gedib, **sən də ora** get. **Harda** qərar tutsan, **orda** varam mən. (B.Vahabzađə) **Harda** sən varsan, **orda** dərd olmaz. (S.Rüstəm) **Haraya** mən desəm, **oraya** da getməlisən. Nazirlik **haraya** təyin etsə, **oraya** da gedəcəyəm. Dilbər **harada** çıxış edirdisə, **orada** alqışlarla qarşılanırdı. (İ.Məlikzadə)

Bəzən isə bağlayıcı sözlərlə qarşılıq bildirən sözlər ismin müxtəlif hallarında da ola bilir. Məs.: **Haraya** ki gedirdi, **oradan** bir şey oğurlamamış qayıtmırdı. Mehdi **haraya** gedirdisə, **oradan**

üzü ağ, alnıaçıq qayıdırdı. **Haraya** göndərsələr, **orada** özümü doğruldacağam. **Haradan** çıxarılmışdırsa, **oraya** qayıtmalıdır. (S.Vəliyev) **Harada** ki ağac bar verə bilər, **orada** ək.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlədəki *ora* sözü ismin bütün hallarında yer budaq cümləsi əmələ gətirmir. Yalnız ismin üç halında – yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olduqda yer budaq cümləsinə xidmət edir. Məs.:

1. **Harada** işləyirsən, **ora** abadlaşır.
2. **Harada** işləyirsən, **oranın** şəraiti yaxşılaşır.
3. **Harada** işləyirsən, **oraya** can yandırırısan.
4. **Harada** işləyirsən, **oranı** abadlaşdırırısan.
5. **Harada** işləyirsən, **orada** abadlıq işləri görürsən.
6. **Harada** işləyirsən, **oradan** şərafli işlərinin səsi eşidilir.

Bu misallardan birincisi və ikincisi mübtədə budaq cümləsi, dördüncü tamamlıq budaq cümləsi, yalnız üçüncü, beşinci, altıncı yer budaq cümlələridir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, baş cümlədə *ora* sözü işlənməyə də bilər. Lakin mütləq təsəvvür edilməlidir. Məs.: **Hara** gedirəm, bu kərtənkələ qabağıma çıxır.

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin zaman uyuşması müxtəlif şəkildə olur.

1. Budaq cümlədəki iş baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur. Məs.: **Haraya** ki yağ tökülmüşdü, bir qədər sonra **orada** iri ləkələr əmələ gəldi. **Harada** birlik var, **orada** dirilik olar. (atalar sözü) **Harada** zəifləmə hiss olunurdusa, Tellini **oraya** briqadir göndəridilər. **Haraya** göndərsələr, **orada** özümü doğruldacağam. **O yerlərdə** ki qar əriyir, **orada** suyun saqqılıtsından durmaq olmur. (Ə.Vəliyev)

2. Baş cümlədəki iş budaq cümlədəki işdən əvvələ aid olur. Məs.: **İndi harada** ki qazıntı işləri aparılırdı, keçmişdə **orada** böyük şəhər olub.

3. Baş və budaq cümlələrin zaman məzmunu bir-birinə uyğun gəlir. Məs.: **Harada** həyat varsa, **orada** poeziya var. **Haraya** daş, taxta gətirilir, **orada** işə başlanılır. **Harada** nəzarət zəifləyir, **orada** geriləmə başlayır. **Harada** ürək varsa, **orada** insan məhəbbəti də var. **Harda** qərar tutsan, **orda** varam mən. (B. Vahabzadə)

*Mey olsan, yanında bir qədər ollam,
Gül olsan, çətrini öpər şəh ollam,
Ot olsan, bir anda dönüb meh ollam,
Dağ olsan, zirvənə yağan qaram mən.* (B. Vahabzadə)

Cümlələrdən bəzilərini sadələşdirək: *Qərar tutduğun yerdə varam mən. Mey olduğun yerdə yanında bir qədər ollam. Gül olduğun yerdə çətrini öpən şəh ollam.*

Budaq cümlələrdə *ora* sözü yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında yer budaq cümləsinə xidmət edir. Məs.: **Haraya** göndərsələr, **orada** işlə. **Haraya** göndərsələr, **oraya** get. **Haradan** desən, **oradan** göndərəm. Bu cümlələrdən birini sadələşdirək: *Göndərilən yerdə işlə.*

Bəzən budaq cümlədə *-sa²* şəkilçisi işlənir. Məs.: *Geoloq İmanov haraya daş qoysa, Tahir ora baş qoyar.*

Bəzən *-sa²* şəkilçisi ismi xəbərə də artırıla bilər. Məs.: *Axı bunu kim bilmir ki, harada xozeyin varsa, orada fəhlə soyulur. Harada nəzarət varsa, orada yaxşı əməllər ayaq açır. Harada nəzarət zəifdirsə, orada geriləmə başlayır.*

5. Səbəb budaq cümləsi

Səbəb budaq cümləsi haqqında məlumat. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin və hökmün səbəbini bildirir. *Niyə?, nəyə görə?, nə üçün?, nə səbəbə?, nədən ötrü?* Suallarından birinə cavab verir. Məs.: *Mən xoşbəxtəm ki, odla su kimi*

sədaqətli dostlarım var. Bunların hamısını ona görə xatırlayıram ki, sən olmayanda evimiz suyu soğulmuş dəyirmanə bənzəyir.

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Birinci misalda baş cümlədə qəlib söz yoxdur, ikinci misalda var (ona görə). Birinci cümləni sadələşdirək: *Odlu su kimi sədaqətli dostlarım olduğu üçün mən xoşbəxtəm.*

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki, adətən, hərəkətin səbəbini bildirir. Baş cümlədə ismi xəbərə aid olduqda hökmün səbəbini bildirir. Məs.: *Sədəf xoşbəxtədir ki, sən kimi qardaşı var. Göyçək bəxtəvərdir ki, Alxan kimi oğlana ərə gedib.*

Səbəb budaq cümləsi səbəbi, onun aid olduğu iş nəticəni bildirir. İndiki halda misallarda nəticə səbəbdən əvvələ düşür. Biz baş və budaq cümlələrin yerini dəyişib *ona görə də, buna görə də* bağlayıcıları ilə əlaqələndirsək, səbəblə nəticə düz sıralanar və bu halda səbəb budaq cümləsi nəticə budaq cümləsinə çevrilmiş olar. Məs.: *O sevinirdi ki, qızı ilə istədiyi qədər danışa bilirdi.* Bu cümlədə baş və budaq cümlələrin yerini dəyişək: *Qızı ilə istədiyi qədər danışa bilirdi, buna görə də o sevinirdi.*

Səbəb budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlələrin yerinə bağlayıcı vasitələrə görə səbəb budaq cümləsinin iki tipi var.

Birinci tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir və budaq cümlə baş cümləyə müxtəlif vasitələrlə bağlanır.

1. Budaq cümlə sonra gələrək baş cümləyə *çünki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu bağlayıcı ancaq səbəb budaq cümləsinə xidmət edir. Məs.: *Sən qapıdan qovacaqsan, onlar pəncərədən keçəcəkdir, çünki qızların sənin sözünü yox, oğlanların məhəbbətlərini göyərtməyə çalışırlar.* (Ə. Vəliyev) *Atasından dəfələrlə eşitmişdi ki, ilanı gördün öldür, öldürdün basdırma, çünki ilan ulduz görməyincə ölməz.* (Ə. Vəliyev) *Ürəyi barədə bir söz deyə bilmərəm, çünki ora bələd deyiləm. Oğlun pisinə ata malı lazım deyil, çünki atası başını yerə qoyan tək hamısını aparıb bir az müddətdə xərc eləyib dağıdacaq. Tənqid faydasızdır, çünki insanı müdafiə*

olunan özünə haqq qazandıran yollar axtarmağa sövq edir. Tənqid təhlükəlidir, **çünki** o, insan üçün qiymətli olan şəxsi ləyaqət hissini yaralayır, insanın öz əhəmiyyəti haqqında təsəvvürlərinə zərbə endirir və onda inciklik və narazılıq hissini qıcıqlandırır. Bunların əksəriyyəti düənənkı kolxozlardır, can-başla, böyük həvəslə və ürəklə çalışırlar, **çünki** aran yerləri üçün suyun həyat olduğunu onlar yaxşıca bilirlər. (M.İbrahimov) Mən bu kiçik şeirimı yazıram göz yaşımıla, **çünki** vidalaşıram bir ürək sirdaşımla. (S.Vurğun) Bu sakitlikdə Sədət xanımın təhqirləri mənə o qədər də acı gəlməzdi, **çünki** özümdən başqa eşidən yoxdu. (M.Cəlal)

2. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ona görə ki*, *ondan ötrü ki*, *onun üçün ki* bağlayıcıları ilə bağlanır. Məs.: *Sevinci hədsiz idi **ona görə ki**, kəndə qayıdan kimi gördüklərinin hamısını yoldaşlarına danışacaqdı. Arıqları oğurlamayıb **ona görə ki**, hərifə yağlı ət lazım olub. Sevindim, **ona görə ki**, bilikli, məlumatlı adamlar ilə həmsöhbət olmaq adamın məlumatını artırır. (M.Cəlal) Gedib qoşulub bir evsiz, damsız mənim ölmüş əmim oğlunun oğluna – Ziyada **ondan ötrü ki**, o, cavandır. (Ə.Gorani) Bu çiçəklər gözəl idi onun üçün ki, onları sənin kimi çiçək bəsləmişdir. (C.Cabbarlı)*

3. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlənin daxilində *ona görə*, *ondan ötrü* qəlib sözləri olur. Məs.: *Torpaqda **ona görə** bitki bitmir **ki**, torpağın altı qızıl küpləri ilə doludur. İndi isə kəndimizi **ona görə** sevirik **ki**, vətənimizin bir guşəsidir. (M.İbrahimov) Uşaq doğulanda **ona görə** ağlayır **ki**, bilir bütün müsibətləri qabaqdadır. (S.Qədirzadə) Əvvəlcə sobanı **ona görə** az hərərətlə yandırardı **ki**, qablar yaxşı qurusun. (S.Vəliyev) Bu hadisələr Nura **ona görə** rahatlıq vermir **ki**, o, atasının həbs olunduğunu, anasının ağır dərədə dözməyib öldüyünü, qardaşının didərgin düşdüyünü yadına salanda kövrəlir, dərin ızdırab çəkirdi. (S.Vəliyev) Nur İordan çayının töküldüyü və haqqında çoxlu əfsanələr yaranan ölü dənizi **ona görə** unuda*

*bilmirdi **ki**, orada olarkən maraqlı hadisələrin şahidi olmuş və bundan çox heyrətlənmişdi. (S.Vəliyev) Biz zəhməti **ona görə** çəkirik **ki**, əsl insan kimi yaşayaq. (İ.Əfəndiyev)*

Qeyd: Ondan ötrü, ona görə, o səbəbə qəlib sözlərinin baş cümlədə yeri sərbəstdir. Onlar baş cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Məs.: **Ondan ötrü** Azərbaycan filmlərinə baxıram **ki**, görək onlarda milli dəyərlərimiz necə qorunur. **Ona görə** müqəssirəm **ki**, öz hərəkətlərimi ölçüb-biçə bilməmişəm. (S.Rəhimov) **Ona görə** ağır idi **ki**, onun sevimli, şıltaq qızı Əfsanənin adı da bu qanlı faciə ilə bağlandı. (S.Rəhimov) Əfsanə Ceyhun Arazzadəni **ona görə** seçmişdi, bəyənmişdi **ki**, o, axtardığını tapmışdı. (S.Rəhimov)

4. Baş cümlə daxilində *o səbəbə*, *bu səbəbə*, *o səbəbdən* qəlib sözləri işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **O səbəbə** gətirmədim **ki**, hələ hazır deyildi. Mən bu sözləri **o səbəbə** sənə demirəm **ki**, mənə təşəkkür edəsən. *Qız o səbəbdən* xoşuma gəldi **ki**, hər şeyi anlamağa çalışırdı.

5. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir və budaq cümlə baş cümləyə *ona görə ki*, *ondan ötrü ki*, *onun üçün ki* bağlayıcıları ilə bağlanır. Burada bağlayıcı baş cümlə ilə birlikdə tələffüz olunur. Məs.: *Məsmə sevinirdi **ona görə ki**, indi bir çox başqaları kimi o da danışa biləcəkdı. Ailəsinin fikri ilə razılaşa bilmirdi **ona görə ki**, rayona işləməyə getmək istəyirdi.*

*Bəzən **ona görə ki**, **ondan ötrü ki**, **onun üçün ki** bağlayıcıları baş cümlə ilə birlikdə tələffüz olunmur. Baş cümlə ilə həmin bağlayıcı sözlər arasında fasilə olar. Məs.: Heç kim dinmirdi, **ondan ötrü ki**, hamının bu işdən xəbəri var idi. (M.İbrahimov) Jalə*

Rüfətlə bu görüşdə danışı bilmədi, **ondan ötrü ki**, o, sözsöhbətdən qorxurdu. (İ.Məlikzadə)

6. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədən sonra *niyə?*, *nə üçün?*, *nə səbəb?* sualları meydana çıxır və bu suallara budaq cümlə cavab verir. Məs.: *Mərhəbə Sənubərə ki*, özü ərizə yazıb Fərruxun yanına gedir. (Ə.Vəliyev) *Var olsun Çınarlı kəndini ki*, Züleyxa kimi qəhrəman, Bilal kimi igid yetirib. (Ə.Vəliyev) *Gərək məni bağışlayasınız ki*, toyunuza əliboş gəlmişəm. *Qanacaqsız sənsən ki*, özündən böyüyə cavab qaytarırsan. *Bülbül ağlasın ki*, solur çəmənlilik. *Bircə mətbəxin pəncərəsini hərdən azacıq açırdılar ki*, bişmiş iyi eşiyə çıxsın, xəstənin ürəyi bulanmasın. (Y.Səmədoğlu) *Oğlan sevinir ki*, daha onun üzünü danlamırdılar. (M.Cəlal)

İkinci tip. Səbəb budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə *ki* ədatı ilə bağlanır. *Ki* ədatı əksərən budaq cümlənin daxilində məntiqi vurğulu şəxs əvəzliyindən sonra işlənir. Məs.: *Sən ki yoldaş Mayılov, biznən olacaqsan, bizə zaval yoxdur.* (Əbülhəsən) *Sən ki öz ayağımla gəlib mənim yanıma çıxıbsan, bütün sürünü yolunda qurban versəm də, sənə kömək edəcəyəm. Mən ki dəlilləri özümdən belə incitdim, daha bir də onlar mənim üzümə baxmazlar. Rüstəm dayı, sən ki məni belə ucaldın, sağ ol.* Sonuncu cümləni sadələşdirək: *Rüstəm dayı, məni belə ucaldığın üçün sağ ol.*

Səbəb budaq cümləsinin ikinci tipində səbəblə nəticə düzgün sıralanır. Belə ki, əvvəl səbəb, sonra isə nəticə gəlir. Məs.: *Sən ki yoldaş Mayılov, biznən olacaqsan, bizə zaval yoxdur* – cümləsində *sən ki yoldaş Mayılov, biznən olacaqsan* budaq cümləsi səbəbi, *bizə zaval yoxdur* isə nəticəni bildirir.

İkinci tip səbəb budaq cümləsində səbəbin əvvəl, nəticənin sonra gəlməsində budaq cümlədə *necə*, *elə* sözləri, *-sa²* şəkilçisi və *ki* bağlayıcısı işlənir. Məs.: *Gör oranın suyu necə dadlıdırsa, ördəklər başlarını sudan çıxarmaq istəmirlər.* (C.Əlibəyov) *Rita*

azərbaycanca elə şirin danışırdı ki, bəzən onu azərbaycanlıdan ayırmaq olmurdu.

Bəzən ikinci tipdə budaq cümlədə *nə* bağlayıcı sözü və budaq cümlənin sonunda *-sa²* şəkilçisi işlənə bilər. Məs.: *Bilmirəm nə günahı vardırısa, səni görəndə kimi qaçıb girdi donuzluğa.*

6. Məqsəd budaq cümləsi

Məqsəd budaq cümləsi haqqında məlumat. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki işin, hərəkətin məqsədini bildirir və *niyə?*, *nə üçün?*, *nədən ötrü?*, *nə məqsədlə?* suallarından birinə cavab verir. Məs.: *İndi bütün gücümü bağçılığa vermişəm ki, gələcək nəsil üçün beş-on ağac göyərdəm. Biz zəhməti ona görə çəkirik ki, əsl insan kimi yaşayaq.*

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Birinci misalda baş cümlədə qəlib söz yoxdur. İkinci misalda baş cümlədə qəlib söz (*ona görə* sözü) vardır. İkinci cümləni sadələşdirək: *Biz zəhməti əsl insan kimi yaşamaq üçün çəkirik.*

Məqsəd budaq cümləsi ən çox baş cümlənin feili xəbərinə aid olur. Lakin bəzən *var*, *yox*, *lazım*, *gərək* və s. kimi ismi xəbərli baş cümləyə də aid ola bilər. Məs.: *Təcili yardım lazımdır ki, onu xilas edəsən.*

Məqsəd budaq cümləsinin xəbəri adətən əmr və ya arzu şəkillərinin birində olur. Lakin arzu mənasını ifadə edir. Məs.: *Anam o gecə mənə körəməz verdi ki, yaxşı yatam. Yoldaşlar, bunlar bilə-bilə şuluqluq salırlar ki, məclisi dağıtsınlar.* (C.Cabbarlı) *Mehralı səhər rayona gedəndə Şakir kişi ona qoşuldu ki, həm dostuna yoldaşlıq etsin, həm də Məzahir kimi Bakıda görüb-görmədiyini soruşsun.* (Ə.Abbasquliyev) *Böyükağa, gəl bu barədə şəhər komitəsində məsələ qaldıra ki, səlahiyyətimizi artırsınlar.* (M.Süleymanov)

Məqsəd budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlələrin yerinə və bağlayıcı vasitələrə görə məqsəd budaq cümləsinin iki tipi var.

Birinci tip. Baş cümlə əvvəl gəlir və baş cümlənin daxilində ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə, hətta bəzən o səbəbə qəlib sözləri işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Ona görə** razı deyiləm **ki**, mən öz vəzifəmdə qalmaq istəyirəm, irəli çəkilməyimi də heç kəsdən xahiş etməmişəm. (M.Cəlal) Sərdar bunları Səltənət xalaya **ona görə** dedi **ki**, Əkrəm Bakıdan ayrılmış qanlı-qadali vuruş meydanlarına yola düşmüşdü. (S.Qədrizadə) Mən yaxın qohumuma **ona görə** məktub yazmışdım **ki**, sən xəstəxanadasan və sənə pul göndərsin. (S.Vəliyev) Bunları sizə **ona görə** xatırladıram **ki**, mənim Südabəmdən muğayət olasınız. Bunları **ona görə** deyirəm **ki**, məsələdən xəbərdar olasınız. Biz **o səbəbə** birləşmişik **ki**, düşmənlə mübarizə edək. Onlar yalnız **o məqsədlə** vuruşurdular **ki**, vətənlərini azad və müstəqil görmək istəyirdilər. (S.Vəliyev) **O məqsədlə** yatağına tez girdi **ki**, Sayadı yuxuda görsün və bu nağıl yuxunun ömrünü uzatsın. (İ.Məlikzadə) **Ona görə** sadalayıram **ki**, sən özün bunları yaddan çıxarmısan. (İ.Əfəndiyev) Ancaq indi ona görə dedim ki, bu məktubu da mənə verən odur. (M.İ.İbrahimov) Ağabacı **ona görə** bu sözləri bərkdən deyirdi **ki**, heç olmasa Əminə xanım eşitsin. (Elçin)

Bəzən baş cümlədə qəlib söz olmur. Budaq cümlə baş cümləyə yalnız ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Neron bir şəhəri birdən yıxdı ki, sönlük vicdanına bir ilham gülsün. Gecə səhərə qədər Allahı dua edirəm ki, balalarımın işi hər yerdə, həmişə avand olsun. Göndərdim atasıgilə ki, əli dolu qayıtsın. Biz içəridə ocaq qaladıq ki, tavanı və döşəməni qurudaq.* (İ.Şıxlı) *Bir tərəfdən də xotkar bütün paşalara, qoşun böyükələrinə fərman göndərmişdi ki, kim Koroğlunun ya özünü, ya başını gətirsə, onu dünya malından qəni edəcək.* (“Koroğlu”) *Kənddən çıxdım ki, dinc olam.* (M.Cəlal) *Hacı həyatda olan kiçik daxmanı Aslana verdi ki, orada öz bacısını və qardaşını sakit etsin.* (C.Cabbarlı)

Belə cümlələrin bir çoxuna ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə qəlib sözlərini artırmaq olar: *(Ona görə) kənddən çıxdım ki, dinc olam.* (O məqsədlə) *Hacı həyatda olan kiçik daxmanı Aslana verdi ki, orada öz bacısını və qardaşını sakit etsin.* *Bala, (ona görə) sənə etibar edib silah vermişik ki, bizi qoruyasan.* (S.Rəhimov) *Hər-dən (ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə) Bakıya da göndərirəm ki, uşaq korluq çəkməsin.* (İ.Məlikzadə)

İkinci tip. Bu tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və ona niyə?, nə üçün?, nədən ötrü?, nə məqsədlə? sual əvəzlilikləri ilə bağlanır. Məs.: **Nə üçün** çağırmışdınız, onun üçün də gəlmişəm. **Nə məqsədlə** demişdiniz, o məqsədlə də getmişdim.

Qeyd: *Məqsəd budaq cümləsinin birinci tipində (baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəldikdə) baş cümlədən sonra gələn budaq cümlələr həmcins olur. Məsələn¹: Nazlı gecə-gündüz səy edirdi ki, işində qüsurlaşmasın, hörmətini saxladığı kollektivin yanında başısağrı olmasın.* (M.Cəlal) *Mən ondan ötrü çalışıram ki, sən yazıq olmayasan, sənənin adın bizim cərgə-mizdən silinməsin, çəkdiyən zəhmətlər hədəyə getməsin.* (M.S.Ordubadi)

İkinci tipdə budaq cümlədə bağlayıcı sözlə yanaşı, **-sa²** şəkilçisi də ola bilər. Məs.: *Süfrənin başında nə məqsədlə oturmuyuşsa, o məqsədlə də bir-birimizə güzəşt etməliyik.*

Məqsəd budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlədə işlənən bağlayıcı sözün qarşılığı kimi baş cümlədə *o məqsədlə, onun üçün, ondan ötrü* və s. qarşılıq bildirən sözlər işlənir.

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb ümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1986, s.58

Səbəb və məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqi. Səbəb və məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr üç cəhətdən – həm bağlayıcı vasitələrinə, həm mənasına, həm də sualına görə bir-birinə çox yaxındır. Lakin mühüm fərqləri də var:

1.Səbəb budaq cümləsi səbəbi, baş cümlə isə nəticəni bildirir. Buna görə də budaq cümlənin ifadə etdiyi iş baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur. Məs.: *Fəxr eləyirəm ki, məktəbimizi sizin kimi qəhrəmanlar qurtarıb.* (Ə.Vəliyev) *Ürəyində Allaha yalvarırdı ki, Pənah indi ona söz atmasın, sataşmasın.* (İ.Məlikzadə) *Xoşbəxtik ki, belə-belə nemətlərimiz var.* (İ.Məlikzadə) Bu cümlədə ikinci tərkibdəki iş birinci tərkibdəki işdən əvvələ aiddir.

Məqsəd budaq cümləsi səbəb budaq cümləsindən fərqli olaraq, məqsəd bildirir. Məqsəd gələcəyə aid olur. Ona görə də budaq cümlədəki iş baş cümlədəki işdən sonraya aiddir. Məs.: *Əhmədin qəzəblənərək əl qaldırdığı zavallını o didib parçalayırdı ki, güclüyə xoş gəlsin. Kənddən çıxdım ki, dinc olam.* (M.Cəlal) *Mən təzədən həyatə girəndə küçə qapısını bərkədən çırpdım ki, bimb eşitsin.* (Ə.Əylisli) *Xalqımızın mərd övladları inqilabi mübarizəyə qoşulduklar ki, gələcək nəsillər azad və xoşbəxt yaşasınlar.* (M.Cəlal)

2.Səbəb və məqsəd budaq cümlələrin sualları eyni olsa da, səbəb budaq cümləsi daha çox *niyə?, nə üçün?, nə səbəbə?,* məqsəd budaq cümləsi isə *niyə?, nə üçün?, nə məqsədlə?* suallarını tələb edir.

3.Sadələşdirdikdə təbii olaraq səbəb budaq cümləsi səbəb zərfliliyinə, məqsəd budaq cümləsi məqsəd zərfliliyinə çevrilir. Səbəb budaq cümləsi feili sifət tərkibi və qoşma ilə, məqsəd budaq cümləsi məsdər tərkibi və qoşma ilə sadələşir. Səbəb budaq cümləsinin sadələşməsinə diqqət yetirək: *Teymur nəşriyyata iş girməzdən əvvəl işin xarakteri ilə tanış olmaq istədi, bunun üçün də ertəsi gün məzuniyyətə çıxdı.* (H.Seyidbəyli) – *Teymur nəşriy-*

yata iş girməzdən əvvəl işin xarakteri ilə tanış olmaq istədiyi üçün (istədiyindən, istədiyinə görə) ertəsi gün məzuniyyətə çıxdı. Bəyin qamçısı ikinci dəfə göyə qalxanda, özümü saxlaya bilməyib onun əlindən tutdum, bu səbəbdən də bəyin məndən zəhləsi gedirdi. (İ.Hüseynov) – *Bəyin qamçısı ikinci dəfə göyə qalxanda, özümü saxlaya bilməyib onun əlindən tutduğum üçün (tutduğumdan, tutduğuma görə), bəyin məndən zəhləsi gedirdi. İnsanın məhəbbəti də, sevinci də, nifrəti də ürəklə bağlıdır, bunun üçün də elə etmək lazımdır ki, başqasının ürəyini sındırmayasan. – İnsanın məhəbbəti də, sevinci də, nifrəti də ürəklə bağlı olduğu üçün (olduğundan, olduğuna görə) elə etmək lazımdır ki, başqasının ürəyini sındırmayasan.*

Məqsəd budaq cümləsinin sadələşməsinə diqqət yetirək: *Onlar gəlmişdilər ki, buruğa baş çəksinlər. – Onlar buruğa baş çəkməyə (baş çəkmək məqsədi ilə) gəlmişdilər.* (M.Süleymanov) *Əhməd çalışırdı ki, Tovuzu mümkün qədər evdən tez çıxartsın.* (M.Süleymanov) – *Əhməd Tovuzu mümkün qədər evdən tez çıxartmağa çalışırdı. O, bayıra çıxdı ki, xeyir xəbəri ustaya çatdırsın. – O, xeyir xəbəri ustaya çatdırmaq üçün bayıra çıxdı.* (M.Süleymanov) *Mən hər cür cəhd edirdim ki, məktəbə gedim, oxuyum. – Mən məktəbə getmək, oxumaq üçün hər cür cəhd edirdim.* (S.Vəliyev) *Piri yan-yörəyə baxır, başını qarışdırırdı ki, hirsini boğsun, özündən çıxmasın. – Piri hirsini boğmaq, özündən çıxmamaq üçün yan-yörəyə baxır, başını qarışdırırdı.* (M.Süleymanov)

Məqsəd budaq cümləsinin xəbəri əksərən əmr və arzu şəklində olduğu halda, səbəb budaq cümləsinin xəbəri əksərən xəbər şəklinin indiki və keçmiş zamanında olur. Məqsəd budaq cümləsində budaq cümlənin xəbərinin əmr şəklində olması: *Təftiş məni yolladı ki, Səmədi tap, de, qoy sabaha hazır olsun.* (İ.Hüseynov) *Əhməd qəsdən ona kömək etmirdi ki, özü balıq tutmağı öyrənsin.* (M.Süleymanov)

Səbəb budaq cümləsində budaq cümlənin xəbərinin xəbər şəklinin indiki və keçmiş zamanda olması: *O, Asifin əlindən yapışmışdı ki, sanki onu bir daha itirəcəyindən qorxurmuş. (S.Qədirzadə) Qələmi yerə qoydu, çünki özündə narahatlıq hiss etdi. (İ.Əfəndiyev) Səməd onun-bunun üzünə baxırdı, çünki bu müəmmalı sükutun səbəbini anlamağa çalışırdı. (İ.Hüseynov)*

7. Şərt budaq cümləsi

Şərt budaq cümləsi haqqında məlumat. Şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur, baş cümlədəki iş, hal-hərəkətin, hökmün asılı olduğu şərti bildirir. Yəni şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və əlamətin şərtini bildirir.

Şərt budaq cümləsini bağlayan vasitələri nəzərə alsaq, onun üç cür qrupda olduğunu müəyyənləşdirmək olar: 1) Bir qrupu şərt əlamətləri (*isə, -sa, -sə*) əsasında qurulur; 2) digər qrupu bağlayıcıların (*indi ki, madam ki, bir halda ki, baxma ki, əgər, hərgah* və az da olsa *ki*) köməyi ilə əmələ gəlir; 3) üçüncü qrupu *isə* baş cümlədə işlənən *o şərtlə* qəlib sözü ilə yaranır.

Şərt budaq cümləsinin tipləri. Şərt əlamətləri və bağlayıcıların köməyi ilə əmələ gələn şərt budaq cümlələrində budaq cümlə əvvəl, baş cümlə *isə* sonra işlənir. *O şərtlə* qəlib sözü ilə yarananlarda *isə* baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Bununla da şərt budaq cümləsinin iki tipi olur.

Birinci tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Baş cümlənin daxilində *bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə, həmin şərtlə* və s. qəlib sözləri olur, sonra *ki* bağlayıcı, daha sonra *isə* budaq cümlə gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə, bəzən də intonasiya ilə bağlanır. Məs.: *Bacımı sənə bu şərtlə verirəm ki, qardaşım Rəhim xana bir nişan verəsən, özü də xanı məcbur eləyəsən ki, atəyindən daşı töksün. Belələrini o şərtlə bağışlamağa dəyər ki, Səftəri aradan götürməyə kömək etsinlər. Maşınları bir şərtlə*

göndəririk ki, saat doqquz tamamda burada olsunlar (C.Əlibəyov).

Şərt budaq cümləsinin birinci tipi birözlü cümlə tipidir. Həm də şərt budaq cümləsinin birinci tipi dilimizdə nisbətən az işlənir. Bu birinci tip daha çox canlı danışıq dilində işlənir.

İkinci tip. Bu tipdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. İkinci tipin şərt əlamətləri (*isə, -sa, -sə*) ilə yarananların aşağıdakı növləri vardır:

1) Budaq cümlə əvvəl gəlir, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlənin xəbərində şərt əlaməti (*isə, -sa, -sə*) olur, əvvəlində *isə əgər* bağlayıcısı iştirak edir. *İsə (-sa, -sə)* əlaməti budaq cümlənin həm feili xəbərinə, həm də ismi xəbərinə birləşir və şərt mənasını yaradır. Məs.: *Əgər Qaraş özünü itirməyib diqqətlə baxsaydı, atasının yuxudan çox yorğun və əzgin qalxdığını görərdi (M.İbrahimov); Əgər bir baxmaqla öyrənsəydi, it qəssab olardı. (atalar sözü) Əgər məni əvvəlki paltarda görsəydilər, heç oraları süpürməyə də qoymazdılar. Əgər ona xoşun yoxdursa, niyə evinizdən qovmursan? (Ə.Abasov); Əgər gözlədiyimiz adamdırsa, səs-küy də az olar. (Ə.Babayeva) Əgər siz adamların sizinlə çox maraqlandığını zənn edirsinizsə, onda bu suala cavab verin: Əgər siz sabah ölərsinizsə, dəfninizə neçə adam gələcək? Əgər döyüşçülər səni dinləmək istəsələr, onlar üçün skripka çalarsan. (S.Vurğun) Əgər Çingiz qağa ilə Qönçənin sevdası baş tutmasa, biz o mehriban insanı əbədi itirəcəyik. (B.Bayramov)*

Bu cür budaq cümlələrdə *əgər* bağlayıcısı ilə yanaşı, bəzən *işdir, şayəd* sözləri də işlədilir. Bəzən də *əgər* bağlayıcısı *işdir, şayəd* sözləri ilə işlənir. Məs.: *Əgər işdir, bu yolla düzəlməsə, bıgılı Əhmədin canı sağ olsun, qızı gətirib düz qapınıza qoymaq onun boynuna! (Ə.Abasov); Şayəd dara düşsəm, bütün qəsəbə yuxusuna, dincliyinə haram qatar (B.Bayramov).* Belə cümlələrə danışıq dilində daha çox rast gəlinir.

2) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Baş cümlədə *onda* (bəzən *o vaxt, o zaman*) sözü də iştirak edir. Məs.: **Əgər elə oradan gəriyə dönmək istəsələr, onda ayrı əlac yoxdur.** (“Kor-oğlu” dastanı) **Əgər iftira olmasa, o vaxt mən özümü ən ağır bir cəzaya layiq görərəm.** (Ə.Vəliyev)

3) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Budaq cümlənin xəbəri *isə* (-sa, -sə) əlamətinə malik olur və bu vasitə ilə baş cümləyə bağlanır. Məs.: *Yolumuz uzun olsaydı, sizi həvəslə dinlərdim.* (M.S.Ordubadi) *Ürəyim səni tutmasaydı, dalınca bu qədər sürünməzdim.* (Ə.Abasov) *İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək ... (hikmətli söz) O, dünya dağılsa da, vicdanına heç bir zaman ləkə vurmuyacaqdı.* (M.Hüseyn) *Əgər xoruldayacaqsansa, səni keçirdək ayrı kupeyə.* (İ.Məlikzadə) *Sahibov ona qaş-göz eləsə, Cənəli qollarını çırılacaq, bir vaxtlar Pazaq Vəlini qorxuzan kimi Pənəhi da qorxuzacaq.* (İ.Məlikzadə) *Dan yeri işıqlansa da, ay hələ batmamışdı.* (İ.Şıxlı) *Aslanın bir fəxri vardısı, o da Fərhadı.* (C.Cabbarlı) *Şərtimiz pozulsa, günahı özünüzdə görün.* (H.Abbasadə)

Belə cümlələrin baş cümləsində *onda* sözünün işlənməsi mümkündür. Məs.: *Bunu ürəkdən deyirsənsə, onda səndən bir şey olar.*

4) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Budaq cümlədə *hərgah* bağlayıcısı iştirak edir və budaq cümlənin xəbərində *isə* (-sa, -sə) əlaməti olur. Məs.: **Hərgah sən məni özünlə aparsan, ... mən də başqalarına baxıb öyrənərəm.** (C.Cabbarlı) *Sizin canınız üçün, hərgah mənim yerimə özgə olsaydı, indi çoxdan qaçıb getmişdi.* (N.Nərimanov) **Hərgah** bərkə düşsən, xəbər ver. (Ə.Vəliyev)

5) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə -*mu* (-mi, -mu, -mü) ədatı ilə baş cümləyə bağlanır. Məs.: *Yox, o bir söz dedimi, hər zaman unutmaz.* (M.İbrahimov) *İlanlar hə-*

mişə cüt gəzirlər, bir tayı öldürüldümü, ikinci tay mütləq onun intiqamını alar... (“Azərbaycan nağılları”)

6) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *indi ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **İndi ki məsləhət bilirsən, fermanı götürərəm.** (M.İbrahimov) **İndi ki Qurban kişinin adı mənim üstümdədir, pambıq planını nəinki azaltmaq, hələ artırmaq istəyirəm.** (İ.Hüseynov) **İndi ki toplaşmışsınız, kefiniz istədiyi qədər yeyin də, için də.** (B.Bayramov) *İndi ki belədir, adınızı bu kağıza aydın yazın.* (C.Əlibəyov) *İndi ki oğluna yazığın gəlir, dur özün gətir.* (M.İbrahimov)

7) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *madam ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Madam ki, o, sizi sevmirmiş, onun üçün ağlamaq lazım deyil.** (M.S.Ordubadi) **Madam ki, sözü Nadirin özü açdı, daha Zərəfşan nə üçün sussun?** (İ.Hüseynov) **Madam ki, şəhərdə sakitlikdir, bu fürsətdən istifadə etmək lazımdır.** (S.Vurğun) Bu cümlələrdə *madam ki* bağlayıcısının əvəzinə budaq cümlənin xəbərinə *isə* (-sa, -sə) əlamətini artırmaq olar və mənaya xələl gəlməz. Məs.: *Madam ki, Lətifə özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edir.* Bu cümləni sadələşdirək: *Lətifə özü də məsləhət bilirsə, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib.*

8) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *bir halda ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Bir halda ki, iş görülməmişdir, demək, hesabat verməyə də dəyməz.** **Bir halda ki, həyatını mənə qızırsan, səni ötürməyimi xahiş edirsən, niyə işlədiyin zavodun adını demirsən.**

9) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *baxma ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Baxma ki aramızda söhbət açılıb, qoyun bir sual da verim.** (İ.Əfəndiyev)

10) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *əgər* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə *isə onda* zərfi işlənir. Budaq cümlənin xəbərində *isə isə* (-sa, -sə) əlaməti

olmur. Məs.: *Əgər yolum Bakıya düşər, onda gedərəm birbaşa sənin o nazirinin yanına.* (M.İbrahimov) *Əgər o, iki gündən artıq bu teatrda qaldı, onda heç məndən nakişi adam yoxdur.* (C.Cabbarlı)

Belə cümlələrdə bəzən baş cümlədə *onda* zərfi işlənməyə də bilər. Ancaq baş cümlədə işlənməyən bu zərfi bərpa etmək olur. Məs.: *Əgər evində, cibində bir şey var, (onda) aləm sənə dostdur.* (Ə.Haqverdiyev) *Əgər o, qızını mənim oğluma vermək istəmir, (onda) mən də heç almıram.* (C.Məmmədquluzadə)

11) Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlənin daxilində *ki* ədatı iştirak edir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* ədatı ilə bağlanır. Məs.: *Bura ki gəldin, hər şeyi bacarmalısan?* (Mirzə İbrahimov) *Camaat ki əl-ələ verdi, ordan bərəkət üzüldü.* (C.Əlibəyov)

Qeyd: *Şərt budaq cümləsinin ikinci tipində (budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəldikdə) baş cümlənin əvvəlində gələn budaq cümlələr həmcins olur.* *Məsələn¹: Divara gün düşsəydi, quyuda su olsaydı, əkdiklərimdən heç olmasa, biri kök tutub göyərərdi.* (B.Bayramov) *At olsa, minib qaçsaq, ağılca kim ötərdi?* (B.Bayramov) *Əgər duysalar, əgər rəzalət üz versə, İffət, mən mütləq öləcəyəm.* (R.N.Güntəkin) *Əgər sən işləməsən, mən işləməsəm, insan bir qurtum suya həsrət qalar.* (B.Bayramov) *Əgər vaxtında gəlməsən, əgər işi keçən ilki kimi alt-üst eləsən, köhnə vəzifənidə saxlaya bilməyəcəyəm.* (B.Bayramov)

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1986, s.51-52

8. Qarşılaşdırma budaq cümləsi

Qarşılaşdırma budaq cümləsi haqqında məlumat. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bu zaman baş və budaq cümlələrin məzmunu bir-biri ilə təkcə qarşılaşdırılmır, həm də müqayisə olunur, fərqləndirilir, komponentlərdən biri digərinə güzəştə gedir. Məs.: *Gün batmışdısa da, hər tərəf aydın görünürdü.* (M.Hüseyn) *Günəş hələ batmamışdısa da, qaranlıq öz qanadlarını gərmişdi.* (S.Qədirzadə) *İri, qara qılçıq sünbüllər Cahandar ağanın ayağına toxunsa da, kişi vəziyyətini dəyişmədi.* (İ.Şıxlı)

Qarşılaşdırma budaq cümləsində bir qayda olaraq, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir.

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin məna növləri. Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif məna münasibətlərində olur. Bu cəhətdən onların aşağıdakı məna növlərini göstərmək olar:

1) güzəştli qarşılaşdırma, 2) ziddiyyətli qarşılaşdırma, 3) fərqləndirici qarşılaşdırma, 4) müqayisəli qarşılaşdırma, 5) şərtlə qarşılaşdırma.

1) Güzəştli qarşılaşdırma dilimizdə daha çox işlənir. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən biri digərinə güzəştə getmək yolu ilə qarşılaşdırılır. Daha doğrusu, baş cümlədəki fikir budaq cümlədəki fikrə güzəştə gedir. Məs.: *Hava bulud da olsa, çox soyuq deyildi.* (Y.V.Çəmənzmənli) *Zeynal anasını bu fikirdən daşındırmaq istəmişdisə də, onunla açıq danışmağa utanmışdı.* (S.Qədirzadə) *Göygölün nəhəng göy güzgüsü qarla örtülsə də, üstündə hərəkət, gediş-gəliş var idi.* (S.Rəhimov) *Külək bildiyini etsə də, çiçəklər yenə açacaq, ağaclar bar verəcəkdir.* (S.Rəhimov) *Dan yeri işıqlansa da, ay hələ batmamışdı.* (İ.Şıxlı)

2) Ziddiyyətli qarşılaşdırmada budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları bir-biri ilə ziddiyyətli surətdə qarşılaşdırılır. Məs.:

Dünya dağılsa da, mən o şərti qəbul etməyəcəyəm. (Y.V.Çəmən-zəminli) *Nə qədər dava-dərman eləyibsə, bir şey çıxmayıb.* (“Koroğlu”) *Göyün üzünə ulduzlar səpələnsə də, çayın vadisi qaranlıq idi.* (İ.Şıxlı) *Züleyxa ərinə nə qədər yalvardısa da, Aslana kömək etsin, Əsgər deyib ona acıqlanırdı.* (C.Cabbarlı) *Bakı yuxudan tamamilə oyanmışdısa da, onun ortasında yaşıl bir adaya bənzəyən Qubernator bağından aramsız ötən sərçələrin civiltisi eşidirdi.* (M.Hüseyn)

3) Fərqləndirici qarşılaşdırmada baş cümlə ilə budaq cümlə bir-birindən fərqlənən məzmunlara malik olur və qarşılaşdırılır. Məs.: *Qiyasın yaşayışı dəyişməmişsə də, şüuru dəyişmişdi.* (Ə.Abasov) *Məncə, başqa sahələrdə çalışan adamlar hissə qapılısalar da, neftçilərin buna qətiyyəən haqları yoxdur.* (H.Mehdi)

4) Müqayisəli qarşılaşdırmada baş cümlənin məzmunu ilə budaq cümlənin məzmunu müqayisə yolu ilə qarşılaşdırılır. Məs.: *Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.* (N.Gəncəvi) *Göydə uçan qanadlı quşu əyləmək olarsa, Şahbazı da güc ilə əyləmək olar.* (M.F.Axundov)

5) Şərtli qarşılaşdırmada baş və budaq cümlələrin məzmunları qarşılaşmaqla yanaşı, budaq cümlə baş cümlədəki işin hansı şəraitdə icra olunduğunu da bildirir. Belə budaq cümlələrdə *əgər, hərgah* bağlayıcıları və *isə (-sa, -sə)* ədatı iştirak etsə də, şərt mənası zəif olur. Qarşılaşdırma mənası daha güclü olur və əsas məna kimi özünü göstərir. Məs.: *Hərgah meydana tək də qalsam, yenə düşməndən əl çəkməyəcəyəm.* (N.Vəzirov) *Əgər mən öldürmüşəmsə, sən də basdırmusan.* (S.Rəhimov) *Hərgah Züleyxanın ürəyi çatlasa da, genə əlacsızlıqdan dözüdü.* (C.Cabbarlı) *Hərgah axır zamanlar rayonda onun haqqında xoşa gəlməyən söz-söhbət yayılsa da, bu, Əlyarovu zərrə qədər təşvişə salmırdı.* (M.Hüseyn)

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin tipi. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir tipi vardır. Bir qayda

olaraq budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Bu da aşağıdakı qaydada qurulur.

I. Budaq cümlə şərt şəkli əsasında qurulur. Feili xəbərdə *-sa (-sə)* şəkilçisi olur. Bundan əlavə, budaq cümlədə işlənə bilən *nə qədər, nə, niyə, nə üçün, hara, hanı, necə, nə cür, nə vaxt, havaxt, haçan, neçə, nə qədər* nisbi əvəzliyi, *da (də)* və *belə* ədatı olur. Baş cümlədə *yenə, daha, indi, həmişə, hələ* zərfliyinin mühüm rolu olur. Bu cür qurulan qarşılaşdırma budaq cümlələrinin aşağıdakı növləri vardır.

a) Budaq cümlədə *nə qədər* (bəzən hər *nə qədər*) bağlayıcı sözü iştirak edir, budaq cümlənin xəbəri şərt şəklindən və *da (də)* ədatından ibarət olur, baş cümlədə isə mənasına uyğun olaraq *yenə, daha, indi, həmişə, hələ* və s. zərflərindən biri işlənilir. Məs.: *Bir nəfəri nə qədər sevsən və nə qədər seviləsən də, yenə hər kəsə xoş gəlmək istəyirsən.* (M.İbrahimov) *Solmaz nə qədər dalğalı bir təşviş olsa da, yenə Şiraslanı unutmağı bacarmırdı.* (S.Rəhimov) *Kərimqulu nə qədər danışmış hiddətlənsə də, Dadaş öz qəyyumluğuna salıb Kərimqulunun yan-yörəsində nə qədər quyruq bulamaq istəsə də, indi Solmaz bu cərgədən çıxıb geriyyə qayıda bilməyəcəkdir...* (S.Rəhimov)

b) Budaq cümlədə *nə?* sual əvəzliyi olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Daha onun nəyi məndən yaxşıdır ki, bir belə aqlayırısan?* (C.Cabbarlı) *Axı nə var ki, indi zavodu götürmüşsən başına?* (C.Cabbarlı)

c) Budaq cümlədə *hara?* sual əvəzliyi olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Arxam, gücüm hardadır ki, Hacı Atakişinin, Əmirin qabağında at oynadım...* (Ə.Abasov).

ç) Budaq cümlədə *niyə?, nə üçün?* sual əvəzliləri olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Axı sən məktubu kitabın arasına nə üçün qoyursan ki, Aslan bəy tapsın?* (C.Cabbarlı); *Onun qonağına niyə sataşırısan ki, o da səni hədələsin?* (Ə.Abasov).

d) Budaq cümlədə *hanı?* sual əvəzliyi olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Hanı bizdə o bəxt ki, oğul toyu görək?** (Ə.Abasov)

e) Budaq cümlədə *necə?, nə cür?* sual əvəzlilikləri olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Bu necə olan işdi ki, bu gün xəmir axşamı burada bir neçə adam tapılmasın?** (C.Məmmədquluzadə)

ə) Budaq cümlədə *nə vaxt?, havaxt?, haçan?* sual əvəzlilikləri olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **A kişi, mən nə vaxt küy elədim ki, danışırsan?** (Ə.Haqverdiyev)

f) Budaq cümlədə *neçə?, nə qədər?* sual əvəzlilikləri olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Bağışlayın, soruşmaq ayıb olmasın, mənə neçə yaş verirsiniz ki, əmi deyirsiniz?** (S.Qədirzadə) **İndi Nəbiyə deyən gərək, onun qardaşının neçə başı var ki, meydana girib mənimlə kəllə-kəlləyə gəlmək istəyir?** (Ə.Abbasov)

II. Budaq cümlədə sual ədatları olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: ... **Məgər biz ovsunçuyuq ki, ilan tutaq?** (Q.Makulu) **Dedim, məgər mən ölmüşəm ki, yerdən çıxan dəmir-dümirün üstündə direktorumu bu kökə salalar?** (“Kommunist” qəzeti)

III. Budaq cümlədə həm sual əvəzliyi, həm də sual ədatı olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Axır bizim təqsirimiz nədir ki, sənin bizə belə qəzəbin tutur?** (M.F.Axundov) **Bəs indi nə olub ki, Əlisa belə qudurub?** (S.Rəhimov)

IV. Baş cümlədə sual intonasiyası olur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: **Dama basmağa adam qurtarıb ki, aparıb səni havayı yedirdələr?** (M.İbrahimov) **Mən ölmüşəm ki, siz təşvişə düşürsünüz?** (N.Vəzirov) **Hacı, padşahın xəzinəsində pul, qızıl azdır ki, qonaq pul istəyir?** (Ə.Abasov)

V. Budaq cümlədə *düzdür, doğrudur* sözləri, baş cümlədə *amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarından biri iştirak edir. Məs.: **Doğrudur, mən sizinlə dostam, ancaq vəzifəm belədir ki, hər şeyi açıb deyə bilmərəm.** (C.Cabbarlı) **Doğrudur, İlyas bəzən çox dikbaşlıq edirdi, ancaq Şəmistan bundan incimirdi.** (İ.Hüseynov)

Qeyd: *Bəzən qarşılaşdırma budaq cümləsinin ikinci tipinin olduğu da qeyd olunur. Ancaq bu ikinci tip çox az işlənən tipdir. İkinci tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu tipə aid verilən nümunələr bunlardır: Sitarə, indi mən sənün üçün nə edə bilərəm ki, səni bacımdan qeyri bir kəs görə bilmərəm. (C.Cabbarlı) – Sitarə, səni bacımdan qeyri bir kəs görə bilmədiyim halda, indi mən sənün üçün nə edə bilərəm. Onların qılinc-tüfəngi o qədər məni qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. (M.F.Axundov) Özümü öldürərəm ki, onu yaman işə qoymaram. (M.F.Axundov) (bax: Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1974, s.344)*

VI. Budaq cümlədə *hara, kim, nə* (müxtəlif hallarda) və *necə* sözləri iştirak edir. Budaq cümlənin xəbəri eyni feilin təkrarı ilə işlədilir. Təkrar olunan feilin birincisi indiki zamanda, ikincisi isə əmr formasında olur. Məs.: **Hara gedir-gətsin, məndən yaxşısını tapa bilməyəcək. Onlar bizim barəmizdə nə düşünürlər-düşünsünlər, biz sülh tərəfdarıyıq. Kimdən soruşur-soruşsun, yenə eyni cavabı alacaqdır (yaxud, Kimdən soruşursan-soruş, yenə eyni cavabı alacaqsan).**

Qeyd: *Qarşılaşdırma budaq cümləsində bəzən budaq cümlələr həmcins olur. Məsələn¹: Kələtə kəndindən gələn yol keçilməz olsa da, bu yolda süni meşələr meşələr yaradılsa da, Rəşidin tüfəngçiləri yolu nəzarət altında saxlasa da, Rəşid ehtiyatı əldən vermir, düşmən tərəfindən qəfil yaxalanmamaq üçün gündüzlər öz dəstəsi ilə “Şahin yuvası” mağarasına çəkildir. Bəli, kolxoz həyatı çox çətinliklə başlasa da, nə qədər mürəkkəb olsa da, bu yolda nə qədər qan tökülsə də, nə qədər ağır itkilər, böyük qurbanlar verilsə də, bu bir əsaslı dönüşdür, təbiətən yenilikdir, tərəqqi yoludur. Min təsərrüfat batsa, yüz əyinti tapılsa, arvad ərə bu qədər ağ olmaz. (B.Bayramov)*

Qeyd olunan cümlələr şərt budaq cümlələrini xatırlasa da, onlarla şərt məzmunu olsa da, əslində qarşılaşdırmanın üstünlüyünü nəzərə almalıyıq.

9. Nəticə budaq cümləsi

Nəticə budaq cümləsi haqqında məlumat. Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir. Baş cümlə ifadə olunan hal, hərəkət, hökm, səbəbi, budaq cümlə isə bunların nəticəsini əks etdirir. Nəticə budaq cümləsi bir qayda olaraq baş cümlədən sonra işlənir. Nəticə budaq cümləsinin əvvəlində *bunun nəticəsində* sözlərini işlətmək olar. Bu söz mənaya heç bir xələl gətirmir. Məs.: *İndi nə olub ki, məni bura buraxmaq istəmirsiniz* (C.Cabbarlı); *Yox, məhəbbət nadir bir inci deyil ki, tapandan*

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1986, s.52-53

sonra mücrüdə saxlayasan. (Ə.Məmmədخانlı) Onun qonağına niyə sataşırsan ki, o da səni hədələsin. (Ə.Abasov)

Nəticə budaq cümləsinin tipi. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir tipi vardır. Bir qayda olaraq baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki, belə ki, odur ki, buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün* bağlayıcıları ilə bağlanır.

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən bağlayıcı vasitələrə görə müxtəlif növləri vardır.

Baş cümlədə sual əvəzlilikləri, sual ədatları, sual intonasiyası fəal şəkildə iştirak edir. Bu, ona görə belədir ki, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin baş cümləsi sual cümlələrindən inkişaf edərək yaranmışdır. Ona görə də sual xarakteri baş cümlədə müəyyən dərəcədə qalmaqdadır. Eyni zamanda sual cümləsini əmələ gətirən vasitələr (sual əvəzlilikləri, sual ədatları və sual intonasiyası) baş cümlədə mühafizə olunur. Bunları nəzərə alaraq, nəticə budaq cümləsinin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Baş cümlədə sual əvəzliyi iştirak edir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədəki sual əvəzliyinə görə nəticə budaq cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Baş cümlədə *kim?, nə?, hara?, necə?, nə cür?* (*yaxud nə təhər?*), *nə vaxt?, havaxt?, haçan?* sual əvəzlilikləri iştirak edir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Sən kimsən ki, Qılınc Qurbanın qabağında söz qaytarırsan?* (İ.Hüseynov) *Kimi gördün ki, rəngin saraldı?* (Ə.Abasov) *Bu qədər dəmiri buradan kim çıxartdı ki, görün olmadı? Rüstəm bəy, mənim təqsirim nədir ki, məni öldürmək istəyirsiniz?* (N.Vəzirov) *Mən sənə nə dedim ki, sən belə özündən çıxırsan? Kişi haradadır ki, ondan bir xəbər də gələ?* *Bu qız haradan peyda olmuşdu ki, İlyas onu görməmişdi?* (İ.Hüseynov) *Bilmirəm, o necə baxış idi ki, bu gün belə, izləri qəlbimdə yaşayır?* (A.Şaiq) *A kişi, mən nə vaxt*

küy elədim ki, danışsın? (Ə.Haqvediyev) *Ay canım, sən bizi kim hesab edirsən ki, bu oyunu başımıza gətirirsən?* (M.F.Axundov) *Göydən nə yağdı ki, yer onu qəbul etmədi?* (F.Kərimzadə)

Bu misalların elələri də vardır ki, onların baş cümləsində *yənə, daha* zərfləri iştirak etmir. Məs.: *Aslan nə qədər inanmaq istəsə də, Kələntərin hərəkətləri onun şübhələrini artırırdı.* (M.İbrahimov) *Üzündən nə qədər dolğun görünməsə də, bədəni sağlam və möhkəm idi.* (H.Mehdi)

b) Budaq cümlədə *da (də)* əvəzinə *belə* ədatı işlənir. Məs.: *Bir təhər ora gedib çıxsa bilsək belə, yaşamağımız mümkün olmayacaqdır.* (M.S.Ordubadi) *Arzu, istək nə qədər gözəl olsa belə, gördüyü kimi, onların qarşısında qılınc çəkənlər də olur.* (S.Rəhimov)

c) Budaq cümlədə *neçə, nə qədər* (bəzən də *hər nə qədər*) bağlayıcı sözü iştirak edir. Budaq cümlənin xəbəri ədatsız olur. Bəlkə şərt şəklinə ibarət olur. Məs.: *Tahir nə qədər alləşdisə, motoru işə sala bilmədi.* (M.Hüseyn) *Hər nə qədər fikirləşirsə, axırını bir yana çıxara bilmirəm.*

ç) Budaq cümlədə *nə qədər* sözü işlədilmir. Budaq cümlənin xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunur. *Da (də)* ədatı isə ya xəbərdən sonra, ya da əvvəl iştirak edir. Məs.: *Hava açılmışdısa da, gün çıxmamışdı. Dili söz tutub danışsa da, gözünü açıb baxa bilsə də, qızdırma içində yanır, sızıldayırdı.* (Ə.Abasov) *Qonaq da gəlsə, hər şey hazırdır. Şəhərdən bir qədər uzaqda da olsa, otaqlarım rahat idi.* (İ.Əfəndiyev)

Da (də) ədatı budaq cümlənin xəbərindən əvvəl işləndiyindən bəzilərinə baş cümlədən əvvəl qarşılaşdırma bağlayıcılarından (amma, ancaq, lakin) biri işlədilir. Məs.: *Bu gülüş kinayəli də olsa, amma ümid və ürək verirdi.* (Ə.Abasov)

d) Budaq cümlədə *nə qədər* sözü olmur, onun xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunur. *Belə* ədatı xəbərdən əvvəl və ya sonra işlənir. Məs.: *O, cəllad belə olsaydı, için-için yanub tüstülənən, kimsəyə*

bir ziyan, bir qan qaralığı verməyən ürək ona təsir etməli idi. (İ.Əfəndiyev) *Dənizdə milyon addım getsəm belə, yorulmaram mən bu dostlar diyarında.* (S.Rüstəm)

e) Budaq cümlənin xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunur. Məs.: *Sizin xahişinizi qəbul etmədisə, mənim sözümə qulaq asarmı?* (A.Şaiq) *Əvvəlcə məhkəmə iclasının açıq olacağı olmurdusa, sonradan vəkillərin təvəqqelərinə görə, məhkəmə bağlı keçdi.* (T.Şahbazi)

ə) Baş cümlədə *məgər, əcəba* və şəkilçilənmiş *-mi//-mi//-mu// -mü* sual ədatları iştirak edir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Nə buyurursunuz, ağa, məgər biz qırılmışıq ki, siz meydanda tək qalasanız?* (N.Vəzirov) *Əcəba belə də zülm olar ki, beş günlük səadətlə məni məğrur edib, o qədər yüksəyə qaldırdın ki, tamam insanlar gözümdən qeyb oldu?* (C.Cabbarlı) *Heç elə şey olarmı ki, üzünə söyələr, sən baxasan?* (N.Nərimanov)

f) Baş cümlədə həm sual əvəzliyi, həm də sual ədatı iştirak edir. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Axır bizim təqsirimiz nədir ki, sənə bizə belə qəzəbin tutur?* (M.F.Axundov) *Deyirəm, ay evi tikilmişin qızı, bəs o necə kişi olardı ki, gecə vaxtı zənən xeylağını düzün ortasında qoyub gedəydi?* (İ.Əfəndiyev)

g) Baş cümlədə sual əvəzliyi və sual ədatı olmur. Budaq cümlə baş cümləyə *ki*, bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Qaraşın bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb.* (M.İbrahimov) *Heyf, mən şair deyiləm ki, onun vəcihəliyini təsvir edə biləm.* (T.Şahbazi) *Ərizənin üstünü yazın ki, mən rahat olum.* (Ə.Haqverdiyev) *Gün o gün olsun ki, kitab şəklinə çıxsın.* (Ə.Haqverdiyev)

ğ) Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə *belə ki* bağlayıcı ilə bağlanır. Məs.: *Gecələr bu qardan yer üzü və hava işiq olurdu, **belə ki**, bu işığa öyrəşən göz ətrafını əməlli-başlı seçirdi.* (Ə.Əbülhəsən)

x) Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə *buna görə (də)*, *ona görə (də)*, *bunun üçün (də)*, *onun üçün (də)* bağlayıcıları ilə bağlanır. Məs.: *Onlar çox avamdır, buna görə də hər yerindən qalxan onları aldada bilir. (M.S.Ordu-badi) Qışqırmağın təhlükəli olduğunu bilirdi, buna görə də susurdu. (S.Qədirzadə) Hava küləkli olduğu və qar yağdığı üçün o, vaxtında gələ bilməmişdi, buna görə də Hacı onu gözləmədən getdi. (M.S.Ordu-badi) Sən burjuaziya lagerində möhkəmlənirsən, buna görə də bizimlə olan əlaqə zəifləmir. (M.S.Ordu-badi) Evə qonaq gəlmişdi, onun üçün ləngidim. (Y.V.Çəmənşəminli)*

Qeyd: Nəticə budaq cümlələrin elələri var ki, onlarda budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır. Ancaq budaq cümlənin əvvəlinə ***buna görə (də)***, ***ona görə (də)***, ***bunun üçün (də)***, ***onun üçün (də)*** bağlayıcılarını artırmaq olur. Məs.: ***O, ayilib yavaşca həmin şineli Rüksarənin üstünə sərdi, Rüksarə yuxudan oyandı. (S.Rəhimov) Əlim yetmirdi, məhəbbətim nakam qalırdı, dərd çəkirdim. (İ.Məlikzadə) Otağın içinə heç vaxt gün işığı düşmürdü, divarlar nəm idi, divarlardan rütubət yağırı. (İ.Məlikzadə)***

Bu misallardan birincisində budaq cümləyə ***buna görə (də)***, ***ona görə (də)***, ***bunun üçün (də)***, ***onun üçün (də)*** bağlayıcılarını artırmaq: ***O, ayilib yavaşca həmin şineli Rüksarənin üstünə sərdi, (buna görə də, ona görə də, bunun üçün də, onun üçün də) Rüksarə yuxudan oyandı.***

Nəticə budaq cümləsinin baş cümləsi ilə təyin budaq cümləsinin baş cümləsinin baş cümləsinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri. Nəticə budaq cümləsinin baş cümləsi təyin budaq cümləsinin baş cümləsinə bənzəyir. Belə ki, baş cümlədə *elə, bir,*

elə bir, o qədər sözləri işlədilir. Lakin bunların nə zaman təyin budaq cümləsi və nə zaman nəticə budaq cümləsi olduğunu fərqləndirmək lazımdır. Fərqləndirmək üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

- 1) *Bizi elə vəziyyətə salmışan ki, yuxuya da həsrət qalmışıq. (M.Hüseyn)*
- 2) *Elə briqada yoxdur ki, plandan əlavə 50-60 hektar əkməsin ("Azərbaycan" jurnalı)*

Bu misallarda hər iki budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlmişdir. Hər iki budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı və intonasiya ilə bağlanmışdır. Hər iki baş cümlədə *elə* qəlib sözü var və bu qəlib söz ismə aiddir (*elə vəziyyətə, elə briqada*) Ancaq bütün bu oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, qeyd olunan misallarda budaq cümlələr bir-birindən fərqlənir. Belə ki, "*Elə briqada yoxdur ki, plandan əlavə 50-60 hektar əkməsin*" cümləsini sadələşdirdikdə budaq cümlə (*plandan əlavə 50-60 hektar əkməsin*) baş cümlədəki (*Elə briqada yoxdur ki,*) briqada ismini izah edir: *Plandan əlavə 50-60 hektar əkməyən briqada yoxdur.*

"*Bizi elə vəziyyətə salmışan ki, yuxuya da həsrət qalmışıq*" cümləsində isə budaq cümlə (*yuxuya da həsrət qalmışıq*) baş cümlədəki *vəziyyət* ismini təyin etmir. Əksinə, baş cümlənin (*Bizi elə vəziyyətə salmışan ki,*) nəticəsi kimi özünü göstərir. Analoji olaraq, eyni müqayisəni aşağıdakı cümlələrdə də aparmaq olar:

- 1) *Quyuda elə gurultu qopmuşdu ki, hər tərəf titrəyirdi. (M.Süleymanov)*
- 2) *Quyuda elə gurultu qopmuşdu ki, hər tərəfi titrədirdi.*

Bu cümlələrdən birincisi nəticə budaq cümləsi, ikincisi isə təyin budaq cümləsidir. Birinci cümlədə budaq cümlənin əvvəlinə *bunun nəticəsində*, ikinci cümlədə budaq cümlənin əvvəlinə *gurultu* sözünü artırmaq olar və bu zaman mənaya xələl gəlməz.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, baş cümlədə ***elə*** (*bəzən də ***belə****), ***bir, elə bir, o qədər*** sözləri iştirak edən nəticə budaq

cümlələri var. Onları digər budaq cümlələrlə qarışdırmaq olmaz. Məs.: **Elə** qaranlıq düşmüşdü ki, göz-gözü görmürdü. (A.Şaiq) *Nə bilim vallah, belə şeylər danışır ki, adamın ağzı açıla qalır.* (N.Nərimanov) *Sənə bir oyun tutacağam ki, atanın toyu yadına düşə.* (Ə.Haqverdiyev) **Bir** hay salım, bir qışqırıq qoparım ki, bütün İran ayağa qalxsin. (M.İbrahimov) *Sən elə bir yol tut ki, xalqa bir xeyir verəsən.* (M.İbrahimov) **Elə bir** ağrı duydu ki, daha ayaqları irəli getmədi. (M.Cəlal) *Sizə söylənəcək o qədər söz var ki, haradan başlayıb, harada qurtaracağını təyin edə bilmir.* (A.Şaiq)

Deyilənləri daha yaxşı başa düşmək üçün aşağıdakı cümlələrin hansının nəticə, hansının təyin budaq cümləsi olduğunu müqayisə edin: *Gərək sənə bu yay elə iş verəm ki, doqquz ayın ağrısı canından çıxsın.* (Ə.Əylisli) *Mən onun gözlərindən elə məchul şeylər oxuyurdum ki, onları yüzlərlə romanda belə axtarıb tapa bilməzdim.* (C.Cabbarlı) *Var olsun o əllər ki, ürəkdən su içir. Var olsun o əllər ki, zəhmətkeş qəlbinin böyük məhəbbətini tükənməz maddi sərvətlərə çevirib xalqımızı sevindirir.* (N.Vəzirov) *Bu həmin həyat idi ki, Şükufənin atası vaxt tapan kimi buraya Abuzər kişi ilə nərd oynamağa gəlirdi.* (Ə.Əylisli) *Ürək ki var şüşədir, sındırsan yamamaq olmaz. (atalar sözü) Başımıza elə bir oyun açmışınız ki, indi biz də bu saat sizin gününüzdəyik.* (Ş.Qurbanov) *Görəsən, burada nə var ki, özü barədə heç bir şey yazmayıb.* (M.İbrahimov)

Beləliklə, nəticə budaq cümləsində əsas məna nəticədir. Lakin bu, o demək deyildir ki, nəticə budaq cümləsinin əsas mənasından başqa, əlavə məna çaları ola bilməz. Elə nəticə budaq cümlələri var ki, ondan məntiqi surətdə şərt mənası da çıxarmaq olur. Məs.: *Teatrın böyük bir şey olduğunu anlamışdır ki, axundu onun yanına təvəqqüyə göndərmişdir.* Bu nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək olar: *Teatrın böyük bir şey olduğunu anlamasa idi,*

axundu onun yanına göndərməzdi. Burada isə əvvəlki cümlədən fərqli olaraq baş cümlə budaq cümlədən sonra gəlmişdir.

10. Kəmiyyət budaq cümləsi

Kəmiyyət budaq cümləsi haqqında məlumat. Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin miqdarını bildirməyə xidmət edir və baş cümlədə meydana gələn *nə qədər?* sualına cavab verir.

Kəmiyyət budaq cümləsi daha çox baş cümlənin feili xəbərinə, keyfiyyət, miqdar bildirən başqa üzvlərinə aid ola bilər. Bu cəhətdən onları belə qruplaşdırmaq olar.

a) Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlənin feili xəbərinə aid olur. Məs.: *Düşmənin qanını nə qədər içsən, mənim qanım bir o qədər də artacaqdır.* (S.Rəhimov) *Bir ana öz uşağının ayaq açmasına nə qədər sevinirsə, mən də bu çarxların hər dönüşünə o qədər sevinirdim.* (C.Cabbarlı) *Bu qız nə qədər məğrur olsa da, aylarla könlündə qoruduğu məhəbbətdən əl üzə bilmirdi.* (M.Hüseyn)

b) Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki müəyyən əlamətə (sifət və zərfə) də aid olur. Məs.: *Abbas nə qədər yumşaq ürəkli və mehribandırsa, lazım gəldikdə, bir o qədər sərt və inadkardır.* (İ.Şıxlı)

c) Budaq cümlə baş cümlənin az, çox saylarına (və ya zərflərinə), *tez, gec* zərflərinə aid olur. Məs.: *Nə qədər tez desəniz, o qədər tez məni nigarançılıqdan qurtarmış olarsınız.* (M.İbrahimov) *Torpağı nə qədər əzizləsən, bir o qədər çox pambıq götürərsən.* (Ə.Vəliyev)

Bəzən baş və budaq cümlələr yerini dəyişir. Bu zaman komponentlər yerini dəyişdikdə mənaya xələl gəlmir. Belə olduqda, baş cümlədə *o qədər* budaq cümlədə isə *nə qədər ki*

sözləri iştirak edir. Məs.: *Mən sizdən o qədər divarı yazdığınızı üçün incimirəm, nə qədər ki sizin danlamağınıza inciyirəm.* (C.Məmmədquluzadə)

Kəmiyyət budaq cümləsi quruluşca zaman budaq cümləsinin *nə qədər* bağlayıcı sözü vasitəsilə düzələn tipinə bənzəyir. Məs.: *Nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi, mənim yenə az-çox ümidim vardı.* (N.Vəzirov) *Nə qədər ki kinoya baxırdım, hər şey yadımdan çıxmışdı.* (M.Süleymanov)

Buradakı baş cümlələrin məzmunundan aydın olur ki, baş cümlə özünə zaman budaq cümləsi tələb edir. Hər iki baş cümlə *nə zaman?* sualına cavab verən budaq cümlə tələb edir. O biri tərəfdən də, baş cümlələrin məzmunu oraya *o qədər*, yaxud *bir o qədər* sözlərini artırmağa da imkan vermir. Həmin mürəkkəb cümlələr sadə cümləyə aşağıdakı kimi çevrilir: *Fəxrəddin bəy gəlməmişdən mənim yenə az-çox ümidim vardı. Kinoya baxdığım zaman hər şey yadımdan çıxmışdı.*

Aydın olur ki, *nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi* budaq cümləsi *Fəxrəddin bəy gəlməmişdən* zərfliyi (zaman zərfliyi) ilə ona görə asanlıqla əvəz olunur ki, o, zaman budaq cümləsidir. Bu fikri ikinci mürəkkəb cümlə haqqında da söyləmək olar.

Kəmiyyət budaq cümləsi isə sadələşdirildikdə kəmiyyət zərfliyinə çevrilir. Məs.: *Nə qədər fəhlə lazım olsa, bağbana deyərsən gətirsin.* Bu cümləni sadələşdirək: *Bağbana deyərsən fəhləni lazım olan qədər gətirsin.*

Kəmiyyət budaq cümlələrində budaq cümlələrin baş cümlə ilə olan mənə münasibətlərinə görə qrupları. Kəmiyyət budaq cümlələrini baş cümlə ilə olan mənə münasibətlərinə görə, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- 1) Müqayisəli kəmiyyət budaq cümləsi;
- 2) Qarşılaşdırılmalı kəmiyyət budaq cümləsi;
- 3) Şərtlə kəmiyyət budaq cümləsi.

1) Budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini müqayisə yolu ilə bildirir; yəni baş cümlədəki kəmiyyətlə budaq cümlədəki kəmiyyət bir-biri ilə müqayisəli verilir. Məs.: *Dənizdəki balıq ac adamı nə qədər doydurursa, məhbuslara da bu ümid o qədər təsəlli verirdi.* (M.Cəlil) *Dağlar nə qədər sərin idisə, aran bir o qədər isti idi.* (M.İbrahimov)

2) Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları bir-birilə qarşılaşdırılır. Məs.: *Yaxşı ad çıxarmaq nə qədər çətindir, bu adı itirmək o qədər asandır.* (H.Mehdi) *Teymurla Seymur özlərini nə qədər möhkəm saxlamışdılarsa, Cəvahir bir o qədər davamsız olmuşdu.* (H.Seyidbəyli) *Qızların yanında özünü nə qədər sərbəst aparsa da, Şamxalla o qədər açıq danışa bilmirdi.* (İ.Şıxlı)

3) Kəmiyyət budaq cümləsinin əsas vəzifəsi baş cümləyə kəmiyyət cəhətdən xidmət etməkdir. Bundan əlavə, budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün şərtini də bildirir. Məs.: *Bu xəbisləri nə qədər tez məhv etsək, dünyə bir o qədər qazanacaqdır.* (S.S.Axundov)

Kəmiyyət budaq cümləsində baş cümlə ilə budaq cümlə arasında kəmiyyət münasibəti. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında kəmiyyət münasibətləri müxtəlif olur:

1) Baş və budaq cümlələr hərəkət, hal, miqdar və keyfiyyətin eyni səviyyədə olduğunu göstərə bilər; yaxud onların eyni istiqamətdə artıb-azaldığını da ifadə edə bilər:

a) Komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni səviyyəli olur. Məs.: *Nə qədər sifariş vermişdiniz, o qədər də gətirmişəm. Müqavilədə nə qədər yer varsa, hamısını səpmişəm.* (İ.Şıxlı)

b) Komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni dərəcədə artır. Məs.: *Nə qədər çox düşünürəm, bir o qədər çəşqinliyim artır.* (S.S.Axundov) *Nə qədər yaxşılıq etsən, o qədər rahat nəfəs alarsan.* (Ə.Vəliyev) *Ağac nə qədər bar versə, başını o qədər aşağı salar.* (Ə.Vəliyev) *Pambıq kolunun nə qədər qol-budağı olsa, qozası o qədər çox olar.* (Ə.Vəliyev)

c)Komponentlərdəki kəmiyyətlər eyni miqdarda azalır, yaxud mənfi tərəfdə inkişaf edir. Məs.: *İnsan nə qədər zəif olsa, bədbəxtlik onu daha da artıq tutar.*

2)Baş və budaq cümlələrdə kəmiyyətdən biri artdıqda digəri azalır. Yaxud biri müsbət tərəfə inkişaf etdikcə, digəri mənfi tərəfə artır:

a)Biri artdıqca digəri azalır. Yaxud biri müsbətə doğru, digəri mənfiyə doğru artır. Məs.: *Bu ittifaqdan Surxay xan nə qədər şad oldusa, bir o qədər də Misir xan qəmgin və məyus oldu. Sən bir il bundan qabaq bizə nə qədər yaxşı idinsə, bu gün bir o qədər əlçatmazsan. (M.Hüseyn) İndi Bayramın həyəcanı o qədər artdı ki, az qala özünü itirib görüşü təxirə salacaqdı. (M.Hüseyn)*

b)Biri azaldıqca digəri artır. Yaxud biri mənfiyə doğru, digəri müsbətə doğru artır. Məs.: *Nə qədər ki sənin qardaşın məni səndən uzaq etməyə çalışırdı, o qədər mənim məhəbbətim artırdı. (M.F.Axundov) Belə yazıçıların zənninə görə, əsər nə qədər çətin anlaşılrsa, demək bir o qədər dərinidir. (C.Cabbarlı)*

Kəmiyyət budaq cümləsinin digər bir tipində iş budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Budaq cümlədə *nə qədər* bağlayıcı sözü, baş cümlədə o qarşılıq bildirən *o qədər, bir o qədər* sözləri iştirak edir. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözdən sonra az hallarda *ki* ədatı, ya da budaq cümlənin xəbərində *isə* (-sa, -sə) işlənir.

Kəmiyyət budaq cümləsində budaq və baş cümlələri bağlayan vasitələr. Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələrin başlayan vasitələri nəzərə alaraq, aşağıdakı variantlarını göstərmək olar:

1)Budaq cümlədə *nə qədər* bağlayıcı sözü, baş cümlədə *isə* “qəlib” söz kimi *o qədər* sözü iştirak edir. Məs.: *Bu maddələri utopiya adlandırmaq nə qədər yanlışdırsa, real hesab etmək də o qədər qorxuludur. (H.Mehdi)*

2)Budaq cümlədə *nə qədər* sözü olur, baş cümlədə “qəlib” söz kimi *bir o qədər* sözləri iştirak edir. Məs.: *Adam nə qədər kiçiklik*

eləsə, bir o qədər böyüyür. (M.İbrahimov) Bilirsən də, uşaqlar ata-analarının işi ilə nə qədər çox maraqlansa, bir o qədər yaxşıdır. (H.Mehdi)

3)Budaq cümlədə *nə qədər* sözü, baş cümlədə “qəlib” söz kimi *bir elə* sözü olur. *Bir elə* sözü *bir o qədər* mənasında iştirak edir. Məs.: *Nə qədər açıq danışsanız, bir elə mən sizdən razı olaram.*

4)Budaq cümlədə *nə qədər*, baş cümlədə “qəlib” kimi *beş o qədər, on o qədər, yüz o qədər və s.* sözlər iştirak edir. Məs.: *Bir gündə nə qədər ceyran vurmuşdularsa, beş o qədər Xəlil paşanın qoşunundan qırdılar. (“Koroğlu”)*

5)Budaq cümlədə *nə qədər*, baş cümlədə “qəlib” söz kimi onun qarşılığı olan söz işlənir. Lakin baş cümləyə *o qədər, bir o qədər* sözlərini əlavə etmək olar. Məs.: *Nə qədər fəhlə lazım olsa, bağbana deyərsən gətirsin. (H.Vəzirov) Nə qədər desən, alaram. (S.S.Axundov)*

Kəmiyyət və dərəcə budaq cümlələri bir-birinə çox yaxındır. Hər ikisinin baş cümləsində qəlib söz kimi daha çox *o qədər* sözü işlənir. Hər ikisinə *nə qədər?, nə dərəcə?* suallarını vermək olur. Bunları aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədə əlamətin dərəcəsini bildirir, buna görə də sifət və zərflə ifadə olunan üzvlərə aid olur. Kəmiyyət budaq cümləsi isə baş cümlədə əşya bildirən üzvün kəmiyyətini bildirir. Məs.: Həyətin içi *o qədər* qaranlıq idi *ki*, evlər çətin seçilirdi. (Mir Cəlal) – əlamətin dərəcəsini bildirən dərəcə budaq cümləsi.

O qədər qoyun-quzu, *o qədər* mal-qara, *o qədər* at vardır ki, saymaqla qurtarmaq olmaz. (Ə.Vəliyev). – əşyanın kəmiyyətini bildirən kəmiyyət budaq cümləsi.

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin kəmiyyətini bildirir.

Kəmiyyət budaq cümləsinin tipləri. Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə kəmiyyət budaq cümləsinə də iki tipə ayırmaq olar:

Birinci tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi kimi *o qədər, o kəmiyyətdə, o miqdarda* sözləri işlənir və budaq cümləsi vasitəsilə izah edilir. Məs.: *Əllərini o qədər ovuşdurmuşdu ki, barmaqları qıpqırmızı olmuşdu.* (Ə.Vəliyev) **O qədər** ömrüm olaydı ki, *Fikrətin toyunu görəydim.* (Ə.Vəliyev) *Lalənin məhəbbəti mənə o qədər güc və qüvvət vermişdir ki, lap günü bu gün dağın başına qalxacağam.* (Ə.Vəliyev) *Yoldaşlarımız o qədər mütəəssir oldular ki, bir çoxları ağladı.* (Y.V.Çəmənəmli) *Ağbirçək qarılar o qədər nağıl bilirlər ki, ilin üç yüz altmış beş gününü danışsalar, yenə də qurtarmaz.* (Ə.Vəliyev)

Bu tipdə budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə də bağlana bilər. Məs.: *Dünən gündüz gözünüzü zilləyib o qədər baxdınız, qrafını salıb sındırdım.* (Ə.Vəliyev) *Keçən cümə axşamı bizim Mərdan bəyin təziyəsində o qədər ağlamışam, gözümdən bir Kürək yaş gedib.* (Ə.Haqqverdiyev)

İkinci tip. Bu tipdə budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir və budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər, hər nə qədər* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bağlayıcı sözdə ki ədatı, budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi növbəli şəkildə işlənə bilər. Baş cümlədə qarşılıq bildirən *o qədər, o qədər də, bir o qədər, bir o qədər də* sözləri işlənir. Budaq cümlə vasitəsilə qarşılıq bildirən bu sözlər izah olunur, aydınlaşdırılır, konkretləşdirilir. Məs.: *Onun qələmi nə qədər yumşaq, insanı heyran edən şəxsiyyətdir. Dənizdəki balıq ac adamı nə qədər doydurursa, məhbuslara da bu ümid o qədər təsəlli verirdi. Buruqlar və zavodları nə qədər uca idisə, onların kölgəsində çalışan fəhlələrin yaşadığı evlər bir o qədər alçaqdı.* (M.S.Ordubadı) *Nə qədər gözəl, səmimi oxuyurdusa, o qədər quru, rəsmi ifadə ilə dilləndi.* (B.Bayramov) *Mehriban*

qardaşım, insan iradəcə nə qədər zəif olarsa, bədbinlik onu bir o qədər artıq tutar. (C.Əlibəyov) *Nə qədər çox ağlasa, o qədər yaxşıdır.* (M.Hüseyn) *Düşmənin qarşı nə qədər amansızlıqsa, müdafiəsinə qarşı da o qədər amansız olacağıq.* (Ə.Vəliyev) *Arxa nə qədər möhkəm olsa, qohumlar özlərini bir o qədər arxayın sanar.* (Anar)

Qeyd: Baş cümlədə qarşılıq bildirən *eləcə, bir elə, beş o qədər, yüz o qədər, min o qədər, min qat və s.* sözlər də işlənə bilər.

Qoşulma budaq cümləsi

Qoşulma budaq cümləsi haqqında məlumat. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək, onun məzmununa qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir. Məs.: *Qız şalının saçqlarını didməklə məşğul idi ki, bu da onun bir qədər hirsəndiyini göstərirdi.* (Ə.Əbülhəsən) *...Bir azdan sonra naxçıvanlıların görüşünə üçüncü bir nəfər də daxil oldu ki, bu da müəllim Mirzə Məmmədqulu idi.* (C.Məmmədquluzadə) *9 görüşdə qapılara cəmi 11 top vurulmuşdur ki, bu da ilk növbədə komandalarda hər birinin cədvəldəki vəziyyətdən asılı olmayaraq, xal uğrunda inamla mübarizə apardığına sübutdur.*

Qoşulma budaq cümləsinin tipi. Qoşulma budaq cümləsi baş cümlənin ya bir üzvünə, ya da ümumi məzmununa aid olur. Baş cümlənin bir üzvünə aid olan: Məs.: *Ancaq birçə eybi var idi ki, o da onun çox danışması və özünü öyməsi idi.* (H.Nəzərli) *Yalnız qapı ağzında bir qoyun dərisi salınmışdı ki, şeyx onun üstündə aylaşardı.* (S.Hüseyn)

Baş cümlənin ümumi məzmununa aid olan qoşulma budaq cümləsi: Məs.: *Yalnız siz tanıyırsınız ki, indi siz də tanıyırsınız.* (C.Cabbarlı)

Qoşulma budaq cümləsinin bir tipi vardır. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir.

Qoşulma budaq cümləsinin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr aşağıdakılardır:

1)Komponentlərin əlaqələnməsinə *bu, o* əvəzlilikləri kömək edir. Çox zaman əvəzliliklərin yanında qüvvətləndirici *da (də)*ədatı işlənir. Məs.: *Oturmaq üçün bircə yer vardı ki, o da kilimin üstünə salınmış döşək idi.* (İ.Hüseynov) *Palatada bir-iki çarpayıda yaralı var idi ki, onlar da yaturdular. Burada tək bir nəfər özünü sərbəst hiss edirdi ki, o da pəncərə qabağındakı stolun arxasında oturan katib köməkçisi idi.* (İ.Hüseynov) *Solda da lap dalanın ağzında bir qapı vardır ki, bu da töyləyə girir.* (H.Nəzərli)

2)Komponentlərin əlaqələnməsinə *bura, ora* sözləri kömək edir. *Da (də)* ədatının işlənməsi də mümkün olur. Məs.: *Səhiyyə məntəqəsinə gedən bir qəşəng, şairanə yol daha vardı ki, oradan həm də dəmir yol xətti keçirdi.* (Ə.Əbülhəsən)

3)Komponentləri *ki* bağlayıcısı bağlayır. Məs.: *Klubda Rüstəmin adına layiq bir şey vardı ki, o da təzəcə salınmış yaşıl rəngli qapı idi. Satıcıların çoxusu qəşəng, hətta gözəl qızlar idi; onların hamısı sərbəst və laqeyd görkəmli idilər ki, bu da daha qəşəng olanlarına xüsusi bir cazibədarlıq verirdi.* (T.Drayzer) *Dörd ayda 796 min manatlıq tikinti işi görülmüşdür ki, bu da nəzərdə tutulduğundan xeyli çoxdur.*

Qoşulma budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasından *ki* bağlayıcısı atılsa, onda cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklini alır. Dilimizdə belə cümlələr də işlənir. Məs.: *Bircə papirosluq tütünü var, bunu da elə axır gün üçün saxlamışam.* (Ə.Əbülhəsən)

4)Komponentləri *isə* əlaməti bağlayır. Məs.: *Lətifə maraqlandıran yeganə bir şey var idisə, o da ancaq öz dəzgahı idi.* (H.Seyidbəyli) *Xurşud xanımın söyüb biabır eləmədiyi bir nəfər qalmış-*

dışa, o da mən idim. (S.Qədirzadə) O bu günə kimi elə bilmişdi ki, bu dünyanın bircə ziyəsi varsa, **o da** Alazın ağacıdır. (Z.Qarayev)

Komponentləri *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan qoşulma budaq cümlələri ilə *isə* ədatı ilə bağlanan cümlələr arasında incə bir fərq vardır. *İsə (-sa, -sə)* əlaməti ilə bağlananlarda irəli sürülən fikrə tam əminlik yoxdur.

Qoşulma budaq cümləsi ilə təyin budaq cümləsi arasında oxşarlıq. Qoşulma budaq cümləsi ilə təyin budaq cümləsi arasında oxşarlıq vardır. Müqayisə edək:

1.*Kitabda dərin bir analiz və bir çox fəlsəfi fikirlər vardır ki, oxucu birdən-birə qavraya bilməz.* (C.Cabbarlı)

2.*Suraxanı vağzalında yalnız iki fayton vardı ki, bunları da başqaları mindikləri üçün bir çoxları ilə bərabər mən də yerdə qaldım.* (S.Hüseyn)

Birinci misaldakı budaq cümlə baş cümlədəki isimlərə (analiz, fikirlər) möhkəm bağlıdır (onu təyin edir). İkinci misalda *isə* baş cümlədəki isimlə (fayton) *bunları da* sözləri bağlıdır və budaq cümləyə imkan vermir ki, baş cümlədəki ismi təyin etsin. Bir növ, o, budaq cümlənin təyinlik əlaqəsini qırır. Ona görə də, ikinci halda qoşulma budaq cümləsi meydana çıxır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.320-372
2. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1999, s.116-128
3. N.Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1975, s.112-188, 201-224, 228-232
4. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.357-409

5. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974, s.249-349
6. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s.210-269
7. E.Həsənova. Mürrəkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı, ADU-nun nəşri, 1986, s.51-68
8. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.62-76
9. M.Musayev. Müasir Azərbaycan dilində zaman budaq cümlələri. – “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” (metodik məcmuə). Bakı, 1979, №3, s.61-64
10. X.Məmmədova, Ə.Cavadov. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2000
11. Q.Kazımov. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010

QARIŞIQ TIPLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Mürəkkəb cümlələr iki tərkibdən ibarət olduğu kimi, daha çox tərkibdən də ibarət ola bilər. Lakin neçə tərkib hissədən ibarət olursa-olsun bu tərkib hissələr iki qütbə birləşir. Yəni ya tabeli, ya da tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirir. Mürəkkəb cümlə ümumən üç cür quruluş xüsusiyyətinə malik olur.

- 1) Tərkib hissələrinin hamısı sadə quruluşlu olur;
- 2) Tərkib hissələrinin bir qismi sadə quruluşlu, digəri mürəkkəb quruluşlu olur;
- 3) Hər iki tərkib hissəsi mürəkkəb quruluşlu olur.

Bu xüsusiyyətlər eyni dərəcədə həm tabeli, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrə aiddir. Ona görə də dilimizdə həm tabeli, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin qarışıq tipi yaranır.

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr

Tablei mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri. Tablei mürəkkəb cümlələr, adətən, iki sadə tərkib hissədən ibarət olur. Məs.: *Bir güllə atıldı, Məşədi Cahangir çinar kimi yerə sərildi. Əbdül çox dedi, lakin Fərəc razı olmadı.*

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələr üç sadə cümlədən də ibarət ola bilər. Məs.: *Anasının mülayim siması ciddi bir vəziyyət alar, arvadı Fəridənin üzünə xəfif bir sarılıq qonar, qara bəbəkləri bir əndişə və vahimə ilə tez-tez hərəkət edərdi. (M.İbrahimov) Dağların quru fisdıq odunu çırtıladı, qığılcımlar ətrafa sıçradı, alovlar dilim-dilim olub göyə qalxdı. (İ.Şıxlı) Həm küləş alıxmadı, ağ tüstü layları burula-burula havaya qalxdı, kəndin üstünü elə bil duman bürüdü. (İ.Şıxlı) Çatılmış qaşlar açıldı, sıxılmış dodaqlar qaçdı, qəzəbli adamlar birdən-birə şən və mehriban oldular. (O.Salamzadə) Bütün bu müddətdə nə Zərifə əlini pianinodan çəkdi, nə Güllü dinləmək həvəsindən düşdü, nə də Əlikram yuyunmaqdan doydı. (B.Bayramov)*

Tabesiz mürəkkəb cümlə dörd sadə cümlədən də qurula bilər. Məs.: *Şüşəni açdı, probka ağsaqqalın stoluna qədər uçdu, partıltı məni diksindirirdi, şərabın köpüyü Nazlının əlinə çiləndi. (B.Bayramov) Xoruzlar banladı, toyuqlar tordan töküldü, qapılarda mal-qara mələşməyə başladı, ancaq o oyanmadı. (İ.Şıxlı)*

Tabesiz mürəkkəb cümlə beş sadə cümlədən də ibarət ola bilər. Məs.: *Artıq qıçlarım əsir, başım gicəllənir, gözlərim qaralır, dizlərim taqətdən düşür, ürəyim zəifləyirdi. (B.Bayramov) Birdən çarpayı cırıldıyıb yırğalandı, asma çilçıraq yüyürüyə döndü, kölgələr, işıqlar divarlar boyu bir-birini qova-qova uçuşdu, taxtaların xışiltısı gecənin sakitliyində vahiməli səsləndi, oyaq qız bu tərpanişin nə olduğunu kəsdirənə qədər yorğun yatmış ana dik atıldı. (B.Bayramov) Mirzə qayıdar, Saybalı sağalib ayağa durar, bütün mənim mahalım qol çəkər, mən də peçatlıram, göndərərək birbaşa Nikolaya. (S.Rəhimov)*

Belə cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlənin nisbətən sadə və qütbləşməyən quruluşlarıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşa da işləyə bilər.

Səbəb-nəticə, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr adətən iki tərkibdən ibarət olur. Zaman, ardıcılıq

əlaqəli, yəni sadalama yolu ilə tələffüz edilən birləşdirmə əlaqəli cümlələr daha çox tərkib hissədən ibarət olur. Məs.: *Göy tez-tez guruldayır, ildırım şaxıyır, hava bərk tutulur. (Ə.Haqverdiyev) Züleyxa ürəklə danışır, Bilal diqqətlə qulaq asır, sərinlik otağa dolub oturanlara ləzzət verirdi. (Ə.Vəliyev) Taxıl vağamlayıb tökülür, bostanı alağ basır, bağlar suvarılmır, tədarük dəmir yolu stansiyasına aparılıb təhvil verilmirdi. İş böyük, işçi az, məsuliyyət ağır, Anketov bu postda təzə. (M.Cəlal) Bunların hamısı sadə quruluşlu tabesiz mürəkkəb cümlələrdir.*

Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr aşağıdakı şəkildə formalaşır:

1) Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri (və ya bir qismi) sadə quruluşlu, digəri tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Müharibənin üçüncü ili tamam oldu, ancaq Mövsümün yeri bilinmədi ki, ailəsi bir təsəlli tapa. Ət, yağ qurtarır, diyi torbası yarıya enir, toyuqların sümüyü zibil yeşiyinə tökülür, ağ lavaşların sayı o qədər azalırdı ki, birini götürəndə boş süfrə görünürdü. (Ə.Vəliyev) Sabahı gün çıraqlar yanana yaxın sovet sədri ilə Murtuz dayı bizə gəldi və mən ancaq bu vaxt başa düşdüm ki, Müküşün bütün əməlləri əsgərlikdən qayıtmaq üçündür. (Ə.Əylisli) Deyirlər, fırılacaqısan, inanmırdım.*

2) Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri sadə, digəri yenə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Qalxanımız idi şeir bir zaman, indi şeir oxdur, özümüz qalxan. (Şəhriyar) Bu cümlədə birinci komponent – Qalxanımız idi şeir bir zaman sadə quruluşludur. İkinci komponent – İndi şeir oxdur, özümüz qalxan tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir. Bütövlükdə cümlənin birinci və ikinci komponentləri arasında qarşılaşdırma əlaqəsi olduğu kimi, ikinci komponentin tərkib hissələri arasında da (indici şeir oxdur, (ancaq) özümüz qalxan) qarşılaşdırma əlaqəsi vardır.*

3)Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin hər ikisi tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Ali məktəbə girə bilsələr, qalib oxuyarlar, yox, əgər girə bilməsələr, gedib Sumqayıtda işləyərlər.* (Ə.Vəliyev) *Siz elə bilirsiniz ki, mən cəbhə görməmiş avara bir şoferəm, doğrusu, mən də elə bildim ki, siz ər qoy-nunda nazlanmış ərköyün bir qadınısınız. İstəyirdim şəhərə gedəm, amma xəbər verdilər ki, qatar işləmir.* (S.Rəhman)

Bu cəhətdən aşağıdakı cümlə daha maraqlıdır:

Biz bilirik ki, firqə üç yerə bölünür: birincisi sağlardır ki, onların sədri Buxarindi; ikincisi sollardır ki, onların sədri Trotski idi, o biriləri də ortabablardır ki, kənddə Şura hökumətinin dayaqdirlər. (S.Rəhman)

4)Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin hər ikisi yenə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Bu səslə bərabər gah yaz gəlir, çiçəklər açır, quşlar doğma yuvalarına qayıdır, gah payız düşür, xəzan yarpaqları yerə tökülür, quşlar uçub isti ölkələrə gedirlər.*

5)Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri daha mürəkkəb quruluşa malik olur. Məs.: *Müayinə elədik, həkimlər bu qənaətə gəldilər ki, yüz canı olsa da, sağalmaz.*

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlələr iki tərkibdən ibarət olduğu kimi, çox tərkibdən də ibarət ola bilər. Adətən, budaq cümlələr hesabına mürəkkəbləşir və çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Tabeli mürəkkəb cümlə adi halda iki tərkibdən, yəni baş və budaq cümlədən ibarət olur. Bağlayıcı vasitələrdən asılı olaraq gah baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, gah da əksinə qurulur. Məs.: *Bu yerlər mənim gorgahımdır, çünki anam mənim həsrətini burada çəkib.* (Ə.Vəliyev) *Mən səkkiz yaşında idim, atam vəfat*

etdi. (Ə.Vəliyev) Bu cümlələrdən birincisində baş cümlə əvvəl, ikincisində isə budaq cümlə əvvəl işlənmişdir.

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı quruluşda olur:

1)Baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Bu gün büsbütün inandım ki, Xıdırın kərəntisi iti, qolu güclü, ürəyi alovlandır.* (Ə.Vəliyev) *Orası doğrudur ki, gəlin qayınanadan gileyli, qayınana gəldəndən narazı olur. Ay müsəlmanlar, bilin ki, islam hökumətimiz təzədir, cavandır, qüvvəsi azdır.* (M.Cəlal) *Əmioğlu, mən artıq əfsus eləyirəm ki, biz ölüb gedəcəyik, amma bu gözəl əhvalatlar yaddan çıxacaqdır.* (C.Məmmədquluzadə) *Əhməd yazırdı ki, köhnə sədri çıxartdılar, əkin işi çox pis gedir, klubun tikintisi dayandırılıb, dedi-qodu kəndi bürüyüb, vəziyyət çox ağırdı.* (B.Bayramov) *Hissiyatın kökü orasındadır ki, Ərəblinski böyük təsir gücünə malikdir, ondan qaçmaq, ona məhkum olmamaq çətinidir, onun işığı və hərərəti sarsıdıcı bir qüvvəyə malikdir.* (C.Cabbarlı) *İndiki kimi yadımdadır, müharibə başlandı, atamı apardılar, biz də ev-eşiyi atıb kəndə köçdük.* (M.Cəlal) *Elə bildi ki, cürdəkəlinə çatanacan aylar, illər keçəcək və onun gücü, səbri tükənəcək.* (İ.Məlikzadə)

2)Bəzən baş cümlə sadə, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Üzündən bəllidir ki, yaşı az olsa da, ömrünün çoxu gedibdir.* (M.İbrahimov) *Atalar var ki, on ildir ki, aylarla Bakıya ayaq döyür.* (Ə.Vəliyev) *Qaçay başa düşdü ki, əgər atası sevinirsə, onun qəlbinin illərlə qaranlıq qalan guşəsində nəsa bir işıq doğubdur.* (İ.Məlikzadə)

3)Bəzən baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə paralel və ya tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Sonra hər nə Sadığın fikrinə gələrdi, hər bir yaxşı xəbərlər, əhvalatlar eşidərdi, ya qeyri bir mətləb yadına düşərdi, əliüstü gəlib məni tapardı.* (C.Məmmədquluzadə) *Can yandırdınmı, İslam yolunda iş gördünmü, nəsilbənəsil yeyəcəksən.* (M.Cəlal) *Bilirdi ki, bu qala onun ata*

yurdu Qarabağdan çox-çox uzaqda, Azərbaycanın o biri başındadır və bu qalanı indiki naxçıvanlıların əcdadlarının əcdadları tikiblər. (İ.Məlikzadə)

4) Birinci, ikinci və üçüncü cümlələrin əksinə olaraq budaq cümlə sadə quruluşlu, baş cümlə mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: **Çinarlı kolxozuna gələndə** İmranın əli çalır, ayağı oynayır, **çünki** quyruğa cummuşdu. (Ə.Vəliyev) **Elə ki** kənddən göndərilən şey qurtarır, qardaşının münasibəti dəyişir, qardaş arvadının üz-gözündən zəhər tökülür. (Ə.Vəliyev) *Umudun qulaqlarında uğultu qopdu, özü də bilmədi ki, bu nə uğultudur.* (İ.Məlikzadə)

5) Bəzən baş cümlə tabesiz, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Bircə şərti vardı və deyirdi ki, gecə qız uşağı piyada kəndə qayıda bilməz, ona görə də gərək hər dəfə onu maşınla gətirəsiniz.* (S.Rəhman)

6) Bəzən həm baş cümlə, həm də budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Söz yox, o kəsin ki bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözlərimə inanmayacaq, çünki, doğrudan da, eşşəyin itməkliyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qəribə əhvalat da çıxsın.* (C.Məmmədquluzadə) Bu cümlədə **çünki** bağlayıcısına qədər olan hissə baş cümlədir. Yerdə qalan hissə isə səbəb budaq cümləsidir. Baş cümlənin quruluşu belədir: budaq cümlə+baş cümlə. Həm də baş cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Budaq cümlənin isə quruluşu belədir: baş cümlə+budaq cümlə. Həm də budaq cümlə dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir.

7) Bəzən baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə paralel budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Keçən ay komsomol iclasında onu xəbərdar etmişdilər ki, əgər öz üzərində çalışmasa, yoldaşları ilə rəftarını dəyişməsə, komsomol sıralarından çıxarılaçaqdır.* (S.Rəhman) Bu cümlənin **ki** bağlayıcısından sonra hissəsi tamamlıq budaq cümləsidir. Tamamlıq budaq cümlə-

sinin özü isə paralel şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

8) Bəzən budaq cümlə daha mürəkkəb quruluşa malik olur. Məs.: *Mənim dediyim odur ki, adam olmaq üçün danışmaq azdır, çünki qramafon da danışır, amma adam deyil. Güldəstə başa düşdü ki, qardaşı cavab tapmaqda çətinlik çəkir, başa düşdü ki, indi bu söhbətin, bu şikayətin məqamı deyildi.* (İ.Məlikzadə)

9) Bəzən budaq cümlənin özünün baş cümləsi olsa da, həmin budaq cümlə digər bir budaq cümlə üçün baş cümlə rolunda olur. Məs.: *Umud gördü ki, onlar yan-yana dayanıb elə qışqırırlar ki, səsləri səhənin o başında eşidilir.* (İ.Məlikzadə)

10) Tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponenti (baş cümlə) və ikinci komponenti (budaq cümlə) birləşərək üçüncü komponentin (cümlənin) baş cümləsi olur. Məsələn¹: *Biz yaxşı bilirik ki, sənətlərin ümumi ədəbiyyatdır, çünki heç bir sənət növü ədəbiyyat qədər idrak və təsvir qüdrətinə malik deyil.* ("Azərbaycan" jurnalı) *İndi mənim yadımda deyil ki, mən kağızı necə oxudum, çünki gözlərimi toz bürümüşdü... (C.Məmmədquluzadə) O armudu sənə verməmiş işığa tutub baxmış ki, görsün yetişib, ya yox, çünki ayı kal armud yeməz.* (İ.Əfəndiyev)

11) Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci və üçüncü komponenti (ikinci komponenti baş, üçüncü komponenti budaq cümlə olmaqla) tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır və birinci komponentin budaq cümləsi olur. Məsələn²: *Bir nəfərdən xəbər tutdum ki, Qazax mahalında bəyin ilxısında "Dilboz" nəslindən bir at var ki, dünyanın yarısına dəyər.* (Ə.Haqverdiyev) ... *Ağalar, məlumdur ki, filan söhbət bir elə mətləb ətrafında gedir ki, bu üç dövətdən biri razı qalan yerdə o birilər gərək mütləq narazı olalar.* (M.İbrahimov) *Güləbətin yaxşı bilirdi ki, xanım ancaq o zaman*

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1986, s.71-72

² Yəne orada. 73-74

qolunu çirmələ deyir ki, ağır bir iş görmək lazımdır. ("Azərbaycan" jurnalı)

12) Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci və üçüncü komponentləri (ikinci komponent baş, üçüncü komponent budaq cümlə olmaq şərtilə) tabelilik yolu ilə bağlanır və birinci komponentin baş cümləsində olur. Məsələn¹: *Üstünlüyün öz tərəfində olduğunu hiss edirdimsə də, etiraf etməliyəm ki, bəzən məndə şübhələr də doğurdu. (G.Hüseynoğlu) Bax, bir də qaçmaq fikrinə düşsən, bu süngünü ürəyinin ortasından elə vuraram ki, ucu qarnından çıxar. (S.Rəhimov) Əgər bu duyğu və hisslər olmazsa, onda biz bir-birimizi elə unudaraq ki, elə bil dünyaya heç gəlməmişik. (Radişşev)*

13) Tabeli mürəkkəb cümlənin birinci və ikinci komponentləri (ikinci komponent baş cümlə olmaq şərtilə) tabelilik yolu ilə bağlanır və üçüncü komponentin baş cümləsi olur. Məsələn²: *Onsuz yaşamaq mənim üçün nə qədər çətin olsa da, həyatdan getmək istəmirəm, çünki bu mənim tərəfindən namərdlik olar. (İ.Əfəndiyev) Artist bu rolu oynayarkən yalançı poetikaya, saxtılığa azacıq yol versəydi, böyük xəta etmiş olardı, çünki, yalançı poetika və təzahürçülük nəinki məhdud imkanlar daxilində sönük təsvir olunmuş obrazı qüvvətləndirmir, əksinə zəiflədir. (C.Cəfərov) Əgər uşaqlar olmasaydı, bəlkə də, İbrahim Laləni çoxdan boşamışdı, çünki xasiyyətləri heç tutmurdu.*

14) Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci və üçüncü komponentləri (ikinci komponent budaq cümlə, üçüncü komponent baş cümlə olmaq şərtilə) tabelilik yolu ilə bağlanır və birinci cümlənin budaq cümləsi vəzifəsində olur. Məsələn³: *Özüm də hiss edirəm ki, danışub ürəyimi boşaltmasam, hər şeyi etiraf etməsəm, heç zaman, bəlkə də, ömrüm boyu sakitləşə bilməyəcəyəm. (B.Bayramov)*

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1986, s.74-75

² Yenə orada. s.75-76

³ Yenə orada. s.76-77

İnanın ki, haraya qərar verilsə orada canla-başla işləməyə hazırım. (S.Rəhimov) Sən başa düş ki, su düşsə də, bünövrəyə təsir etməmişdir. (M.Cəlal) Elə yorulmuşdum ki, qulağımın dibində top da atsaydılar, bu cür tezdən qalxmazdım. ("Azərbaycan" jurnalı)

15) Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci və üçüncü komponentləri (ikinci komponent budaq cümlə, üçüncü komponent baş cümlə olmaq şərtilə) tabelilik yolu ilə bağlanır və birinci komponentin (cümlənin baş cümləsi olur. Məsələn¹: *Əgər o xəstəyə yaxşı-yaxşı baxsa, bir loğman olub hər kəsi nə cürə müalicə etsə belə, kimin ürəyi fərəhlənib açılar? (S.Rəhimov) Vaxtında gəlsən, tapşırırsalar da, əvvəlki yerini tuta bilməyəcəksən. Əgər mən olmasaydım, lap bu dünyanın bütün buxalterlərini yığıb töksəydin, yenə də baş tapa bilməzdin. (S.Rəhimov)*

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s.372-391
2. E.Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı, ADU-nun nəşri, 1986, s.68-82
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Aspoliqraf LTD" MMC, 2004, s.409-426
4. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisindən praktikum. Bakı, ADU-nun nəşri, 1978, s.76-83

¹ Elmira Həsənova. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1986, s.77-78

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SIRASI

*Cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması*¹. Cümləyə, tərkibli, tək-tərkibli cümlələrdə, eləcə də, məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərində (nəqli cümlədə, sual cümləsində, əmr cümləsində, nida cümləsində), müxtəsər və geniş cümlələrdə, bütöv və yarımçıq cümlələrdə, sadə və mürəkkəb cümlələrdə, yəni cümlənin bütün növlərində cümlə üzvlərinin sırası vacib məsələdir. Cümlədəki sözlər bir-biri ilə mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnir, bu, məsələnin bir tərəfidir. Bununla belə, cümlədəki sözlərin sırası da əsas məsələlərdən biridir. Cümləni qurmaq üçün sözlər arasında mənə və qrammatik əlaqə ilə yanaşı, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanmasını nəzərə almaq lazımdır. Əks təqdirdə, cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin funksiyaları bir-birinə qarışıq.

Cümlədəki cümlə üzvlərinin sıralanması və xəbərin yeri. Mübtədə və xəbər cümlənin baş üzvləridir. Onlar cümlənin qrammatik əsasını, iki qütbünü təşkil edirlər. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri isə mübtədə və xəbər ətrafında qruplaşırlar. Bunun nəticəsində

¹ Cümlə üzvlərinin sıralanması barədə bax: Ə.M.Cavadov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1977, s.44-105

cümlədə mübtədə və xəbər zonası yaranır. Ona görə də cümlədə mübtədə və xəbərin yerini bilmək lazımdır. Bu mənada Azərbaycan dilində əksər vaxt mübtədə cümlənin başında, xəbər isə sonunda gəlir. Məs.: *Hürü diksindi*. (M.İbrahimov) *O, uzaq şərqli idi*. (M.S.Ordubadi) *Naxçıvan qalası mühasirə olundu*. (Y.Çəmən-zəminli) *Qulu atılır, düşür, çıxır*. (A.Şaiq)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mübtədanın yerinin dəyişməsi aşağıdakı hallarla bağlı olur:

1) Xəbəri *var, yox* sözləri ilə ifadə olunan cümlələrdə mübtədə xəbər zonasına aid olan üzvlərdən sonra gəlir. Məsələn: *Məktəbimizin bağçasında ucaboşlu, cavan bir yasəmən ağacı vardı*. (İ.Əfəndiyev) *Bu barədə onda aydın bir mülahizə yox idi*. (İ.Əfəndiyev) *Konsert salonunda oturmağa yer yox idi*. (M.Hüseyn)

2) Tərkiblər mübtədadan əvvəl gəlir və tərkibin subyekt mübtədə kimi formalaşmır. Məsələn: *Mən əti doğrayıb qurtaranda Gülqədam düyünün kəfini yığırdı*. (Ə.Vəliyev) *Külək əsdikcə Arazqırağı boyu uzanan qarğı-qamış tərpanişir*. (Ə.Vəliyev) *Əhvalat bu məqama çatanda biz Bəhram müəllimə sataşmış onu daha da bərk dara qısnamalı olduq*. (S.Rəhimov)

3) Bəzən həm tərkibin, həm də cümlənin subyekt eyni şəxs olur. Tərkibdəki iş cümlədəki işdən əvvəl gəldiyi üçün mübtədə tərkibdən əvvəl gəlir. Ancaq mübtədanı tərkibdən sonra da işlətmək mümkündür. Məsələn: *Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq Şirməmməd yatmaq istəmirdi* cümləsini belə də işlətmək olar: *Şirməmməd gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq yatmaq istəmirdi*. Bu mənada *Adam çoxdan görmədiyi bir tanışına rast gəldikdə dərhal onu tanıya bilmir* və *Tanya Mahmudun ona yaxınlaşdığını görərkən çox təəccüb elədi* cümlələrində mübtədanın yerini dəyişdirmək mümkündür.

4) Mübtədə qeyri-müəyyənlik bildirdikdə mübtədə xəbər zonasına aid olan üzvlərdən sonra işlənir. Məsələn: *Gecədən xeyli*

keçmiş Göytəpənin kənarında bir dəstə atlı göründü. (İ.Şıxlı) Bu vaxt dəhlizin qapısından sarıqlı bir kişi içəriyə girdi. (S.Rəhimov)

5) Mübtədə söz birləşməsindən ibarət olarsa və bu söz birləşməsində qeyri-müəyyən əvəzlik işlənərsə, mübtədə xəbər zonasının üzvlərindən sonra gəlir. Məsələn: *Ucqardakı qara damdan kiminsə səksəkəli səsi eşidildi. (İ.Şıxlı)*

6) Mübtədə işin icraçısı deyilsə, həm də xəbər məchul feillərlə ifadə olunursa, mübtədə xəbər zonasına aid üzvlərdən sonra işlənir. Məsələn: *Divarın dibində çarpayılar qoyulmuşdu. (Ə.Haqverdiyev)*

7) Mübtədə işin icraçısı kimi çıxış edir, ancaq ümumi və qeyri-müəyyən olur. Belə olduqda mübtədə xəbər zonasına aid olan üzvlərdən sonra gəlir. Məsələn: *Həyətdə səs-küy qalxdı. (İ.Şıxlı) Şoranlı düzdə buynuzlu ilanlar mələyir. (S.Rəhimov)*

8) Mübtədə söz birləşməsi ilə ifadə olunduqda və cümlənin xəbəri məchul növdə olduqda mübtədə xəbər zonasına aid üzvlərdən sonra gəlir. Məsələn: *Yaxında maşın səsi eşidildi. (Ə.Vəliyev) İlk əsərlərinizdə xalq ruhunun aydın izləri görünür. (M.Hüseyn)*

Mübtədə qeyd olunan məqamlarda cümlədə öz yerini dəyişsə də, xəbərin yeri dəyişməzdir. Lakin xəbər bəzi hallarda cümlənin əvvəlində işlənə bilər.

Cümlədəki cümlələrdə tamamlığın yeri. Tamamlıq cümlədə xəbər zonasına aid olur və xəbərdə icra olunan işi tamamlayır. Vasitəli tamamlığın forması imkan yaradır ki, o, cümlənin müxtəlif yerlərində işlənə bilsin. Ancaq vasitəsiz tamamlığın yeri isə cümlədə sabitdir. Bu da imkan yaradır ki, vasitəsiz tamamlığı mübtədədən fərqləndirə bilək. Bununla belə, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq xəbərə aid olduğu üçün xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn: *Gödək kişi mənim sualıma güliürdü. (M.Cəlal) Şamxal anasına yaxınlaşdı. (İ.Şıxlı)*

Cümlədə təyinin iştirak etməsi tamamlığın yerinə təsir göstərmir. Ancaq cümlədə zərflərin iştirakı vasitəli tamamlığın xəbərdən uzaqlaşmasına səbəb olur.

Bəzən bir cümlədə bir neçə tamamlıq iştirak edə bilər. İstər vasitəli, istərsə də vasitəsiz tamamlıq iştirak edən cümlələrdə tamamlığın sıralanmasında aşağıdakı hallar özünü göstərir:

1) Cümlədə həm vasitəli, həm də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olduqda qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan sonra gəlir. Məsələn: *Ay nənə, səndən bir şey soruşacağam. (Y.V.Çəmənəmli) Qız anasından söz gizlətməz. (Ə.Vəliyev)*

2) Cümlədəki tamamlıqlardan biri müəyyən təsirlik halda, digəri isə çıxışlıq halda işləndikdə təsirlik haldakı tamamlıq çıxışlıq haldan əvvəl gəlir. Məsələn: *O, rütbəni məhəbbətdən üstün tutdu. (Ə.Vəliyev)*

3) Cümlədəki tamamlıqlardan biri təsirlik halda, digəri isə “ilə” qoşması vasitəsi ilə adlıq halla işlənərsə, onda təsirlik haldakı tamamlıq əvvəl gəlir. Məsələn: *Xəstə bacılarını zəif alləri ilə bərbəbir bəğrinə basıb duz kimi yaladı. (Y.V.Çəmənəmli)*

4) Cümlədəki tamamlıqlardan biri yönlük halda, digəri isə “ilə” qoşması ilə adlıq halda işlənərsə, onda yönlük haldakı tamamlıq xəbərə daha yaxın olur. Məsələn: *Biçərə ana tutqun bir səslə oğluna dedi. (Y.V.Çəmənəmli)*

Cümlədəki cümlələrdə təyinin yeri. Təyin təyinolunanla bağlıdır. Ona görə də cümlədə başqa üzvlərin yeri təyinin yerinə heç cür təsir etmir. Cümlədə təyinin sıralanması ilə bağlı aşağıdakılar vacibdir:

1) Bir qayda olaraq təyin təyinolunandan əvvəl gəlir. Məsələn: *Polad tiyə havada parladı. (İ.Şıxlı) Bülbüllər yanıqlı nəğmələrlə ürək dərdlərini güllərə söyləyirdilər. (Ə.Haqverdiyev) Çox çəkmədi ki, dərələrdən gələn sel arxılara sinə vurdu. (Ə.Vəliyev)*

2)Cümlədə bir təyinolunanın bir neçə qeyri-həmcins təyinləri olur. Qeyri-həmcins təyinlərin növləri belə olur: biri əslə və ya düzəltmə sifətdən, ikincisi isə isimdən ibarət olan təyinlər; biri həcm, forma bildirən, digəri isə rəng bildirən sifətdən ibarət olan təyinlər; biri feili sifət və ya feili sifət tərkibindən, ikincisi isimdən ibarət olan təyinlər; biri əvəzlikdən, digəri isimdən ibarət olan təyinlər; biri feili sifət, digəri sifətdən ibarət olan təyinlər və s. Məsələn: *Güləsər iri mis cama çəkdiyi pencəri atasının qabağına qoydu.* (İ.Şıxlı) *İri yaşıl çəyirtkələr atılıb yolun ortasına düşdü.* (İ.Şıxlı) *Həyətdə dirəkdən asılmış tənəkə ləyən yerə düşüb danqıldadı.* (İ.Şıxlı) *Bu daş bina məktəbdir. Getdikcə suyun səthinə yatan çiskinli duman cəldəki ulğun kollarına toxunaraq parçalanır.* (İ.Şıxlı)

Cümlədəki cümlələrdə zərfliyin yeri. Zərflik xəbər zonasına aid olan ikinci dərəcəli üzvdür. Ona görə də bir qayda olaraq zərflik xəbərdən əvvəl gəlir. Əgər cümlə baş üzvlərdən və bir zərflikdən ibarətdirsə, onda zərflik xəbərin yanında gəlir. Ancaq cümlədə baş üzvlərlə yanaşı, digər ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edərsə, onda zərfliyin cümlədə yeri dəyişə bilər. Zərfliyin cümlədə ən çox yerdəyişməyə məruz qalan növü təzi-hərəkət zərfliyidir. Ümumiyyətlə, ikinci dərəcəli üzvlər arasında ən çox yerdəyişməyə məruz qalan üzvlərdən biri təzi-hərəkət zərfliyidir. Təzi-hərəkət zərfliyi feili xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn: *O, bütün günü səssiz-səmirsiz dolaşır.* (İ.Əfəndiyev)

Cümlədə bir təzi-hərəkət zərfliyi olduğu kimi, bir neçə təzi-hərəkət zərfliyi də olur. Bu zaman sıralanma aşağıdakı kimi olur:

a)Təzi-hərəkət zərfliklərindən biri feili bağlama ilə, digəri zərflərlə ifadə olunduqda zərflə ifadə olunan zərflik xəbərin yanında gəlir. Məsələn: *Qapı cırıldayaraq yavaş-yavaş açıldı.* (S.Qədirzadə) Əgər zərflə feili bağlamaya aid olarsa, onda zərflə feili bağlamadan əvvəl gəlir. Məsələn: *Məhtəban birdən hıçqıra-hıçqıra ağladı.* (S.Rəhimov)

b)Cümlədə yerlik halda olan zərflik təzi-hərəkət zərfliyindən əvvəl gəlir. Məsələn: *Raya faytonda təkə oturmuşdu.* (M.S.Ordu-badi) *Qızılgüllər ay işığında sürməyi məxmər kimi görünürdü.* (İ.Əfəndiyev)

Yönlük, təsirlik halda olan üzvlər təzi-hərəkət zərfliyindən sonra işlənir. Məsələn: *Zərnigar xanım ehtiyatla yarığa yaxınlaşdı.* (İ.Şıxlı) *Bütün zal ayağa qalxaraq onu alqışladı.* (İ.Əfəndiyev) *Birdən evin pəncərəsi döyüldü.* (S.Vəliyev)

Cümlədəki cümlələrdə zaman zərfliyinin yeri aşağıdakı kimidir:

a)Mətn daxilində əvvəlki cümlə sonrakı cümləyə zaman əsasında bağlanırsa, zaman zərfliyi mübtədadan əvvəl gəlir. Məsələn: *Bu zaman əhəngçinin səsi eşidildi.* (S.Vəliyev) *Bu gün meydançada xeyli uşaq vardı.* (S.Vəliyev)

b)Zaman zərfliyi xəbərdəki mücərrəd zamanı konkretləşdirməyə xidmət etdikdə mübtədadan sonra işlənir. Məsələn: *O, axşamüstü kəsmə cığırla çayın qırağına gəldi.* (S.Rəhimov)

Cümlədəki cümlələrdə yer zərfliyi xəbərdən əvvəl gəlir. Məsələn: *Bir aya yaxın üçümüz bir çadırdə yaşadıq.* (Ə.Vəliyev)

Yer zərfliyinin yerini dəyişməsində aşağıdakı hallar diqqətə cəlb edilir:

a)Qeyri-müəyyənlik bildirən mübtədalar xəbərə yaxın yerləşir, yer zərfliyi mübtədadan əvvəl keçir. Məsələn: *Divarın yanında çarpayılar qoyulmuşdu.* (Ə.Haqverdiyev) *Sarayda toy hazırlığı gedirdi.* (Y.V.Çəmənəmli)

b)Xəbəri *var*, *yox* sözləri ilə ifadə olunan cümlələrdə yer zərfliyi mübtədadan əvvəl gəlir. Məsələn: *İçərişəhərdə balaca bir otağım var.* (Ə.Vəliyev)

Cümlədəki cümlələrdə *səbəb zərfliyi* ya mübtədadan sonra, ya da əvvəl gəlir. Məsələn: *Hava yavaş-yavaş qaranlıqlaşdığı üçün o, məcmuəni qatlayıb cibinə qoydu.* (M.Hüseyn) *Paşa dalı qarıya sarı oturduğu üçün onu görmədi.* (M.Hüseyn)

Cüttərkibli cümlədə *kəmiyyət zərfliyi* xəbərdən əvvəl işlənir. Məsələn: *İlyas Mərdanı az-çox tanıyırdı.* (M.Cəlal) *O, skamyanın yanında çox oturdu, çox durdu.* (M.Cəlal)

Cüttərkibli cümlələrdə həmcins üzvlərin sıralanması (yeri). Cümlədə həmcins üzvlər olduqda həmin həmcins üzvlərin sıralanmasında bir qanunauyğunluq olur. Bu qanunauyğunluq imkan vermir ki, həmcins üzvlər yerini dəyişsin. Məsələn: *Dan yeri sökülənə qədər yedik, içdik, çaldıq, oynadıq.* (A.Şaiq) *Hər eldə, hər obada müdrik qocalar da olurdu, dəliqanlı cavanlar da. Aradan bir il, beş il, on il keçdi.* Birinci cümlədə *yedik, içdik, çaldıq, oynadıq* həmcins xəbərlərin sıralanmasında bir qanunauyğunluq var. İkinci cümlədə *eldə, obada* (olurdu) və *qocalar, cavanlar* (olurdu), üçüncü cümlədə *bir il, beş il, on il* həmcins üzvlərinin sıralanmasında bir qanunauyğunluq özünü göstərir.

Təktərkibli cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması (yeri). Cüttərkibli cümlələrdən fərqli olaraq təktərkibli cümlələrdə cümlə üzvlərinin sırası möhkəmdir. Burada sıranın pozulması, sıranın dəyişdirilməsi təktərkibli cümlənin cüttərkibli cümləyə keçməsidir. Halbuki təktərkibli cümləyə xas olan əlamət budur ki, subyekt və predikatlıq bir üzvdə mərkəzləşir, birləşir.

Təktərkibli cümlələrdə tamamlıq iştirak etdikdə o, xəbərdən əvvəl gəlir. Zərflik iştirak etdikdə tamamlıq zərflikdən əvvəl və sonra gələ bilər. Tərzi-hərəkət zərfliyi isə xəbərdən əvvəl işlənir. Misallara diqqət yetirək: *Bəlkə Bəbir bəyə qandırılar ki, Qədri Məmmədə çörək verənlər nəslindəndir.* (M.Cəlal) *Qədri kənddə yaşamağa qoymadılar.* (M.Cəlal) *Mən özgənin adaxlısıyam, bu yaxınlarda məni aparacaqlar. Mühəndis Soltan Soltanov evə gəldikdə gecədən xeyli keçmişdi.*

Adlıq cümlələr bir üzvdən ibarət olduğu kimi, geniş adlıq cümlələr bir neçə üzvdən də ibarət olur. Bu zaman sıralanma aşağıdakı kimi olur:

a) Bir təyin və bir baş üzvdən ibarət olan adlıq cümlədə birinci yerdə təyin, ikinci yerdə baş üzv gəlir. Məsələn: *Boranlı bir qış gecəsi.* (C.Cabbarlı)

b) Bir zərflikdən və bir baş üzvdən ibarət olan adlıq cümlələrdə birinci yerdə zərflik, ikinci yerdə baş üzv gəlir. Məsələn: *Teatrda müdirin otağı.* (C.Cabbarlı) *Qarabağda Baxşıgilin kəndi.* (C.Cabbarlı)

c) Təyin, zərflik və baş üzvdən ibarət adlıq cümlələrdə birinci yerdə zərflik, ikinci yerdə təyin, üçüncü yerdə isə baş üzv gəlir. Məsələn: *Kür sahilində böyük bir kənd.* (C.Cabbarlı) *Suxumda kiçik bir otaq.* (C.Cabbarlı)

ç) Bir neçə təyin, bir zərflik və baş üzvdən ibarət adlıq cümlələrdə birinci yerdə zərflik, ikinci yerdə təyin, sonra baş üzv gəlir. Məsələn: *Ayın altında xəfif, solğun bir sima.*

d) Dildə silsilə şəklində olan adlıq cümlələr olur və onlardan birincisi ikincinin, ikinci üçüncünün (və eləcə də digərləri bu ardıcılıqla) yerini, zamanını göstərir. Məsələn: *Bakı. Bahar çağı. Təbiət gülür.* (M.Rahim) *XVIII əsr. Azərbaycan. Qazax mahalı. Vidadinin evi.* (S.Vurğun) Bu cür silsilə şəkilli adlıq cümlələr bir-biri ilə bağlı olur.

Söz-cümlə öz quruluşu ilə təktərkibli cümlələrin digər növlərindən kəskin fərqlənir. Söz-cümləsinin yeri dedikdə onun qonşu cümlələr arasındakı mövqeyi nəzərdə tutulur.

Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərin sırası (yeri). Bura ara sözlər və xitablar daxildir. *Ara sözlər* cümlədə fikrə münasibət bildirir və cümlələr arasında əlaqə yaradır. Bir qayda olaraq ara sözlər əvvəlki cümlədəki fikrə münasibət bildirdikdə cümlənin əvvəlində gəlir. Məsələn:

– *Kolxoz torpağında təsərrüfatın bütün növləri inkişaf etməsə, kolxoz şöhrətini itirər. Əslində, kolxoz şöhrəti deyəndə, sədr özünü nəzərdə tuturdu.* (Ə.Vəliyev)

Ara söz və birləşmə söylənilən cümləyə aid olduqda daha çox mübtəda zonası ilə xəbər zonası arasında yerləşir. Məsələn: *Mirzəyə demişdilər ki, şərab, əlbəttə, gərək qırmızı olsun.* (Ə.Haq-verdiyev) *İsabəyin qonağı, necə deyərlər, Nəzərin gözünü açdı.* (Ə.Vəliyev) *Gödək ömürlü qış günü, elə bil, qəsdən uzanır.* (Ə.Vəliyev)

Xitablar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləndiyindən onların cümlədə sıralanması, yeri də üç baxımdan (əvvəldə, ortada və sonda) olur. Məsələn: *Ay qız, Ay Güləsər, dur çardaxın üstünə palaz sal.* (İ.Şıxlı) *Çox düz deyirsən, İdris, Reyhan xanım da haqlıdır. Göndərilən yerə necə getməyə bilərdim, Adil!*

Mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası (yeri). Mürəkkəb cümlələr tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrə ayrılır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası (yeri) qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, zaman əlaqəli cümlələrdə daha çox cərəyan edir. *Qarşılaşdırma əlaqəsində* birinci komponent qarşılaşır, ikinci komponent qarşılaşdırılır. Məsələn: *Araz dinməz-söyləmən soyunub yatağına girdi, gözünə yuxu getmədi.* (A.Şaiq) *Leyla xanım Hacının evinə köçmüşdü, lakin Hacı ilə görüşmək mümkün deyildi.* (M.S.Ordubadi) *Ürəyim sözlə doludur, lakin danışa bilmirəm.* (S.Rəhman)

Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin ardıcılığı sıralanmanı qoruyur. Məsələn: *Şoranlı düzdə buynuzlu ilanlar mələyir, circıramaların cırlıtısından qulaq tutulurdu.* (S.Rəhimov) *Bir neçə cərgə boz kürsü düzülmiş böyük, uzun zalın arxasındakı iri qapı cırlıdadı, gödəkcəli arıq kişi içəri girən kimi papağını əlinə aldı, zalı boş görüb sağa-sola döyükdü.* (M.Cəlil)

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sıralanmasında səbəbi bildirən komponent əvvəl, nəticəni bildirən komponent isə sonra gəlir. Məsələn: *Gün batmış, eyvan qaranlıqlaşmışdı.* (Ə.Vəliyev)

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən ikincisi birincisini izah edir, aydınlaşdırır. Bir qayda olaraq aydınlaşdırılan cümlə aydınlaşdırılan cümlədən sonra gəlir. Məsələn: *Ürəyimə min cür fikir gəlirdi, bu necə işdir: Yoxsa Qulam özgə bir arvad alıb, mənə kələk gəlmək istəyir?*

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sıralanması (yeri). Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələr olur. Ona görə də onların sıralanmasında iki hal diqqəti cəlb edir:

a) Baş cümlə əvvəl budaq cümlə sonra gələn tabeli mürəkkəb cümlələr: mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, kəmiyyət budaq cümləsi, məqsəd budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi.

Qeyd: *Tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminə (məsələn, mübtəda budaq cümləsində, xəbər budaq cümləsində, təyin budaq cümləsində, tamamlıq budaq cümləsində və s.) budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra da gələ bilər.*

b) Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələn tabeli mürəkkəb cümlələr: zaman budaq cümləsi, yer budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.205-215
2. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.163-170
3. Ə.M.Cavadov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1977, s.44-105

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖV-MƏTN

Mürəkkəb sintaktik bütöv-mətn haqqında məlumat. Mürəkkəb sintaktik bütöv-mətn dilçiliyin gənc sahələrindən biridir. Mürəkkəb sintaktik bütövləri-mətni öyrənən dilçilik şöbəsi mətn dilçiliyi adlanır. Müxtəlif cümlələrin birliyi mətni yaradır. Mətnə (mətn ərəb mənşəli sözdür) tekst də deyilir. *Text* termini latınca *tekstum* sözündən olub “əlaqə, birləşmə” deməkdir. Deməli, müxtəlif cümlələr əlaqələnir, birləşir və mətni yaradır.

İstənilən bir ədəbi-bədii mətn parçasını mətn dilçiliyi müxtəlif istiqamətlərdə (fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik) təhlilə cəlb edə bilər.

Ədəbi-bədii mətn struktur-məna bütövlüyünə malik olmaqla *makro-mətnə* və *mikro-mətnə* bölünür. Makro-mətn struktur-məna bütövlüyü baxımından həcmcə bir əsərdir. Daha doğrusu, əsərin həcmidir. Makro-mətnə əsərin məzmunu həcmindən asılı olmayaraq özü uzunluğunda olan vahid bir cümlədir¹.

Qeyd: *Bəzən sintaktik bütövlə abzas (almanca absatz–başlanğıc sətirdə çəkilmə; sintaktik bütöv) arasında uyğunluq axtarılır. Ancaq bilmək lazımdır*

¹ Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, s.223

ki, bir mikro-mətn bir abzasda verilə bilər və bu zaman abzasla sintaktik bütöv eyniləşir. Ancaq bəzən isə bir sintaktik bütöv bir neçə abzasda verilir. Bu, müəllifin üslub qüsuru kimi qəbul edilir. Bəzən də bədii dildə bir abzasda bir neçə sintaktik bütöv verilir. Bu hal üslub səlisliyi kimi xarakterizə olunur.

*Mikro-mətn makro-mətnin tərkib hissəsidir. Dilçilikdə mikro-mətn anlayışı “mürəkkəb sintaktik bütöv”, “period”, “diskurs”, “abzas”, “frazafövqü vahid” terminləri ilə də ifadə olunur. Ancaq bu terminlər anlamlarına görə bir-birindən fərqləndirilir. Bunlardan *tekst* termini struktur-semantik cəhətdən cümlədən yüksəkdə dayanır. Cümlə də, *tekst* də sintaksisdə öyrənilsə də, *tekst* cümlədən daha yüksək yarısdır. *Tekstə emik tekst* və *etik tekst* deyə iki istiqamətdə yanaşılır. *Emik tekst* dil, *etik tekst* nitq səviyyəsinə aiddir¹.*

Mətnin formalaşması mərhələsi. Mətnin komponentləri cümlələrdən ibarətdir. Cümlələrin mətnin komponentinə çevrilməsi vacib şərtidir. Odur ki, mətnin formalaşması üç mərhələdən keçir: 1) *başlanğıc mərhələ*; 2) *orta mərhələ*; 3) *son mərhələ*.

Başlanğıc mərhələ giriş kimidir, mətndəki digər cümlələr ona uyğunlaşmağa çalışır. Mətnin *orta mərhələsi* başlanğıc mərhələdə əsası qoyulan məzmunun açılışına xidmət edir. Bu mərhələdə başlanğıc mərhələdəki abstrakt giriş konkretləşməyə doğru gedir. Mətnin *son mərhələsi* nəticəyə xidmət edir. Bunlar – başlanğıc mərhələ, orta mərhələ, son mərhələ mətnin kompozisiyasını yaradır. Mətnin kompozisiyasını bir mikro-mətn əsasında izah edərkən: *Kənddə çox adam bizim ailəyə Məmed Əmirova görə hörmət edir, bizi adamlı bilirdilər. Arvadlar mamama “Sənin nə dərdin, ay Sitara, adı rayonnan bir qardaşın var” deyirdilər. Mən uşaq olsam da, bütünlü bu nüansları başa düşür və ona uyğun hərəkət edirdim.* (Əli Əmirli) Burada birinci komponent (Kənddə

¹ Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, s.225

çox adam bizim ailəyə Mamed Əmirova görə hörmət edir, bizi adamlı bilirdilər) *başlanğıc mərhələyə*, ikinci komponent (Arvadlar “Sənin nə dərdin, ay Sitara, adı rayonnan bir qardaşın var” deyirdilər) *orta mərhələyə*, üçüncü komponent (Mən uşaq olsam da, bütün bu nüansları başa düşür və ona uyğun hərəkət edirdim) *son mərhələyə* aiddir. Misaldan görüldüyü kimi, *son mərhələ* başlanğıc və orta mərhələni konkretləşdirir. Həm də bütöv bir mənə ətrafında komponentləri birləşdirir.

Mətnin başlanğıc, orta və son mərhələsi bir kompozisiya yaradır. Buna mətnin kompozisiyası demək olar. İstənilən bir mətnə mətnin başlanğıcını onun orta mərhələsi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirir, zənginləşdirir. Son mərhələ isə əsas məqsədi, informasiyanı tamamlayır. Məsələn: *Zemfira başını qaldırdı, gözlərini güclə açdı. Günəş gözqamaşdırıcı şüalarla şafəq saçdı. O əvvəl heç bir şey görmədi. Öz-özünə əmr edirmiş kimi: “Necə olur olsun, durmaq lazımdır – deyə əllərini yerə dayadı, ayağa qalxmaq istərkən beli bərk sərpdı, sanki onu arxadan neştlərdilər. Güclə yerindən tərpendi. Kürəklərindəki ağrı, qulaqlarında gurultu onu dəhşətə gətirmişdi. O, heç bir şey, hətta öz səsini belə eşitmirdi.* (S.Vəliyev) Bu mətnə birinci komponenti (Zemfira başını qaldırdı, gözlərini güclə açdı) sonrakı komponentlər müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirir, zənginləşdirir. Sonuncu komponent (O, heç bir şey, hətta öz səsini belə eşitmirdi) isə əsas məqsədi, informasiyanı tamamlayır. Ancaq əsas məqsədi, informasiyanı tamamlamağın özünə də şərti yanaşmaq lazımdır. Ona görə ki, yuxarıdakı mətn hələ tamamilə bitməmişdir. Onun ardı aşağıdakı kimidir:

Bir neçə addım getməmişdi ki, haldan düşüb yenidən yerə sərildi, ağrıdan inildədi. Göz yaşları üzünün tozuna qarışdı, sifətində boz ləkələr yarandı. (S.Vəliyev) Hələ yenə də mətn tamam bitməmişdir. Bunu mətnin davamı bir daha təsdiq edir:

Fikrini toplaya bilmirdi. Niyə bu günə düşüb? Bu, nə əhvalatdır? Aha, yadına düşdü. O, axırını yaralılar dəstəsini gəmi ilə

yola salmışdı. Görəsən, o vaxtdan neçə saat keçib? Yenə də informasiya mətnə tamamlanıb qurtarmamışdır. Mətn yeni informasiya ilə davam edir:

Bu, səhər tezdənən əhvalatı idi, – lap erkənin dan ulduzu görünən vaxtın. Dənizdən sərini yel əsirdi. Zemfira bir əsgərlə gəmi göyərtəsinin saman döşənən sahəsinə xərəkərlə yaralı daşıyırdı. (S.Vəliyev) Bir sözlə, mətnəki informasiyalar müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir, zənginləşir, ancaq informasiya qurtarmır. Mətnə aid informasiyalar davam edir. Bunu yuxarıdakı mətnin davamında da görmək olur:

Birdən hava həyəcanı siqnalı eşidildi. Bu zaman xərəkədəki yaralılar da təşvişə düşdülər. Zemfira tələsirdi. O, yaralıları laxlayan pilləkənlə qaldıra-qaldıra onların taleyi haqqında fikirləşirdi.

Zemfiranın əlləri əsirdi, ağır xərək aparmaqdan ayaqları bir-birinə dolaşırdı, başı fırlanırdı. Yaralıların səsini eşidirdi: “Tez ol, bacı, tez ol! Düşməni təyyarəsi... Özünü qoru!” Sonra qulaqbatırıcı gurultu qopdu. Dəniz uğuldadı, suyu göyə qalxdı. Bu, “Xeynək – 111” təyyarəsinin atdığı bombanın səsi idi. Zemfira son gücünü topladı, pillələrlə gəmidən aşağı düşdü. (S.Vəliyev)

Beləliklə, qeyd olunan mətnəki informasiyalar hələ son həddə gəlib çatmamışdır. Ancaq informasiyalar toplusu mətnin məzmununu zənginləşdirmişdir. Eyni zamanda informasiyaların qarşılıqlı əlaqələri mətnin məzmununun dolğunlaşmasına xidmət etmişdir.

Mətnin tərkibi. Mətn cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Həmin cümlələr mətnin komponentlərini təşkil edir. Mətnin komponentləri minimum iki komponentli, maksimum çoxkomponentli olur. İki komponentdən, yəni iki cümlədən ibarət olan mətn *sadə mətn* adlanır. Üç və daha artıq komponentdən, yəni cümlədən ibarət olan mətnə *mürəkkəb mətn* deyilir. Mürəkkəb mətnlərdə mətnin başlanğıc, orta və son mərhələlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda özünü göstərir. Onların hər birinin mətnə sərhədləri olur və həmin sərhədlərin dəqiqliyi də diqqəti cəlb edir. Ancaq

sadə mətnlərdə mətnin hər üç mərhələsini ayırmaq mümkün olmur. Sadə mətnə komponentlərdən biri başlanğıc funksiyasında, ikincisi isə sonluq funksiyasında çıxış edir. Deməli, sadə mətnə başlanğıc və sonluq mərhələsini ayırmaq olur. Sadə mətnə orta mərhələ ya başlanğıc, ya da son mərhələnin məzmununda iştirak edir. Həm də sadə mətnə qarşılaşdırma əlaqəsi (tabesiz mürəkkəb cümlədə) özünü göstərir¹: *Biri sürücünün yanında oturmuşdu, ikisi arxada.* (İ.Məlikzadə)

Mətnin koqeziyası. Burada mətnin komponentlərinin məna və struktur əlaqəsini yaradan faktorlar içərisində *təkrarlar* mühüm yer tutur. *Təkrarlar* mətnin bütövlüyünə xidmət edən spesifik və möhkəm əlaqə üsullarından biridir. Belə ki, mətnin müəyyən düyünlü yerlərində sözlər, söz birləşmələri, cümlələr təkrar olunur və mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayır. Bu zaman mətnin bütövlükdə məzmununu, mənasını dərk etmək asan olur. Məsələn²:

Mən düşmənəm, mən düşmənəm sizin qan içində üzən xətti-tacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza! Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmranlığınız! Mən düşmənəm sizin ikiüzlü qanlı məhkəmələriniz! (C.Cabbarlı)

Bu mətnə “Mən düşmənəm” təkrarı struktur-semantik təkrar olmaqla əvvəldə gəlir, cümləyə uyğunluq təşkil edir. Həm də əvvəldə gələn təkrar kimi *anaforik təkrar* adlanır. Bu təkrar mətni struktur-semantik baxımdan elə tamamlayır ki, onu ayrı bir sintaktik quruluş hesab etməyə ehtiyac qalmır. Əgər mətni bir orqanizmə bənzətsək, onda anaforik təkrarı həmin orqanizmin quruluşunun bir hissəsi, bir üzvü, bir komponenti kimi qəbul etməli oluruq.

Mətnə struktur-semantik planda olan təkrar söz birləşməsi şəklində də özünü göstərə bilər. Məsələn³:

¹ Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, s.288

² Yenə orada. s.291

³ Yenə orada. s.292

Hamunun gözləri gülürdü, tək bircə nəfərdən başqa, hamu nəzərlərini təbiətə yataq eləmişdi; baxırdılar, sevinirdilər, tək bircə nəfərdən başqa, hamu mənzilə tez çatmağa tələsirdi, tək bircə nəfərdən başqa. (İ.Məlikzadə)

Burada təkrar rolunda söz birləşməsi bütövlükdə mətni struktur-semantik baxımdan təşkil edir, daha doğrusu, mətnin komponentlərini bağlayır.

Mətnə struktur-semantik planda olan təkrar söz şəklində də ola bilər. Məsələn¹:

Bu gecə bütün kənd sevinirdi. Qızlar, gəlinlər sevinir, uşaqlar, gənclər, ixtiyarlar sevinir, bütün kainat belə sevinirdi. (C.Cabbarlı)

Bu mətnə *sevinir//sevinirdi* sözü bütün mətni struktur-semantik baxımdan təşkil edir, mətnin komponentlərini bağlayır. Ancaq bu mətnə həm də *ellipsis* ifadə də var. Yəni formal olaraq öz ifadəsini tapmayan, ancaq tapması mümkün olan ifadə. Həmin ifadə *bu gecə* birləşməsidir. Həmin birləşmə birinci komponentdə (Bu gecə bütün kənd sevinirdi) işlənir. Ancaq ikinci və üçüncü komponentdə (Qızlar, gəlinlər sevinir, uşaqlar, gənclər, ixtiyarlar sevinir, bütün kainat belə sevinirdi) formal olaraq işlənməyə də, artırmaq olar.

Mətnin komponentləri arasında məna və struktur əlaqəsi yaradan vasitələrdən biri də *söz sırasıdır*. Söz sırası ilə bağlı mətn yaradan vasitələr içərisində *inversiya*, *sintaktik paralelizmi*, *əksinə söz sırası* (xiazmi) mühüm yer tutur.

Mətnə müəyyən üzvün öz yerini, sırasını dəyişməsi *inversiya* adlanır. Bu *inversiya* vasitəsilə mətnin müəyyən komponentləri onunla (*inversiya* olunmuş sözlə) əlaqəyə girir. Beləliklə, *inversiya* vasitəsilə mətnin komponentləri bir-biri ilə bağlanır. Məsələn²: *Adı Leyladır onun. Həyatı bəxtəvrliklə, qəlbi istəklərlə*

¹ Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, s.297

² Yenə orada. s.292

doludur. Dodaqlarındakı gülüşlə gözlərindəki sevinc əkiz yaranmışdır. Ömründən keçən on səkkiz ildə ata-ana həmişə bu yeganə qızcığazın nazını çəkmiş, üstündə əsmiş, onu ehtiyacın üzünü görməyə, xiffətin nə olduğunu bilməyə qoymamışlar. (S.Qədirzadə)

Bu mətndə *onun adı* mürəkkəb mübtədasında sözlər yerini dəyişmiş və yerini dəyişmiş sözlər arasına *Leyladır* sözü daxil olmuşdur. Nəticədə *onun adı Leyladır* strukturu *adı Leyladır onun* formasına düşmüşdür. *Onun* sözünün inversiyası imkan yaratmışdır ki, ikinci komponent (onun) *dodaqlarındakı...* və üçüncü komponent (onun) *ömründən ...* birinci komponentlə (adı *Leyladır onun*) mənə və struktur əlaqəsi yaratmaqla mətni formalaşdırma bilsin.

Mətni yaradan *sintaktik paralelizmi* odur ki, müəyyən sintaktik komponentlər paralel işlənir və mətni yaradır. Məsələn¹: *Sədəfin qara gözləri var idi, qara hörükləri var idi...* (Elçin) Bu mətnin birinci komponenti (*Sədəfin qara gözləri var idi*) ikinci komponentlə (*qara hörükləri var idi*) müqayisədə tam şəkildə verilmişdir. İkinci komponentdəki *Sədəfin* sözü ixtisar edilmişdir. Ancaq ixtisar edilmiş bu söz sintaktik paralelizm olaraq hər iki komponentin mənə və struktur baxımından əlaqələnməsinə imkan yaratmışdır.

Mətni yaradan *əksinə söz sırası* (xiazmi) onunla bağlıdır ki, ikinci komponent birinci komponentlə müqayisədə inversiyaya uğrayır. Məsələn²:

Bu mənim əziz və qədim dostum Molla Nəsrəddin əmidir ki, hətta bunun o məzəli jurnalını neçə dəfələrlə gülə-gülə oxumusunuz və dəfələrlə oxuya-oxuya gülmüsünüz. (C.Məmmədquluzadə)

Mətndə birinci hissə (*gülə-gülə oxumusunuz*) və ikinci hissə (*oxuya-oxuya gülmüsünüz*) yerdəyişməyə uğramışdır. Ancaq bu yerdəyişmə bir vasitə kimi mətnin yaranmasına xidmət etmişdir.

¹ Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, s.299

² Yənə orada. s.310

Mətnin yaranmasında onun komponentləri arasında qarşılıqlı mənə əlaqələri də əsasdır. Burada mətnin komponentləri arasında *sadalama, qarşılaşdırma, ardıcılıq, eynizamanlılıq münasibəti* özünü göstərir.

Mətnin komponentləri arasında *sadalama münasibəti* belədir ki, burada mətnin bir komponenti başqasından vacib olmur və mətn daxilində komponentlərin yerini asanlıqla dəyişmək olur. Məsələn¹: *Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu.* (“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Mətnin komponentləri arasında *qarşılaşdırma əlaqəsi* odur ki, mətnin komponentləri bir-birini inkar edən mənalarla bağlıdır. Burada komponentlər arasında əlaqəni gücləndirmək üçün *amma, ancaq, lakin* və s. bağlayıcılarından istifadə olunur. Məsələn²:

Fəhlələr Məşədibəy kimi kraxmallı yaxalıq taxan, mühəndis forması geyinən, təmizliyə xüsusi diqqət yetirən adamlara çox rast gəlmişdilər. Ancaq onlar bu nərmənazik adamlarla Məşədibəyin fərqi incə bir sövq-təbii ilə duyur, hiss edirdilər. (M.Hüseyn)

Mətnin komponentləri arasında *ardıcılıq əlaqəsi* odur ki, mətndəki komponentlər arasında ardıcılıq münasibəti özünü göstərir. Məsələn:

Mayın on birində qatarımız mənzil başına çatdı. Gürcüstanın Borjomi stansiyasında dayandı. Bizi Liganiyə apardılar. Qospitalda üç aya kimi yatdım. Bir də Bakıya avqust ayının birində əlimdə ağac axsaya-axsaya qayıtdım. (H.Abbaszaadə)

Mətnin komponentləri arasında *eynizamanlılıq münasibəti* odur ki, mətndəki komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr eyni zamanda baş verir. Məsələn³:

İnstitutun direktoru akademik Əbdül Eynullayev idi. Onun tibb ictimaiyyəti arasında böyük hörməti vardı. Respublikada mikro-

¹ Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, s.304

² Yənə orada. s.312

³ Yənə orada s.309

biologiya elminin banisi sayılırdı. Xeyirxah insan, görkəmli alim olan Eynullayevi hamı sevirdi. (H.Abbasızadə)

Mətnədə komponentlər arasında *məntiqi-sintaktik əlaqə* də vacib rol oynayır. Burada mətnədəki əvvəlki komponentin predikatı sonrakı komponentin əvvəlində çıxış edir. Məsələn¹:

Mən yuxuda da Allaha yalvarırdım. Yalvarırdım ki, heç olmasa, mənə bir quş qanadı versin, göydə uçub uşaqların başına daş töküüm. (Ə.Əylisli) Burada birinci komponentdəki predikat (yalvarırdım) ikinci komponentin əvvəlində çıxış etmişdir.

Bəzən isə birinci komponentin xəbəri ikinci komponentin əvvəlində əvəzliliklə ifadə ifadə olunur. Məsələn²:

Biz Kərbəlayı İsmayılın qiyamını yatırmaq üçün gedəcəyik. Bu işə bizi heç kim məcbur eləmir. (F.Kərimzadə) Burada ikinci komponentdəki birləşmə (bu iş) birinci komponentin (Kərbəlayı İsmayılın qiyamını yatırmaq üçün gedəcəyik) predikatının əvəzliliklə ifadəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.391-400
2. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.428-444
3. K.Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-İnnovation, 2016, s.220-334

¹ Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-İnnovation, 2016, s.317

² Yəni orada

VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ NİTQ

Vasitəli və vasitəsiz nitq haqqında məlumat. Danışan və yazan şəxs başqasının nitqini ya heç bir dəyişiklik etmədən, ya da müəyyən dəyişiklik edərək öz sözləri ilə işlədə bilər. Deməli, danışan və yazan şəxs başqasının nitqini iki şəkildə işlədir: 1) başqasının nitqini heç bir dəyişiklik etmədən işlədir və 2) başqasının nitqində müəyyən dəyişiklik edərək öz sözləri ilə işlədir.

Başqasının nitqində heç bir dəyişiklik etmədən işlədilən nitqə vasitəsiz nitq deyilir. Məs.: *Qədim Çin mütəfəkkiri Konfutsi demişdir: “Danışarkən üç məqama diqqət vermək lazımdır: başqası danışanda onun sözünü kəsməmək; danışmaq növbəsi çatanda susmamaq; danışarkən əl-qol atmamaq”.* Rus yazıçısı Maksim Qorki demişdir: *“Dünyada elə bir hikmət yoxdur ki, onu sadə və aydın sözlərlə ifadə edə bilməyəsən”.* Fransız filosofu, maarifçi, ictimai-siyasi xadim Şarl Lui Monteskyö demişdir: *“Səhv fikirləşmək yalnız fikrin sahibinə, səhv danışmağa hamıya ziyan vurur”.*

Başqasının nitqində müəyyən dəyişiklik edilərək işlədilən nitqə isə vasitəli nitq deyilir. Məs.: *Qədim yunan filoloqu, riyaziyyatçısı Pifaqor demişdir ki, hər hansı xalqın xarakterini öyrənmək istəsən, ən əvvəl onun dilini öyrənməlisən. Alman filosofu İohann Şefler demişdir ki, söz ilə öldürmək də olar, xilas etmək də. Söz ilə bir ordunu ardınca aparmaq da olar, təklikdə qalmaq da. Rus yazıçısı, mütəfəkkiri Lev Nikolayeviç Tolstoy demişdir ki, dil milyonlarla nəslin yaratdığı diridən də diri varlıqdır.*

Vasitəsiz nitqin qurulma formaları. Müasir Azərbaycan dilində vasitəsiz nitq aşağıdakı formalarda qurulur:

1. Başqasının sözləri olduğu kimi verilir. Məsələn: *Bir xeyli üzümə baxdı. Sonra səsi titrəyə-titrəyə dedi:*

– *Mən sənincün kim olduğumu bilmirəm. Amma sən mənimcün ölümün!.. Ölümümün, Nuhi, ölümüm!.. Yüz faiz belədi, yadında saxla birdəfəlik: ölümümün!!!* (Zahid Sarıtorpaq) *Şamil siqaretini sümürüb astadan dedi:*

– *Qardaş oğlu, birdən çasıb o gölə sarı gedərsən haa... Oranı indi, yəqin, polislər halaya alıb. Özünü durduğun yerdə iş salarsan. Ağrımayan başına dəsmal sarıma, getmə ora.* (Zahid Sarıtorpaq) *O isə, mənə yaxınlaşıb, üstümə əyildi, astadan dedi:*

– *Qurban olasan... min kərə qurban olasan adı çəkilən o uşaqlarıma, ailəmə!.. Səni tapdalayıb, meyitini salardım yoxsa, küçük!..* (Zahid Sarıtorpaq)

2. Danışanın fikrini müəllif ifadə edir. Məsələn: *Hər dəfə kirayə pulunu almağa gələndə hal-əhval tuturdu, onun harada olduğunu heç soruşmurdu da, sadəcə, gedərək də: “Xalana salam deyərsən” – deyirdi.* (Zahid Sarıtorpaq) *Yenə orada kölgəyə oxşar nəşə vardı, elə bil yenə mənə əl eləyirdi, amma bu dəfə, sanki: “Xoş gəldin, Nihat, yolun açıq olsun!..” – deyirdi.* (Zahid Sarıtorpaq) *Beş-altı addım atmışdı ki, qayıtdı – “Mən bu yaxşılığı heç vaxt unutmuyacam” – deyib getdi.* (Alpay Azər)

Misallardan görüldüyü kimi, başqasının sözlərini olduğu kimi verəndə və danışanın fikrini müəllif ifadə etdikdə (yəni vasitəsiz nitqin qurulma formalarının hər ikisində) cümlə iki hissədən ibarət olur: müəllifin sözlərindən və başqasının nitqindən.

Vasitəsiz nitqin cümlədə işlənmə yeri. Vasitəsiz nitq cümlədə müxtəlif yerlərdə işləne bilər. Odur ki, vasitəsiz nitqin cümlədə işlənmə yerini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən sonra gəlir. Məsələn: *H.B.Zərdabi haqlı deyir: “Dil bir şeydir ki, öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, artıq şeylər ələ gəldi və alətlər dəyişdi, tə-*

zə sözlərin qədəri gündən-günə artacaqdır. Belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyri var”. (R.Rza) *Həzrət Əli deyib: “İnsan öz dilinin altında gizlənidir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir”.*

2. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəl gəlir. Məsələn: *“Axı o mənə söz vermişdi, nə üçün getdi?” – deyə qız öz-özünə sual verdi. “Bu, sülh çağırışıdır”, – söylədi bütün ellər. “Tərs oğlu tərs südünə çəkib”, – deyə ürəyində oğlunu yamanladı.*

Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözlərinin fərqi. Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözləri tələffüz tərzinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Danışan zaman müəllifin sözləri, adətən, adi intonasiya ilə tələffüz olunur. Vasitəsiz nitq isə müəllifin sözlərindən fərqli intonasiya ilə (nisbətən yüksək intonasiya ilə) deyilir.

Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözləri həm də yazıda bir-birindən seçilir. Belə ki, yazıda vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən aşağıdakı durğu işarələri ilə fərqlənir:

Dırnaqda verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq. Vasitəsiz nitq-də dırnaq işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1. Vasitəsiz nitq yazıda dırnaqda verilir və müəllifin sözlərindən ayrılır. Belə ki, hər hansı bir müəllifdən, mətndən sitat gətirilsə, onda həmin sitat, parça dırnaq arasında olduğu kimi verilir. Belə olduqda müəllifin sözündən sonra iki nöqtə qoyulur, dırnaq açılır, verilən sitatın (parçanın) ilk hərfi böyük yazılır, sitat (parça) qurtardıqdan sonra dırnaq bağlanır. Məsələn: *Sonra ondan soruşurlar: “Ey filosof, indi ki ölümə razı olubsan, de görək, səni harada dəfn edək?” Sokrat təbəssüm edib deyir: “Əgər məni yenidən tapa bilsəniz, harda istəyirsiniz, dəfn ediniz”, yəni “tapdığınız mən olmayacağam, mənim qəbrim olacaqdır”.* (Qabusnamə) *Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvani demişdir: “Az bilib çox danışmaq axmaqlıq əlamətidir”. Rus yazıçısı, mütəfəkkir Lev Nikolayeviç Tolstoy demişdir: “Söz böyük nemətdir. Ona görə böyükdür ki, sözlə insanları birləşdirmək də olar, ayırmaq da, sözlə məhəbbət də qazanmaq olar, ədavət və düşmənçilik də”.*

2. Hər hansı bir şəxsin düşüncələrini, istəklərini yazıda verərək müəllifin sözlərindən sonra iki nöqtə qoyulur, dırnaq açılır, verilən parçanın, mətnin (nitqin) ilk sözünün baş hərfi böyük yazılır, parça, mətn qurtardıqdan sonra dırnaq bağlanır. Məsələn: *Ey filosof, bu gün filankəsi gördüm, sənin barəndə danışır və tərifləyərək deyirdi: “Əflatun çox böyük filosofdur, indiyə qədər onun kimisi nə olub, nə də olacaqdır”. (Qabusnamə) Dara öldürüldükdən sonra İsgəndər demişdir: “Əmirin qəfləti, vəzirin xəyanəti şahlığı məhv edər”. (Nizamülmülk. “Siyasətnamə”) Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əbu Turxan demişdir: “Poeziya qafiyəyə, ahəngə, ritmə salınmış sözlərdən daha çox sözlərlə ifadə olunmuş ritm və ya ahəngdir. Hətta belə demək mümkündürsə, sözlərlə çəkilmiş tablo və ya sözlərlə ritmlənmiş musiqidir”.*

3. Bəzən vasitəsiz nitq müəllifin sözlərinin içərisində verilir və bu zaman vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən başqa durğu işarələri ilə deyil, məhz dırnaqla ayrılır. Məsələn: *Elə bil yuxuda mənə “dur!” dedilər. (İ.Əfəndiyev) Ən azından zəng edib “Müəllim, təəssüf ki, oğlunuza uyğun bir iş yoxdu” sözlərini eşidəndən sonra “Bəs sən, axı, söz vermişdin, demişdin mütləq iş olacaq”, “Mən sənə çox ümid edirdim, başa düşürsən, çox ümid edirdim” kimi cümlələrlə ürəyindən tikan çıxartmaq istəyirdi. (Alpay Azər)*

Dırnaqsız verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq. Vasitəsiz nitqin dırnaqsız verilməsi aşağıdakı hallarda olur:

1. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən sonra gələrsə, müəllifin sözlərindən sonra iki nöqtə qoyulur və vasitəsiz nitq yeni sətirdən yazılır. Məsələn:

Gələr nənəsinə deyər:

– *Nənə, bu yol bu qızı alıram.* (“Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası”)

Vəzir mat qalar. Gedər yaxına soruşar:

– *Ay qoca əmi, bu nə işdi? Ağlamaq nədi, gülmək nədi?* (“Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası”)

Qızı deyir:

– *Ay dada, yaxşı ki ərim evdə yoxdu. Bu sözləri onun yanında deyib, məni biabır eləmə.* (“Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası”)

Bu cür vasitəsiz nitq qurtardıqdan sonra sətirin qalan hissəsi boş qalır, yeni fikir təzə sətirdən yazılır. Məsələn:

Kişi arvadının xasiyyətini bilirdi, əgər “yox” desə, bütün günü baş-beyni gedəcəkdə, odu ki deyir:

– *Yaxşı, tuluğun ağzını aç, bir azca tök.*

Arvad tuluğun ağzını açıb bəhməzin hamısını tökür yerin çatdağına. (“Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası”)

Onu da qeyd edək ki, həmişə *dedi, soruşdu, cavab verdi, başa saldı, izah etdi* sözlərindən sonra iki nöqtə qoymaq doğru deyildir. Belə ki, bu sözlərdən sonra digər bir fikir verilsə, onda həmin sözlərdən sonra iki nöqtə qoyulur. Ancaq qeyd olunan sözlər ifadə olunan fikri tamamlayırsa, yəni cümlə bitirsə, onda nöqtə qoyulur. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək: *Bir dəfə yumruğunu masaya vurub dedi: “Mənə qulaq as, əgər sizdə bir də müharibə başlasa, mən könüllü gəlib Qarabağda vuruşacam. Danışmışam sənə, taqım komandiri kimi Əfqanıstanın dağlarında vuruşmuşam, elə bilirəm, Qarabağın dağlarında da sizin orduya xeyrim dəyər”.* (Alpay Azər)

Genə də Cırtan başını qaldırıb deyir:

– *Hamı yatıb, Cırtan oyaq.* (“Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası”)

Bəzən bədii ədəbiyyatda vasitəsiz nitqdən əvvəl gələn müəllifin sözləri *dedi, soruşdu, cavab verdi, başa saldı, izah etdi* sözləri ilə deyil, emosionallıq bildirən sözlərlə ifadə olunur, bitir. Belə olduqda müəllifin sözlərindən sonra nöqtə qoyulur. Məsələn: *Oğlan üzünü qarıya tutub, danışmağa başladı.*

– *Qapı qardaş, günlərin bir günündə üç yoldaş səfərə çıxır. Onlar bir meşədə gecələməli olur.* (“Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası”)

2. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəldə gələrsə, müəllifin sözlərindən əvvəl (qabaq) tire qoyulur və müəllifin sözləri *deyə, deyib, deyərək* sözlərindən biri ilə başlayır. Məsələn: *Məni görəndə gülümsünür: “Necəsən?” – deyib yanımdan keçirdi. “Bu gün haradan doğub ki?” – deyə Ceyran xanım başını qaldırmadan nifrət dolu bir istehza ilə soruşdu. Xosrov: “Hardansan, cavan?” – deyə soruşdu. Şahbikə xala: “Bəs çörək yemirsən, bala?” – deyə soruşdu.*

3. Vasitəsiz nitqin bir hissəsi müəllifin sözündən əvvəl, o biri hissəsi müəllifin sözündən sonra gəlsə, vasitəsiz nitqin birinci hissəsindən sonra, ikinci hissəsindən isə əvvəl tire qoyulur. Vasitəsiz nitq bitməyibsə, tiredən əvvəl vergül də qoyulur. Məsələn: *Uşaq inadla: “Mən getməyəcəyəm, – dedi, – getsəm də, sabah gedəcəyəm”. “Nənə, qorxma, – dedi, – mənəm, Əlidir”. Mirzə toxtaq səslə: “Get, doktor, – dedi, – uşaqlar evdə təkdir”. “Xahiş edirəm, vağzala yaxın dayanacaqda mənə xəbər verəsiniz, – deyib, o, bir daha təkrar etdi, – ən yaxın dayanacaqda”.*

4. Vasitəsiz nitq dialoq şəklində verilərsə, hər bir dialoq (hər şəxsin nitqi) yeni sətirdən yazılır və sətirin qabağında tire qoyulur. Məsələn:

- Dahi kimə deyirsən?*
- Cəmiyyətin istiqamətini dəyişən adamlara. (İ.Şıxlı)*
- Həsən ağanın əlindən xəta çıxıb.*
- Nə xəta?*
- Adam öldürüb.*
- Kimi?*
- Ələddini.*
- Harda?*
- O tayda, meşədə. (İ.Şıxlı)*
- Məgər elə bir ehtimala siz yol verirsiniz?*
- Hansı ehtimala? Almanların qalib gəlməsinəmi?*
- Bəli. (M.İbrahimov)*

–*Onda de görüm, Təbriz və Culfa arasındakı yolun uzunluğu nə qədərdir?*

–*Üç yüz kilometrdir, ağa. (M.İbrahimov)*

–*Hansı məktubu yazmısan?*

–*Mənə göndərdiyin məktuba cavab olaraq yazdığım məktubu. (M.S.Ordubadi)*

Deməli, vasitəsiz nitqdə başqasının sözləri heç bir dəyişiklik edilmədən qorunur. Ancaq vasitəli nitqdə başqasının sözləri olduğu kimi verilmir, bəzi sözlər və ifadələr müəyyən qədər dəyişdirilir. Vasitəli nitqdə fikir, daha doğrusu, fikrin məzmununu danışanın sözləri ilə ifadə olunur.

Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün *ki* bağlayıcısından istifadə olunur. Bu zaman vasitəli nitq tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirir. Yeri gəlmişkən, vasitəsiz nitqdən ibarət cümlə vasitəli nitqlə müqayisədə, adətən, bağlayıcısız mürəkkəb cümlə hesab olunur. Onu da qeyd edək ki, vasitəli nitqdə müəllifin sözləri həmişə cümlənin əvvəlində gəlir. Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirdikdə *dırnaqlar və deyə* sözü atılır və müəllifin sözlərindən sonra *ki* bağlayıcısı əlavə olunur. Məsələn: *Firidun bəy Köçərli demişdir: “Dil nə qədər açıq, sadə olsa, fikir bir o qədər gözəl və məqbul olar”* vasitəsiz nitqini vasitəli nitqə çevirək: *Firidun bəy Köçərli demişdir ki, dil nə qədər açıq, sadə olsa, fikir bir o qədər gözəl və məqbul olar.*

Ədəbiyyat:

1. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, s.468-481
2. M.Həsənov. Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması. Bakı, “Maarif”, 1972, s.51-60

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Durğu səs durğusuna daxildir və mənalı səslənməyə xidmət edir. Yazılı nitqi daha yaxşı başa düşmək üçün durğu işarəsi böyük rol oynayır. Müqayisə üçün onu da qeyd edək ki, şifahi nitqdə səlis və aydınlığı pauza, intonasiya, vurğu ifadə edir. Yazılı nitqin səlis və aydınlığı üçün durğu işarələri mühüm xidmət göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən işarələri iki yerə bölmək olar: *durğu işarələri*, *şərti işarələr*.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən durğu işarələri bunlardır: *nöqtə* (.); *vergül* (,); *nöqtəli vergül* (;); *iki nöqtə* (:); *tire* (-); *sual* (?); *nida* (!); *üç nöqtə* (...); *mötərizə* [()]; *durnaqlar* (« », “ ”).

Müasir Azərbaycan dilində durğu işarələrindən başqa, şərti işarələrdən də istifadə olunur. Həmin şərti işarələr bunlardır: *çıxma* (-), *toplama* (+), *bölmə* (:), *vurma* (x), *bərabərlik* (=). Şərti işarələr elmi-texniki kitablarda işlədilir.

Onu da qeyd edək ki, durğu işarələrinin bəzisindən texniki məqsədlə də istifadə oluna bilər. Ancaq nitq üçün durğu işarələrinin bu məqsədi (yəni texniki məqsədi) nəinki əsas, heç vacib də deyildir. Bu mənada qeyd olunan durğu işarələrinin nitqdə işlədilməsi əsas götürülür və bundan da bəhs olunacaqdır. Ona görə də durğu işarələrinin hər birini nəzərdən keçirək.

Nöqtə¹. Nöqtə işarəsi müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı hallarda işlədilir:

¹ Durğu işarələrinə aid misallar “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabından götürülmüşdür. Bax: Z.Budaqova, R.Rüstəmov. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, 1965

1)Bütöv və yarımçıq nəqli cümlələrdən sonra nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn: Dəfələrlə bulaq başında onunla görüşmüş, sevişmiş və ondan ilqar almışdı. (A.Şaiq)*

Camal. *Haraya yazılmışdır?*

Almaz. “*Yeni yola*”. (C.Cabbarlı)

2)Adlıq cümlələrdən sonra nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn: Yay günü. Yol üstü, ağac kölgəsi. (S.Vurğun)*

3)*Lakin, bununla belə, amma, ancaq, halbuki, həm də, özü də, hətta, yəni* və s. tabesizlik bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamırsa, tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirmirsə, onda həmin bağlayıcılardan əvvəl nöqtə qoyulur. *Məsələn: Mən həkim deyiləm. Ancaq mənə gün kimi aydındır ki, vərəm, qızdırma xəstəliyi olan yerdə daha tez inkişaf edir. (H.Mehdi)*

4) *Buna görə (də), bu səbəbdən (də), ona görə (də), o səbəbə ki, o idi ki, odur ki, ondan ötrü (ötəri) ki* və s. tabelilik bağlayıcıları müstəqil cümlələri tam, bütöv bir şəkildə bağlamırsa, onda həmin bağlayıcılardan əvvəl nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn: Deyəsən, mən təcrübəsizəm. Ona görə də yanlış mühakimə yürüdürəm. (H.Mehdi)*

5)Dram əsərlərində obrazların nitqlərindən sonra və ya nitqləri arasında gələn remarkalar mötərizəyə alınır, mötərizədəki bütöv, yarımçıq cümlələrdən sonra nöqtə qoyulur. *Məsələn: Cavad xan. Sizin buyurmağınıza görə guya gərək siz danışasınız, mən ağlayam, eləmi? (Kənarə.) Amma qərribə tündməzacdır. (C.Cabbarlı); Mikayıl. Xanım qız gəlsin görüm, iş nə haldadır... (Saata baxıb otaqda gəzinir. Zəhra xanım daxil olur.) (N. Vəzirov)*

Şəxsin adından sonra remarka gələrsə, onda nöqtə mötərizədən sonra qoyulur. *Məsələn: Surxay (yavaşdan Musaya). Hə, hə, di get görüm, necə gedirsən. (S.Rəhman)*

6)Pyesdə iştirak edən şəxslərin adları abzasdan yazılırsa, onlardan sonra nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn:*

Rəhim. Şam hazırdır, buyurun. (N.Vəzirov)

Kərəmov. Gətir baxım. (S.Rəhman)

Pyesdə iştirak edən şəxsin adı abzasdan yox, sətrin ortasında yazılırsa, ondan sonra heç bir işarə qoyulmur.

7) İki nöqtədən sonra gələn müstəqil cümlələrin hər birindən sonra nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn:*

Türk dilli xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəni həyatında böyük rol oynamış Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.*

2. *Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin. ("Xalq qəzeti". 10 noyabr, 2006-cı il)*

Vergül. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində vergül işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur.

1) Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri intonasiya ilə bəzəndikdə komponentlər arasında vergül qoyulur. *Məsələn: May ayı girmiş, hava qızmışdı. (A.Şaiq)*

2) Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında bağlayıcılar gələrsə, onda bu bağlayıcılardan əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: – Yaxşı, indi de görüm, sən gəlirsən, ya mən sənənin yanına gəlirəm. (Azərbaycan nağılları); Mən də nağıl bilməyirəm, ancaq bacım Tamam çox bilir. (S.S.Axundov); Adları çıxsa da, özləri yoxdur. (S.Vurğun); Bir gündə həm gün çıxır, həm yağış yağır, həm də bürkü olur... (Mir Cəlal) və s.*

3) Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir-birinə intonasiya ilə bağlanırsa, ona baş və budaq cümlə arasında vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Mən bilirəm, sən öz Dilşadını axtarmaq üçün Bağdada getməyə tələsirsən. (M.S.Ordubadi)*

4) Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir-birinə bağlayıcı ilə bəzəndikdə komponentləri bir-birinə bağlayan bağlayıcıdan sonra vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Mən ona məsləhət gördüm ki, sussun. (C.Cabbarlı)*

Qeyd: *Ki* ədatı isim, əvəzlik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələri ilə birlikdə işləndikdə *ki* ədatından sonra vergül işarəsi qoyulmur. *Məsələn: Qar ki adamı lap dondurur! (S.Rəhimov); Buna ki qəti inanın! (S.Rəhimov); Yat ki yatacağam. (N.Vəzirov); Kaş ki Kazım ağanın qızı olunca bir çoban qızı olaydım. (S.S.Axundov)*

5) Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bəzəndikdə budaq cümlənin sonunda vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Necə ki siz demişsiniz, elə də edəcəyəm. (S.S.Axundov); Harada ki siz işləyirdiniz, indi orada böyük bir ev tikilibdir; O yerdə ki toyda süzür sonalar, o yer mənim vətənimdir, elimdir. (S.Rüstəm)*

6) İntonasiya ilə bağlanan həmcins mübtədalar, xəbərlər, tamamlıqlar, təyinlər və zərflilər arasında vergül qoyulur. *Məsələn: Dağlar, təpələr, düzlər pambıq kimi qarla örtülmüşdür. (H.Mehdi); Şeirlər deyərdi gəlinə, qıza. (S.Vurğun); O, gözəl, girdəşifət, gənc bir qızıdır. (C.Cabbarlı); Mən onu heç vaxt acıqlı, əsəbi, qaşqabaqlı görməmişdim. (M.İbrahimov); O, torpağın səsinə eşitmək, dərdini dinləmək üçün yollara çıxırdı. (Mir Cəlal) və s.*

Qeyd 1: Təyin edən iki və daha artıq söz həmcins təyin sayılmadığı üçün onların arasında vergül qoyulmur. *Məsələn: Meyvə bağları ilə əhatələnmiş*

güllü böyük həyatımızda bizdən başqa, əmioğlunun ailəsi də yaşayırdı.

Qeyd 2: Gör, görək, görüm, qoy, gəl, gəlin, gəlsənə (gələsən), bax və s. sözlər ədat kimi işləndikdə ondan sonra vergül işarəsi qoyulmur. Ona görə ki, qeyd olunan sözlər cümlənin həmcins üzvü olmur. *Məsələn: Qoy birisini də mən söyləyim...* (S.S.Axundov); *Gal indi cəbhəyə yoldaş olaq biz.* (S.Vurğun); *Gəlsənə gəmidə oturub gəmiçi ilə dalaşmayasan.* (S.Rəhimov) və s.

Qeyd 3: Və, ilə (la, lə) bağlayıcıları vasitəsilə bağlanan həmcins üzvlər arasında vergül işarəsi qoyulmur. *Məsələn: Yol eniş və hamar idi.* (S.S.Axundov); *Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı.* (N.Nərimanov); *Səmədlə Əhməd dostdur və s.*

Qeyd 4: Tərkibində və bağlayıcısı olan mürəkkəb bağlayıcılarla (və yaxud, və ya, və həm də və s.) bağlanmış həmcins üzvlər arasında da vergül qoyulmur. *Məsələn: Bu nəğmələr Əmirin arvadının və yaxud qızının meşə səyahətinə çıxdığını bildirdi.* (M.S.Ordubadı); *Bəzi uşaqlar olur ki, ata nəfəsi, nəvazişi və sayəsindən kənarında və ya uzaqda böyüyür; ehtiyac hiss etməyincə atasını xatırlamır da.* (Mir Cəlal)

Qeyd 5: Mübtəda **o** şəxs və ya **bu** işarə əvəzliyi ilə ifadə olunaraq əvəzlik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələrindən əvvəl gələrsə, onda **o**, **bu** əvəzliliklərindən sonra vergül qoyulmaz. *Məsələn: O bizə yaxındır*

doğma atadan. (S.Vurğun); **O** gəldi; **O** çox danışdığını duymuş kimi dinləyənlərin rəyini bilmək istəyirdi. (H.Mehdi); **O** da ürəyindəkini açıb demək ehtiyacı duydu. (H.Mehdi)

Qeyd 6: Mübtəda **o** şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunarsa, həm də **o** şəxs əvəzliyi **bu** işarə əvəzliyindən əvvəl gələrsə, onda **o** şəxs əvəzliyindən sonra vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: O, bu qəzətdən hamıya satmaq istəyirdi.* (S.Rüstəm)

7) Təkrarlanan eyni sözlər arasında vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Yalandır, yalandır bu ola bilməz.* (S.Vurğun); *Təbrizim, Təbrizim, gözəl Təbrizim.* (S.Rüstəm)

8) Yalvarış, xahiş, aid, əzizləmə bildirən sözlər cümlədə vergüllə ayrılır. Bu cür sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə onlardan sonra, cümlənin ortasında gəldikdə onların hər iki tərəfində, cümlənin sonunda gəldikdə onlardan əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Başına dönüm, axı mən aşıq olmuşam.* (Ü.Hacıbəyov); *Ay xala, sən allah, yadıma salma.* (Mir Cəlal); *Nəbi, danış, danış, dilinə qurban!* (S.Rüstəm)

9) Hər hansı bir fikrin doğruluğunu təsdiq etmək üçün işlədilən *canın üçün* (haqqı), *sən öl, sən öləsən, and olsun sənənin başına, sədaqət haqqı, mən ölüm, vallah* və s. kimi sözlər cümlədə vergüllə ayrılır. Bu sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə vergül onlardan sonra, cümlənin ortasında gəldikdə onların hər iki tərəfində, sonunda gəldikdə onlardan əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Sənənin canın üçün, bu halın mənə çox təsir edir.* (C.Cabbarlı); *A kişi, sən öl, mən səni hamıdan artıq yad elərəm.* (Ü.Hacıbəyov); *Bir şey görmədim, vallah!* (S.Rəhimov)

10) Əzizləmə məqamında işlədilən *sənə (...)* *canım qurban, qadan* (qadanız) *mənə gəlsin, qurban olum, qadan alım, başına*

dönüm və s. sözlər cümlədə vergüllə ayrılır. Bu sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortasında gəldikdə onların hər iki tərəfində, sonunda gəldikdə onlardan əvvəl vergül qoyulur. *Məsələn: Sənə canım qurban, getsənə! (N.Vəzirov); Gülnaz, qadan mənə gəlsin, darıxma. (Ə.Haqverdiyev); Al, qurbanın olum! (Ə.Haqverdiyev).*

11) Cümlədə olan əlavələr vergüllə ayrılır. Əlavələr cümlənin əvvəlində gəldikdə onlardan sonra, ortasında gəldikdə hər iki tərəfdə, sonda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur. *Məsələn: Məni buraya, öz kəndimizə, təzə müəllim təyin ediblər. (Ə.Haqverdiyev); Əllərim tərtəmidir, gül kimidir! (S.S.Axundov)*

12) Cümlədə olan xüsusiləşmələr vergüllə ayrılır. Bunlar aşağıdakı hallarda təzahür edir:

a) Cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərfliyi xüsusiləşdirən *xüsusən, ələlxüsus, xüsusilə* sözlərindən əvvəl vergül qoyulur. *Məsələn: Tiflisdə teatr təsis olunduğu zaman bir çox adamlarda ədəbiyyata, xüsusilə dramaturgiyaya böyük həvəs oyanmışdır. (M.F.Axundov)*

b) Cümlədə mübtədə, tamamlıq və zərfliyi xüsusiləşdirən *o cümlədən* sözündən əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Rayonumuzda, o cümlədən respublikamızda yeni-yeni iş yerləri açılır.*

c) Cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərfliyi xüsusiləşdirən *yəni* bağlayıcısından əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Bunu hörmətli ədibimiz Mirzə Cəlil, yəni “Molla Nəsrəddin” deyir. (Mir Cəlil)*

ç) Cümlədə mübtədanı xüsusiləşdirən *əlavə, başqa* və s. qoşmalardan sonra vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Bu əsərdə bədiilikdən başqa, yüksək sənətkarlıq vardır.*

13) Cümlədə feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkiblərində vergül işarəsindən istifadə olunur. Bu aşağıdakı hallarda təzahür edir:

a) Müqayisə bildirən *kimi* qoşmalı feili sifət tərkibindən sonra vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Həlimə camalda gözəl olduğu kimi, xasiyyətdə ondan da gözəldir. (S.S.Axundov)*

Qeyd: Kimi qoşmalı feili sifət tərkibləri bənzətmə məqamında işləndikdə və zaman münasibətini bildirdikdə onlardan sonra vergül qoyulmur. *Məsələn: İldırım çaxan kimi çaxır; Axşam düşən kimi qapıları bağlayır.*

14) *Halda* qoşmalı qarşılaşdırma bildirən feili sifət tərkiblərindən sonra vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: İlanın zəhərindən başqaları öldüyü halda, ilan özü tənbəkinin qırından zəhərlənib tələf olur. (S.S.Axundov)*

15) *-ib* və *-araq* şəkilçili feili bağlama cümlənin asılı həmcins üzvü olduqda onlardan sonra vergül qoyulur. *Məsələn: Qız oyanıb, meşədən gələn səslərə qulaq verdi. (Ə.Məmmədخانlı)*

Qeyd: -ib və *-araq* şəkilçili feili bağlamalar feilin yanında gələrsə, ondan sonra vergül işarəsi qoyulmur. *Məsələn: Əhməd məktubu alıb oxudu.*

-ib, -araq şəkilçili feili bağlama tərkibləri cümlənin tərzihərəkət, səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsində çıxış etdikdə ondan sonra vergül işarəsi qoyulmur. *Məsələn: Onlar yüksəkliyə qalxa bilməyib geri qayıtdılar; Əli qışqıraraq yerə yıxıldı.*

16) *-a//ə (-ya//-yə), -ınca//-incə// -unca// -üncə* şəkilçili feili bağlama qarşılaşdırma məqamında işləndikdə ondan sonra vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Sənin dostun ola-ola, özgələrin inanırsan; Sənin sözün sınıncə, düşmənin gözü kor olsun.*

17) Cümlədə sonu *əlaqədar olaraq, əksinə olaraq, fərqli ola-*

raq, bərabər, yanaşı sözləri ilə bitən tərkiblərdən sonra vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Musa ali təhsil almaqla yanaşı, inşaatçı kimi də çalışırdı.*

18) Cümlədə işlədilən ara sözlərdə vergül işarəsi qoyulur. Ara sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə onlardan sonra, ortasında gəldikdə hər iki tərəfində, sonunda gəldikdə onlardan əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Doğrusu, bu söhbət mənim xoşuma gəlmədi; Mənsur, deməli, başa düşdün; Bu işi görmək olar, mənə.*

19) Alçaq tonla deyilən xitab vergüllə ayrılır. Cümlədə xitab əvvəldə gəldikdə ondan sonra, ortada gəldikdə hər iki tərəfində, sonda gəldikdə ondan əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Səməd, mən səni gözləyəcəyəm; Səbir et, Malik, hər şey düzələcək; Hamı sənin görüşünə gələcək, ana.*

20) Alçaq tonla deyilən nida vergüllə ayrılır. Cümlədə nida əvvəldə gəldikdə ondan sonra, ortada gəldikdə hər iki tərəfində, sonda gəldikdə isə ondan əvvəl vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Of, yazıq Vaqifin nə günahı var? (S.Vurğun); Yer də ayrılmaz ki, ah, yerə girim... (S.Rüstəm); Bağrım başı od tutdu, aman!.. (S.Vurğun)*

21) Cümlədə təsdiq, inkar, sual və əmr sözləri vergüllə ayrılır. Bu cür sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, ortasında gəldikdə hər iki tərəfində, sonunda gəldikdə ondan əvvəl vergül işarəsi qoyulur.

Təsdiq bildirən sözlər: *bəli, yaxşı, çox yaxşı, çox gözəl, baş üstə, hə, əhsən, aha* və s.

Inkar bildirən sözlər: *yox, xeyr, heç, əsla* və s.

Əmr bildirən sözlər: *bədir, vəssalam, yetər* və s.

Sual bildirən sözlər: *niyə, bəs, acəba, necə, bəs necə, eləmi* və s.

Bəli, mən hər şeyə hazırım; Xeyr, sənin dediyinə əməl edə bilmərəm; Mən sözümü dedim, vəssalam və s.

Qeyd: Təsdiq, inkar, sual və əmr sözləri söz-cümlə kimi işləndikdə onlardan sonra vergül deyil, intonasiyadan asılı olaraq nöqtə, nida, üç nöqtə, sual işarəsi qoyulur. *Məsələn:*

– *Sən mənim dostumsan.*

– *Necə?*

– *O deyil, dərdim başqadır.*

– *Nədir?*

– *Heç... (A.Şaiq)*

Nöqtəli vergül. Bu işarədən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

a) Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında nöqtəli vergül işarəsi qoyulur. Belə cümlələr geniş olur. *Məsələn: Girdim bu pərdənin dalısına, gizləndim; görüm olar nə qayıraqlar ki, səni xəbərdar edəm. (M.F.Axundov)*

b) Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri *ancaq, amma, lakin, halbuki* və s. bağlayıcılarından biri ilə bağlandıqda bu bağlayıcılardan əvvəl nöqtəli vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Xan kağızı бүkdü, qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nöqərinə çağırırsın ki, aparıb salsın poçta; amma tez xanın yadına düşdü ki, nöqəri göndərib özgə işə. (C.Məmmədquluzadə)*

c) Geniş tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri *çünki, ona görə də, bununla belə, o səbəbə ki* və s. bağlayıcılarının biri ilə bağlandıqda bu bağlayıcılardan əvvəl nöqtəli vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Bu, bəlkə Fatmanın yadına düşmürdü; ona görə də Sadığın ciddi cəhdi, tələsməsi onun halına təfəvüt eləmir. (Mir Cəlal)*

ç) Həmcins xəbərlərdən sonuncusundan əvvəl nöqtəli vergül işarəsi qoyulur. *Məsələn: Hər həftə institutun "M-1" maşını yanlara tozanaq salaraq, təsərrüfat müdirini, katibi Mərdəkana **aparıb gətirdi**; Verdiyəvə kağız, rəqəm, yoxlama **daşdı**. (Mir Cəlal)*

d) Sadalanan geniş maddəli cümlələrdən (sonuncudan başqa) sonra nöqtəli vergül işarəsi qoyulur.

Tərkibindəki sözlərin səciyyəsinə asılı olaraq aşağıdakı hallarda defisdən istifadə edilir:

1) qoşa sözlərdə: *adda-budda, az-maz, qara-qura, əzik-üzük;*

2) tərkibində *qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super* sözləri işləndikdə: *qeyri-adi, qeyri-iradi, kontr-admiral, super-market;*

3) izafət tərkiblərində: *tərzi-hərəkət, nöqtəyi-nəzər, tərcümeyi-hal;*

4) tərkibində mənaca bir-birinə yaxın və ya zidd sözlər işləndikdə: *ab-hava, iki-üç, bitməz-tükənməz.*

İki nöqtə. İki nöqtə işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

a) Cümlədə sadalanan sözlərdən əvvəl ümumiləşdirici söz gələrsə, bu sözdən sonra iki nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn: Dedim ki, sizi görüncə hər şeyi: qorxunu, rəsmiyyəti, hətta özümü də unuduram. (C.Cabbarlı)*

b) Özündən əvvəlki cümləyə intonasiya ilə bağlanıb, onu izah edən cümlələrdən əvvəl iki nöqtə qoyulur. *Məsələn: Sürüyə tərəf yönəldim, yaxınlaşdıqda belə bir şəkil gördüm: qoyunlar başlarını yerə əyib, gözlərini ota dikib guya otlamaq istəyirlər... (S.S.Axundov)*

Tire. Tire işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

a) Mübtədadan sonrakı sözlər onun izahedicisi olarsa, mübtədadan sonra tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: Dostluq – Azərbaycan Dövlətinin bütün sahələrdə apardığı ən böyük siyasətdir.*

b) Şəxs şəkilçisi buraxılmış xəbər *budur* sözü ilə mübtədaya bağlandıqda həmin sözdən əvvəl tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: Azad, mənəmsiz, məsum bir dünya – budur mənim yolum... (C.Cabbarlı)*

c) Müqayisə olunan üzvləri daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün onların arasında tire işarəsi qoyulur. Bu zaman şəxs şəkilçisi ixtisar olunur. *Məsələn: Dişsiz ağız – daşsız dəyirman. (atalar sözü); Qız ağacı – qoz ağacı, yetən daş atar (atalar sözü)*

ç) Ümumiləşdirən söz sadalanan üzvlərdən sonra gələrsə, ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: O Qaloşdan, o Murtuzdan, o Yavərdən – bütün onlardan ehtiyatlı ol. (M.İbrahimov)*

d) Cümlə üzvlərinin əlavəsini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün onlar vergüllə ayrılır. Əlavə cümlənin ortasında gələrsə, tire işarəsi onun əvvəlində, sonunda gələrsə ondan əvvəl qoyulur. *Məsələn: İllərdən bəri arzusunda olduğu bir mətləbə – müəllimlik vəzifəsinə nail olmuşdu. (Mir Cəlal); Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisidir – İtqapan kəndinin əhli Novruzəlidir. (C.Məmmədquluzadə)*

e) Cümlənin ortasında gələn ara cümlələri daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün onun hər iki tərəfində tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: Mən istəyirəm əvvəl hörmətli “Molla Nəsrəddin”in Tiflisdən salamını sizə yetirəm, onun məsləhətini oxuyam, sonra rüxsət olsa – Tahirzadə Sədrin üzünə baxdı – rüxsət olsa, bəndəyi-fəqirin də bir-iki kəlmə sözünü deyəm. (Mir Cəlal)*

ə) Təyin təyin olunandan sonra gəldikdə ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: Plov yanında indi içki qoyurlar, amma qədimdə şərbət, ya ayran qoyulardı – buz kimi. (Mir Cəlal)*

f) Sonrakı sözlər adlıq halda olan ismi təyin etdikdə adlıq haldakı sözdən sonra tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: Hafizə xanım – dövlətli, gözəl övrət. (Ə.Haqverdiyev)*

g) Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qarşılıq bağlayıcısı buraxılır, onun əvəzində vergüldən sonra tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: Qardaşım – kismimiz ayrı. (atalar sözü)*

ğ) Mürəkkəb cümlənin ikinci tərkib hissəsindəki fikir birinci tərkib hissəsindəki fikrin nəticəsi olduqda tərkib hissələri arasında

tire işarəsi qoyulur. *Məsələn:... Onun başına dönüm, desən öl-öləcək, qal – qalacaq. (N.Nərimanov)*

h) Cümlədə zaman, məkan və kəmiyyət hədudunu göstərmək üçün iki söz arasında tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: 10 – 15%; 3 – 4 adam; Bakı – Tiblisi – Ceyhan boru kəməri.*

x) Xüsusi isimlərin məcmusu hər hansı bir nəzəriyyəni bildirdikdə həmin xüsusi isimlər arasında tire işarəsi qoyulur. *Məsələn: Coul – Lens qanunu; Lomonosov – Lavuarye qanunu.*

Sual işarəsi. Sual işarəsi aşağıdakı hallarda işlənir:

a) Sual cümlələrindən sonra sual işarəsi qoyulur. *Məsələn: Sözün varmı?*

b) Mürəkkəb cümlələrdə sualın cümlənin hansı hissəsinə aid olmasından asılı olmayaraq sual işarəsi cümlənin sonunda qoyulur. *Məsələn: O hansı ağacdır ki, yayda, qışda yaşıl olur? (tapmaca)*

Nida işarəsi. Nida işarəsi aşağıdakı hallarda işlənir:

a) Nida cümlələrinin sonunda nida işarəsi qoyulur. *Məsələn: Doğrudan da, nə yaraşıqlıdır! (S.S.Axundov)*

b) Nida intonasiyası ilə deyilən əmr cümlələrinin sonunda nida işarəsi qoyulur. *Məsələn: Dayan! Dayan! (C.Cabbarlı)*

c) Hiss-həyəcanla deyilən xitabdan sonra nida işarəsi qoyulur. *Məsələn: Vaqif! Ey şeirimizin könül dastanı! (S.Vurğun)*

ç) Yüksək hiss-həyəcanla deyilən nidalardan sonra nida işarəsi qoyulur. *Məsələn: Ah! Yenə sizmi gəldiniz, Bəhram! (C.Cabbarlı)*

d) Yüksək hiss-həyəcanla deyilən təsdiq və inkar sözlərindən sonra nida işarəsi qoyulur. *Məsələn: Xeyr! Mən yoldaşam uçan quşlara. (S.Vurğun)*

e) Mürəkkəb cümlənin komponentlərindən hər hansı biri nida məzmunlu olduqda mürəkkəb cümlənin sonunda nida işarəsi qoyulur. *Məsələn: Çıx get, sənə nəsihətin bizə lazım deyil! (M.F.Axundov)*

Qeyd: Hiss-həyəcanı daha qüvvətli ifadə etmək üçün cümlənin sonunda iki və ya üç nida işarəsi qoyulur: *Qurban onu öldürər, özü də katorqaya gedər. Qız da Rüstəmsiz yaşamaz!!! (C.Cabbarlı)*

Üç nöqtə. Üç nöqtə işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

a) Cümlədə fikrin bitmədiyini bildirmək üçün sonda üç nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn: Deyirlər ki, sən... (S.Vurğun)*

b) Sitatın əvvəlində, ortasında, sonunda söz və cümlə buraxıldıqda üç nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn: ...Bir də baxdım ki, müəllimim Yusif bəy əynində çuxa... əlində tüfəng səhnədə dayanıb, igidlikdən dəm vurur. (Ə.Haqqverdiyev); Qıza nə vədlər verməmiş, nələr danışmamışdı... (Mir Cəlal)*

c) Yüksək hiss-həyəcanla deyilib, özündən sonrakı sözlərdən fasilə ilə ayrılan xitablardan, nidalardan və təsdiq, inkar sözlərindən sonra üç nöqtə işarəsi qoyulur. *Məsələn: Şapur... Danış, Şapur... Nə faciədir? (S.Vurğun); Ah... dünya nə qədər gözəlləşdi, bax! (S.Vurğun); Yox... evə gəlməsən, barışan deyiləm. (S.Rəhman)*

Qeyd: İşlədilməsi məqbul olmayan sözlərin yerinə üç nöqtə işarəsi qoyulur:

Aldı bir saqqalına... olmuş xoşbəxt, Aparıb arvadının əyninə tuman elədi. (S.Ə.Şirvani)

Mötərizə. Mötərizə işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

a) Cümlədəki hər hansı bir fikri tamamlamaq üçün işlədilən ara cümlələr mötərizəyə alınır. *Məsələn: ... Naçalnikin yerinə mən ola idim, yapışardım bu lənətə gəlmiş dilmanc Mirzə Abbasın*

boğazından (*yəni özümü deyirəm ha*) və o qədər sıxardım ki, boğulardı. (C.Məmmədquluzadə).

b) Hər hansı bir sitatı verərkən onun aid olduğu müəllif, əsərin adı, nəşr ili və s. mötərizəyə alınaraq sitatın qarşısında göstərilir. *Məsələn: “Yeni əlifba fikrindən daşınmaq mənim qüvvəmdən xaricdir”. (M.F.Axundov “əsərləri”, III ç., 1955, səh 183)*

Qeyd: Hər hansı bir sitatdan sonra mötərizədə müəllif, əsərinin adı və s. verilərək nöqtə işarəsi mötərizədən sonra qoyulur.

c) Dram əsərlərindəki məndə müəllifin qeydləri (remarka) mötərizəyə alınır. *Məsələn: Vaqif (tənəli). Mümkünmü durub dayanmaq... (S.Vurğun)*

ç) Cümlə üzvlərinin əlavəsini qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün onlar mötərizəyə alınır. *Məsələn: Çoxları isə (bibilər, məktəb yoldaşları...) gözləyir, Vahidin toyuna hazırlaşdılar. (Mir Cəlal)*

Dırnaq. Dırnaq işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:
a) Sitatlar dırnağa alınır.

Qeyd: Sitatın (eləcə də vasitəsiz nitqin) içərisində başqa bir söz və ya cümlə də dırnağa alınarsa, onda xarici və daxili dırnaqlar bir-birindən şəkil cəhətdən fərqlənir. Xarici dırnaqlar bu şəkildə « » , daxili dırnaqlar isə vergül şəkilli (“ ”) olur.

b) Öz həqiqi mənasında deyil, məcazi və ya kinayəli şəkildə işlənən sözlər dırnağa alınır.

c) Ədəbi əsər, qəzet, jurnal, məcmuə, orden, medal, opera, balet, pyes, kinofilm, kinoteatr, gəmi və s. adları dırnağa alınır.

ç) Vasitəsiz nitq dırnaq arasında verilir.

Qeyd: Vergül və tire olan yerdə əvvəl vergül, sonra isə tire işarəsi qoyulur.

Nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə və tire işarəsi bağlanan dırnaqdan kənarda qoyulur. Sitatın birinci və ya sonuncu sözü (və ya sözləri) də dırnağa alınarsa, əvvəldə və sonda iki dırnaq əvəzinə biri işlədilir. *Məsələn: “Oğru” romanında o tamamilə mübahisəsiz bir surətdə göstərmişdir ki, onun dil zənginliyi heyranedicidir...”*

Hər hansı bir cümlədə ifadə olunan fikirdə sual mənası hissə-həyəcan mənasından daha qabarıq olarsa, onda əvvəl sual işarəsi, sonra nida işarəsi qoyulur. Əksinə olduqda isə, əvvəl nida işarəsi, sonra isə sual işarəsi qoyulur.

Nida və üç nöqtə olan yerdə əvvəl nida, sonra üç nöqtə qoyulur.

Sual və üç nöqtə olan yerdə əvvəl sual, sonra üç nöqtə qoyulur.

Hər iki halda sual və nida işarələrindən sonra üç nöqtə gəldikdə nöqtənin biri atılır. *Məsələn: Dilgüşə birisini sevirimi?.. (S.Rəhimov); Əlvida!.. Sevdiyim nazəndə vətən!!! (S.Vurğun)*

Qeyd: Durğu işarələri şifahi nitqdəki intonasianın, fasilənin və ritmin funksiyasını yerinə yetirir. Durğu işarələri vasitəsilə yazılı nitqdəki fikir daha aydın şəkildə ifadə olunur. Cümlədə məna dolaşığı, anlaşılmazlıq aradan qaldırılır.

Durğu işarəsindən istifadə edərkən aşağıdakılara diqqət yetirmək vacibdir¹:

1) Bəzən sadə cümlələrdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında vergül işarəsinin

¹ M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1987, s.33-43

qoyulması unudulur. Məsələn: **İndi də darğa aralanmaq istəyir, molla buraxmırdı.** (Ə.Vəliyev) **İndi də darğa aralanmaq istəyir molla buraxmırdı. Ayaz və saxta getdikcə artır, çiskin və duman kəndi bürüyürdü.** (M.İbrahimov) – **Ayaz və saxta getdikcə artır çiskin və duman kəndi bürüyürdü. Dənizdə tufan qalxır, Xəzərin ağ köpüklü çılğın dalğaları sahili gəmirirdi.** (M.İbrahimov) – **Dənizdə tufan qalxır Xəzərin ağ köpüklü çılğın dalğaları sahili gəmirirdi.**

2) *Tabesiz mürəkkəb cümlədəki sadə cümlədən biri yalnız xəbərdən ibarət təktərkipli cümlə olduqda mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında vergülün qoyulması unudulur. Məsələn: **Bir neçə dəfə çevrilib baxdım, görünmədi. – Bir neçə dəfə çevrilib baxdım görünmədi. Uşaqlar getmək istədilər, icazə vermədim. – Uşaqlar getmək istədilər icazə vermədim. Neçə dəfə deyiblər ki, təqəüdə çıxım, istəməmişəm. – Neçə dəfə deyiblər ki, təqəüdə çıxım istəməmişəm.***

3) *Bəzən tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlədən sonra olacaq vergül işarəsi unudulur və qoyulmur. Məsələn: **Arzum budur, doğma Azərbaycanımın şöhrəti bütün dünyaya yayılsın. – Arzum budur doğma Azərbaycanımın şöhrəti bütün dünyaya yayılsın.***

4) *Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında iki nöqtə əvəzinə vergül qoyulur. Məsələn: **Məsələ aydın idi: o, Məşədibəyi açıqdan-açığa savaşa çağırırdı. (M.Hüseyn) – Məsələ aydın idi, o, Məşədibəyi açıqdan-açığa savaşa çağırırdı. Pələngin bir nəcib xasiyyəti var: hücumla başladı yerdən üç dəfə ovun üstünə atılır.***

(A.Şaiq) – **Pələngin bir nəcib xasiyyəti var, hücumla başladı yerdən üç dəfə ovun üstünə atılır.**

5) *Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında iki nöqtə əvəzinə nöqtəli vergül qoyulur. Məsələn: **İndi bir şey də var: bu izlərdən baş açmaq olmur ki, ayı hansı tərəfə gedib. – İndi bir şey də var; bu izlərdən baş açmaq olmur ki, ayı hansı tərəfə gedib. Yan-yörəmi yoxlayarkən əlimə bir heyvan quyruğu dəydi: bu bir pələngin quyruğu idi. (A.Şaiq) – Yan-yörəmi yoxlayarkən əlimə bir heyvan quyruğu dəydi; bu bir pələngin quyruğu idi.***

*Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında iki nöqtə o zaman qoyulur ki, birinci komponentdən sonra tam fasilə edilir. Ancaq nöqtəli vergül qoyulduqda nisbətən az fasilə olur (birinci komponentdən sonra). Onu da qeyd edək ki, belə cümlələrin komponentlərinin birində və ya hər ikisində həmcins üzvlər olduqda komponentlər arasında nöqtəli vergül qoyulur. Məsələn: **Bir azdan günəşlə üfüq arasında az məsafə qaldı; boz səhra, silsilə ilə görünən qum təpələri və qarşısındakı qayalıqların başı qıpqırmızı işığa qər q oldu. (M.İbrahimov)***

6) *Bəzən tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri sadə müxtəsər cümlələrdən ibarət olduqda (daha çox) komponentlər arasında səhvə yol verərək nöqtəli vergül və ya iki nöqtədən istifadə etmirlər. Məsələn: **Bizim kənd indi çox gözəldir: güllər ətir saçır, bülbüllər cəh-cəh vururlar. (A.Şaiq) – Bizim kənd indi çox gözəldir güllər ətir saçır, bülbüllər cəh-cəh vururlar. Onun qoltuğunda yamaqlı***

bir boğça vardı: bu, şam yeməyi idi. (A.Şaiq) – Onun qoltuğunda yamaqlı bir boğça vardı bu, şam yeməyi idi.

7) Bəzən **-ib⁴** və **-araq²** şəkilçilərinin funksiyalarını qarışdırırlar, bu şəkilçili sözlərdən sonra nə zaman vergülün olub-olmamasında səhvə yol verirlər. Bu barədə aşağıdakıları bilmək vacibdir:

a) **-ib⁴** şəkilçisi feili bağlama şəkilçisi olduqda bu şəkilçili sözdən sonra vergül qoymaq olmaz. Məsələn: **O, ovçunun yaxınlaşdığını görüb dərhal kənara çəkildi** cümləsində görüb sözündən sonra vergül qoyulmur. Ona görə ki, görüb sözü feili bağlamadır və tərkib (ovçunun yaxınlaşdığını görüb) yaratmışdır. Həmin tərkib səbəb və məqsəd zərfliyi vəzifəsindədir. Ancaq **Kərim xan onun başını sığallayıb, üzündən öpdü** cümləsində isə sığallayıb sözündə **-ib** şəkilçisi nəqli keçmiş zaman şəkilçisidir və ondan sonra vergül qoyulur. Ona görə ki, bu cümlədə ikinci bir xəbər də var. Deməli, **-ib⁴** şəkilçili söz cümlə üzvü kimi zərflik vəzifəsində olduqda ondan sonra vergül qoyulmur. Ancaq həmcins xəbər vəzifəsində çıxış etdikdə **-ib⁴** şəkilçili sözdən sonra vergül qoyulur.

Bəzən **-ib⁴** şəkilçili feili bağlamalar cümlədə feili bağlama tərkibinin həmcins tərəfi kimi çıxış edir və özündən sonra vergül işarəsi tələb edir. Məsələn: **O, dostları ilə görüşüb hal-əhval tutduqdan sonra danışmağa başladı** cümləsində feili bağlama tərkibinin həmcins tərəfi kimi çıxış edən **-ib⁴** şəkilçili sözü ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə də işlətmək olar. Həm də həmcins tərəflər arasına vergül əvəzinə “və” bağlayıcısı artırmaq olar: **O, dostları ilə görüşdükdən və hal-əhval tutduqdan sonra danışmağa başladı.**

b) -araq² şəkilçili söz cümlədə feili bağlama və həmcins xəbər ola bilər. Feili bağlama olduqda zərflik vəzifəsində çıxış edir və ondan sonra vergül qoyulmur. Məsələn: **Partizanlar uzanaraq düşmən səngərlərinə atəş açtılar.**

Həmcins xəbər vəzifəsində olduqda **-araq²** şəkilçili sözdən sonra vergül qoyulur. Məsələn: **Pionerlər metal qırıntılarını toplayaraq, dövlətə təhvil verdilər.** Bu cümlədə toplayaraq sözü həmcins xəbər vəzifəsindədir və **toplayaraq** sözünü **toplayıb** kimi də işlətmək olar. **Qapını daldan bağlayaraq, evə doğru irəlilədik** cümləsində də **bağlayaraq** sözü həmcins xəbərdir.

Onu da qeyd edək ki, bəzən **-araq²** şəkilçili feili bağlamalar cümlədə köməkçi nitq hissəsi (qoşma) yerində işlənir və xüsusiləşmə yaradır. Belə olduqda ondan sora vergül qoyulur. Məsələn: **Yeni dərs ilinin başlanması ilə əlaqədar olaraq, direktor məktəbə gələnəri təbrik etdi.**

Ədəbiyyat:

1. Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.407-419
2. Z.Budaqova, R.Rüstəmov. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, 1965
3. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Aspoligraf LTD” MMC, 2004, s.482-489
4. M.Həsənov. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, s.33-43
5. M.Həsənov. Mürəkkəb cümlədə durğu işarəsi işlədilməsində çətinliklər. – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1967, 1 dekabr

MÜNDƏRİCAT

SINTAKSİSƏ GİRİŞ	3
Sintaksis haqqında ümumi məlumat.....	3
SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR HAQQINDA	6
Sözlər arasında mənə əlaqəsi.....	6
1. Subyekt əlaqəsi.....	6
2. Obyekt əlaqəsi.....	6
3. Atributiv əlaqə.....	7
4. Relyativ əlaqə.....	7
Sözlər arasında qrammatik əlaqə.....	7
Tabesizlik əlaqəsi.....	8
Tabelilik əlaqəsi.....	10
Yanaşma əlaqəsi.....	10
1. Tam yanaşma.....	11
2. Tam olmayan yanaşma.....	12
Yanaşma əlaqəsində nitq hissələrinin iştirakı.....	13
1. İsmə yanaşması.....	13
2. Sifətin ismə yanaşması.....	13
3. Sayın ismə yanaşması.....	14
4. Əvəzliyin ismə yanaşması.....	15
5. Feilin sifətin ismə yanaşması.....	15
6. Feilin bağlamanın feilin yanaşması.....	15
7. Qoşmalı birləşmənin yanaşması.....	15
8. Zərflərin yanaşması.....	16
Uzlaşma əlaqəsi.....	16
Predikativ birləşmələrdə uzlaşma.....	17
Xəbərin və həmcins xəbərlərin mübtədə ilə uzlaşması və xəbərin həmcins mübtədalarla uzlaşması.....	20
Qeyri-predikativ birləşmələrdə uzlaşma.....	21
İdarə əlaqəsi.....	21
Feillərlə idarə.....	23
İsimlərlə idarə.....	24

Sifətlərlə idarə.....	24
Saylarla idarə.....	24
Zərflərlə idarə.....	25
Əvəzliliklərlə idarə.....	25
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ	26
Söz birləşmələri haqqında məlumat.....	26
Söz birləşmələri və söz.....	27
Söz birləşməsi və mürəkkəb söz.....	28
Söz birləşməsi və cümlə.....	30
Söz birləşmələrinin növləri.....	32
Sabit və sərbəst birləşmələr.....	32
Söz birləşmələrinin quruluşu.....	33
Əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə söz birləşmələrinin növləri.....	35
İsmi birləşmələr.....	35
Təyini söz birləşmələri.....	36
I növ təyini söz birləşməsi.....	37
II növ təyini söz birləşməsi.....	38
III növ təyini söz birləşməsi.....	40
Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.....	43
Zərflə birləşmələri.....	47
FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR	49
Feili birləşmələr haqqında məlumat.....	49
Feili birləşmələrə, o cümlədən, feili bağlamaya münasibət.....	50
Feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər.....	53
Sabit və qeyri-sabit feili bağlama tərkibləri.....	57
Feili bağlama tərkiblərinin quruluşu.....	58
Feili bağlama tərkiblərinin tərəfləri arasında mənə əlaqəsi.....	59
Adlıq hallı feili bağlama tərkibləri.....	60
CÜMLƏ	64
Cümlə haqqında məlumat.....	64
Cümlənin əlamətləri.....	66

1. Bitkinlik.....	66
2. Predikativlik.....	68
3. İntonasiya.....	71
4. Modallıq.....	74
Cümlənin təsnifi.....	75
Cümlənin təsnifi prinsipləri.....	75
CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ...	77
1. Nəqli cümlə.....	77
2. Sual cümləsi.....	79
a) Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri.....	80
b) Sual ədatları ilə əmələ gələn sual cümlələri.....	82
c) Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.....	82
3. Əmr cümləsi.....	83
4. Nida cümləsi.....	86
Nəqli cümlələrdən əmələ gələn nida cümlələri.....	86
Əmr cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələri.....	86
Sual cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələri.....	86
Nida cümlələrinin məna incəlikləri.....	86
Nidaların köməyi ilə əmələ gələn nida cümlələri.....	87
CÜMLƏ ÜZVLƏRİ.....	89
Cümlə üzvləri barədə mövcud fikirlər.....	89
Sözün, söz birləşməsinin cümlə üzvü olması.....	93
MÜBTƏDA.....	96
Mübtəda haqqında məlumat.....	96
Mübtədaya münasibət.....	96
Mübtədanın quruluşu.....	99
Mübtədanın ifadə vasitələri.....	100
Mübtəda ilə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın oxşar və fərqli xüsusiyyətləri.....	105
XƏBƏR.....	108
Xəbər haqqında məlumat.....	108
Xəbərin rolunun şişirdilməsi.....	109

Xəbərin dildə ifadə üsulu.....	110
Xəbərin quruluşu.....	111
Xəbərin ifadə vasitələri.....	112
1. İsmi xəbərlər.....	112
2. Feili xəbərlər.....	115
TAMAMLIQ.....	119
Tamamlıq haqqında məlumat.....	119
Tamamlığın ifadə vasitələri.....	119
Tamamlığın quruluşu.....	121
Vasitəsiz tamamlıq.....	122
Vasitəli tamamlıq.....	125
Vasitəli tamamlığın məna çalarları.....	125
TƏYİN.....	133
Təyin haqqında məlumat.....	133
Təyinin sualları.....	133
Təyin və təyinolunan.....	134
Təyirlərin quruluşu.....	136
Təyinin məna növləri.....	136
Təyinin ifadə vasitələri.....	137
ZƏRFLİK.....	141
Zərflik haqqında məlumat.....	141
Zərfliyin ifadə vasitələri.....	141
Zərfliyin quruluşu.....	142
Zərfliyin məna növləri.....	143
Tərzi-hərəkət zərfliyi.....	143
Zaman zərfliyi.....	145
Yer zərfliyi.....	148
Səbəb zərfliyi.....	150
Məqsəd zərfliyi.....	151
Miqdar zərfliyi.....	153
Dərəcə zərfliyi.....	155
Şərt zərfliyi.....	156
Qarşılaşdırma zərfliyi.....	157

ƏLAVƏLƏR.....	161
<i>Əlavələr haqqında məlumat</i>	161
<i>Xüsusiləşən əlavələr</i>	161
<i>Əlavə və əlavəli üzv</i>	162
<i>Əlavə və əlavəli üzv ilə həmcins üzvlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri</i>	163
<i>Xüsusiləşən əlavələrin quruluşu</i>	165
<i>Xüsusiləşən əlavələrlə təyinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri</i>	167
<i>Xüsusiləşməyən əlavələr</i>	167
<i>Cümlə üzvlərinin əlavəsi</i>	169
XÜSUSİLƏŞMƏLƏR.....	176
<i>Xüsusiləşmələr haqqında məlumat</i>	176
<i>Xüsusiləşmənin əmələ gəlməsi</i>	177
<i>Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərlə xüsusiləşmiş əlavələrin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri</i>	179
<i>Tamamlığın xüsusiləşməsi</i>	179
<i>Zərfliyin xüsusiləşməsi</i>	180
CÜTTƏRKİBLİ VƏ TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR.....	184
<i>Cüttərkibli cümlələr</i>	184
<i>Müxtəsər və geniş cüttərkibli cümlələr</i>	185
<i>Təktərkibli cümlələr</i>	187
<i>1.Şəxssiz cümlələr</i>	188
<i>2.Qeyri-müəyyən şəxslili cümlələr</i>	192
<i>3.Ümumi şəxslili cümlə</i>	195
<i>4.Adliq cümlələr</i>	198
<i>Bütöv və yarımçıq cümlələr</i>	201
<i>Bütöv cümlələr</i>	201
<i>Yarımçıq cümlələr</i>	202
<i>1.Mübtədasi buraxılan yarımçıq cümlə</i>	204
<i>2.Xəbəri buraxılan yarımçıq cümlə</i>	205
<i>3.Hər iki baş üzvi buraxılan yarımçıq cümlə</i>	207
<i>4.İkinci dərəcəli üzvləri buraxılan yarımçıq cümlə</i>	208
<i>5.Baş və ikinci dərəcəli üzvləri buraxılan yarımçıq cümlə</i>	208

SÖZ-CÜMLƏ.....	212
<i>Söz-cümlə haqqında məlumat</i>	212
<i>Söz-cümlənin digər cümlə növlərindən fərqi</i>	214
<i>Söz-cümlənin ifadə vasitələri</i>	217
<i>Söz-cümlənin işlənmə yeri</i>	219
<i>Söz-cümlənin məna növləri</i>	220
<i>1.Təsdiq söz-cümlələr</i>	220
<i>2.İnkar söz-cümlələr</i>	221
<i>3.Sual söz-cümlələr</i>	222
<i>4.Emosionallıq bildirən söz-cümlələr</i>	223
QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR VƏ BİRLƏŞMƏLƏR.....	227
XİTAB.....	228
<i>Xitab haqqında məlumat</i>	228
<i>Xitabların quruluşu</i>	228
<i>Həmcins xitablar</i>	230
<i>Xitabı formalaşdıran sözlər</i>	231
<i>Xitabların cümlədə işlənmə yeri</i>	232
<i>Xitabların məna xüsusiyyətləri və məna növləri</i>	234
<i>Xitabların nidalarla işlənməsi</i>	235
<i>Xitabların təkriri</i>	236
<i>Xitabların münasibət bildirməsi</i>	237
<i>Xitabların ifadə vasitələri</i>	237
<i>Xitablarla mübtədanın fərqləri</i>	238
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ.....	241
<i>Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat</i>	241
<i>Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr</i>	243
<i>1.İntonasiya</i>	243
<i>2.Bağlayıcılar</i>	246
<i>3.Bağlayıcı sözlər</i>	247
<i>4.Şəkilçilər</i>	248
<i>Bağlayıcı vasitələri ümumiləşdirəndən sonra mürəkkəb cümlənin qrupları</i>	248

<i>1.Asintetik mürəkkəb cümlələr</i>	248
<i>2.Analitik mürəkkəb cümlələr</i>	248
<i>3.Sintetik mürəkkəb cümlələr</i>	249
<i>4.Analitik-sintetik mürəkkəb cümlələr</i>	249
Tərkib hissələri arasında məna və qrammatik əlaqənin xarakterinə görə mürəkkəb cümlənin növləri.....	249
TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR	252
<i>Tabesiz mürəkkəb cümlə haqqında məlumat</i>	252
<i>Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən tabesizlik bağlayıcıları və digər vasitələr</i>	252
Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələri.....	254
1. Birləşdirmə-sadlama əlaqəsi.....	255
<i>a)Eyni zamanlı birləşdirmə-sadlama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə</i>	255
<i>b)Ardıcıl zamanlı birləşdirmə-sadlama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə</i>	257
2. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	258
3. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	260
4. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	262
5. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	264
6. Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr.....	265
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR	269
Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında məlumat.....	269
<i>Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin oxşar cəhətləri</i>	269
<i>Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin fərqli cəhətləri</i>	270
<i>Tabeli mürəkkəb cümlənin özünəməxsus xüsusiyyətləri</i>	272
<i>Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitələr</i>	272
<i>Tabeli mürəkkəb cümlənin birözlü və ikiözlü olması</i>	273
<i>Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlələrin baş cümləyə aidiyyəti məsələsi</i>	274
<i>Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri</i>	277
MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ	279

Mübtədə budaq cümləsi haqqında məlumat.....	279
<i>Mübtədə budaq cümləsinin tipləri</i>	279
XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ	287
Xəbər budaq cümləsi haqqında məlumat.....	287
<i>Xəbər budaq cümləsinin tipləri</i>	287
TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ	293
Tamamlıq budaq cümləsi haqqında məlumat.....	293
<i>Tamamlıq budaq cümləsinin tipləri</i>	294
TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ	302
Təyin budaq cümləsi haqqında məlumat.....	302
<i>Təyin budaq cümləsinin tipləri</i>	302
ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏSİ	308
1. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi.....	308
Tərzi-hərəkət budaq cümləsi haqqında məlumat.....	308
<i>Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin tipləri</i>	308
2.Dərəcə budaq cümləsi.....	312
3.Zaman budaq cümləsi.....	314
Zaman budaq cümləsi haqqında məlumat.....	314
<i>Zaman budaq cümləsinin tipləri</i>	315
4.Yer budaq cümləsi.....	322
5.Səbəb budaq cümləsi.....	326
Səbəb budaq cümləsi haqqında məlumat.....	326
<i>Səbəb budaq cümləsinin tipləri</i>	327
6. Məqsəd budaq cümləsi.....	331
Məqsəd budaq cümləsi haqqında məlumat.....	331
<i>Məqsəd budaq cümləsinin tipləri</i>	332
Səbəb və məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqi.....	334
7. Şərt budaq cümləsi.....	336
Şərt budaq cümləsi haqqında məlumat.....	336
<i>Şərt budaq cümləsinin tipləri</i>	336
8. Qarşılaşdırma budaq cümləsi.....	341

Qarşılaşdırma budaq cümləsi haqqında məlumat	341
<i>Qarşılaşdırma budaq cümləsinin məna növləri</i>	341
<i>Qarşılaşdırma budaq cümləsinin tipi</i>	342
9. Nəticə budaq cümləsi	346
Nəticə budaq cümləsi haqqında məlumat	346
<i>Nəticə budaq cümləsinin tipi</i>	347
<i>Nəticə budaq cümləsinin baş cümləsi ilə təyin budaq cümləsinin baş cümləsinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri</i>	350
10. Kəmiyyət budaq cümləsi	353
Kəmiyyət budaq cümləsi haqqında məlumat	353
<i>Kəmiyyət budaq cümlələrində budaq cümlələrin baş cümlə ilə olan məna münasibətlərinə görə qrupları</i>	354
<i>Kəmiyyət budaq cümləsində baş cümlə ilə budaq cümlə arasında kəmiyyət münasibəti</i>	355
<i>Kəmiyyət budaq cümləsində budaq və baş cümlələri bağlayan vasitələr</i>	356
<i>Kəmiyyət budaq cümləsinin tipləri</i>	358
Qoşulma budaq cümləsi	359
Qoşulma budaq cümləsi haqqında məlumat	359
<i>Qoşulma budaq cümləsinin tipi</i>	359
<i>Qoşulma budaq cümləsi ilə təyin budaq cümləsi arasında oxşarlıq</i>	361
QARIŞIQ TIPLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR	363
Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr	363
<i>Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri</i>	363
<i>Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri</i>	365
Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr	366
<i>Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri</i>	367
MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SIRASI	372
Cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması	372
Cüttərkibli cümlələrdə mübtədanın və xəbərin yeri	372
Cüttərkibli cümlələrdə tamamlığın yeri	374
Cüttərkibli cümlələrdə təyinin yeri	375

Cüttərkibli cümlələrdə zərfliyin yeri	376
Cüttərkibli cümlələrdə həmcins üzvlərin sıralanması (yeri)	377
Təktərkibli cümlələrdə cümlə üzvlərinin sıralanması (yeri)	378
Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlərin sırası (yeri)	379
Mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası (yeri)	380
MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖV-MƏTN	382
Mürəkkəb sintaktik bütöv-mətn haqqında məlumat	382
Mətnin formalaşması mərhələsi	383
Mətnin tərkibi	385
Mətnin koqeziyası	386
VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ NİTQ	391
Vasitəli və vasitəsiz nitq haqqında məlumat	391
Vasitəsiz nitqin qurulma formaları	392
Vasitəsiz nitqin cümlədə işlənmə yeri	392
Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözlərinin fərqi	393
Dırnaqda verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq	393
Dırnaqsız verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq	394
DURĞU İŞARƏLƏRİ	398
Nöqtə	398
Vergül	400
Nöqtəli vergül	407
İki nöqtə	408
Tirə	408
Sual işarəsi	410
Nida işarəsi	410
Üç nöqtə	411
Mötərizə	411
Dırnaq	412

Çapa imzalanmışdır: 22.05.2017
Kağız formatı: 60x90 1/16
Həcmi: 26,75 çap vərəqi
Sifariş: 152
Sayı: 500

«Adiloğlu Çap Evi»nin mətbəəsində
çap olunmuşdur.

Ünvan. Bakı şəh., Ə.Salamzadə 9c
